مهراڻ

ABC CERTIFIED

نمبر 4/ 2013ع

سنڌي ادبي بورڊ

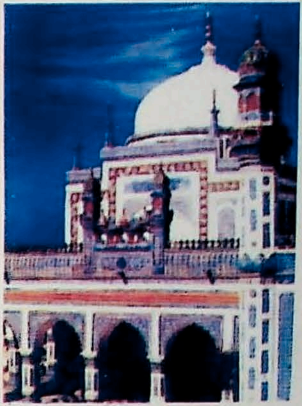

هيءَ جا لاٽ "لطيف" جي

ڳُونجن کي ڳيم ڇڏيو جي ٻاجهارو ٻولن
ساريو سانيڀيڙن کي رڙيون ڪئو رئن
سائين سندا تن، ٻچا ميڙيين ٻاجهه سين.
(سُر ڍهر)

***

ڪونجن جي اعليٰ وصفن جا اهڃاڻ، ڪونجن تي کهل ڪرڻ ۽ ڪين نہ مارڻ جي ترغيب هن داستان جو مرڪزي موضوع آهي. ڪونجن جي فطري اعليٰ ڪردار جون اعليٰ وصفون اهي جو ڪونجون قوت ۽ چُوڻي خاطر پرديس ۾ اچن، پر وطن ساري وري پوئتي ورن. هو ٻاجهاري ٻولي ڪن، وَڳر ڪري هلن ۽ هڪ ٻئي کان جدا نہ ٿين، ۽ جي ڪا منجهائن پوئتي رهجي وڃي تہ ان کي سنڀاري ساڻ ڪن. انهيءَ ڪري ڪين نہ ستائڻ جي ترغيب ۽ سندن واسطي دعا تہ: ڌڻي پنهنجي ٻاجهہ ڪري ڪين وري پنهنجي وطن ۾ پنهنجن ٻچن سان ميڙي!

داستان پنجون

محقق ۽ شارح

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

◘

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

لِڪي لِيا مَ پاءِ

لِڪي لِيا مَ پاءِ تون سامهون اچ سڄڻ!
تہ پرين ڏيانءِ پرت مان محبت سندا مڻ
مون وٽ ولر ورهہ جا ۽ دردن سندا ڏڻ
طالب وٽ آهي تنهنجي ڳُڻن سندي ڳڻ
ورهہ وارا وڻ ڪڏهن ڏس قريب ٿي
لِڪي لِيا مَ پاءِ تون سامهون سڄڻ اُچ
ڀڳڻ اچا ٻري پيو محبت وارو مُچ
طالبُ مولا ٿو چوئي سهڻا سائين سُچ
پرين تون پڻ پڄ جنئن آئون پچان ٿو پرت ۾
لِڪي لِيا مَ پاءِ سڄڻ اچ تون سامهون
جي درد اٿيئي دل ۾ تہ ٻيهر لَٽئُون لڳاءِ
قدم پنهنجا قرب ۾ ويتر تون وڌاءِ
طالب مولا ساڻ ٿي نيهي نينهن نڀاءِ
نہ تہ چربو ڪين چواءِ محبت واري ملڪ جو
لِڪي پاءِ مَ لِيا سڄڻ اچ تون سامهون
جي ويهي وعدا تو ڪيا سي پورا ڪين ٿيا
تہ بہ طالب مولا جا سڄڻ تو سان پيچ پيا
محبت واري ملڪ ۾ جي مٺا سي جيا
ورهہ ٿي ويا ملڪي ماڻهو منڙا
ليا پاءِ مَ لِڪي سڄڻ اچ تون سامهون
پرين تنهنجي پيار جا پيا ڇهڪ ڇِڪي
طالب مولا مست ٿيو سڪ ۾ روز سڪي
تہ بہ دلبر تو ڏِڪي دلڙي پنهنجي در تان

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽِماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 63 | آڪٽوبر- ڊسمبر 2013ع | نمبر 4

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

صوبائي وزير روينيو کاتو، حڪومت سنڌ
چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏنو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر (انچارج)

ثمينہ ميمڻ

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو، سنڌ

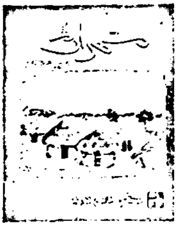

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20)   سنڌي ادبي بورڊ   ڄامشورو، سنڌ.

The "Mehran", Quarterly
Vol: 63, No 4/2013
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.
* . Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.
* Published by *SINDHI ADABI BOARD*

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.   پاران

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

Title by: **Fatah Halepoto**

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گھر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ
ساليانو چندو: چار سؤ رپيا   فون نمبر: 022-2633679   في پرچو: هڪ سؤ رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

بسم الله الرحمن الرحيم

سوچ -لوچ

اجتمائي جياپو مهذب سماجن جي سڃاڻپ ٿئي ٿو. جنهن ۾ لاڳاپيل سماج جو هر فرد اجتمائي جياپي لاءِ پنهنجو پنهنجو ڪردار ادا ڪري پنهنجو پاڻ کي ان مهذب سماج ۾ ڳاٽيئو ڪرائي ٿو. ادب بنيادي طور سماج ۾ هڪ تنقيدي نقط نگاهہ سان گڏ اوڻاين جي نشاندهي ۽ تنقيدي سوچ لاءِ سجاڳيءَ جو بنياد پيدا ٿو ڪري. پلي هاڻي سماج جيڪي جديد دور جا سرموڙ سماج ليکجن ٿا، پر انهن سماجن ۾ اهڙي لکيل ۽ ڇپيل ادب ئي يقينن بنيادي ڪردار ادا ڪيو هوندو. اسان ٻين سماجن جو تقابلي جائزو وٺڻ بجاءِ ويجهڙائي ۾ سرجندڙ سنڌي ادب جو ئي جائزو وٺون تہ سنڌ جي سرموڙ اديبن جي نثر توڙي شاعريءَ جا اسان جي سماج تي اهڙا نشان آهن، جن ادب جي ميدان ۾ ٻين سماجن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائڻ ۽ سماجي جاڳرتا جو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي ۽ ڪيترائي اهڙا مثال سنڌي ادب جي تاريخ ۾ سونهري باب جي حيثيت رکن ٿا. اهڙي ادب سرجڻ جي بهرحال هر دور ۾ ضرورت پوي ٿي، جيڪو سماج جي اوڻاين ۽ ڪوتاهين جي نشاندهي ڪري، صحي دڳ لائي ۽ سماج ۾ سجاڳيءَ سان گڏ اجتماعي سوچ پيدا ڪري. اهڙي اجتماعي سوچ جيڪا هر شعبي ۾ لاڀائتو ڪردار ادا ڪري سگهي، اهو ادارن جي ترقي هجي، تعليم جو ميدان هجي يا اخلاقي ۽ سماجي قدرن کي هٿي وٺرائڻ هجي. سماجي قدر خود سماج جي پنپرائيءَ لاءِ اهم جاءِ والارين ٿا. سنڌي ادب ذريعي سنڌي ادب جي هر ٽهيءَ جي اديب توڙي شاعر هميشہ پنهنجي قلم کي ڪم آندو آهي ۽ اهو عمل هڪ ٽهيءَ کان نئين ٽهيءَ تائين منتقل ٿيندو سماجي قدرن جي بهتري لاءِ اهم ثابت ٿيو آهي. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ ٻوليءَ جو پڙهڻ، لکڻ، ڳالهائڻ پڻ بنيادي گهرجون آهن. ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڇپجندڙ ادب کي پڙهڻ سان گڏ جديد دور جي تقاضائن جي مدنظر ادب جو هر صنف ۾ سرجڻ ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقيءَ لاءِ ضروري آهي. سٺو ادب بهتر سماج جي جُڙڻ ۾ مددگار ٿيندو. اهڙو ادب جيڪو هر ٽهيءَ کي پڙهڻ لاءِ اُتساهي، اهڙو ادب جيڪو سماج کي سنواري مضبوط ڪري، جو ان ادب جي پڙهندڙ اسان جو سماج ترقي يافتہ سماجن جي صنف ۾ ڳڻيو وڃي. ان سان گڏ باشعور قوم جي تاجي پيٽي ۾ اهو پڻ ضروري آهي تہ هر باشعور فرد عورت يا مرد کي گهرجي تہ تعليم جي ترقيءَ لاءِ پنهنجو ڪردار ادا ڪري پنهنجي اولين ذميواري سمجهندي تعليم جي بهتري ۽ ترقيءَ لاءِ جيترو ٿي سگهي عملي طور ڪردار ادا ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪري.

سُندري اُتمچنداڻي ۽ ريتاشهاڻيءَ جو وڇوڙو:

سنڌي ٻوليءَ جون سُڃاڄڙيون شخصيتون ۽ سرموڙ ليکڪائون سُندري اُتمچنداڻي ۽ ريتا شهاڻي هن دنيا مان موڪلائي ويون. ٻنهي شخصيتن جا سنڌي ادب تي اڻمٽ نشان ڇڏيل آهن. سندن مرتيو سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ لاءِ هڪ وڏو نقصان آهي. سندن مرتئي تي سنڌ توڙي هند جي اديبن سان گڏ سندن پڙهندڙن ۾ ڏک جي لهر ڇانيل آهي. سُندري اُتمچنداڻي ۽ ريتاشهاڻي سنڌ ڄايون هيون. سنڌ جي اديبن کي سندن لاءِ وڏي محبت ۽ عزت آهي ۽ رهندي.

سُندري اتمچنداڻيءَ جو جنم سن 1924ع ۾ 28- سيپٽمبر تي حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هن سنڌي ۽ انگريزي ادب ۾ ڊگريون حاصل ڪيون. سُندري اُتمچنداڻي ڪهاڻيڪار ناول نگار ۽ شاعره هئڻ سان گڏ ريڊيو، ٽي. وي ۽ اسٽيج تي اداڪاري پڻ ڪئي. سُندري اتمچنداڻي جو شمار سنڌي ادب جي چوٽيءَ جي اديبن ۾ ڪيو وڃي ٿو. سندس سنڌي ادب لاءِ خدمتون هميشه سونهري باب طور ياد رهنديون.

ريٽا شهاڻيءَ کي سنڌي ٻوليءَ جي برک ليکڪا طور هميشه ياد رکيو ويندو. هوءَ سنڌ جي حيدرآباد شهر ۾ سن 1934ع ۾ 24 آگسٽ تي ڄائي. هن ٽيهارو کان وڌيڪ ڪتاب تخليق ڪيا ۽ ڪافي ڪتابن تي هن کي مڃتا طور ايوارڊ پڻ ملي چڪا آهن. ريٽا شهاڻي وڏي پائي جي ڪهاڻيڪار، شاعر، ناول نگار، ۽ سوانح نگار سان گڏ بهترين نقاد هئي. هن سفرناما پڻ لکيا جن کي پڻ گهڻي مڃتا حاصل ٿي. ريٽا شهاڻي ادب جي صنفن تي گهڻو ۽ تيزيءَ سان لکندڙ، ڇپجندڙ ۽ پڙهندڙن وٽان مان وسمان حاصل ڪندڙ سنڌي ادب جي مهان ليکڪا طور هڪ الڳ سڃاڻپ ماڻي. ريٽا شهاڻيءَ کي سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هميشه اهم ليکڪا طور شمار ڪيو ويندو ۽ سندس سنڌي ادب لاءِ خدمتون سدائين ياد رهنديون.

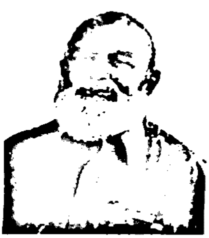

ڊاڪٽر مدد علي قادريءَ جو لاڏاڻو: سنڌ جو عالم، عربيءَ ٻوليءَ ۾ پهريون پي.ايڇ.ڊي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ زندگيءَ جو وڏو عرصو علم کي ارپيندڙ ڊاڪٽر مدد علي قادري 6- نومبر 2013ع تي ڪراچيءَ ۾ آغا خان اسپتال ۾ وفات ڪري ويو. سندس وفات ڏيهي توڙي پرڏيهي عالمن لاءِ يقينن دکدائڪ خبر آهي. ڊاڪٽر مدد علي قادري سڄي عمر علم ۽ تحقيق سان لاڳاپيل رهيو. هن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ مختلف ٻولين جي تحقيق توڙي ترويج ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. ڊاڪٽر قادري عربي ٻوليءَ ۾ پهريون پي.ايڇ.ڊي اسڪالر هئو ۽ هن عربيءَ ۾ تحقيق کي فروغ ڏنو. ڊاڪٽر قادري هڪ بهترين معلم، عالم ۽ استاد هئو. هُو ڪيترن ئي انتظامي شعبن تي پڻ فائز رهيو. سندس علمي ۽ تحقيقي خدمتون هميشه سونهري حرفن ۾ لکيون ۽ ياد ڪيون وينديون.

ثمينه ميمڻ
ايڊيٽر (انچارج) ”مهراڻ“

◙

چوليون

وڪڙ سو وهاءُ

- احمد خان "آصف" مصرائي 9
- ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' 10

تحقيق

- سنڌي گرامر، پهاڪن، اصطلاحن ۽ محاورن جو تاريخي اڀياس (قسط-1)
- ناسف علي شيراز 13
- شاهه جي رسالي ۾ گرامر ۽ اعرابن جو جائزو - استاد لغاري 23
- مهراڻ: اوائلي دور 1946ع مختصر جائزو
- آزاد قاضي 32
- شمس العلماء مرزا مخلص علي علوي سنڌ ۾ سنڌي ۽ فارسي صحافت جو باني
- ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو 46
- جديد سنڌي ادب جي پيڙهه رکندڙ مرزا قليچ بيگ - نصير مرزا 51
- ڪلام شاهه نصير جو جائزو
- ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي 60
- ڪلهوڙن جي دور جي هڪ وڏي عالم مخدوم محمد معين ٺٽوي جي تصنيفن جي الفابيٽيڪل فهرست
- ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو 70
- شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ لفظن جي مصوري
- مقصود گل 76
- نوري ڪير هئي....؟
- سئيو اُميد علي 80
- سنڌي ڪهاڻي جي تخليق ۾ مقامي ادبي تحريڪن جو ڪردار
- ريحانه نظير 91
- حضرت سيد علي سرمست شاهه بخاري قلندر سائين جو وزير
- ڊاڪٽر مخمور بخاري 97
- مير عبدالحسين خان سانگي جي شاعريءَ جون خوبيون ۽ خاميون
- فقير محمد ڏول 102
- رئيس ضياءالدين "ضيا"
- جوهر بروهي 106
- چانڊڪا پرڳڻو (آخري قسط)
- نذير شاڪر بروهي 115
- ڪاهوءَ جو دڙو (تاريخي آئيني ۾)
- ليکڪ محمد رمضان "منهاس"

سنڌيڪار: مير محمد خاصخيلي 133
- اروڙ واري پُل
- مرزا ڪاظم رضا بيگ 136
- ميين معروف جا ٿُبا (هڪ تاريخي قبرستان)
- خليل ڪوسو 141

شاعري

- امداد حسيني 151
- عبدالقيوم صائب 152
- ج. ع. منگهاڻي 153
- هدايت بلوچ 154
- ذوالفقار سيال 155
- محبوب پٽي 156
- آزاد قاضي 157
- يوسف سنڌي 158

(چوند پرڏيهي شاعريءَ جا ترجما)
- مرزا ڪاظم رضا بيگ 159
- امر ڪهاوڙ/مفتون ڪورائي 160
- دوست سومرو 161
- پرير پتافي 162
- ڪوثر هالائي/"جانب" جوان سومرو 163

- امتياز عادل سومرو 164
- ارباب علي "عادل" چوهاڻ 165
- مختيار ملاح 166
- ياسين ڪنڀر/ذوالفقار ڪورائي 167
- نياز خالدي 168
- ممتاز ڪوڪر/ملهار سنڌي 169
- ساحر راهو 170
- عبدالجبار "عاجز" منگي/ گلاب خان سولنگي 171
- رحمت سومرو 172
- جاويد ملاح 173
- خالد احمداڻي 174
- اُداسي جکراڻي/علي محمد سولنگي 175
- روشن علي "روشن" سومرو 176
- فراخ جانوري 177
- ذوالفقار ڪانڌڙو 178
- شيخ فرازي 179
- ثمينه ميمڻ 180

ڪهاڻيون

- مون کي به جيئڻ ڏيو...!
- يوسف سنڌي 183
- نه سِرو مليو نه چيڙ هو!
- بهادر ڪالپر 187
- موت جي اوسيڙي ۾ (هندستاني ادب مان)
- ليکڪ: دامودر مائوزو
سنڌيڪار: غلام مصطفيٰ سولنگي 190
- دوزخ
- ليکڪا: عميره احمد
ترجمو: سدرة المنتهيٰ جيلاني 194
- صدقو وڃان - اصغر لاکو 198
- ٻڪيا - سنڌيا شاهه 200

منفرد

- سُندري اُتم چنداڻيءَ جي وڇوڙي تي - تاج جويو 205
- ريٽا شهاڻي! سنڌ جي بيباڪ ليکڪا لاڏاڻو ڪري وئي - تاج جويو 207
- ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتيءَ جي شخصيت سنڌس ادبي ڪيتر ۾ يوگدان - ريٽا شهاڻي 209
- سُونهن ۽ سنڌ جو شاعر- ادل سومرو - تاج جويو 215
- انبلڪ وانگي نڪري آيا، سپنا پنهنجو پاڻ (سليم چنا جي شاعريءَ جو اڀياس) - گلبدن جاويد 221
- هڪڙو هئو ڪنور، هڪڙي هئي سنڌ (2 نومبر ورسيءَ جي حوالي سان ڀيٽا) - مولائي ملاح 224
- محمد حسن پنهور جي ورسي - ڊاڪٽر مدد علي قادري 232
- ينگ رائٽرس فورم سنڌ طرفان سنڌ رائٽر ايوارڊ ۽ راڳي ٻانهن... سنڌي سان رهاڻ - شاهد لطيف منياڻوي 234
- سرجن ۽ سرجري - هيرزادبير 236
- بورڊ جي ڪارڪردگي تي مختلف اديبن جا تاثرات 237
- اُگهي ڪو ته ها نيڻ آلا مِٺيءَ جا! (بلوڙ راڳي استاد فيروز گل جي 17 هين ورسيءَ 15 آڪٽوبر 2013ع جي حوالي سان ڀيٽا) - ڪوثر هالائي 241
- سُندري اُتمچنداڻي، هريش واسواڻي ۽ ريٽا شهاڻي ادبي ريفرنس - رپورٽ: هالار 243

احمد خان "آصف"

گيت

آبڪلائي جي مند آئي، وهيا واهر نيانءُ:
ڏولڻ تون بہ هلي اچ هانءُ.

رَهيو کهيو لوسڻ لٿيو،
جهولا گُهليا، سگر چيٽو،
هارين پاٽي چَٽَ تي چڙيا، ڪي تا ڏوئن ڀانءُ:
ڏولڻ تون بہ هلي اچ هانءُ.

'گهڙ گهٽ' جاتي ڪاتي جاري،
'وَسهن' ڏني آ هرهڪ هاري،
اُٺلاٽي جا هر هَلي ويا، رونبا پوندا چانءُ:
ڏولڻ تون بہ هلي اچ هانءُ.

وَنيون تي تہ وَرن سان شامل،
رونبا ڪن ٿي راهل ماهِل،
آءٌ اڪيلي، نار ڏهيلي، سونهان ٿي توسانءُ:
ڏولڻ تون بہ هلي اچ هانءُ.

'آصف' آخر پوڪون پچنديون،
ساهيليون سڀ خوش ٿي کلنديون،
آءٌ اياڳڻ اُتندي وهندي، رئنديس تنهنجي ڪانءُ:
ڏولڻ تون بہ هلي اچ هانءُ.

ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل'

[جنم: 24- ڊسمبر 1900ع - وفات: 19- نومبر 1982ع]

غافل نہ آهيان

سڪوت جو تہ مان اصل حامل نہ آهيان،
ڪڏهن عيش و عشرت جو قائل نہ آهيان،
طرفدار دنيائے باطل نہ آهيان،
ڪٿي تنهنجي محفل جي قابل نہ آهيان،
مگر ياد کان تنهنجي غافل نہ آهيان.

بُرائي، ڀلائي، وساري مون آهي،
غم آشنائي، وساري مون آهي،
وصال و جدائي، وساري مون آهي،
هيءَ ساري خدائي، وساري مون آهي،
مگر ياد کان تنهنجي غافل نہ آهيان.

مون جهڙو تہ ناشاد ڪوئي نہ آهي،
گران بار فرياد ڪوئي نہ آهي،
سندم دل ۾ آباد ڪوئي نہ آهي،
مون کي مطلقاً ياد ڪوئي نہ آهي،
مگر ياد کان تنهنجي غافل نہ آهيان.

مٿي تي مصيبت تون آيل ڏسين ٿو،
اکين مان ڳوڙها وهايل ڏسين ٿو،
سندم دل جا جذبا ستايل ڏسين ٿو،
سندم دل بہ آلام مايل ڏسين ٿو،
مگر ياد کان تنهنجي غافل آهيان.

بنايو محبت تہ ناشاد مون کي،
ڏکويو گهڻو تنهنجي بيداد مون کي،
تغافل ڪيو تنهنجي برباد مون کي،
جو ڀُلجي ڪرين ڪين ٿو ياد مون کي،
مگر ياد کان تنهنجي غافل نہ آهيان.

ناسف علي شيراز

استاد لغاري

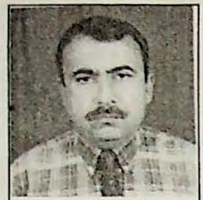
آزاد قاضي

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو

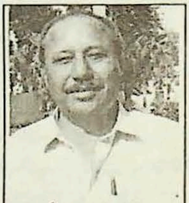
نصير مرزا

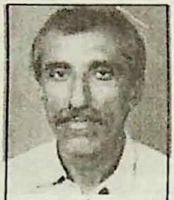
علي اڪبر اسير قريشي

ڪلهوڙن جي دور جي هڪ وڏي عالم مخدوم محمد معين ٺٽوي جي تصنيفن جي الفابيٽيڪل فهرست

ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو

مقصود گل

نوري ڪير هئي......؟

سئيو اميد علي چاڪي

ريحانه نظير

ڊاڪٽر مخمور بخاري

فقير محمد ڏول

جوهر بروهي

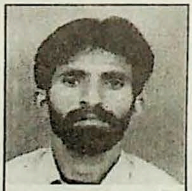
نذير شاڪر بروهي

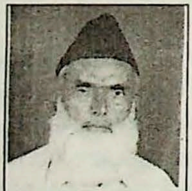
مير محمد خاصخيلي

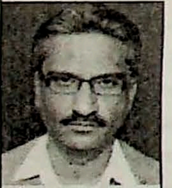
مرزا ڪاظم رضا بيگ

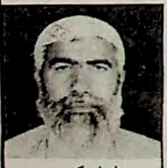
خليل ڪوسو

تخليق، تنقيد ۽ تحقيق

تخليق، تنقيد ۽ تحقيق علم و ادب جا اهم موضوع آهن، الڳ الڳ صنفن هجڻ جي باوجود سندن هڪٻئي سان گهرو تعلق آهي. تخليق ڪندڙ تنقيد ذريعي ئي سٺا نتيجا اخذ ڪري سگهندو. تنقيد لاءِ وري تحقيق ضروري عمل آهي. تحقيق ۾ تخليق ۽ تنقيد شامل هجڻ ڪري تخليقڪار ۽ نقاد ئي سٺو تحقيقڪار ٿي سگهي ٿو. انڪري انهن ٽنهي صنفن جو پاڻ ۾ ايترو تہ گهرو تعلق آهي، جو انهن مان ڪنهن هڪ جي نہ هجڻ سان، اها تحرير ٻسي لڳندي ۽ خاطرخواه نتيجا بہ اخذ نہ ٿي سگهندا.

تخليق:

انسان جي اُڌمن ۽ جذبن جي اظهار جو نالو تخليق آهي. تخليقي ادب انساني زندگيءَ جي ترجماني ڪري ٿو. (روز بروز) بدلجندڙ معاشري جي ضرورتن کي محسوس ڪندي اديب، شاعر ۽ صحافي انسان جي اهنجن ۽ آرامن، ڏکن ۽ سکن جي عڪاسي ڪن ٿا، جنهن کي تخليق چئجي ٿو. ڪنهن خاص اتساه ۽ الهامي اثرن وارو ئي تخليقڪار هوندو آهي. انهيءَ ڪري علم و ادب ۾ تخليق کي اصل يا طبعزاد Original حيثيت حاصل آهي.

تنقيد:

ادب ۾ ڪوٺي ۽ ڪري جي ڇنڊڇاڻ کي تنقيد چيو ويندو آهي، ڪن حالتن ۾ تنقيد ڪڏهن ذاتي تنقيد يعني نڪتہ چيني ۽ ڪڏهن صرف ساراه يعني تعريف جو رنگ اختيار ڪري ويندي آهي. ان عمل سان تنقيد غيرجانبدار نہ رهي سگهندي آهي. ڊاڪٽر عبادت بريلوي لکي ٿو تہ: "تنقيد جي لغوي معنيٰ آهي "پرکڻ" يا ڇڳي ۽ مني ۾ سنڌ وسيڙهو ڪرڻ ۽ اصطلاح ۾ خوبين ۽ خامين جو صحيح اندازو ڪري ڪو رايو قائم ڪرڻ کي تنقيد چئجي ٿو." نقاد لاءِ ضروري آهي تہ کيس نہ صرف ديسي صنفن بابت ڄاڻ هجي پر کيس ٻين ٻولين جي مختلف صنفن بابت پڻ خاصي معلومات هجڻ لازمي آهي.

تحقيق:

تحقيق سچائيءَ سان ڪنهن ڪم جو خبرداريءَ سان ڇنڊڇاڻ ڪرڻ ۽ شهادتن جي آڌار تي تصديق ڪري انجام تي پهچڻ جو نالو تحقيق آهي. محقق جو دائرو گهڻو وسيع ٿئي ٿو کيس بحر مان موتي ميڙي، انهن جي پرک ڪري ڪي نتيجا ڪڍڻا پون ٿا جنهن کي تحقيق سڏجي ٿو.

تحقيق علم جي واڌاري، ان جي روزافزون نشونما ۽ بهتري، پنهنجي ماحول سان مؤثر نموني لاڳاپيل رهڻ، مقصد کي حاصل ڪرڻ ۽ پاڻ ۾ اعتماد بحال ڪرڻ جو نهايت اهم وسيلو آهي.

تحقيق، هن حقيقت کان پوريءَ ريت باخبر آهي تہ جنهن دنيا ۾ اسان رهون ٿا تنهن جي مظاهر ۾ اڻتوٽ لاڳاپا موجود آهن، تحقيق انهن حالتن کي ڳولي لهڻ واسطي ڇڻ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏيو آهي، جن تحت ڪابہ تحقيق ڪري ڪانہ ٿي سگهجي، پر ظاهر ۾ اُهي حالتون ائين نظر ايندو آهن جو پانئبو آهي تہ منجهن تحقيق ڪرڻ جي گنجائش موجود آهي.

ڪتاب [شاه لطيف تي ٿيل تحقيق جو جائزو] تان ورتل

ناسف علي شيراز

(قسط _ 1)

سنڌي گرامر، پهاڪن، اصطلاحن ۽ محاورن جو تاريخي اڀياس

گرامر، پهاڪا، چوڻيون، اصطلاح ۽ محاورا اسان جي روزمره زندگيءَ جو هڪ حصو آهن. جن کي اسين هر روز ڳالهائڻ ۾ استعمال ڪريون ٿا. انهن جو صحيح استعمال ٻوليءَ کي وڌيڪ ڪارائتو بڻائي ٿو. هڪ ماهر ٻولي دان ئي آهي جيڪو اسان کي وياڪرڻ يا اصطلاحن جي صحيح استعمال ڪرڻ جو طريقو ۽ انجا اصول سمجهائي ٿو ته، جيئن اسين ٻوليءَ کي وڌيڪ اثرائتي ۽ مانائتي طور پيش ڪري سگهون. ان کان علاوه ٻولي دان انهن شين کي سمجهائڻ لاءِ ڪتاب پڻ لکي ٿو ته جيئن شاگردن کانسواءِ هڪ عام ماڻهو به انهن کي بهتر طور ۽ آسانيءَ سان سمجهي سگهي. سنڌ اندر وياڪرڻ، پهاڪن، اصطلاحن ۽ محاورن جا ڪتاب ڪڏهن کان لکيا ويا، انهن جي اوسر متعلق هن مقالي ۾ ڪجهه ويچار پيش ڪجن ٿا.

(الف) سنڌي گرامر يا وياڪرڻ (Sindhi Grammar):

لسانيات جو علم هڪ سائنسي علم آهي، جنهن ۾ لسانيات جي وياڪرڻي اصولن کي مد نظر رکي ان ٻولي جو جائزو سائنسي بنيادن تي ڪيو وڃي ٿو. سنڌي وياڪرڻي اصولن بابت سڀ کان پهريائين انگريز عالمن ڪم ڪيو. جنهن کان پوءِ، سنڌي عالمن شروعات ڪئي، جن اڳتي هلي سنڌي لسانيات جي علم ۾ چڱو واڌارو آندو. اوڻويهين، ويهين ۽ ايڪويهين صدي عيسوي ۾، سنڌي گرامر يا وياڪرڻ جي اوسر، سنڌي عالمن جي لکيل عربي فارسي صرف و نحو جي ڪتابن ۽ انگريز عالمن جي لکيل تقابلي گرامر جي ڪتابن جو تفصيلي ذڪر هيٺ پيش ڪجي ٿو.

i_ اوڻويهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌي گرامر جي اوسر (1800_1899ع):

اوڻويهين صديءَ ۾ سنڌ جي فتح کان اڳ، سنڌي گرامر بابت هڪ ڪتاب مسٽر واٿن جو لکيل آهي، جيڪو سنہ 1836ع ۾ شايع ٿيو. اهو گرامر گهڻو ڪري واپارين جي سهولت خاطر لکيو ويو. جنهن کان پوءِ، ان تي مسٽر پرنسيپ جو تبصرو سنہ 1837ع ۾ شايع ٿيو. سنڌ جي فتح کان پوءِ، انگريز آفيسر، ڪيپٽن اسٽيڪ جو سنڌي گرامر 1849ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو. جنهن کان پوءِ، سنڌي عالمن جا به ڪجهه سنڌي گرامر جا ڪتاب شايع ٿيا، جن ۾ اڌارام ٿانورداس جو نالو اڳڀرو آهي. اوڻويهين صدي عيسوي ۾ سنڌي گرامر جي ڇپيل ڪتابن جا تفصيل هيٺ ڏجن ٿا، جن ۾ سنڌي ۽ انگريز عالمن چڱو ڀرو ورتو آهي.

1_ مسٽر واٿن جو گرامر:

سنڌي ٻوليءَ جو پهريون گرامر، مشهور مستشرقين، ڊبليو- ايچ واٿن (William Henry Wathen, d. june 28,1866) جو لکيل آهي. مسٽر واٿن کي مشرقي ٻولين تي خاصو عبور حاصل هو. کيس سال 1822ع ۾ بمبئي حڪومت جو پرشن ٽرانسليٽر مقرر ڪيو ويو. جنهن کان پوءِ کيس 1835ع ۾ بمبئي حڪومت جي جنرل ڊپارٽمينٽ جو چيف سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو (1). هُن سال 1836ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو پهريون گرامر لکيو، جيڪو ايف- ڊي راموس، گورنمينٽ گزيٽ پريس بمبئي مان ڇپائي پڌرو ڪيو. هن گرامر جو انتساب هن بمبئي حڪومت جي گورنر سررابرٽ گرانٽ (1779-1838ع) ڏانهن ڪيو آهي (2). آخر ۾ هن سنڌي- انگريزي ۽ انگريزي- سنڌي لفظن جي واڪيبلري ڏني آهي، جنهن ۾ سنڌي اکر رومن- سنڌيءَ ۾ لکيل آهن. واٿن جي گرامر مان ان جي لکيل مهاڳ

جو ڪجهه حصو هيٺ ڏجي ٿو، جنهن ۾ هن سنڌي گرامر لکڻ جو مقصد بيان ڪيو آهي:

The great object in view, has been to afford in the smallest compass possible, the materials for acquiring with facility a practical knowledge of the language. The Sindhi language is spoken through the whole province of sindh, and is said to be understand as far North as the Territories of Bhaval Khan, the Derajat and Multan; Eastward in Cutch, it is spoken with some slight variations. in, fonnation and accent. This language appears to be derived from the Sanskrit, some of its form may be traced to the pali; and it possessed considerable similarity to many of the dialects of india, which are derived from the same sources. (introductory preface: grammar of the Sindhi Language, 1836)

واٿن، گرامر جي مهاڳ ۾ واضح لکيو آهي ته، سنڌي زبان سنسڪرت مان نڪتل ٻولي آهي ۽ هندوستان جي گهڻين ٻولين سان سهمت رکي ٿي. جيتوڻيڪ هي تفصيلي گرامر ناهي، پر ان جي باوجود سنڌي ٻولي جو پهريون گرامر آهي.

2_ پرنسيپ ۽ راموس جا گرامر:

سنڌي ٻوليءَ جي ٻن مشهور پارتي محققن، ڊاڪٽر لڇمڻ مولچند خوبچندانيءَ ۽ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽليءَ، سنڌي لغتن ۽ سنڌي گرامر متعلق لکيل مقالن ۾ اهو لکيو آهي ته، سنڌي ٻوليءَ جا آڳاٽا گرامر، پرنسيپ (1835ع)، راموس (1836ع) ۽ واٿن (1836ع) جا لکيل آهن (3). اصل ۾ ٻنهي صاحبن اهي داخلائون شايد، بلموريا جي ببليوگرافيءَ تان ورتيون آهن. مون ڪافي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ڪافي پراڻن ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين ۾ جانچ ڪئي آهي، پر ڪٿي به مون کي پرنسيپ ۽ راموس جا لکيل گرامر جا ڪتاب نظر نه آيا آهن. حقيقت اها آهي ته پرنسيپ ۽ راموس جو ڪو به سنڌي گرامر لکيل ناهي.

راموس جي جنهن گرامر جو ذڪر ڊاڪٽر خوبچندانيءَ ڪيو آهي سو اصل ۾ واٿن (W.H. Wathen, d. 1866) جو لکيل گرامر آهي، جنهن کي ايف ڊي راموس، (F.D.Ramos) بمبئي مان گورنمينٽ گزيٽ پريس جي طرفان سنه 1836ع ۾ شايع ڪيو. ايف- ڊي راموس ان گرامر جو ڇپائيندڙ آهي نه ڪي لکندڙ. باقي رهيو جيمس پرنسيپ جو گرامر، ته ان متعلق پرنسيپ پنهنجي لکيل هڪ مقالي ۾ واضع لکيو آهي ته:

"I must acknowledge some asistance from Mr. Wathen's Sindhi grammer, from which i found that there was an absence of vowel- marks in the modem alphabets of the country, and hence I was not unprepared to find the same omission in the more ancient one." (4)

جيمس پرنسيپ (James prinsep, 1799- 1840) جي مٿين بيان مان صاف لڳي ٿو ته هن سنڌي گرامر نه لکيو آهي. اگر هن جو سنڌي گرامر لکيل هجي ها ته هو ڪڏهن به ايئن نه لکي ها ته هن واٿن جي گرامر مان ڪجهه مدد ورتي آهي. اميد ته سنڌي ٻوليءَ جا پيندڙ محقق ۽ لسانيات جا ماهر، پرنسيپ ۽ راموس ڏانهن سنڌي گرامر منسوب نه ڪندا.

3_ پرنسيپ جو واٿن جي گرامر تي لکيل تبصرو:

واٿن جي گرامر جي شايع ٿيڻ کان پوءِ، جيمس پرنسيپ ان تي تفصيلي ۽ تنقيدي تبصرو لکيو. اهو تبصرو، "دي جنرل آف دي ايشئٽڪ سوسائٽي آف بنگال" مئي- 1837ع واري پرچي ۾ (A Grammar of the Sindhi Language, dedicated to the Right Honorable Sir, Robert Grant Govemor of Bombay) جي نالي سان صفحي 347- 354 تي شايع ٿيو. پرنسيپ جيتوڻيڪ سنڌي گرامر جو ڪتاب ناهي لکيو، پر جنهن انداز سان واٿن جي گرامر تي اپياس لکيو اٿس سو قابل ديد آهي. هيءُ پهريون تنقيدي مقالو آهي جيڪو سنڌي ٻولي ۽ ان جي گرامر بابت لکيل آهي. گهڻن محققن هي مقالو واٿن ڏانهن منسوب ڪيو آهي، پر اصل ۾ اهو پرنسيپ جو واٿن جي گرامر تي لکيل تبصرو آهي. واٿن جي گرامر تي هڪ ٻيو تبصرو ايشيئٽڪ جنرل ۽ منٿلي رجسٽر (1837ع) جي صفحي 299- 300 تي پڻ شايع ٿيو. جنهن جو متن هيٺ ڏجي ٿو.

A Grammar of the Sindhi Language. by W.h. Wathen, Esq, Chief Secretary to the Bombay Government. Bombay, 1836

The very exetensive command over the dialects of Western india, and their primitive stocks, possessed by Mr. Secretary Wathen, has been applied to a purpose strictly utilitarian, in the work under notice, the Sindhi Language being spoken through the whole province of Sindh, and surd to be understood as far north as the territories of bhaval khan, the derajat, and multan. it prevails westward, in cutch ciumlava, shal, mastung, and pishin; eastward, in cutch, it is spoken, with some slight variation, in fonnation and accent; and is used by the natives of shekarpore and multan, who are spread in colonies throughout the whole of the extensive provinces of central asia, and are the chief medium for commercial transaction in those countries; and they are to be found in russia, at astrakan, througout baluchistan and Sistan, as well as at Herat and Bokhara, where they possess considerable political influence, occasionally, with the chiefs of those countraes, from their command of capital, and their frequently taking fanns of the revenues.

Mr. Wathen says, that this Language appears to be derived from the sanscrit; some of its forms may be traced to the pali; and it possesses considerable similarity to many of the dialects of india, which are derived from the same sources. he observes in consequence of the opening of the river indus, by the treaties concluded with the several powers through whose dominions that stream and its tributaries flow, the compiler of this work was induced to take advantages of the materials in his possession, to frame a grammar of the Sindhi, a Language which is generally spoken in the countries through which the navigation of this river must lead travellers to pass, in the hope that, as they are now laid open to the enterprize of Europeans, much advantage may be derived from a work like the present, calculated to facilitate their intercourse with the inhabitants of Sindh, and the adventurous merchants of Shekarpore and Multan. The great object in view has been to afford, in the smaliest compass possible, the materials for acquiring with facility a practical knowledge of the language." (5)

4_ ڪيپٽن اسٽيڪ جو گرامر:

سنڌي ٻوليءَ جو لکيل ٻيو تفصيلي ۽ مستند گرامر، سنڌ جي انوقت جي ڊپٽي ڪليڪٽر، ڪيپٽن جارج اسٽيڪ (وفات: ڊسمبر، 1853ع) جي ڪوشش جو نتيجو آهي. هن ڪوشش ڪئي ته سنڌي سيکارڻ لاءِ ڪيس ڪو سٺو استاد ملي وڃي، پر هن کي ڪو اهڙو استاد ملي نه سگهيو، جيڪو هن کي سنڌي سيکاري يا پڙهائي سگهي. هن پنهنجي سر سنڌي ٻولي جو اڀياس ڪرڻ شروع ڪيو ۽ سنڌي ڳالهائيندڙن کان هُو جيڪو ڪجهه ٻڌندو هو سو نوٽ ڪندو ويندو هو. اهڙي طرح هن [illegible]ي ٻوليءَ جي گرامر جي قائدن متعلق پنهنجو ڪتاب، 1847ع ۾ لکي پورو ڪيو. اهو گرامر پوءِ سن 1849ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو. هن گرامر جو هڪ ڇاپو 2001ع ۾ نئين دهلي مان پاري پبليڪيشنس شايع ڪيو آهي. گرامر جي آخر ۾ پنج لوڪ آکاڻيون ۽ سورٺ راءِ ڏياچ جو قصو ڏنل آهي، جنهن ۾ ان قصي سان لاڳو 31 بيت پڻ شامل ڪيل آهن. گرامر جي مهاڳ ۾ هو لکي ٿو ته:

"مون پنهنجي ويا ڪرڻ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سٽاءُ بابت جيڪي قائدا ڏنا آهن، اهي سموري سنڌ جي ٻولي سان لاڳو ٿين ٿا. جتي جتي سنڌي اڀياشائن جا ڪجهه تفاوت آهن، اتي انهن طرف فوٽ نوٽس ۾ ڌيان ڇڪايو اٿم. مون کي ڏيهي سنڌي عالمن جون اهڙيون ڪي ٻه تصنيفون هٿ نه اچي سگهيون آهن، جن تان ٿوري گهڻي ڄاڻ حاصل ٿئيم. انگريزي سنڌي ٻولي جي ويا ڪرڻي بيهڪ بابت جيڪي مون قاعدا ڏنا آهن' اهي سڀ مون پاڻ سنڌين جي گفتگو ٻڌي

جوڙيا آهن. مون کي هڪ به اهڙو سنڌي نه مليو آهي، جنهن کي پنهنجي مادري زبان جي ويا ڪرڻ جي نيمن جي ذري به ڄاڻ هجي. مون ٿي سنڌين جو سندن مادري زبان سنڌي جي خاصيتن طرف ڌيان پئي ڇڪايو آهي. تعليم حاصل ڪيل سنڌي پڻ پنهنجي بولي جي اڀياس طرف ڌيان نٿا ڏين. مسلمان عربي ۽ فارسي جي تعليم ٿا وٺن. ٻئي طرف سنڌي هندو وري فارسي يا پنجابي ۽ هندي جو اڀياس ٿا ڪن. اها بولي جيڪا هو پنهنجي ماءُ جي ٿڃ پيئندي سکيا هئا، انهي مادري زبان کي هو فقط مسخرن جي لائق ٿا سمجهن. انهي هوندي پڻ مون کي پوري خاطري آهي ته بولي جي ماهرن لاءِ ٿي هندستان جي ٻين گهڻين بولين جي ڀيٽ ۾ سنڌي بوليءَ جو اڀياس وڌيڪ دلچسپ ثابت ٿيندو.“ (6)

اسٽيڪ پنهنجي گرامر ۾ سنڌي بولي متعلق جيڪي نظريا ۽ قائدا پيش ڪيا آهن سي اڄ به ايترا ئي اهم ۽ قيمتي آهن، جيترا اڳ هئا. پوءِ جي عالمن انهن ئي قائدن کي پيش نظر رکي آئينده لاءِ سنڌي گرامر جا ڪتاب جوڙيا.

5_ رچرڊ برٽن جو لکيل جتڪي بولي جو گرامر:

ساڳئي وقت سنڌ سروي ڊپارٽمينٽ جي اسسٽنٽ سر رچرڊ برٽن، سنڌي بولي جي محاوري، جتڪي بولي جو گرامر لکيو. جيڪو ”اي گرامر آف دي جتڪي اور بلوچڪي ڊائيليڪٽ“ جي نالي سان رسالي جنرل آف دي بامبي برانچ آف دي رائل ايشيٽڪ سوسائٽي جي جنوري 1849ع جي پرچي ۾ صفحي 84 کان 125 تي شايع ٿيو. رچرڊ برٽن نهايت تفصيل سان مثالن ذريعي جتڪي بولي جو گرامر سمجهايو آهي. ان کان علاوه، جتڪي بولي جي اوسر ۽ ان جي علم و ادب بابت پڻ معلومات ڏني آهي.

6_ منشي اُدارام ٿانورداس ميرچنداڻي (1833_1883ع):

اوائلي سنڌي نثر جي اوسر ۾ جن سنڌي اديبن اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، تن ۾ منشي اڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي (1833- 1883ع) جو نالو نهايت اهميت وارو آهي. هي صاحب حيدرآباد سنڌ جو رهواسي هو. سنڌيءَ سان گڏ انگريزي جو پڻ چڱو اڀياس ڪيو هئائين. جنهنڪري کيس جلد ئي ڪمشنر جي آفيس ۾ سنڌي ترجمان Sindhi Translator جي نوڪري ملي ويئي. اوائلي دور جا ڪيترائي درسي ڪتاب سندس لکيل آهن، جن جي بولي صاف سلوڻي ۽ نج ڳهرو لفظن سان سينگاريل آهي. هن صاحب اوائلي قصن (دودو چنيسر، سورٺ راءِ ڏياچ، سسئي پنهون، ڪامسين ڪامروپ وغيره) کي شايع ڪرڻ ۾ پڻ موثر ڪردار ادا ڪيو (7). منشي اڌارام ٿانورداس، پهريون سنڌي عالم آهي جنهن سنڌي بوليءَ ۾ گرامر لکيو. هي ڪتاب، هن ڪمشنر سنڌ، مسٽر فريئر جي خواهش تي لکيو، جيڪو ”سنڌي گرامر: يعني سنڌي زبان جي صرف و نحو جا قائدا“ جي نالي سان ڪوٽڙي سنڌ مان سنه 1857ع ۾ شايع ٿيو (8) ڪتاب ۾ منشي اڌارام ٿانورداس سنڌي زبان جي صرف نحو جي قاعدن جو تفصيل سان بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ عربي ۽ فارسي صرف و نحو ۾ ڪم ايندڙ اصطلاح ڪم آندل آهن. هن گرامر جو قاعدن جو تفصيل سان بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ عربي ۽ فارسي صرف و نحو ۾ ڪم ايندڙ اصطلاح ڪم آندل آهن. هن گرامر جو ٻيون ڇاپو وڌايل ۽ سڌاريل صورت ۾ 1868ع ۾ شايع ٿيو (9). هڪ ٻيو وڌايل ڇاپو 1877ع ۾ شايع ٿيو (10). چوٿون ڇاپو 1870ع ۾ ۽ پنجون ڇاپو 1886ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيو (11) هن ڪتاب جو ڇهون ڇاپو، ”سنڌي ويا ڪرڻ“ جي نالي سان 1889ع ۾ سنڌ گزيٽ ۽ ڪمرشل پريس ڪراچيءَ مان شايع ٿيو (12) منشي اڌارام ٿانورداس، ”هندو- سنڌي ويا ڪرڻ“ جي نالي سان پڻ ڪتاب لکيو. هن ڪتاب جو ٻيون ڇاپو ڪراچيءَ مان سنه 1889ع ۾ ڪوجا- سنڌي لپيءَ ۾ شايع ٿيو (13).

7_ ميون محمد حيدرآبادي ۽ منشي پرڀاداس آنندرام رامچنداڻي:

منشي اڌارام ٿانورداس جي گرامر کان پوءِ، منشي پرڀاداس آنندرام رامچنداڻي ۽ ميون محمد

حيدرآباديءَ جو جوڙيل گرامر، ”سنڌي صرف ۽ نحو“، گورنمنٽ آف انڊيا، سنه 1860ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ڪيو. ڪتاب جو مولف، ميون محمد حيدرآبادي، فقير جي پڙ واري سنڌي اسڪول جو هيڊماستر هو. هو فارسي ۽ عربيءَ جو چڱو ڄاڻو هو. سربارٽل فريئر جي خواهش تي هن سنڌي صرف و نحو جو مٿيون ڪتاب جوڙيو، جنهن جي تياريءَ ۾ هن جي مدد انگريزي اسڪول جي اسسٽنٽ ماسٽر ديوان پرڀاداس آنندرام ڪئي. هي ڪتاب وڏن اسڪول شاگردن ۽ استادن لاءِ لکيو ويو، ته جيئن هو سنڌي گرامر آسانيءَ سان سمجهي سگهن. مولف ڪتاب نهايت ئي سليس انداز ۾ لکيو آهي جنهن ۾ سنڌي گرامر جا اصول گهڻي وضاحت سان بيان ڪيل آهن. ڪتاب جي ٻولي صاف ۽ سليس انداز ۾ لکيل آهي، گهڻا نج سنڌي اکر ڪم آيل آهن. هر لفظ تي اعرابون پوري طرح ڏنل آهن ۽ صورتخطي پڻ صاف چٽي لکيل آهي. ڪتاب عربي ۽ فارسي صرف ونحو جي اصولن هيٺ نهيل آهي (14).

ڪتاب جي تيار ٿيڻ بعد، انوقت جي اسسٽنٽ ڪمشنر ميجر گولڊ سمڊ، جيڪو سنڌ جو ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر به هو، تنهن يورپي شاگردن جي مطالع ۽ سهولت لاءِ، هن جو اختصار انگريزيءَ ۾ لکيو، جيڪو گرامر جي آخر ۾ ڏنل آهي. ان کان علاوه، ڪتاب جو مهاڳ (preface) به انگريزيءَ ۾ ايف جي گولڊسمڊ (1818 -1908)، (Goldsmid,F.J. (Frederick John), Sir) جو لکيل آهي (15). ڪن ڪتابن ۾ هي ڪتاب گولڊ سمڊ ڏانهن منسوب ٿيل آهي، جيڪا صحيح حقيقت ناهي.

8_ ايل_ ڊبليو سيمور (L.W.Seymour):

ميون محمد حيدرآبادي جي سنڌي گرامر کان پوءِ، هڪ ٻئي انگريز عالم، (Lionel William Seymour) پڻ سنڌي گرامر جو ڪتاب (A Grammar of the Sindhi language) جي نالي سان لکيو. هي ڪتاب، مصنف ڪمشنر پريس ڪراچيءَ مان سال 1884ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو (16). هن ڪتاب متعلق وڌيڪ معلومات ملي نه سگهي.

9_ جهمنمل نارومل واسٽاڻي:

هڪ ٻئي سنڌي عالم، جهمنمل نارومل واسٽاڻي جو ويٽيپٽي ڪوش ڪانسواءِ، گرامر جو ڪتاب پڻ لکيل آهي. هي ڪتاب، ”سنڌي ٻوليءَ جو نئون وياڪرڻ“ جي نالي سان ڪراچيءَ مان سال 1892ع ۾ شايع ٿيو (17). حڪومت هن ڪتاب کي حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج جي شاگردن ۽ هاءِ اسڪول جي وڏن ڪلاسن لاءِ منظور ڪيو. هن ۾ سنڌي گرامر جا اصول وضاحت سان بيان ڪيل آهن. جهمنمل نارومل واسٽاڻي، سرڪاري هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ فرسٽ اسسٽنٽ ماستر جي عهدي تي مقرر هو. جتان پوءِ، سرڪاري بڪ ڊپو جو ڪيوريٽر مقرر ٿيو ۽ اتائين ئي سنه 1902ع ۾ پينشن تي لٿو (18). هن کي سنڌي، پارسي ۽ سنسڪرت ٻولين جي ويا ڪرڻ ۽ لفظن جي ذاتن جي خاصي ڄاڻ حاصل هئي. اهوئي سبب آهي جو هن سنڌي گرامر ۾ انهن اصولن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي، ۽ انهن متعلق وضاحت ڪندي لکيو اٿس ته:

”هندوستاني لسانيات جي ماهرن جو خيال آهي ته، سنڌي ٻوليءَ جا لفظ ۽ صرف و نحو جا قائدا سنسڪرت سان گهڻي حد تائين ميل ڪائن ٿا. انهن قاعدن کي ڄاڻڻ سان نه صرف ٻوليءَ جي اصل ماخذات جي خبر پوي ٿي، پر ان سان گڏ انهن جي صوتي اثرات، صرفي ۽ نحوي بناوٽ، اعرابن جي مٽ سٽ، ۽ اچارن ۽ ورجيسين جي صحيح ۽ غلط استعمال جي خبر پئجي سگهي ٿي.“ (19)

هن ڪتاب کي مڪمل ڪرڻ ۾ مصنف کي پنجن سالن جو عرصو لڳو، جنهن ۾ هن کي مختلف سنسڪرت جي گرامر جي ڪتابن جو مطالعو ڪرڻو پيو. هن ڪتاب بابت، پروفيسر علي نواز جتوئي (1914- 1996ع) لکي ٿو ته:

”هن گرامر جي هڪ خوبي هيءَ آهي ته سنڌيءَ ۾ لکيل هن گرامر ۾ سنسڪرت گرامر جا

مخصوص اصطلاح عربي گرامر جي اصطلاحن سان گڏ ڪم آندا ويا آهن. جا ڳالهه سنڌي ٻوليءَ تي ڪوجنا ڪندڙن لاءِ ڪارآمد ثابت ٿيندي. هن ڪتاب ۾ مصنف سنڌي ٻوليءَ جي ويا ڪرڻ، لفظن جي ذاتن، انهن جي تاريخ ۽ انوقت استعمال ٿيندڙ سنڌيءَ ٻوليءَ تي تفصيلي معلومات ڏني آهي.“ (20)

گرامر جو هي ڪتاب جيتوڻيڪ سنسڪرت ٻولي جي وياڪرٽي اصولن مطابق ناهيو ويو آهي، پر ان سان گڏ عربي اصطلاح پڻ ڏنل آهن. هن کي سنڌي ٻولي جو پهريون مڪمل گرامر چئي سگهجي ٿو.

10 _ سنڌي مينيول:

انهيءَ دور ۾ گرامر کان علاوه، سنڌي عالمن، سنڌي انگريزي ۽ انگريزي- سنڌيءَ ۾ ڪجهه مينيول پڻ لکيا ته جيئن يورپي آفيسر ۽ مشنري جلدي کان جلدي سنڌي ٻولي سکي سگهن ۽ سنڌي وري انگريزي ٻوليءَ جي ڄاڻ حاصل ڪن. ان ڏس ۾ پهريون اينگلو ورنيڪيولر ڪتاب منشي اڌارام ٿانورداس لکيو. هي ڪتاب سنڌي ۽ انگريزي شاگردن لاءِ ”مفيدالطالبين“ جي نالي سان ڪراچيءَ مان 1861ع ۾ شايع ٿيو (21). منشي اڌارام هي ڪتاب مسٽر گولڊ سمڊ جي حڪم تي ناهيو، جنهن ۾ تصويرن ذريعي گرامر جا قائدا، آسان سنڌي ڪهاڻيون ۽ دوسا پائي جي جملن کي سڌاري لکيو آهي. منشي اڌارام ٿانورداس جي ڪتاب کان پوءِ، چٽريج لالچند اوجها ۽ اڌنمل سترامداس سڌائيءَ گڏجي انگريزي- سنڌي مشق جو ڪتاب Translation Exercises Anglo- (Sindhi) ڪراچيءَ مان 1883ع ۾ ڇپايو (22). هن ڪتاب جو ڀاڱو- 2، سکر سنڌ مان سال 1906ع ۾ شايع ٿيو. (23). هن ڪتاب جا پوءِ ڪيترائي ڇاپا شايع ٿيا سال 1883ع ۾ اميد علي ڪريم محمد ۽ علي قلي فريدون بيگ مرزا (و: 1904ع) جو تيار ڪيل مينيول، A Manual of Anglo- Vernacular for Sindhi Students, with exercises.) ڪمرشل پريس ڪراچيءَ مان ڇپجي پڌرو ٿيو (24). هن ۾ مشقن کان علاوه، گرامر پڻ ڏنل آهي. سنہ 1901ع ۾ يورپين جنرل لائبرري حيدرآباد سنڌ جي لائبررين، مسٽر ٻولچند ٻولامل انگريز آفيسرن ۽ مشنيرين کي سنڌي سيکارڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ A Manual of Sindhi for the European Officers, Missionaries and Others, Studying the Sindhi language. نالي سان مينيول لکيو. هن مينيول جو پهريون پارٽ حيدرآباد سنڌ مان سنڌ جوونيل سوسائٽي ڇپائي پڌرو ڪيو (25). مهاڳ ۾ مولف انگريز آفيسرن جا ٿورا مڃيا آهن جن ڪيس مينيول لکڻ ۾ مدد ڪئي. هن مينيول کي محمد ابراهيم جويي صاحب پيهر سڌاري لکيو آهي، جيڪو سنڌي لينگئيج اٿارٽي سال 2003ع ۾ ڇاپيو آهي.

ii_ ويهين صدي عيسويءَ جي پهرين اڌ ۾ لکيل گرامر جا ڪتاب (1900_1947ع):

ويهين صدي جي شروعاتي اڌ ۾ سنڌي وياڪرڻ بابت چڱا ڪتاب لکيا ويا آهن، جن ۾ سنڌ جي هندو عالمن جو وڏو هٿ آهي. انهن ۾ ڏيارام وسڻمل ميرچندائي، ڪشنچند گلاب سنگهه گدوائي ۽ پيرومل مهرچند آڏواڻي جا نالا اهميت جوڳا آهن. هن ئي دور ۾ مرزا قليچ بيگ ۽ نيرزيلينڊ جي مشنري چارلس هيسڪل پڻ سنڌي گرامر جا ڪتاب لکيا. انهن عالمن جي لکيل سنڌي گرامر جي ڪتاب جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

1_ ڏيارام وسڻمل ميرچندائي ۽ ڪشنچند گلاب سنگهه گدوائي جو سنڌي گرامر:

سنڌ جي هندو عالمن، سنڌي ٻولي جي گهڻي سار سنڀال ڪئي آهي ۽ علم و ادب جي ميدان ۾ پنهنجو پاڻ موڪيو آهي. ويهين صدي جي شروعاتي ڪوارٽر ۾ ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد سنڌ جي استاد ڏيارام وسڻمل ميرچندائي ۽ تعليمي کاتي جي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر، ڪشنچند گلاب سنگهه گدوائي جا لکيل گرامر گهڻي اهميت رکن ٿا. ڏيارام وسڻ مل سنہ 1904ع ۾ ”سنڌي گرامر“ جي نالي سان ڪتاب لکيو، جيڪو حيدرآباد سنڌ مان شايع ٿيو (26). ان کان پوءِ، سنہ 1914ع ۾ ڏيارام وسڻمل ميرچندائيءَ ۽ ڪشنچند گلاب سنگهه گدوائيءَ گڏجي اسڪول شاگردن لاءِ، ”سنڌي وياڪرڻ ڀاڱو پهريون“ لکيو. جڏهن ته ڀاڱو- 2 حيدرآباد سنڌ مان سال 1915ع ۾

شايع ڪيو. ٻاڳي ڇپرين جو هڪ ٻيو ڇاپو، مصنفن ڪراچيءَ مان 1919ع ۾ ڇپايو، جڏهن ته ٻيو ڀاڱو ڇاپو ٽيون ڪراچيءَ مان 1920ع ۾ شايع ٿيو. ٻنهي صاحبن "سليس سنڌي گرامر" جي نالي سان هڪ ڇاپو 1928ع ۾ حيدرآباد مان ڇپائي پڌرو ڪيو (27). هن گرامر جو هڪ ڇاپو (ڀاڱو پهريون، 1943ع ۾ ۽ ڀاڱو ٻيو، 1945ع) ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيو (28). خوبچندانيءَ جي لکت موجب اهي گرامر سنڌي ٻوليءَ جا مستند گرامر آهن. هن ڪتاب ۾ گرامر جي قاعدن ۽ قانونن کي عام فهم ٻولي ۾ سمجهايو ويو آهي. محترمہ شازيہ پتافي لکي ٿي ته، "ڏيارام وسڻمل ميرچندانيءَ ۽ ڪشنچند گلاب سنگهه گدواڻي پهريون دفعو سنڌي گرامر ۾ بيهڪ جي نشانين (Punctuation Marks) تي هڪ باب لکي انهن جي اهميت کي بيان ڪيو آهي" (سنڌي ٻولي ۾ گرامر نويسي جي ارتقا، ص/ 78- 79). اسڪولي شاگردن لاءِ لکيل هي سنڌي گرامر بہ اڳين عالمن جي لکيل گرامر جي بنيادي اصولن مطابق لکيل آهي.

2_ مرزا قليچ بيگ جو سنڌي وياڪرڻ:

ويهين صدي جي ٻي چوٿائي جي شروعات ۾ جن عالمن سنڌي گرامر وغيره بابت ڪتاب لکيا، تن ۾ پيرومل مهرچند آڏواڻي ۽ مرزا قليچ بيگ جو نالو سڀني کان مٿانهون آهي. انهن ٻنهي صاحبن سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي جيڪا خدمت ڪئي آهي سا وسارڻ جوڳي ناهي. مرزا قليچ بيگ سنڌ جي انهن اوائلي عالمن مان هو، جن کي مختلف علمن بابت بنيادي ڄاڻ حاصل هئي. هن سنڌي ٻوليءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي، جن ۾ ترجمن ڪانسواءِ، طبع زاد ڪتابن جو وڏو تعداد شامل آهي. سندس لکيل سنڌي وياڪرڻ اڄ تائين لسانيات جي صنف ۾ سنڌ اندر اهم ڪتاب سمجهيو وڃي ٿو. مرزا صاحب هي ڪتاب، حيدرآباد سنڌ مان ٽن جلدن (1916- 1921ع) جي صورت ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو (29). مرزا صاحب پهريون جلد چوٿين درجي لاءِ لکيو جيڪو، سنڌي گرامر ۽ زبان متعلق آهي. ٻيو جلد علم صرف و نحو بابت آهي. ٽين جلد ۾ علم املا، اشتقاق ۽ سنڌي گرامر متعلق وضاحت ڪيل آهي ۽ چوٿون جلد ۾ بديع ۽ علم عروض بابت آهي. سنڌي ادبي بورڊ هن گرامر جو ٻيو ڇاپو (60- 1961ع) ۾ ۽ ٽيون ڇاپو (71- 1980ع) ۾ ۽ هڪ ڇاپو 2006ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان شايع ڪيو آهي. مرزا صاحب جي هن گرامر بابت ڊاڪٽر هدايت پريم لکي ٿو ته:

"مرزا صاحب ارنسٽ ٽرمپ جو اڳ ڏنل نظريو ته (سنڌي ٻولي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل آهي) کي جيئن جو تيئن قبول ڪيو آهي ۽ سنڌي گرامر کي عربي گرامر جي سانچي ۾ ئي پيش ڪيو آهي. مرزا قليچ بيگ کي لسانيات جي علم جي بنيادي ڄاڻ هئي، سندس ڏنل رايا اڄ بہ گهڻي اهميت رکن ٿا." (سنڌي ٻوليءَ جا محقق ۽ انهن جي تحقيق/ ڊاڪٽر هدايت پريم. ص- 4، انٽرنيٽ ايڊيشن)

مرزا صاحب هن گرامر ڪانسواءِ، ملن جي مڪتبن لاءِ بہ هڪ گرامر ترتيب ڏنو، جيڪو "سليس صرف و نحو: ملن جي مڪتبن لاءِ" جي نالي سان مرزا صاحب خود حيدرآباد شهر مان سنہ 1920ع ۾ ڇپايو. (30) مرزا صاحب جو علم نحو بابت ڪتاب، "سنڌي صرف نحو" جي نالي سان ٻگومل ٽلسيداس حيدرآباد شهر مان 1922ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. (31)

3_ پيرومل مهرچند آڏواڻي جو وڏو سنڌي وياڪرڻ:

مرزا صاحب کان علاوه، پيرومل مهرچند آڏواڻي بہ سنڌ جي انهن چند اوائلي نثر نگارن مان آهي، جن جي سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪيل خدمتن کي هميشہ ياد رکيو ويندو. هن سنڌي ٻوليءَ جي نثر ۽ انجي اوسر ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي. هن جو جنم 1875ع ۾ ٿيو. هن ابتدائي تعليم حيدرآباد جي مشهور اسڪول يونين اڪيڊمي مان حاصل ڪئي ۽ سندس دهيانت سنہ 1950ع ۾ پونا ۾ ٿيو. (32) پيرومل سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ڪانسواءِ، سنڌي گرامر بہ لکيو آهي. هن گرامر جو ڀاڱو پهريون مصنف، "وڏو سنڌي وياڪرڻ" جي نالي سان حيدرآباد سنڌ مان 1925ع ۾ ڇپايو، ان جو ڀاڱو ٻيو ڪراچيءَ مان 1926ع ۾ شايع ٿيو آهي (33). پيرومل جي هن گرامر جو ڇاپو ٽيون سال 1977ع ۾ "سنڌي وياڪرڻ:

صرف نحو“ جي نالي سان شايع ٿيو آهي (34). پيرومل جي هن گرامر جي ٻنهي حصن کي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1985ع ۾ گڏي ڇپايو آهي (35). پيرومل جو لکيل هي گرامر سنڌ ۾ انوقت گهڻو مشهور ٿيو ۽ اڄ تائين مستند سمجهيو وڃي ٿو.

پيرومل مهرچند آڏواڻي ۽ مرزا قليچ بيگ جو گڏيل گرامر پڻ ڇپيل آهي. هيءُ گرامر **”ننڍڙو سنڌي وياڪرڻ جلد پهريون“** جي نالي سان ٻنهي ليکڪن ڪراچيءَ مان 1926ع ۾ شايع ڪيو. هن گرامر جو ڇاپو ٻيون حيدرآباد سنڌ مان 1928ع ۾ منظر عام تي آيو. هن گرامر جو جلد ٻيو پڻ ڇپيل آهي. پاڳي ٻئي جو ڇاپو ٻيون، ڪراچيءَ مان 1929ع ۾ شايع ٿيو.

4_ چارلس وليم هيسڪل (Charles William Haskell, 1905_1990) جو سنڌي گرامر:

مشنري چارلس وليم هيسڪل انگلينڊ جي شهر يارڪشائير ۾ سنہ 1905ع ۾ ڄائو. شروعاتي ننڍپڻ هن ڪرائس چرچ نيوزيلينڊ ۾ گذاريو. ڪجهه وقت کان پوءِ، هن کي آل سينٽ چرچ طرفان پڙهڻ لاءِ وظيفو مليو. سکيا ختم ڪرڻ کان پوءِ، کيس ايشبرٽن جي پيرش چرچ ۾ پادري ڪري رکيو ويو. سنہ 1932ع ۾ هو سنڌ جي شهر ڪراچي پهتو، جتي سندس ڪلاس فيلو ڊڪ ڪارسن به اچي مليو. جنوري 1933ع ۾ هن ايڊنا فليٽ سان شادي ڪئي. جيئن ته چرچ مشنري سوسائٽي هائي اسڪول ڪراچي جو پرنسپل مسٽر آلٽ موڪل تان واپس اچي نه سگهيو ته کيس ان جي جاءِ تي وائيس پرنسپل ۽ پوءِ پرنسپل ڪري رکيو ويو. هن عهدي تي هن نو سال ڪم ڪيو. سنہ 1940ع ۾ کيس ڪراچي گرامر اسڪول جو پرنسپل ڪري رکيو ويو، جتي هن 14 سال نهايت محنت سان ڪم ڪيو ۽ گهڻي ڪاميابي حاصل ڪئي. هن گرامر اسڪول ۾ رهندي ڪرڪيٽ جي راند کي به گهڻي ترقي ڏياري. آلٽ جي وڃڻ کان پوءِ، کيس سنڌ مشنري سوسائٽي جو سربراه مقرر ڪيو ويو. سنہ 1955ع ۾ هيسڪل واپس نيوزيلينڊ ويو، جتي هن انڊين پادري جي جڳهه تي 14 سال پادري جي حيثيت ۾ ڪم ڪيو. ان کان پوءِ، هن نو سال اينجليڪن مشن بورڊ جي سيڪريٽري طور فرائض انجام ڏنا. ريٽائرمينٽ کان پوءِ به هو مختلف چرچن ۾ پادري طور ڪم ڪندو رهيو ۽ آخرڪار 85 ورهين جي ڄمار ۾ سنہ 1990ع ۾ پنهنجي حقيقي خالق سان وڃي مليو. (هي بايو گرافي ڪتاب: Every Tribe; NZCMS Missionaries and the Tribal Church in Lower Sindh, Pakistan, 1921- 1997. Written by Stewart Entwistle 2012. تان ورتل آهي، جيڪو سال 2012ع ۾ شايع ٿيو)

سنڌ ۾ رهڻ دوران هو سنڌي ۽ اردو ٻوليون رواني سان ڳالهائي سگهندو هو. اهوئي سبب آهي جو هن سنڌي گرامر متعلق ڪتاب لکيو، جيڪو (A grammar of Sindhi Language) جي نالي سان ڪراچيءَ مان سال 1942ع ۾ شايع ٿيو (36). گرامر جي لکڻ ۾ هن جرمن مشنري اسڪالر ارنسٽ ٽرمپ ۽ پادري جارج شرٽ جا ٿورا مڃيا آهن، جن جي ڪتابن مان هن سنڌي گرامر لکڻ ۾ مدد حاصل ڪئي. هن جو انگريزي ۾ لکيل ڪتاب (Sinner Sind) نيوزيلينڊ مان سنہ 1957ع ۾ شايع ٿيو.

مٿين عالمن جي ڪتابن کان علاوه، ويهين صدي عيسوي جي پهرين اڌ ۾ سنڌي گرامر بابت ٻين عالمن پڻ ڪتاب لکيا آهن، جن ۾ ماستر ڪرمچند چوهڙمل ڪلناڻيءَ جو **”علم عروض“** بابت مختصر ڪتاب شڪارپور سنڌ مان 1909ع ۾ شايع ٿيو. پي ايل واسواڻيءَ جو لکيل، **”علم عروض و علم بديع“** جو مجموعو، 1910ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان شايع ٿيو. **”سنڌي گرامر، صرف نحو: سوالن جوابن ۾“** شڪارپور سنڌ مان، شولداس ٺانورداس سال 1912ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ساڳئي طرز ۾ سهنجرام ٽهلرام پڻ ڪوشش ورتي ۽ سوالن جوابن سميت گرامر جو ڪتاب ساڳئي سال لکيو. اهو ڪتاب ليلارام واڌومل حيدرآباد مان ڇپايو ڏيئونمل ڏ.جند وري سکر سنڌ مان **”وي ٽو گرامر“** نالي سان سنہ 1913ع ۾ شايع ڪيو (37).

سنڌي ٻوليءَ جي هڪ ٻئي نثر نويس ۽ سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي جي روح روان، محمد صديق ميمڻ جو مضمون نويسيءَ متعلق ڪتاب ڇپيل آهي، اها تصنيف، محمد صديق ميمڻ ۽ جڳتراءِ ايسرداس شوداسائي جي گڏيل ڪوشش آهي. هي ڪتاب ”مضمون نويسي“ جي نالي سان، هرسنگ سنز سال 1927ع ۾ سکر مان شايع ڪيو. ساڳئي سال يعني 1927ع ۾ محمد ابراهيم محمد قاسم، **”سليس سنڌي گرامر“** جو ڪتاب مرتب ڪيو، جنهن کي پوڪرداس ٺانورداس، شڪارپور سنڌ مان ڇپائي پڌرو ڪيو (38). فتحچند ڪوڏومل واسوائيءَ ورنيڪيولر فائنل جي امتحان لاءِ، **”ورنيڪيولر فائنل ۽ انگريزي ٽئين درجي جي سنڌي لاءِ رهبر“** حيدرآباد مان 1928ع ۾ شايع ڪيو (39). نرملداس ۽ رنگوائيءَ جي گڏيل ڪوشش، **”سليس سنڌي وياڪرڻ“** 1929ع ۾ شايع ٿيو. نواب شاهه سنڌ مان 1930ع ۾ چوهڙمل موهنداس ۽ تولا رام پارومل گنجي، **”سولو سنڌي گرامر“** ڇپايو (40).

سنڌي ٻوليءَ جي اڳاٽي نثر نويس، محمد صديق مسافر جو پڻ سنڌي گرامر لکيل آهي. هن گرامر جو پاڱو پهريون، حيدرآباد سنڌ مان، محمد صديق مسافر ۽ لڇمڻ ايم سڪرائيءَ سنه 1937ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو (41). هن گرامر جو پهريون پاڱو ته ڇپيل آهي، پر ان متعلق ڄاڻ ملي نه سگهي. پاڪستان قائم ٿيڻ واري سال، يعني 1947ع ۾ سکر سنڌ مان، ڪي. ايس ناگپال ۽ ڊي پرسوائيءَ جي گڏيل ڪوشش سان ”سنڌي گرامر“ ڇپيو (42) آغا تاج محمد جو لکيل گرامر، ”نئون سنڌي گرامر“ ٽن جلدن ۾ ڪراچيءَ مان سنه 1947ع ۾ شايع ٿيو (43).

حوالا

1. دي ڪورٽ جرنل: گزيٽ آف دي فيشن ايبل ورلڊ (جنوري- ڊسمبر، 1835ع). لنڊن: پرنٽيڊ فار هينري ڪولبرن. (ڇنڇر نومبر، 14، 1835ع، ص- 727)
2. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ (OCLC: 20216811)
3. لڇمڻ مولچند خوبچندائي/ گراميٽيڪل لٽريچر: سنڌي انسائڪلو پيڊيا آف انڊين لٽريچر، واليوم-2، (1988ع)، ص- 1493، ڪالم-1
4. جيمس پرنسيپ/ (The Lagends of the Saurashtra Group of Coins deciphered) دي جرنل آف دي ايشيئٽڪ سوسائٽي آف بنگال، واليوم-6، پارٽ-1، (جنوري- جون، 1837ع)، ص- 379.

دي ايشيئٽڪ جنرل اينڊ منٿلي رجسٽر فاربرٽش اينڊ فارن انڊيا چائنا اينڊ آسٽريليا. واليوم-23، نيو سيريز، مئي- آگسٽ، 1837ع، ص:299- 300.

6. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي/ سنڌي لغت نويسي جي تاريخ. مهراڻ 4/ 2000، ۾ ڇپيل مقالي جي ص- 55 تان ورتل آهي.
7. محمد صديق ميمڻ/ سنڌ جي ادبي تاريخ. ڇاپو- ٽيون. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو، (2000ع)، انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ جي آن لائين لائبرري، ص- 18.
8. جي- ايف بلمهارڊٽ/ ڪيٽلاگس آف دي هندي، پنجابي، سنڌي، اينڊ پشتو پرنٽيڊ بڪس ان دي لائبرري آف دي برٽش ميوزم. لنڊن: لانگمئن گرين اينڊ ڪمپني، (1893ع)، ڪالم- 15
9. ساڳيو، ڪتاب نمبر 14164. C.2)
10. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (وڌايل ۽ سڌاريل ڇاپو، سيلف مارڪ: (4) .VT) 1672
11. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (ٽيون ڇاپو، شيلف مارڪ: (2) VT. 1671)، (پنجون ڇاپو، شيلف مارڪ: (5) VT. 1675)
12. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (ڇاپو ڇهون، شيلف مارڪ: (2) VT. 1675)
13. آن لائين ڪيٽلاگ، شڪاگو يونيورسٽي: برٽش لائبرري اوريئنٽل انڊيا آفيس ڪليڪشن، هولڊنگ آف نائينٽينٿ سينچري انڊين پبليڪشنس. (رڪارڊ نمبر: 49363)
14. (منشي اڌارام ٺانورداس ۽ ميون محمد حيدرآباديءَ جو احوال، محمد صديق ميمڻ جي ڪتاب سنڌي ادب جي تاريخ تان ورتل آهي، ص- 18)
15. جي- ايرف بلمهارڊٽ/ ڪيٽلاگس آف دي هندي، پنجابي، سنڌي، اينڊ پشتو پرنٽيڊ بڪس ان دي لائبرري آف دي برٽش ميوزم. لنڊن: لانگمئن گرين اينڊ ڪمپني، (1893ع)، ڪالم 9 ۽ 10 (شيلف مارڪ: 14164. C .7)
16. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (شيلف مارڪ: V 4078)
17. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (شيلف مارڪ: 14164.c.21)

18. ڊاڪٽر هدايت پريم/ سنڌي ٻوليءَ جا محقق ۽ انهن جي تحقيق. ڇاپو- 1. سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ، (2007ع)، انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ جي آن لائين لائبرري، ص- 4
19. ساڳيو
20. ساڳيو
21. جي- ايف بلمهارڊٽ/ ڪيٽلاگس آف دي هندي، پنجابي، سنڌي، اينڊ پشتو پرنٽيڊبڪس ان دي لائبرري آف دي برٽش ميوزم. لنڊن: لانگمئن گرين اينڊ ڪمپني، (1893ع)، ڪالم- 15
22. ساڳيو، ڪالم- 5
23. ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ/ 1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو (قسط- 10) ٽه ماهي مهراڻ: (سرءُ 2005ع، جولاءِ- سيپٽمبر)، سنڌي ادبي بورڊ. (ڪتاب نمبر- 21، ص- 62)
24. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (شيلف مارڪ: 14164.c.5)
25. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (شيلف مارڪ: Oriental Collections 14164.c. 43)
26. ڊي- پي- پٽنائڪ/ انڊين لينگويجيز ببليوگرافي آف گرامرس، ڊڪشنريز اينڊ ٽيچنگ مٽيريل. نيو دهلي: ايڊيوڪيشنل ريسورس سينٽر، (1973ع)، ص- 88، ڪالم-1
27. ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ/ 1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو (قسط- 10). ٽه ماهي مهراڻ: (سرءُ 2005ع، جولاءِ- سيپٽمبر)، سنڌي ادبي بورڊ. (ڪتاب نمبر- 123، ص- 68)، (ڪتاب نمبر- 133، ص- 69) (ڪتاب نمبر- 178، ص- 72)، (ڪتاب نمبر- 193، ص- 73)، (ڪتاب نمبر- 383، ص- 85).
28. لڇمڻ مولچند خوبچنداڻي/ گراميٽيڪل لٽريچر: سنڌي. انسائيڪلوپيڊيا آف انڊين لٽريچر، واليوم- 2، (1988ع)، ص- 1493، ڪالم- 2
29. ساڳيو. ص- 1493، ڪالم- 2
30. ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ/ 1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو (قسط- 10). ٽه ماهي مهراڻ (سرءُ 2005ع، جولاءِ- سيپٽمبر). (ڪتاب نمبر- 191، ص- 72).
31. ساڳيو، (ڪتاب نمبر- 226، ص- 74).
32. ڊاڪٽر هدايت پريم/ سنڌي ٻوليءَ جا محقق ۽ انهن جي تحقيق. ڇاپو- 1. سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ، (2007ع)، انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ جي آن لائين لائبرري، ص- 5
33. ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ/ 1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو (قسط- 10). ٽه ماهي مهراڻ: (سرءُ 2005ع، جولاءِ- سيپٽمبر)، سنڌي ادبي بورڊ. (ڪتاب نمبر- 287، ص- 79)، ڪتاب نمبر- 288، ص- 79).
34. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (شيلف مارڪ: SAC. 1996. a. 5259)
35. ورلڊڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ (Accession No: OCLC: 22275206)
36. لڇمڻ مولچند خوبچنداڻي/ گراميٽيڪل لٽريچر: سنڌي. انسائيڪلوپيڊيا آف انڊين لٽريچر، واليوم- 2، (1988ع)، ص- 1493
37. ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ/ 1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو (قسط- 10). ٽه ماهي مهراڻ: (سرءُ 2005ع، جولاءِ- سيپٽمبر)، سنڌي ادبي بورڊ. (ڪتاب نمبر- 41، ص- 63)، (ڪتاب نمبر- 56، ص- 64)، (ڪتاب نمبر- 78،ص - 66)، (ڪتاب نمبر- 80، ص- 66)، (ڪتاب نمبر- 114، ص- 68).
38. ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ/ 1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتاب جو جائزو (قسط- 10). ٽه ماهي مهراڻ: (سرءُ 2005ع، جولاءِ- سيپٽمبر)، سنڌي ادبي بورڊ. (ڪتاب نمبر- 323، ص- 81)، (ڪتاب نمبر- 385، ص- 85)، (ڪتاب نمبر- 408، ص- 87)، (ڪتاب نمبر- 351، ص- 83)، (ڪتاب نمبر- 345، ص- 83).
39. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (شيلف مارڪ: Sind. B. 1070)
40. ڊي- پي - پٽنائڪ/ انڊين لينگويجيز ببليوگرافي آف گرامرس، ڊڪشنريز اينڊ ٽيچنگ مٽيريل. نيودهلي: ايڊيوڪيشنل ريسورس سينٽر، (1973ع)، ص- 87، ڪالم- 1
41. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (شيلف مارڪ: Sind B. 1416)
42. پٽنائڪ، ڊي- پي/ انڊين لينگويجيز ببليوگرافي آف گرامرس، ڊڪشنريز اينڊ ٽيچنگ مٽيريل. نيو دهلي: ايڊيوڪيشنل ريسورس سينٽر، (1973ع)، ص- 88، ڪالم- 1
43. خوبچنداڻي، لڇمڻ مولچند/ سنڌي، ببليوگرافي. ڪتاب: ڪرنٽ ٽرينڊس ان لنگئسٽڪ: لنگئسٽڪ ان سائوٿ ايشيا واليو- 05 مصنف. ٿامس ايلبرٽ سيبڪ. مولٽن، 1976ع، ص- 221
(هلنڊ)

استاد لغاري

شاهه جي رسالي ۾ گرامر ۽ اعرابن جو جائزو

ڪافي سالن کان، اها ڳالهه محسوس ٿيندي پيئي اچي، ته هڪ اهڙو "شاهه جو رسالو" ترتيب ڏيڻ گهرجي، جنهن ۾ زيرن - زبرن سان گڏ، گرامر جي نشانين جو مڪمل طور استعمال ٿيل هجي، ته جيئن شاهه جي ڪنهن به شعر، ان جي سٽ يا لفظن جي صحيح معنيٰ کي سمجهڻ ۾ وڌيڪ آساني ٿئي.

ٻوليءَ جي اچارڻ، ڳالهائڻ، لکڻ، پڙهڻ ۽ ان کي صحيح طور سمجهڻ لاءِ، گرامر جي نشانين جو هجڻ نهايت لازمي هوندو آهي. دنيا جي هر ٻوليءَ وانگر، سنڌي ٻوليءَ جو گرامر به ان وقت کان ئي موجود آهي، جڏهن کان هيءَ ٻولي وجود ۾ آئي آهي. ٻوليءَ ۾ گرامر جو استعمال ايئن هوندو آهي، جيئن ڪاڌي ۾ لوڻ. اگر ڪاڌي (طعام) ۾ لوڻ گهٽ وڌ هوندو يا بنهه هوندو ئي ڪونه، ته ڪائڻ - پيئڻ جو ذائقو ئي ختم ٿي ويندو. اهڙيءَ طرح ٻوليءَ جو مقصد ۽ مفهوم به، ان وقت ئي پوري طرح سمجهه ۾ اچي سگهندو، جڏهن گفتگوءَ ۾، يا لکيل عبارت ۾، گرامر جو پورو پورو استعمال ٿيل هوندو. سنڌي ٻوليءَ جي، ان گرامري قاعدي کي، سنڌي اصطلاح ۾ "وياڪرڻ" چئجي ٿو. گرامر جون ڪجهه مشهور نشانيون هيٺين ريت آهن.

(،) ٿورو دم (هن کي ڪامان پڻ چئبو آهي)
(؛) اڌ دم (سيمي ڪولن)
(.) پورو دم (انگريزي ۾ فل اسٽاپ)
(:) دم (ڪولن يا وقف شارح.)
(!) عجب جي نشاني. (حرف ندا)
(؟) سواليه نشاني. (استفهام)
(' ') واڪ جون نشانيون (ايڪوٽيون)
(" ") واڪ جون نشانيون. (ٻٽيون)
(:-) ٻه ٻڙيون ليڪ
(-) هائفن . (ڳنڍيل لفظ ڏيکارڻ)
(.....) ڊيش. (جاري ڏيکارڻ يا هلندڙ)
(/) آبليڪ
( ) ننڍيون ڏنگيون.
{ } وچيون ڏنگيون.
[ ] وڏيون ڏنگيون.

اهڙي طرح اعرابن جون جيڪي نشانيون آهن، اهي به هيٺ ڏيکارجن ٿيون :

(بَ) زبر
(بِ) زير
(بُ) پيش
(بّ) شد

(آ) مد

(ْ) جزم

(ٗ) کڙي زبر (کنهن بہ اکر جي مٿان ايندي. مثال : اعليٰ ، ادنيٰ وغيره)

(ٖ) کڙي زير (کنهن بہ اکر جي هيٺيان ايندي. مثال: اٖهي، جيکي وغيره)

(ً) دو زبر (مثال : غالباً، ايضاً)

(ٍ) دو زير (مثال: پاڻ، مان)

(ٖٖ) دو کڙي زير (مثال : ۽ ، ۾)

(ٌ) دو پيش (مثال: آءٌ، آگريءٌ)

هتي هڪ فرضي جملو ڏيکارجي ٿو، جيڪو فقط ٿوري دم (،) جي هڪ ننڍڙي نشانيءَ جي، اڳتي - پوئتي ٿيڻ سان، هاڪاري مان ناڪاري، يا ناڪاري مان وري هاڪاري صورت ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو. جملو هيءَ آهي:

[کيس روڪيو نہ ڇڏيو]

هاڪاري صورت (کيس روڪيو نہ، ڇڏيو.)

ناڪاري صورت (کيس روڪيو، نہ ڇڏيو.)

هن جملي ۾ "نہ" کان پوءِ ڪاما (،) ڏجي تہ جملو اجازت ڏئي ٿو، ۽ چوي ٿو "هن کي اجازت آهي، کيس ڇڏي ڏيو". پر جيڪڏهن هن جملي ۾ "روڪيو" کان پوءِ ڪاما (،) ڏجي تہ جملو منع ڪري ٿو، ۽ چوي ٿو "هن کي نہ ڇڏيو، کيس روڪيو."

اهڙيءَ طرح شاهہ جي رسالي جي، ڪنهن بہ شعر يا ان جي سٽ ۾، گهربل جاءِ تي، مناسب گرامر جي نشاني نہ ڏيڻ سان، شعر توڙي ان سٽ جي معنيٰ ئي مبهم ٿي ويندي، يا اپٹن ڪٽي ڇنجي تہ معنيٰ ئي فوت ٿي ويندي.

شاهہ جا رسالا، شاهہ جي زماني کان وٺي، اڄ تائين لکيا ۽ شايع ٿيندا پيا اچن، پر آڳاٽي زماني ۾، سنڌي ٻوليءَ جي الفابيٽ (سنڌي لپي) ڪا واضح ڪانہ هوندي هئي. ج، ڄ، ڃ، ڇ، چ، ک، گ، ڳ، گهہ ۽ ڱ وغيره جي سڃاڻ سٽ، جملي، يا عبارت مان ٿيندي هئي. انڪري اوائلي دور وارا لکيل شاهہ جا رسالا، پڙهڻ ۽ سمجهڻ، اسان لاءِ ڏاڍا مشڪل ثابت ٿين ٿا. ٻيو هيءَ تہ اوائلي دور وارا لکيل شاهہ جا رسالا، انهن ۾ گرامر جي نشانين جو استعمال بنهہ ئي گهٽ، بلڪ نہ هئڻ جي برابر هوندو هو. توڙي جو اوائلي دور جا استاد ۽ عالم سگهڙ، پنهنجي درسگاهن ۾، طالب علمن کي، سهٽن اکرن لکڻ ۽ گرامر (صرف ونحو) جي ڄاڻ ڏيڻ تي، وڏيڪ ڌيان ۽ زور ڏيندا هئا.

اوائلي يا وچين دور وارا لکيل شاهہ جا رسالا، جيڪي گهڻو ڪري "گنج" يا "قلمي نسخا" سڏجن ٿا، انهن ۾ گرامري نشانيون ۽ اعرابون هجڻ يا نہ هجڻ بابت، هتي بحث نہ ڪيو ويندو، هتي فقط وچين ۽ هاڻوڪي دور جي ڇاپي رسالن کي ئي، تقابلي جائزي ۾ بحث هيٺ آڻجي ٿو، جيڪي سن 1900ع يا ان کان پوءِ پرنٽنگ پريسز تي شايع ٿيل آهن.

1866ع واري، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ صاحب جي ڇاپي نسخي يا بمبئي ڇاپن کي، انڪري هتي شامل نہ ڪيو ويو آهي، جو اهي رسالا گرامر جي نشانين کان آزاد شايع ٿيل آهن. هتي، رسالي جي جن ڏهن ڇاپي نسخن کي، گرامر جي نشانين ۽ اعرابن بابت تقابلي جائزي لاءِ منتخب ڪيو ويو آهي، انهن جا نالا، سن ۽ تخفيفون هيٺين ريت آهن:

نمبر	تخفيف	نسخي جو نالو / ڪنهن وارو نسخو؟	ڇپجڻ جو سال
1.	شوڪيرام	تاراچند شوڪيرام	1900ع
2.	قليچ	مرزا قليچ بيگ	1913ع
3.	گربخشاڻي	هوتچند مولچند گربخشاڻي	1923ع
4.	شاهواڻي	غلام محمد شاهواڻي	1950ع
5.	قاسمي	علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي	1951ع
6.	ڏيپلائي	محمد عثمان ڏيپلائي	1951ع
7.	آڏواڻي	پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي	1958ع
8.	آءِ آءِ	علامہ آءِ آءِ قاضي	1961ع
9.	جنجهي	سگهڙ حاجي الهداد جنجهي	2008ع
10.	بلوچ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	2009ع

هن مقالي ۾، رسالي جي، جن ڏهن سٽن کي، گرامر ۽ اعرابن جي تقابلي جائزي ۾ شامل ڪيو ويو آهي، اهي هن ريت آهن:

1.	اَوَلِ، اللهُ، عَلِيمُ، اعليٰ ، عالمَ جو ڌڻِي،	(سُر ڪلياڻ)
2.	هَئي! هَئي!.وَهي هاءِ ! مَنَ ۾ مَحبُوبَن جي،	(سُر يمن)
3.	وَڃِين ڇو وَٽِڪار؟ هِتِ نہ ڳُولِيين هوتَ کي؟	(سُر آبري)
4.	آءُ لانگوڻيا لال! ڪِنهِ پَرِ ڏِينِيئِي ڳجهِيون؟	(سُر راڻو)
5.	دِولا ! دِيلِ مَ مُون، ڪانڌَ! ڪَمِيڻِي آهِيان،	(سُر ليلا)
6.	پَکَنِ پوءِ پَچارَ "اَڄُ نَماڃِي آئِيو"،	(سُر ڪاموڏ)
7.	اَلوِداعُ! وو! الوداع! جانِبَان ڪِئُڙِي جُدا.	(سُر سورٺ)
8.	وينِي چوءِ : " اللهُ ! مُون تي مِٺُر نہ مونِٺا"	(سُر مارئي)
9.	" ڪَرُ! ڪَرُ! " ڪَنَ! مَ وَڃُ ، پانڌِي پوڙ مَ پارِ ۾،	(سُر سهڻي)
10.	دوستَ! تُون دِلدارَ! عالَمُ سَڀُ آبادُ ڪَرِين.	(سُر سارنگ)

تقابلي جائزو:

نمبر	تخفيف	سٽ	صفحو نمبر
1.	شوڪيرام	(دستياب رسالي جي متن جو پهريون ورق ضايع ٿيل آهي)	
2.	قليچ	اول الله عليم ، اعليٰ ، عالم جو ڌڻي،	1
3.	گربخشاڻي	اَوَلِ ، اللهُ ، عَلِيم ، اَعليٰ ، عالم جو ڌڻِي،	97
4.	شاهواڻي	اَوَلِ ، اللهُ ، عَلِيمُ ، اَعليٰ ، عالمَ جو ڌڻِي،	45
5.	قاسمي	اَول ، الله عليم ، اعليٰ ، عالم جو ڌڻي،	33
6.	ڏيپلائي	اول الله عليم ، اعليٰ ، عالم جو ڌڻي ،	1
7.	آڏواڻي	اَول الله عَلِيمُ ، اعليٰ ، عالمَ جو ڌڻي،	1
8.	آءِ آءِ	اَولِ ا لله ، عَلِيم ، اَعلي ، عالمَ جو ڌڻِي،	1

نمبر	تخفيف	سٽ	صفحو نمبر
9.	جنجهي	اَول ، الله ، عَلِيمُ ، اَعليٰ عالم جو ڏڻي،	33
10.	بلوچ	اوَلِ اللهُ عَلِيمُ ، اعليٰ عالَمَ جو ڏڻِي	47
1.	شوڪيرام	هَي هَي وَهي هاءِ، مَنَ ۾ محبوبن جي	23
2.	قليچ	هَي هَي وَهي هاءِ، مَنَ ۾ محبوبن جي،	27
3.	گربخشاڻي	هَيءِ هَيءِ ! وَهي هاءِ، مَنَ ۾ محبوبن جي!	109
4.	شاهواڻي	هَيءِ هَيءِ ! وَهي هَاءِ، مَنَ ۾ محبوبَن جي !	85
5.	قاسمي	هَي هَي وَهي هاءِ، مَنَ ۾ محبوبن جي،	58
6.	ڏيپلائي	هيءِ هيءِ وهي هاءِ، من ۾ محبوبن جي،	09
7.	آڏواڻي	هَيءِ هَيءِ ! وَهي هاءِ ، مَنَ ۾ محبوبن جي !	16
8.	آءِ آءِ	هَئي هَئي ! وَهي هاءِ، مَنَ ۾ محبوبن جي،	28
9.	جنجهي	هَي هَي وَهي هاءِ، مَنَ ۾ محبوبن جي،	43
10.	بلوچ	هَي هَي وَهي هاءِ، مَنَ ۾ مَحبوبن جي	70
1.	شوڪيرام	وجين چو وٺڪار، هت نہ ڳولئين هوت کي،	189
2.	قليچ	وجين چو وٺڪار، هت نہ ڳولئين هوت کي ،	252
3.	گربخشاڻي	وجين چو وٺڪار؟ هِتِ نہ ڳولِيين هوٿ کي؟	194
4.	شاهواڻي	وجين چو وَٽِڪار؟ هِتِ نہ ڳولِيين هوٿ کي؟	357
5.	قاسمي	وجين چو وَٺڪار؟ هت نہ ڳولئين هوت کي؟	265
6.	ڏيپلائي	وجين چو وٺڪار، هت نہ ڳولين هوت کي؟	77
7.	آڏواڻي	وَجِين چو وَٽِڪار؟ هِتِ نہ ڳولِئين هوٿ کي،	121
8.	آءِ آءِ	وجين چو وَٽڪار، هِتِ نہَ ڳولِيين هوٿ کي،	401
9.	جنجهي	وَجين چو وَٽڪار، هِت نہ ڳولِين هُوت کي،	146
10.	بلوچ	وَجين چو وَٽڪار، هِتِ نہ ڳولِين هوٿ کي	178
1.	شوڪيرام	آءُ لانگوٽيا لعل ، ڪنهنپر ڏنئي ڳجريون،	393
2.	قليچ	آءُ لانگوٽيا لعل، ڪنهنپر ڏنئي ڳجريون،	524
3.	گربخشاڻي	آءُ لانگوٽيا لال ! ڪِهِ پَرِ ڏِنِيءِ ڳجَرِيون ؟	299
4.	شاهواڻي	آءُ لانگوٽيا لال ، ڪِهِ پَرِ ڏِنِيءِ ڳجَرِيون ؟	659
5.	قاسمي	آءُ لانگوٽيا لعل ! ڪنهنپر ڏنئي ڳجرِيون	514
6.	ڏيپلائي	آءُ لانگوٽيا لعل ، ڪنهنپر ڏنئي ڳجرين،	172
7.	آڏواڻي	آءُ ، لانگوٽِيا لال ! ڪَنهن پَرِ ڏِنِيءِ ڳجَرِيون؟	247
8.	آءِ آءِ	آءُ لانگوٽِيا لال ! ڪِنهن پَرِ ڏنئِي ڳجَرِيون،	591
9.	جنجهي	آءُ لانگوٽيا لعل ، ڪنهن ۾ ڏِنئِي ڳجرِيون،	297
10.	بلوچ	آءُ لانگوٽِيا لال ، ڪِنهِ پَرِ ڏِنِيءِ ڳجَريون	253

نمبر	تخفيف	سٽ	صفحو نمبر
.1	شوڪيرام	ڍولا ڍيلِ مَ مون، ڪانڌ ڪميني آهيان،	486
.2	قليچ	ڍولا ڍيل مَ مون ، ڪانڌ ڪميني آهيان،	660
.3	گربخشاڻي	ڍولا !ڍيلِ مَ مون ، ڪانڌ ! ڪميڻي آهيان،	297
.4	شاهواڻي	ڍولا ! ڍيلِ مَ مئون ، ڪانڌ ! ڪميڻي آهِيان ،	644
.5	قاسمي	ڍولا ڍيل مَ مون ، ڪانڌ ڪميني آهيان،	631
.6	ڏيپلائي	ڍولا ڍيل م مون، ڪانڌ ڪميني آهيان،	219
.7	آڏواڻي	ڍولا ! ڍيلِ مَ مئون، ڪانڌ ! ڪَميڻي آهِيان،	242
.8	آءِ آءِ	ڍولا ! ڍيلِ مَ مئون، ڪانڌ ! ڪَميڻي آهِيان،	585
.9	جنجهي	ڍولا ڍَيل مئون ، ڪانڌ ڪَميني آهيان،	379
.10	بلوچ	ڍولا ڍيل مَ مئون، ڪانڌ ڪَميڻي آهِيان	276
.1	شوڪيرام	پَڪن پوءِ پچارَ ، اَج تماڃي آئِيو ،	646
.2	قليچ	پَڪن پوءِ پَچارَ ، اَج تماڃي آئيو ،	906
.3	گربخشاڻي	پَڪَنِ پوءِ پچارَ : " اَڄُ ٺماڃي آئِيو" ،	352
.4	شاهواڻي	پَڪَنِ پوءِ پَچارَ : " اَڄُ ٺماڃي آئِيو"،	814
.5	قاسمي	پَڪنَ پوءِ پَچارَ " اَج تماڃي آئِيو" ،	850
.6	ڏيپلائي	پڪن پوءِ پچار ، اَج تماڃي آئيو ،	301
.7	آڏواڻي	پَڪَنِ پوءِ پَچارَ : " اَڄُ ٺماڃي آئِيو" ،	310
.8	آءِ آءِ	پَڪَنِ پوءِ پَچارَ : " اَڄُ ٺماڃي آئِيو"،	350
.9	جنجهي	تَہ تماڃي آئيو، پَڪن پِئي پَچَار ،	522
.10	بلوچ	پَڪَنِ پوءِ پَچَارَ ، اَڄُ ٺماڃي آئِيو	284
.1	شوڪيرام	اَلوداعُ ، وو الوداع ، جانيان ڪِيَڙَئي جدا ،	343
.2	قليچ	الوداعُ ، وو الوداع ، جانيان ڪِيڙئي جدا،	451
.3	گربخشاڻي	اَلـوداع ! وو ! اَلوداع ! وو ! اَلوداع ! جانِي ڪِئوءِ جدا،	365
.4	شاهواڻي	اَلوداع ! وو ! اَلوداع ! وو ! اَلوداع ! جانِي ڪِئوءِ جدا،	853
.5	قاسمي	الوداعُ ! وو الوداع ! جانيان ڪِيَڙئي جدا،	445
.6	ڏيپلائي	الوداع، وو الوداع، جانيان ڪيڙئي جدا،	144
.7	آڏواڻي	اَلوداعُ، وو ! اَلوداعُ، جانِي ڪَيوءِ جدا،	324
.8	آءِ آءِ	اَلوداع ! وو ! اَلوداع ! وو ! الوداع! جانِي ڪِيوءِ جُدا،	107
.9	جنجهي	اَلوَداعَ الوداعَ ، هَي اَلوِدَاع، جاني ٺيڙو جدا،	269
.10	بلوچ	الوداع وو الوداع ! جانٺان ڪِٿڙِي جدا	293
.1	شوڪيرام	ويني چوءِ الله ، مونتہ مِٺ نہ موٽيا.	579
.2	قليچ	ويني چوءِ الله ، مونتي مٺ نہ موٽيا .	804

نمبر	تخفيف	سٽ	صفحو نمبر
3.	گربخشاڻي	ويڻي چوءِ : " اللهُ ، مون تي مِٽ نہ موٽيا! "	325
4.	شاهواڻي	ويڻي چوءِ : " الله ، مون تي مِٽ نہ موٽيا ! "	736
5.	قاسمي	ويڻي چوءِ ، الله ، مون تي مِٽ نہ موٽيا .	758
6.	ڏيپلائي	ويڻي چوءِ الله ، مون تي مٽ نہ موٽيا .	269
7.	آڏواڻي	ويڻي چوءِ الله ، " مون تي مِٽ نہ موٽيا! "	277
8.	آءِ آءِ	ويڻي چوءِ : " اللهُ ، مون تي مِٽ نہ موٽيا ! "	717
9.	جنجهي	ويڻي چوءِ الله ، مون تي مِٽ نہ موٽيا .	446
10.	بلوچ	ويڻي چوءِ الله، مون تي مِٽِ نہ موٽِئا.	355
1.	شوڪيرام	ڪَڙ ڪَڙِ ڪنن مر وَڄُ، ٻانڌي ٻوڙ مر ٻارِ ٻرِ،	119
2.	قليچ	ڪَڙِ ڪَڙِ ڪنن مَر وَڄُ، ٻانڌي ٻوڙ مر ٻارِ ٻرِ،	154
3.	گربخشاڻي	ڪَڙ ڪَڙِ ، ڪنن ! مَر وَڄُ ، ٻانڌِي ٻوڙِ مَر ٻارِ ٻرِ ،	169
4.	شاهواڻي	ڪَڙ ڪَڙِ ، ڪننَ ! مَر وَڄُ ، ٻانڌِي ٻوڙِ مَر ٻارِ ٻرِ،	275
5.	قاسمي	ڪَڙ ڪَڙِ ڪننَ ! مَر وَڄُ، ٻانڌي ٻوڙ مر ٻارِ ٻرِ،	178
6.	ڏيپلائي	ڪڙ ڪڙ ڪن مر وڄ، ٻانڌي ٻوڙ مر ٻار ٻر.	46
7.	آڏواڻي	ڪَڙ ، ڪَڙِ ، ڪنَ ! مَر وَڄُ، ٻانڌِي ٻوڙِ مَر ٻارِ ٻرِ،	88
8.	آءِ آءِ	ڪَڙِ ، ڪَڙِ ، ڪننَ ! مَر وَڄُ، ٻانڌِي ٻوڙِ مَر ٻارِ ٻرِ،	776
9.	جنجهي	ڪَڙُ ڪَڙ ڪنن مَر وَڄ، ٻانڌي ٻوڙُ مر ٻَار ٻرِ،	105
10.	بلوچ	ڪَڙِ ڪَڙِ ڪننَ مَر وَڄُ ، ٻانڌي ٻوڙ مَر ٻارِ ٻرِ	387
1.	شوڪيرام	دوستَ تون دلدارَ ، عالم سڀ آباد ڪرين.	164
2.	قليچ	دوستَ تون دلدارَ ، عالم سڀ آباد ڪرين.	219
3.	گربخشاڻي	(نسخي ۾ هي سٽ شامل ناهي)	
4.	شاهواڻي	دوس ! مِنا دِلدارَ ! عالَم سَڀ آبادُ ڪَرِين.	914
5.	قاسمي	دوستَ تون دلدارَ، عالم سڀ آبد ڪرين.	232
6.	ڏيپلائي	دوست تون دلدار ، عالم سڀ آباد ڪرين .	66
7.	آڏواڻي	دوسَ ! مِنا دِلدارَ ! عالَم سَڀِ آبادِ ڪَرين .	351
8.	آءِ آءِ	دوسِتَ ! منا دِلدارَ ! عالَم سَڀِ آبادُ ڪَرِين.	275
9.	جنجهي	دوست تون دلدار ، عالم سَڀ آباد ڪرين .	133
10.	بلوچ	دوستَ مِناَ دلِدارَ ، عالَم سَڀُ آبادُ ڪَرِين .	412

متي ڏيکاريل گرامري نشانين ۽ اعرابن جي تقابلي جائزي مان، هيٺيون نتيجو اخذ ڪري سگهجي ٿو:

1. "شوڪيرام" ۽ "قليچ" نسخا، سڀ کان آڳاٽا، اهڙا ڇاپي رسالا آهن، جڏهن سنڌي پرنٽنگ پريسز جو دور، شروعاتي مرحلن ۾ هو. انهن ٻنهي محققن / مرتب نگارن، ان شروعاتي دور ۾، وڏي محنت ۽

جاکوڙ ذريعي شاهه جا رسالا ترتيب ڏنا. جن ۾ گرامري نشانين ۽ اعرابن جو گهٽ وڌ ٿيڻ يا ڪٿي ڪٿي نه اچي سگهڻ، سپاويڪ هو. جيئن ته انهن ٻنهي نسخن ۾ عجب (!) ۽ سواليه (؟) نشانيون بنهه ئي ٿورڙيون، بلڪ نه هئڻ جي برابر ملن ٿيون، پر ٿڌهن به ٿوري دم (،) ۽ پوري دم (.) جي نشانين جو، گهڻي ڪان گهڻو استعمال ڪري، نسخن جي ڪم ڪي، اعليٰ درجي تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي.

2. "گربخشاڻي"، "شاهواڻي"، "آڏواڻي" ۽ "آءِ آءِ" نسخا، شاهه جي رسالن جي تاريخ جا، اهي اعليٰ ترين ۽ بي مثال ڇاپي رسالا آهن، جن ۾ گرامري نشانين ۽ اعرابن جي استعمال جو پورو پورو حق ادا ڪيو ويو. توڙي جو انهن چئني نسخن ۾، ڪٿي ڪٿي ڪمزوريون به نظر اچن ٿيون، پر مذڪوره چارئي نسخا، گرامري حساب ۽ درجه بندي جي لحاظ کان ڇاپي رسالن جي دور جا سونهري رسالا چئي سگهجن ٿا. اهو دور شاهه جي رسالن ۾، گرامر ۽ اعرابن جي صحيح استعمال جي عروج وارو زمانو هو. محقق ۽ مرتب نگار، وڏي جاکوڙ ۽ محنت ڪندا هئا. رسالن جا پروف بار بار پڙهندا هئا. نه فقط ايترو پر زير، زبر، پيش، شد ، مد، جزم، کڙي زير، کڙي زبر، ٽٻڪي (نقطي) ۽ ٻين هلڪي قلڪي ڪمزورين تي به ذميوارنه نظر رکندا هئا.

3. سنڌي پرنٽنگ پريس تي شايع ٿيندڙ "ڏيپلائي" نسخو، انهن "گنج" رسالن جي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي، جيڪي وچين ڇاپي دور ۾ شايع ٿيا. "ڏيپلائي" نسخو، "شوڪيرام"، "قليچ"،"شاهواڻي" ۽ "قاسمي" نسخن جو تسلسل نظر اچي ٿو. البت، "شوڪيرام"،"قليچ"۽ "قاسمي" نسخن ۾، زيرن- زبرن (اعرابن) ۽ گرامر جي نشانين جو گهڻي حد تائين خيال رکيو ويو. ليڪن "ڏيپلائي" نسخو نه فقط گرامري نشانين ۾ ڪمزور رهجي ويو، پر اعرابن جي حوالي سان به، ٻين نسخن جي قطار ۾ شامل ٿي نه سگهيو. هن نسخي شايع ٿيڻ سان، ايترو ضرور ٿيو، جو سنڌ ۾ شاهه جي رسالي جي کوٽ ختم ٿيڻ ۾، ڪافي حد تائين مدد ملي.

4. "قاسمي" نسخي ۾ به گرامر جي نشانين جو، گهڻي حد تائين خيال رکيو ويو. هي نسخو به شاهه جي رسالن جي تاريخ جو، هڪ بهترين نسخو شمار ٿئي ٿو. 36 سرن تي آڌاريل هجڻ سبب، هن رسالي کي به "گنج" رسالن واري فهرست ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

5. "جنجهي" نسخو، مواد جي لحاظ سان، تمام گهڻو شاهوڪار رسالو آهي. جيڪو گذريل سيني "گنج" نسخن کان بازي کٽي ويو آهي. "گنج" جي عنوان سان، "هرگنج" شامل اٿس. هن نسخي جو حقيقي ۽ سچو-پچو تنقيدي پهلو هي آهي ته، هن رسالي کي، ڪنهن سيڪڙاٽ آپريٽر ڪمپوز ڪيو. مٿان وري رسالي جا پروف ئي نه پڙهيا ويا. ايتريقدر جو "سرمارئي" جون "ٽريهه راتيون"، ٽي دفعا، الڳ الڳ ڪمپوز ڪري، رسالي جي سرمارئي ۾ (ص: 473، 490 ۽ 495) ٽن جاين تي، وري وري شامل ڪيل آهن. اهڙي ڏک جو اظهار، خود سگهڙ حاجي الهه داد جنجهي صاحب پاڻ ڪيو آهي. رهيو سوال گرامر جي نشانين ۽ اعرابن جو ته، نسخي ۾ پروف جي ڪمزورين کان پوءِ، گرامر جي نشانين ۽ اعرابن بابت راءِ، پڙهندڙ پاڻ ئي قائم ڪري سگهن ٿا.

"بلوچ" نسخي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته هن رسالي جا پروف به نه پڙهيا ويا آهن. جيڪا ڪمزوري، پڙهندڙ سالن تائين محسوس ڪندا رهندا.

فائينل نتيجو

ڏهن ئي ڇاپي نسخن جي تقابلي جائزي کان پوءِ، اها ڳالهه واضح ٿي بيهي ٿي، ته شاهه جي رسالن ۾، گرامر جي نشانين جو باقاعدي استعمال، سن 1900ع واري "تارا چند شوڪيرام" جي سرڪاري ڇاپي نسخي کان شروع ٿي چڪو هو. "مرزا قليچ بيگ"، پنهنجي نسخي ۾، اڃان وڌيڪ محنت ڪئي. ليڪن گرامري نشانين ۽ اعرابن جي پوري پوري استعمال ۽ عروج جو زمانو، "ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي" واري نسخي کان شروع ٿي، "علامه آءِ. آءِ. قاضي" واري نسخي تائين پهتو. انهيءَ وچ ۾، جيڪي به شاهه جا رسالا شايع ٿيندا رهيا، انهن ۾ گرامر جي قانون ۽ اعرابن جو ڀرپور استعمال عمل ۾ ايندو رهيو. البت "محمد عثمان ڏيپلائي" وارو نسخو، جيڪو 1951ع ۾ شايع ٿيو، گرامر توڙي اعرابن جي عمل ۾، ڪمزور رهجي ويو.

سال 1961ع کان پوءِ، يعني "علامه آءِ. آءِ. قاضي" واري نسخي کان بعد ۾، ضرورت ان ڳالهه جي هئي ته، مستقبل ۾ به شايع ٿيندڙ شاهه جا رسالا، گرامر جو قانون ۽ اعرابن جو استعمال، باقاعده مضبوط ۽ مربوط انداز ۾ برقرار رکندا، پر ائين ٿي نه سگهيو. بلڪ اهو رواج آهستي آهستي وري زوال پذير ٿيندو ويو ۽ اڃا وڌيڪ زوال پذير ٿي رهيو آهي.

ڏسو هيٺيان به مثال:

1. I. ڪٿوءِ هاڙهو ٻَنِ هوتُ، ڪوءِ پنهون ٻن پريتڻو — بلوچ – ص 233
   II. ڪُهه هاڙهو ، ٻن هوت ، ڪُهه پُنهون ٻَنِ پرِيتڻون — جنجهي – ص 244
   III. ڪوءِ هاڙو ! ٻن هوتُ ! ڪوءِ پنهو ! ٻَنِ پريتڻوَ ! — گربخشاڻي – ص260
   IV. ڪٿوءِ ! هاڙهو ، ٻَنِ.! هوتُ ، ڪٿوءِ ! پُنهون، ٻَنِ! پرِيتڻو، — لغاري – ص 148

2. I. سامِي چَئِجُ سَچُ ، ڪِٿان اَچين ڪا پَڙي — بلوچ – ص 254
   II. سامي چَئج سَچ ، ڪِٿان آئين ڪا پَڙي — جنجهي – ص 309
   III. (هي بيت نسخي ۾ شامل ناهي) — گربخشاڻي ... ص
   IV. سامِي ! چَئِجُ سَچُ ، " ڪِٿان اَچين ڪاپَڙي !؟ " — لغاري – ص. 163

سمجهجي ٿو ته جيئن جيئن ڪمپيوٽر ۽ سائنس جو علم ترقي ڪندو پيو وڃي، تيئن تيئن علم و ادب، ٻوليءَ ۽ لکت (ڪمپوزنگ) جي ميدان ۾، اسان اعرابن ۽ گرامري نشانين جي ڄاڻ ۽ ان جي استعمال کان پري ٿيندا پيا وڃون. جيڪو اسان لئي لمحه ءِ فڪر هئڻ گهرجي.

تجويزون:

1. گرامر جي ڄاڻو ميمبرن تي مشتمل هڪ "گرامر ڪاميٽي" جوڙي وڃي، جنهن جو چيئرمين / چيئرپرسن سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو چيئرمين / چيئرپرسن هجي.
2. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي پاران، گرامر ۽ اعرابن جي بنيادي ڄاڻ ڏيڻ خاطر، ننڍا ننڍا گرامري ڪتابڙا ڇپائي، پرائمري / سيڪنڊري اسڪولن ۾ مفت تقسيم ڪيا وڃن.
3. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جي توسط سان، وقت بوقت، مختلف اسڪولن ۾، گرامر جي ڄاڻ وڌائڻ خاطر، سيمينار ۽ مذاڪرا ڪرايا وڃن، ته جيئن گرامر جي اهميت اجاگر ٿئي.

4. سيڪنڊري توڙي هائر سيڪنڊري امتحاني پرچن ۾، گرامر جي سوال ۾، وڌيڪ مارڪون رکيون وڃن، تہ جيئن گرامر جي سوال حل ڪرڻ ۽ گرامر سکڻ لاءِ، طالب علمن ۾ وڌيڪ دلچسپي پيدا ٿئي.
5. شاهہ جي رسالي ۾، اعرابن سان گڏوگڏ، گرامر جي نشانين جو استعمال لازمي قرار ڏنو وڃي.
6. شاهہ جي رسالي جو مرتب نگار، ان ڳالهہ جو پابند هجڻ گهرجي تہ، پنهنجو ترتيب ڏنل نسخو "گرامر ڪاميٽي" کان پاس ڪرائيندو.

اهڙي طرح، مستقبل ۾ شايع ٿيندڙ، ڪنهن بہ شاهہ جي رسالي ۾، گرامري قاعدن ۽ اصولن جي پاسداري قائم ٿيندي ۽ شاهہ جي رسالي جو حقيقي مقصد، مفهوم ۽ پيغام پوري طرح سمجهہ ۾ ايندو.

حوالا

[نوٽ: مقالي جي تياري ۾، هيٺيان نسخا آڏو رکيا ويا.]

1. شوڪيرام، تاراچند. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ هند سرڪار تعليم ڪاتو بمبئي. ڇپيو مرڪنٽائل اسٽيم پريس ڪراچي ۾. ڇاپو پهريون، سال 1900 ع.
2. مرزا، قليچ بيگ. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد. ڇاپو چوٿون، سال 1994 ع.
3. گربخشاڻي، هوتچند مولچند پروفيسر. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي. ڇاپو نئون، سال 2008 ع.
4. شاهواڻي، غلام محمد. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي. ڇاپو ٻيو، سال 2005 ع.
5. قاسمي، غلام مصطفيٰ علامہ. شاهہ جو رسالو ڇپائيندڙ مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور. ڇاپو ٽيون، سال 2008 ع.
6. ڏيپلائي، محمد عثمان. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ دفتر لطيفي حيدرآباد. ڇاپو پهريون، سال 1951 ع.
7. آڏواڻي، ڪلياڻ. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو. ڇاپو پنجون، سال 1993 ع.
8. قاضي، آءِ.آءِ.علامہ. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو. ڇاپو ٽيون، سال 1993 ع.
9. جنجهي، حاجي الهہ داد سگهڙ. شاهہ جو گنج. ڇپائيندڙ ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد. ڇاپو ٻيو، سال 2008 ع.
10. بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ. ڇاپو پهريون، سال 2009 ع، ڇاپو ٻيو، سال 2012 ع، ڇاپو ٽيون (سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي) سال 2012 ع
11. لغاري، استاد. شاهہ جو رسالو. ڇپائيندڙ مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور. ڇاپو پهريون، سال 2013 ع.

آزاد قاضي

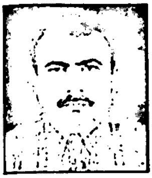

مهراڻ: اوائلي دور (1946ع) مختصر جائزو

سنڌ جي علم و ادب ۽ صحافت جي ميدان ۾ اشاعت جا 67 سال پورا ڪندڙ، معياري تحقيقي رسالو نہ ماهي مهراڻ سواءِ ايڪڙ ٻيڪڙ ناغي پوڻ جي، لڳاتار نڪرڻ جو رڪارڊ رکي ٿو. جنهن جي اشاعت تخليق، ترجمي توڙي تحقيق واري رجحان کي نہ رڳو هٿي ڏني، پر ان کي وڌائڻ ويجهائڻ واري عمل ۾ اڳ کان اڳرو پئي رهيو آهي. جيڪڏهن ائين چئجي تہ سنڌي ادب ۾ جديد فڪشن يعني ڪهاڻيءَ جي فن ۽ فڪر توڙي شعري صنفن جي ڏانءُ کي ترويج ڏياري، پڪو ۽ پختو ڪرڻ، مضمون ۽ مقالن لاءِ ميدان هموار ڪرڻ، نئين سنڌ جي تاريخ تي جديد انداز سان تحقيق ڪرڻ ۽ ان جي اوائلي ماخذن کي سوڌي سنواري پڙهندڙن تائين پهچائڻ جو ڪم صرف ۽ صرف نہ ماهي مهراڻ سرانجام ڏنو آهي تہ ان ۾ ڪو بہ وڌاءُ نہ ٿيندو.

چوندا آهن تہ وڏن وڏن شاهڪار ڪمن جي شروعات بنہ مختصر ڪارڪردگيءَ سان ٿيندي آهي. دنيا، پاڪستان ۽ سنڌ اندر اهڙا ڪيئي مثال موجود آهن، اهڙوئي هڪڙو مثال سنڌي ادبي بورڊ پاران ستهٺ سالن کان اعليٰ معيار ۽ مقدار طور دنيا اندر مڃتا ماڻيندڙ نہ ماهي مهراڻ جو آهي. نہ ماهي مهراڻ شروعاتي دور ۾ ماهوار رسالي طور نڪرڻو هو، پر جڏهن اهو هڪ سالن جي وقفي کان پوءِ نڪرڻ شروع ٿيو تہ، هڪ پرچي (جنوري 1946ع) کان پوءِ، ٻيو پرچو اپريل 1946ع ۾ نڪتو، انڪري چئي سگهجي تہ مهراڻ ابتدا کان ئي بہ ماهي ڪيو ويو، پر پوءِ تجربي بعد معلوم ٿيو تہ اهڙي معياري پرچي جو هر ٻئي مهيني لاڳيتو نڪرڻ بہ مشڪل آهي، انڪري مهراڻ جو ٽيون پرچو 3،4،5 جهڙوڪر ٽن مهينن جو ڪري ڪڍيو ويو.

ان دور وارين بحراني حالتن سبب مهراڻ جي اوائلي دور جو آخري پرچو جلد ٻيو، جنوري کان جون 1948ع يعني 7 کان 12 نمبر پرچو، ڇهن مهينن تي مشتمل هيو، تنهن بعد 1949ع ۽ 1950ع ۾ موراڳو هڪ، هڪ پرچو نڪري سگهيو، اهڙي ريت مهراڻ جي اشاعت جو، اهو اوائلي دور مڪمل ٿيو، تنهن بعد مهراڻ جو ٻيو دور 1955ع کان، محترم محمد ابراهيم جويي جي ادارت هيٺ شروع ٿيو.

مهراڻ جي اشاعت جو پس منظر ۽ ضرورت:

’مهراڻ‘ رسالو، جنهن جي سڃاڻپ سنڌي ادبي بورڊ آهي، سنڌي ادبي بورڊ، جنهن جو اوائلي نالو، سنڌي ادب (ساهت) لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ (Central Advisory Board of Control for Sindhi Literature) رکيو ويو هو. اهو ادارو سنڌ سرڪار جي 14 آگسٽ 1940ع واري ٺهراءُ نمبر 666- (ب) 40 پٽانڌر وجود ۾ آندو ويو. ان خير جي ڪم جي سرواڻي، ان وقت جي وزير تعليم سائين غلام مرتضيٰ شاهہ عرف جي.ايم.سيد جي سر سونهين، جنهن ذاتي دلچسپي ورتي، سنڌي ادب جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ، اهڙي اداري جو بنياد وڌو.

چوڻي آهي تہ ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي، ان ڪري مهراڻ جي مٿي ذڪر ڪيل مقصد واري پس منظر کي سمجهڻ لاءِ، ان ڳالهہ جو اندازو ڪرڻ ضروري آهي تہ اهي ڪهڙيون حالتون هيون، يا اهي ڪهڙا ڪارڻ هيا، جن جي ڪري سنڌ جي هڏ ڏوکين ۽ همدردن کي مٿي ذڪر ڪيل اداري ناهڻ ۽ ان جي حوالي سان، اهڙي رسالي جاري ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي.

جي.ايم.سيد

سنڌ جي بمبئيءَ کان آزادي واري تحريڪ، سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن وچ ۾ مختلف حوالن سان نفاق ۽

نفرت جا بنياد وجهي ڇڏيا هئا، جيڪي ڪن بنيادي ۽ جائز نُڪتن جي بجاءِ فروعي ڳالهين تي مبني نظر اچن ٿا.

اهڙن نُڪتن منجهان هڪڙو اختلافي نُڪتو ٻوليءَ جو بگاڙ به هيو، ان حوالي سان هندو مسلم اختلاف ايتريقدر ته زور ورتو، جو انهيءَ جي اثر هيٺ ٻنهي ڌرين پنهنجي پنهنجي مخصوص خواهش ۽ سوچ تحت غير ضروري عربي لفظن (مسلم اثر هيٺ) ۽ سنسڪرت/ هندي لفظن (هندي اثر هيٺ) جي ڀرمار ڪري سنڌي ٻوليءَ جو بگاڙ شروع ڪري ڏنو هو، اهڙي ئي نوعيت جي ٻين ڪيترن ئي معاملن تي ٻنهي ڌرين ۾ جن اختلافن جنم ورتو، انهن اختلافن گهڻ رخي حوالي سان سنڌ جي پر امن ماحول کي مجموعي طور خراب ڪري وڌو. جنهن جو احساس ٻنهي ڌرين جي ڪيترن ئي باشعور عالمن اديبن کي پڻ هو. ان جي سڌاري لاءِ، پنهنجي پنهنجي طور تي مخير ماڻهن وقت بوقت ڪوششون به ورتيون پئي، پر مجموعي طور تي، اها صورت حال هئي جو علمي ادبي جلسن ۾ هندو مسلم گڏبا به هئا، ڪي گڏيل فيصلا به ڪندا هئا، پر ٻنهي ڌرين جو هڪ ٻئي ڏانهن رويو شڪ گمان وارو هوندو هو، جنهن جو هڪ مثال مارچ 1934ع ۾ سنڌي ساهت واري جلسي جو آهي، ان جلسي ۾ گڏ ٿيل ٻنهي ڌرين جي نمائندن سنڌي ادب جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ وڏا ويچار ونڊيا ۽ پروگرام رٿيا. پر ماهوار سنتوءَ جي رپورٽ موجب:

"ٻهرين ڏينهن جي ڪارروائي مان ائين ئي ٿي ڏسڻ ۾ آيو، ته جيڪي به هندو ۽ مسلمان ڪنا ٿيا آهن تن کي ساهت جو بلڪل اونو آهي ۽ ضرور ڪجهه نه ڪجهه ڪري ائيندا. جيڪي به هندن ۽ مسلمانن جون ڪاميٽيءَ ۾ تقريرون ٿيون تن ۾ سنڌي ساهت جي اوٿاين ۽ ان جي واڌاري تي روشني وڌل هئي. ٻي ڏينهن تي هندڪو / مسلمانڪو سوال اچي پيدا ٿيو، جيئن هميشه اهڙن موقعن تي ٿيندو آهي. هن ڳالهه کي قدر غلط فهمي پيدا ڪئي، نيٺ جيئن جو تيئن جوڙجڪي پروگرام نهراءُ پاس ٿيو."

ان ئي حوالي سان رپورٽ ۾ اڳتي هلي ڄاڻايو ويو آهي ته:

"هت سنڌ ۾ هندو مسلم سوال ٽپي ٽپي تي سامهون اچي ٿو، مسلمان هندن کي شڪي نظر سان ڏسن ٿا، جنهنڪري هو اهڙن جلسن ۾ شامل نه ٿا ٿين." (ٻوچند، 1935ع، ص 235)

اها صورتحال وقت گذرڻ سان گهٽي ڪا نه، پر روزبروز وڌندي پئي رهي، جنهن تي 1936ع ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هن ريت افسوس جو اظهار ڪري ٿو:

"افسوس جو هندڪيءَ ۽ مسلمانڪيءَ هندن مسلمانن کي نه ڦٽائي ڇڻ ڪري وڌو آهي، پر غريب سنڌي ٻوليءَ کي به ڦوڙي ڦاڪون ڦاڪون ڪري ڇڏيو آهي، ڳالهائڻ مهل نه قدرت هندن توڙي مسلمانن کي لاچار ڪري ٿي ته هو هڪ ٻئي سان اُها ٻولي ڳالهائين، جا ٻئي ڌريون ٻڌڻ مهل سمجهي سگهن، پر لکڻ مهل هندو 'هندو' بنايو ڇڏيندس، مسلمان 'مسلمان'، نه هي هِنَ جي. سَمِجهن، نه هو هُنَ جي! جنهن کي ساهت يا لٽريچر يا ادب يا ٻولي چئجي، سا اتي اچي ٿي ويچاري وچ ۾ ڦاسي ۽ ڦاسيءَ چڙهي، هوڏانهن مسلمان ٽاٽينس پاڻ ڏي، نتيجو اهو ٿو نڪري، جو سنڌي ٻولي واڌارو ئي نه ٿي ڪري سگهي، انهيءَ ڪري ساهت جي پريمين ۽ ادب جي گهڻ گهرن کي منهنجو عرض آهي ته اوهين هونءُ ڀلي هندو مسلمان هجو، پر لکڻ مهل فقط سنڌي (سنڌ جا رهاڪو) ٿي سنڌي لکو، ته اوهان جو علمي ۽ قلمي پورهيو سيني لاءِ هڪجهڙو فيض ٿئي." (سيوهاڻي، 1936ع، ص 137)

اڳتي هلي ٻوليءَ جي بگاڙ واري حوالي سان حڪيم فتح محمد سيوهاڻي مثال ڏيندي واضح نموني لکي ٿو:

"مسلمان سخت ڏکيا عربي لفظ وجهي غريب سنڌي ماڻهن لاءِ هتي هڪ گورک ڌنڌو بنائي وجهندا آهن ۽ هندو سنسڪرت جا

اڻ ڄاڻو شبد ڳڏي اسان غريب سنڌين لاءِ هٿي پورتن جي ٻولي بنائي وجهندا آهن." (سيوهاڻي، 1936ع، ص 138)

اهڙي صورتحال ۾ 1940ع ۾ سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ وجود ۾ آيو جنهن جي ڪمن مان هڪڙو اهم معياري ڪم ادبي رسالو جاري ڪرڻ هو. جنهن جو بورڊ جي هڪ معزز ميمبر ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي "مهراڻ" نالو تجويز ڪيو هو. ان سلسلي ۾ 1945ع ۾ "ادبي سنگت" نالي لکيل هڪڙي ليک ۾ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته:

"ڏٺيءِ جا لک شڪرانا جو اٽڪل ويهن ورهين جي دراز عرصي بعد هن ضعيف جي "مهراڻ" نالي رٿيل مخزن آخر وجود ۾ آئي آهي. ويهه ورهيه هڪ قوم جي ذهني انقلاب ۾ ڪا وڏي مدت ناهي، بشرطيڪ اهو انقلاب هڪ تنظيمي صورت اختيار ڪري ملڪ جي ادبي ماحول ۾ موافق اصلاح آڻي." (دائود پوٽو، 1946ع، ص 3)

ڊاڪٽر دائودپوٽو، جيڪو ان وقت موافق اصلاح جو داعي نظر پئي آيو. هڪ وقت ۾ عربي اثر هيٺ سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي لفظن جي استعمال تي زور ڏيئي رهيو هو. جيئن پاڻ 1939ع ۾ ڪتاب 'ابيات سنڌي' جي شايع ٿيڻ وقت سنڌيءَ جي بجاءِ 'السندي' عنوان لکي عملن ڪري ٻه ڏيکاريو هيائين، (عربي ۾ 'ڏ' ڪونهي انڪري سندي لکن) لڳي ائين ٿو ته ڊاڪٽر دائودپوٽي 1945ع تائين ٻوليءَ جي بگاڙ واري صورتحال کي سمجهي ورتو هو، انڪري 1945ع ۾ ادبي سنگت نالي لکيل مضمون ۾ سندس خيال مختلف نظر اچن ٿا. جيڪي وڌيڪ حقيقت پسندانہ آهن ۽ سندس اهڙن ئي خيالن مان رسالي مهراڻ جي وسيع مقصدن ۽ مرادن جو پڻ اندازو ٿئي ٿو. مهراڻ سنڌ جي سنڌودرياءَ جو ٻيو نالو آهي. ان هڪجهڙائيءَ واري حوالي سان ڊاڪٽر صاحب رسالي مهراڻ جي اجراءِ واري اهميت کي سنڌونديءَ جي اعليٰ صفتن سان مشابهت ڏيندي لکي ٿو:

"مهراڻ، سنڌونديءَ جو قديم نالو آهي، اها پياري ندي جنهن جو لڙائيل پوتر پاڻي سنڌوديش جا سڀ رهواسي هندو خواهہ مسلمان پي پنهنجي اڄ لاهي اندر ٺا ٺارين، جنهن جي آبياريءَ تي ملڪ جي ماڻهن ۽ ٻين جيون جو جياپو آهي، جنهن جي ڪري سنڌ هڪ زرخيز زراعتي ملڪ ٿي پيو آهي. ڪهڙي نہ عجب جي ڳالهہ آهي جو ساڳي هوا نڪتون ڳهجي، ساڳي خوراڪ ۽ ساڳيو پاڻي نڙي اندر نجي، تہ بہ فقط هڪ بيروني عامل يعني مذهب جي اثر ڪري ذهني پيداوار ۽ تخيل جي طريقن ۾ ايڏو تفرقو! بيشڪ مذهب هڪ حيرت انگيز ڪرشمو آهي، جو انسان جي تخيل ۽ فڪر، زبان ۽ گفتي ۾ هيڏو فرق آڻي ٿو!

اهو مذهب جو، وصل ۽ ڳانڍاپي بدران فصل ۽ وڇوڙو وچ ۾ وجهي، اهو حقيقي مذهب ناهي. اهو هڪ سياسي منصوبو آهي، جو هڪ قوم کي ٻي قوم سان ويڙهائي ٿو. مذهب اصل ۾ هڪ آهي، پر پوءِ زماني ۽ ماحول جي تقاضا آهر انکي جدا جدا صورتون ڏنيون ويون آهن. جيئن پاڻي حقيقت ۾ هڪڙو آهي، پر جدا جدا رنگين ٺانون ۾ الڳ صورت اختيار ڪئي اٿس، پوءِ ڇو نہ اهڙن بيروني ۽ عارضي سببن کي ڇڏي وحدت جي واٽ وٺون، ۽ گهٽ ۾ گهٽ اهي خيال ۽ افڪار جيڪي سنڌي قوم جو مشترڪ ورثو آهن، تن ۾ يگانگي ۽ يڪ جهتي پيدا ڪريون." (دائود پوٽو، 1946ع، ص 3)

اهڙي ريت رسالي مهراڻ کي مسلم ۽ غير مسلم واري تفرقي بازيءَ کان پري رکي سنڌ ۾ رهندڙ مڙني ماڻهن لاءِ بغير رنگ، نسل ۽ مذهبي فرقي جي ڳنڍيل معياري علمي و ادبي ۽ تحقيقي پرچي طور هلائڻ طرف اشارو ڪندي ڊاڪٽر صاحب لکيو:

"'مهراڻ' جو ميدان ۾ اچڻ انهيءَ سڳوري سوڻ جو سنيهو آهي، اچو يارو، هندو مسلم ياٿرو تہ هڪ ٻئي سان ملي، مهراڻ جي وسيلي هڪ اهڙي ادبي سنگت، ادبي ياري يا جمعيت ناهيون، جنهن کي ملڪ جي ادبي انتيءَ جو اونو هجي، جا مذهب ۽ ملت

جو ملمع لاهي، ديسي ادب کي هڪ اهڙي قالب ۾ پلٽائي ۽ سانچي ۾ سميٽي، جو منجهائنس غيريت جو رنگ نڪري وڃي، هيڪڙائيءَ جي هيئت پڪڙي ۽ باوجود انهيءَ هيڪڙائيءَ جي انجو شاندار وڻ اهڙا گوناگون ٿار ۽ شگوفا ڪڍي، جو سيني جون اکيون اهو منظر ڏسي ٺرن ۽ گد گد ٿين.

اسان جو ملڪ سو ننڍڙو آهي، پر ماڻهن جون زبانون تمام وڏيون آهن، هرڪو آپي خان آهي. هر ڪو پنهنجي تند تاڻي ۽ تنواري رهيو آهي. سڀ ڪنهن جو نوع پنهنجو، طرز عبارت پنهنجي. ڪو نهايت عربي آميز عبارت لکندو ته ڪو وري سنسڪرت ۽ هنديءَ جا سنگين لفظ پيو پنهنجي لکڻيءَ ۾ ٽنبيندو، پر جملي جي نغمي ۽ راڳ ڏي نه ڏسندو. وري عبث هن ڳالهه جو ته سڀ ڪو ائين سمجهندو ته مان ئي بي نظير ۽ لاثاني، ٻيا سڀ عيبائتا ۽ ناقص. ڪنهن کي پنهنجي لفظن جي فراوانيءَ ۽ رعنائيءَ تي ناز، ته ڪو وري ٻاراڻي ٻولي لکي چوندو ته سنديس ئي عبارت جو نمونو معياري ۽ آدرشي آهي. سيڪو پنهنجي خيال ۽ گهمنڊ ۾ خوش. وري ڪي نوان ليکاري حباب وار ادبي مهراڻ مٿان اڀرن ٿي آکين ته آهيون ئي اسين. ڏسو اسان جي مدورائي ۽ چال! پر آهن رڳو ڦوڪ وهيٽا. ڪن کي ته وري دماغ ۾ اهڙو اٽڪ وينل آهي، جو ڪٿي انيڪ عقلي ۽ علمي دليل پيش ڪجن ته به 'ڪبي نه مانون' نه ڇڏيندا. مطلب ته هائي لڳي پئي آهي، وڃجي سو ڪهڙي وهه وڃجي؟" (دائودپوٽو، 1946ع، ص 4)

اهڙي قسم جي غيرسنجيده ۽ ڇڪتاڻ واري صورتحال ۾ مهراڻ رسالو ئي اهو واحد پرچو هو، جنهن کي اميد جو ڪرڻو تصور ڪيو پئي ويو. ان ڳالهه جو اظهار ڊاڪٽر دائودپوٽو به هن طرح ڪري ٿو:

"اهڙي وايو منڊل ۾ ڪي مٺائڻ لاءِ مهراڻ جهڙو ئي مخزن مفيد ٿيندو. مهراڻ جا باني مباني، مرڪزي ادبي بورڊ جا عضوا ۽ سنڌ جا ٻيا اديب- هندو توڙي مسلمان-گڏجي هڪ ادبي منڊلي بنائين، جنهن جي فردن ۾ ٻيائيءَ جي بوءِ نه هجي، جي وصال جا ورق واري ۽ وڇوڙي جا وڍ وڃائي، سنڌي ساهت کي معياري صورت ڏين، پختگي ۽ پائندگي بخشين. (دائودپوٽو، 1946 ع ص 4)

اسان جي عالمن جون اهي ابتدائي ڪوششون هيون، پر نفرت وارو ٻج ڏينهون ڏينهن وڌندو پئي رهيو، جنهن جو اندازو نماڻو نالي هڪ ليکڪ پاران 'سنڌ جا مسلمان' عنوان سان لکيل ان ليک مان ملي ٿو، جنهن ۾ ليکڪ مخاطب ته سنڌ جي مسلمان سان آهي، پر هو پنهنجو پاڻ کي به هڪ اهڙي سنڌي قوم جو فرد تصور ڪري ٿو، جيڪا رنگ نسل توڙي مذهبي تفرقي بازيءَ کان پري آهي، تڏهن ته هو ڳُليل لفظن ۾ لکي ٿو:

"اسين اول سنڌي آهيون ۽ پوءِ مسلمان، ملڪي معاملن ۾ هندڪي، مسلمانڪي ڏيکاريئي ته پوءِ ڊاڪٽون ئي پکو، تنهنڪري اي سنڌ جا مسلمان! تعصب جو تڏو ڇڏ ۽ رئيءَ کي دور ڪر، سازي آهي سونهن ۽ ناسازي آهي بربادي.. سنڌ جا صوفي ۽ سنت اها ئي تلقين ڪندا آيا آهن ته ٻيائيءَ کي ٻن ڏيو ۽ پنهنجا ريجا وساري ڇڏيو، اي سنڌ جا مسلمان! اهو ورثو نه وسار، جيڪو سازيءَ جي ڪم سنڌ جي صوفين ۽ سنتن شروع ڪري ڇڏيو آهي، تنهن کي پريم پاڻيءَ سان تازو ۽ توانو رکندو اچ." (نماڻو، 1940ع، ص 53)

اهي هُيون ان وقت واريون سماجي حالتون ۽ علمي ادبي ماحول، جنهن ۾ بلآخر 1946ع ڌاري رسالي مهراڻ جو اجراءُ ٿيو. ابتدائي رٿا موجب، مهراڻ ماهوار طور نڪرڻو هو ۽ ان جي اهڙي شروعات پڻ ڪئي ويئي. پر صرف هڪ مهيني بعد اهو اندازو ٿي ويو ته هي پرچو مستقل طور ماهوار شڪل ۾ هلي ڪو نه سگهندو. ان ڳالهه جي اندازي ٿي وڃڻ ۽ ماهيانه طور مهراڻ جي نه ڪڍي سگهڻ تي، مهراڻ جي ان وقت واري ايڊيٽوريل بورڊ جيڪو هيٺين ڇهن اديبن 1. مسٽر عثمان علي انصاري، 2 مولوي دين محمد وفائي 3. پروفيسر هرومل سدانگاڻي 4. مسٽر لالچند امر ڏنومل جڳتياڻي تي مشتمل هو. ان بورڊ مٿي ذڪر

ڪيل ڳالهه جي مهراڻ جي ٽئين پرچي ۾ هن طرح وضاحت ڪئي:

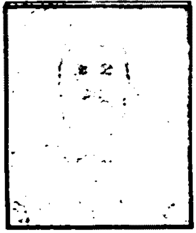
دين محمد وفائي

عثمان علي انصاري

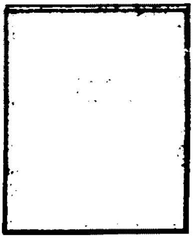
لالچند امرڏنومل جڳتياڻي

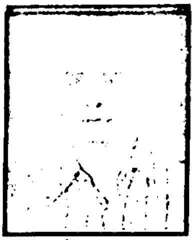
ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي ”خادم“

”اسين نهايت شرمسار آهيون جو مهيني سر مهيني اسين مخزن جو پرچو ڪڍي نه سگهيا آهيون. ائين نه آهي ته اسان وٽ مخزن لاءِ مواد ڪونهي. پر حقيقت هيءَ آهي ته ڪراچيءَ ۾ سنڌي ڇپائيءَ جو ڏاڍو اهنج آهي.“ (مهراڻ، جلد 1– نمبر 3، 4 ۽ 5)

ڪراچي، سنڌ جو مرڪزي شهر، ان ۾ سنڌي ڇپائي اهڙي بحران واري شڪل اختيار ڪري ويئي، جو 40-50 صفحن جو سنڌي پرچو وقت سِر شايع ٿي نه سگهي، ان جو بنيادي ڪارڻ ان وقت واريون سياسي ۽ سماجي حالتون هُيون، ان ڳالهه جي مهراڻ جي پهرين پرچي ۾ وضاحت ڪندي ڄاڻايو ويو آهي ته:

”جنگ جي ڪري هند سرڪار جي پاران جو بندش پيئي ته جنگ هلندي ڪا به نئين اخبار يا نئون مخزن چالو نه ٿئي، انهي ڪارڻ هي مخزن به بروقت چالو نه ٿي سگهيو. آخر هٽندي هٽندي، نومبر 1944ع ۾، هند سرڪار وٽان اجازت ملي ته بورڊ، مخزن بيشڪ ڇپائي، پر مخزن لاءِ پنو پنهنجي پرڳڻي جي سرڪار کان وٺي!

سنڌ سرڪار وٽان پني وٺڻ ۾ به ڪجهه مدت لڳي ويئي، پروڪي سال وري ڇپائيءَ لاءِ پريسن جا در کڙڪائڻا پيا، نيٺ ’الوحيد‘ وارن سان خاطر خواهه بندوبست ٿيو، جو مخزن کي ڇپائي پڌرو ٿو ڪجي.“ (مهراڻ، جلد ا، نمبر 1)

مهراڻ جو پهريون پرچو جنوري 1946ع ۾ نڪتو. مٿئين سال 1947ع ۾ ملڪ جو ورهاڱو پيئي ٿيو، جنهن جا نمايان آثار اڳ ئي نظر اچڻ لڳا هئا ۽ امڪاني طور نئين ماحول تحت ڪجهه پريسون بند ڪيون ويون هُيون، ته ڪن پريس وارن متعصب رويي سبب تعاون ڪو نه پئي ڪيو. لئي پٽي الوحيد پريس هئي، جنهن جي پنهنجي اخبار به هئي ۽ اُن وقت واري سنڌ جي ماحول جي نمائندگي ڪرڻ ۽ مسلمانن جي معاملن بابت معلومات ڏيڻ وارو ڪم پڻ ان جي ئي ذمي هيو. اهڙي صورتحال سبب وقت سِر رسالي جو اچڻ ممڪن ڪو نه پئي ٿي سگهيو. جنهن ڪري پهرين پرچي کان پوءِ، مهراڻ جي ٻئي پرچي کي به ماهي ڪري هلايو ويو. پر هڪ ٺي پرچي کان پوءِ مئي کان جولاءِ 1946ع وارو پرچو نمبر 3،4 ۽ 5 ٽه ماهي ٿي نڪتو. جيڪو پوءِ بدليل وقت ۽ حالتن جي روشنيءَ ۾ ڪڏهن مهيني سر، ڪڏهن ٻه ماهي، ته ڪڏهن ٽه ماهي ٿي پئي نڪتو، انڪري رسالي مهراڻ جي ترتيب کي سمجهڻ لاءِ، مهينن جي نالن ڏسڻ بجاءِ، پرچن جي نمبرن کي نظر ۾ رکڻ گهرجي. سال 1946ع کان شروع ٿيل هن رسالي جا، سال نمبر 1- طور جون 1947ع تائين ڇهه پرچا نڪتا ۽ سال ٻئي طور جولاءِ 1947ع کان جون 1948ع تائين پنج پرچا نڪتا، ان جو آخري پرچو جنوري کان جون 1948ع تائين ڇهه ماهي نڪتو هو.

حقيقت اها آهي ته مهراڻ رسالي جا سيپٽمبر 1947ع کان جون 1948ع وارا آخري ٽي پرچا ڏکي ڏوٽي ڪڍيا ويا هئا. ڇاڪاڻ جو 1947ع ۾ ملڪ جو ورهاڱو ٿي چڪو هو، جنهن ۾ سنڌ کي هر لحاظ

ڪان وڏو نقصان پهتو هو. خاص طور تي ان حوالي سان تہ نئين رياست وجود ۾ اچڻ ڪري، سنڌ مان وڏي پئماني تي لڏپلاڻ ٿي ويئي، جنهن ۾ سون جي تعداد ۾ عالم، اديب ۽ اڪابر وطن جي وڻن کي الوداع ڪري هتان هليا ويا، انهن الوداع ڪندڙن ۾ مهراڻ جو مينيجنگ ايڊيٽر شري لالچند امر ڏنو مل پڻ شامل هو. اهڙي تبديل ٿيل صورتحال جنهن سنڌ جي سموري سماج کي ذرا ذرا ڪري ڇڏيو، انڪري سنڌي ادبي بورڊ ۽ ان جي ابتدائي ڪمن مان هن بنيادي ڪم يعنيٰ رسالي مهراڻ جي نڪرڻ واري عمل ۾ بہ رڪاوٽ پئجي وئي. ان ڪان پوءِ سال 1949ع ۽ 1950ع وارن ٻن سالن ۾ صرف هڪ هڪ پرچو نڪتو. اهي ٻئي پرچا سنڌي ادب جي مرڪزي صلاحڪار بورڊ پاران ملهايل شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي ساليانہ سالگرهہ پروگرامن ۾ پڙهيل مضمونن ۽ شاعريءَ واري مواد تي مشتمل آهن. ان ڪان پوءِ تہ موراڳو رسالو نڪرڻ ئي بند ٿي ويو ۽ پوءِ وري 1955ع ۾ ٻيهر نڪرڻ شروع ٿيو. جنهن کي تہ ماهي مهراڻ جي ٻئي دورطور ياد ڪيو وڃي ٿو.

مهراڻ جو مقصد:

سنڌي ادب (ساهت) لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ کي وجود ۾ آڻي، بورڊ لاءِ جيڪي مکيہ ڪم طئہ ڪيا ويا، تن مان هڪڙو هي بہ هو تہ بورڊ هڪ ادبي رسالو ڪڍي جنهن ۾:

1. چيدا چيدا مضمون ڇپجن.
2. سائنس جا نوان نوان لفظ ۽ محاورا گهڙي چالو ڪجن.
3. ڪتابن جي تنقيد يعني سمالوچنا ڪجي، جنهن ۾ نون لکندڙن جي همت افزائيءَ ۽ فائدي لاءِ سنڌن تصنيف ڪيل ڪتابن جون خوبيون ۽ خاميون نروار ڪيون وڃن". (مهراڻ جلد 1، نمبر 1)

مٿي ذڪر ڪيل خيالن جي روشنيءَ ۾ پهرئين ئي پرچي ۾ "مهراڻ جو مقصد" عنوان هيٺ اداره ۾ ڄاڻايو ويو تہ:

"سنڌ ۽ هند جي ٻين مخزنن وانگر 'مهراڻ' کي هيءَ دعويٰ نہ آهي تہ هي روحاني، طبي، تمدني، معاشرتي، سياسي، صنعتي، اخلاقي يا ادبي وغيره وغيره سڀ ڪجهہ آهي. اسان جو مهراڻ فقط هڪ ئي مقصد سان ڪڍيو ويو آهي تہ جي ورق ناظرين جي خدمت ۾ پيش ڪيا وڃن سي ٿورڙا هجن، اهم هجن ۽ اهڙا هجن جن کي پڙهڻ کان پوءِ ڪو صاحب ائين نہ چئي تہ "اجايو وقت وڃايم". (اداره، جلد 1، نمبر 1، ص 2)

ان سلسلي ۾ اهو پڻ اظهار ڪيو ويو تہ:

"نازن جي پليل سنڌيءَ جي اهڙي تہ نازڪ حالت ٿي وئي، جو ظاهر ڏسڻ ۾ ٿي آيو تہ جيڪڏهن مٿس اجا بہ ڪجهہ وقت انهن ڌارين زبانن جي ظلم جي بارش ٿي تہ شايد اهو ٿورو گهڻو ساهہ جو باقي فقط ٻارن جي طوطي زبان مان معلوم ٿي رهيو هو سو بہ ختم ٿي ويندو، ۽ سنڌ ۾ باقي ڪو انسان شاهہ، سوامي (سامي) يا سچل جي پڙهڻ وارو بہ ڪونہ لڀندو. اتي قدرت جي مالڪ جي انصاف پسنديءَ جوش ۾ آئي ۽ سنڌ جي ستلن ۾ هڪ ٽولو سجاڳ ٿيو، سنڌن درد مند دلين ۾ فقط هي سوال پيدا ٿيو: "دنيا جي ٻئي ڪنهن ملڪ جي زبان بہ اهڙي طرح پنهنجن جي هٿان ذليل ٿيندي ٿي رهي، يا هيءَ خاص نوازش اسين پنهنجي مادري زبان تي ڪري رهيا آهيون؟ اهڙو ڪو ٻيو بہ ملڪ آهي جتي ٻارن جي معصوم دماغن کي مادري زبان ڪانسواءِ ڪنهن ٻي زبان ۾ ضروري تعليم ڏني ٿي وڃي؟ جواب بلڪل صاف هو، تنهنڪري ڪوشش ڪرڻ لڳا تہ ڪيئن بہ ڪري اسين پنهنجي زبان کي وري سهڻو بڻايون، وري اهڙو بڻايون جهڙي اجلي اڳ هئي، جو تہ اسانجي آهي، پرائي محلات کي ڏسي پنهنجي ڇنل ڇپر کي باهہ ڏيڻ عقلمندي نہ آهي." (اداره، جلد 1، نمبر 1، ص 2))

ڏکهي عرصي تائين عربي، فارسي ۽ انگريزي ٻوليءَ جي اثرن سبب تعليم تدريس ۽ علم و ادب واري حوالي سان اها صورت حال وڃي بيٺي هئي، جنهن کي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هڏ ڏوکي هندن توڙي مسلمانن شدت سان محسوس ڪيو پئي. جن ان وقت (1940ع) جي وزير تعليم، تعليم کاتي

جي هٿ هيٺ سنڌ ادب جي واڌاري لاءِ نہ رڳو بورڊ قائم ڪرايو پر ان جي هڪ اهم ڪم طور رسالي مهراڻ جو اجراء پڻ ڪرايو.

مهراڻ جي پهرين پرچي نڪرڻ تي ان دور جي مشهور رسالي ماهوار سنتو لکيو:

Registered No. S —

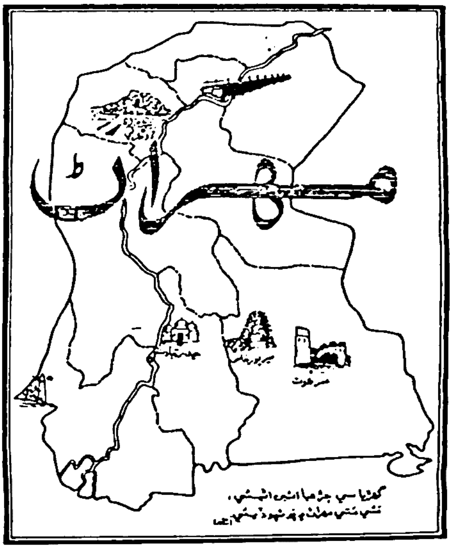

"اسين تعليم کاتي وارن کي مبارڪون ٿا ڏيون تہ مسين مسين مهراڻ جي ڪيڻ سان سنڌ جي هڪ گهرج پوري ڪئي ويئي آهي. اسان کي اميد هئي تہ مهراڻ، سنڌي ٻولي جي ويراني ۾ سرسبزي لڳائي ڇڏيندي، پر مهراڻ جي پهرين پرچي ئي اسان جون اميدون گهڻي قدر ڊيرون ڪري ڇڏيون آهن. ائين برابر آهي تہ هڪ پرچي مان ڪو بہ انومان ڪيڻ ٺيڪ نہ آهي، اسين اميد ٿا ڪريون تہ مهراڻ جا ايندڙ پرچا سنڌي ٻولي جي رڻ پٽ ۾ اها گلزاري ۽ سرسبزي لڳائيندا جو سنڌ واسي ڏسي دنگ رهجي ويندا." (اداره، 1946ع، ص 84)

ماهوار سنتو سالن کان نڪرندڙ وڏو معياري رسالو هو، ان جي مهتمم طرفان مٿي ذڪر ڪيل راءِ پنهنجي جاءِ تي، پر پوءِ بہ ان وقت ۾ جا مهراڻ جي اپري سپري حال سان ابتدا ڪئي ويئي. اڄ جڏهن 67 سال گذرڻ بعد پوئتي نظر ٻوڙايون ٿا، تڏهن سنڌ جي سموري علم و ادب جي سڌاري ۽ واڌاري ۾ صرف مهراڻ جو ئي مستقل ۽ نمايان ڪردار نظر اچي ٿو.

مهراڻ جا مضمون:

ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي جنهن ليک ۾ ادبي سنگت جو تصور پيش ڪري، ان جي هڪ اهم ڪم طور رسالي مهراڻ جي اجرا جو تصور پيش ڪيو هو، ڊاڪٽر صاحب ان جي آخر ۾ ان ڳالهہ جو بہ اظهار ڪيو هو تہ:

"انهيءَ ادبي سنگت جا هيٺيان مکيہ وظيفا هئڻ گهرجن.

1. قديم سنڌي ادبي ذخيرو ڪٺو ڪري، سنڌي لغت کي سهڻن سنڌي لفظن سان مالا مال ڪرڻ.
2. سنڌي ادب، نثر توڙي نظم، کي مهراڻ جي وسيلي ڪمال جي اوج تي پهچائڻ.
3. سنڌي صورت خطيءَ کي صحيح بيهڪ ڏيارڻ.
4. سنڌي ڪتاب ۽ طباعت جي صحت لاءِ جوڳا اپاءُ وٺڻ.
5. سنڌي صرف ۽ نحو، جو هاڻ نهايت ناقص آهي، تنهن کي علمي اصولن موجب ترتيب ڏيڻ." (دائود پوٽہ، 1946ع، ص 4)

مٿي ذڪر ڪيل خيال ۽ خواهشون ڊاڪٽر دائودپوٽي جون هيون پر اهڙي صورت حال، جنهن ۾ هر شيءِ ڏانوانڊول ٿيندي پئي رهي. لکڻ وارا هڪڙا لڏڻ ۾ پورا هئا؛ ٻيا هيسيل ۽ هراسيل ڪجهہ ڪرڻ واري حالت ۾ ڪو نہ هئا، پريسون برباد ٿي رهيون هيون. اهڙي افراتفريءَ واري عالم ۾ ڪو وڏو اهم ڪم تہ، ڪنهن معمولي ڪان معمولي ڪم جو بہ باقائديءَ سان ٿيڻ مشڪل هو، اهڙي وقت ۾ صرف ۽ صرف چند صفحن وارو رسالو مهراڻ ئي هو، جيڪو اپڙڻ واري جهد ۾ هو. ان جو ايڊيٽوريل بورڊ

به هو، جنهن کي لئي پٽي مڙني خواهشن، اميدن ۽ آرزوئن جي سلسلي ۾ اڳتي وک وڌائڻي هئي، ۽ ڪي پڪا پختا بنياد رکڻا هئا.

ان سلسلي ۾ مهراڻ جي اوائلي پرچن جي ورق گرداني ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته مهراڻ پنهنجي اشاعت واري پهرئين سال يعني جنوري 1946ع کان فيبروري 1947ع تائين هينئين موضوعن بابت مواد شايع ڪري، سنڌ جي علم و ادب جا بهترين بنياد رکيا، جن تي اڳتي هلي معياري عمارتون تعمير ٿيون.

مهراڻ جو پهريون پرچو کولڻ سان پهرين نظر "سنڌيءَ جي پيار وارن جي خدمت سگهوريءَ ۾ عرض "عنوان سان پوري صفحي جي اشتهار تي پئي ٿي، جنهن ۾ ڏنل مواد مان ظاهر ٿئي ٿو ته نئين قائم ٿيل مرڪزي صلاحڪار بورڊ سنڌ جي قلمي نسخن ۽ دست ڪاريءَ کي نمودار ڪرڻ سان گڏوگڏ شاعرن جي همٿ افزائي ڪرڻ لاءِ محفل مشاعرن جو پڻ انتظام ڪيو هو، ان ڪم جي اهميت کي سمجهڻ ۽ اجاگر ڪرڻ لاءِ، ان ڳالهه جو اظهار ڪيو ويو ته:

"ادبي ميڙ، مشاعرن ۽ نمايش کي ڪامياب بنائڻ ۾، اميد ٿي ڪجي ته بورڊ کي هر سنڌيءَ جي پيار واري وٽان جوڳي واهر ملندي.

زماني جي زوردار تقاضا آهي ته اسين سنڌي پنهنجي مادري زبان خواه سنڌ جي دستڪاريءَ کي اها ڪا اوچ ڏياريون، جو سنڌيت جو ڏاڪو هند پٽ پيو وڃي". (مهراڻ، جلد 1، نمبر 1)

اسان جي بزرگن جا اهي ارادا ۽ ازم هئا، جن کي نظر ۾ رکي رسالي مهراڻ جي چند صفحن رستي سنڌ جي ثقافت، ٻولي ۽ ادب جي سلسلي ۾ مختلف حوالن سان واڌاري بابت ڪوششن جي شروعات ڪئي وئي.

جامع لغات سنڌي جنهن جي ضرورت سالن کان محسوس ڪئي پئي وئي، جنهن لاءِ اڳ لغات ڪميٽي پڻ جوڙيل هئي جنهن ڪجهه قدر ڪم به ڪيو هو، پر افراتفريءَ واري عالم ان ۾ رولهڙو وجهي ڇڏيو هو. مهراڻ جي پهرين پرچي کان ئي ان سلسلي بابت نون بنيادن، نون ويچارن ۽ سائنسي طريقن سان ڪم جي ابتدا ڪرڻ وارا اهڃاڻ "لڪپڙه" عنوان هيٺ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پاران لکيل طويل علمي خط واري مواد مان ملي ٿو. جنهن تحت ڊاڪٽر صاحب، لغات بابت ڪم ڪندڙ ٽيم اڳيان، پنهنجي مطالعي جي روشنيءَ ۾ لغات جي دائري، طريقي ڪار، اصولِ انتخاب، سنڌي لغت جا سرچشما، انتخاب ڪندڙن لاءِ سنڌ ۽ سنڌي لغت جون خصوصيات بيان ڪري ان جي اهميت کي اجاگر ڪيو، جنهنڪري لغات جي حوالي سان هلندڙ ڪم کي سنوارڻ ۽ سهڻي نموني اڳتي وڌائڻ واري عمل لاءِ راهون هموار ٿيون.

سنڌ شناسي واري حوالي سان پهرين پرچي کان سنڌ جا عجيب نظارا عنوان هيٺ ڪير ٿر جي نظارن جو سير سفر جي روشنيءَ ۾ اکين ڏٺو احوال بيان ڪيو ويو.

سنڌي ادب جي واڌاري واري حوالي سان شروعات کان وٺي ترجمن جي وڏي اهميت پئي رهي آهي ان مقصد کي هٿي وٺرائڻ جي سلسلي ۾ رسالي مهراڻ کي پڻ پهرين ڏينهن کان ڪارگر ذريعي طور استعمال ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ مهراڻ جي پهرين پرچي ۾ "خاص مترجمن جي ڌيان طلب" عنوان سان عالمي سطح جي ڇهن ڪتابن جا نالا ڏيئي، ان ڳالهه جو اظهار ڪيو ويو ته اهي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائجن، ان ئي اشتهار ۾ ان ڳالهه جو پڻ اظهار ڪيو ويو ته "ٻين ٻولين جا معياري ڪتاب، جيڪي سنڌيءَ ۾ آڻڻ جوڳا آهن، تن جي به هڪ يادداشت بورڊ پاران تيار پئي ٿئي".

ان سلسلي ۾ معياري ترجمن ڪرڻ واري حوالي سان پڻ مهراڻ جي ذريعي صحتمند بنياد رکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. جنهن موجب اهو ڪم ڪندڙن کي صلاح ڏني ويئي ته:

"جيڪو به صاحب هن ڏس ۾ طبع آزمائي ڪرڻ چاهي سو اول اول ڪي ٿورڙا پرت کهڙي يا ڪن به ڪتابن جا ترجمو ڪري، نموني طور بورڊ ڏانهن پسنديءَ لاءِ ڏياري موڪلي، وڌيڪ پورهيو

ڪنهن بہ ڪتاب يا ڪتابن جي ترجمي تي بورڊ جي فيصلي بعد ڪري.“

سنڌ جي صوفيائي فڪر ڪان واقف ڪرائڻ واري مقصد سان مختلف صوفي شاعرن جون ايڪڙ ٻيڪڙ ڪافيون پڻ شايع ڪرڻ جو رواج وڌو ويو هو. ڪنهن بہ قوم جي سنوار ۽ سڌار واري عمل ۾ ان قوم ۾ اتفاق ۽ اتحاد هئڻ ضروري آهي ۽ جنهن ماحول ۾ رسالي مهراڻ جي ابتدا ڪئي ويئي ان ۾ اهڙين ڳالهين ڪي وڌيڪ اهميت حاصل هئي، ان ڪري مهراڻ جي پهرين پرچي ۾ ئي باهمي اتحاد جهڙا مضمون شايع ڪري، اتحاد ۽ اتفاق جي سلسلي ۾ قلمي ڪاوش ڪي جاري رکيو ويو.

صحتمند تنقيد واري مقصد سان پهرين پرچي ڪان مارڪيٽ ۾ آيل نون ڪتابن ۾ ڪم آيل ٻولي، مواد ۽ ان جي ادائگي تائين مقصديت واري حوالي سان ”تنقيد“ عنوان هيٺ تعميري تنقيد جي شروعات ڪئي ويئي. جنهن تحت ذڪر ڪيل ڪتابن جو گهرو مطالعو ڪري، اصلاحي واٽ ڏسڻ جي ابتدا ڪيل نظر اچي ٿي. ان ڳالهہ جو اندازو تبصرانگار جي هيٺين جملن مان بخوبي ٿئي ٿو. ڪهاڻين جي مجموعي ريگستاني ڦول پڙهڻ بعد لکي ٿو:

”ڪهاڻين جا سڀ لکندڙ اجا ڳڀرو جوان آهن، ۽ منجهن اسري ڪنهن ڪماليت ڪي رسڻ جا آثار چٽا پيا ڏسجن. ڪٿي ڪٿي رڳا جو ڪو ٿورو نقص، يا ميلو ڊراما جو انگ، يا پرچار جي مقصد ڪري مبالغو نظر اچي ٿو. پر اوائلي تصنيفات ۾ اهڙا نقص عام طرح ٿيندا ئي آهن. سمي پئي، استعمال ۽ فن جي بهتر ڄاڻ سان، اهي سڦر پاڻهي الوپ ٿي ويندا.“ (ص 32)

سنڌي ادب جي مقصديت ۽ معيار واري لحاظ ڪان، ان وقت جا ڪمزور صورتحال هئي ان ۾ فڪر ۽ خيال واري حوالي سان جنهن نوعيت جو سڌارو محسوس ڪيو پئي ويو، ان جو اندازومولوي عبدالڪريم چشتي پاران لکيل ”سنڌي ٻولي“ عنوان واري مضمون مان بخوبي ٿئي ٿو. مولوي صاحب سنڌ جي ماضي وارن صوفي بزرگن جي ڪلام جو ذڪر ڪندي، لکي ٿو:

”سنڌ جي رهندڙن جي خيال ۽ جذبن ڪي، محاورن ۽ اصطلاحن ڪي، ريتن ۽ رسمن ڪي، اوهان شاهہ جي ڪلام ۾ ڏسو. شاهہ ڪان پوءِ سچل، روحل، دلپت، سامي ۽ ٻيا گهڻا ئي صاحبِ سخن ۽ اهلِ ڪمال سنڌ ۾ ٿي گذريا آهن، جي پنهنجي ڪلام ۾ اسان ڪي سنڌ جي ماضيءَ جو نقشو ۽ ڪيفيت ڏيکاري رهيا آهن. نہ رڳو هنن ۽ اهڙن ٻين نظم گو بزرگن تي اسان ناز ڪري سگهون ٿا، پر سنڌ جي ماضيءَ ۾ اسان ڪي اهلِ قلم ۽ اهلِ سخن نثر نويس بہ ججها ٿا ڏسڻ ۾ اچن“

سنڌ جي صوفي شاعرن جو اهڙي ريت حوالو ڏيڻ ڪان پوءِ مولوي صاحب بعد وارن شاعرن جي انداز بيان ۽ لفظي رنگينين ۾ گرفتار ٿي وصل، وصال ۽ صنم لاءِ فرضي تشبيهن ۽ اشتهارن استعمال ڪرڻ واري انداز تي تنقيد ڪندي آخر ۾ لکندڙن ڪي مخاطب ٿيندي لکي ٿو:

”اڄ ضرورت آهي تہ نظم خواهہ نثر، قلم خواهہ ڪلام، تحرير خواهہ تقرير، علم خواه عقل قوم جي زندگي سنوارڻ ۽ بهتر بنائڻ ۾ صرف ڪيا وڃن. سڀ سعيا ۽ جهد قوم جي جوڙ جڪ ۽ سڌاري جي لاءِ وقف ڪيا وڃن. ٻوليءَ ڪي بهترين اوج تي رسايو وڃي. ساهتيہ ۽ ادب جي عملي ۽ نتيجا خيز شيوا ۽ خدمت ڪئي وڃي. انقلاب پيدا ڪندڙ شعر ۽ انقلاب آڻيندڙ لٽريچر لکيو وڃي تہ جيئن قوم جي مستقبل تي سنو اثر پوي.“ (چشتي، 1946ع، ص 18)

مهراڻ جيڪو سڄوري سنڌوءَ جو ٻيو نالو آهي، ان جي اجراءَ ڪان اڳ ”سنڌوءَ“ جي سري سان هڪ معياري رسالو اڳ ئي ميدان ۾ موجود هو، جيڪو معيار تائين مقدار واري حوالي سان اعليٰ درجي جو معياري رسالو شمار ٿيندو هو. انڪري مهراڻ جي شروع ڪرڻ وقت مواد جي چونڊ بابت ساڳيو ئي سنڌوءَ وارو انداز اختيار ڪيو ويو. سنڌوءَ وار ي طريقيڪار موجب مکيہ صفحا مضمونن لاءِ وقف هوندا هئا، البت نموني طور هڪ بہ ڪهاڻي پڻ

ڏني ويندي هئي شاعريءَ لاءِ ڪي ڊار صفحا وقف ڪيل ڪو نہ هئا، البت سنڌو رسالي واري نموني تي قديم توڙي جديد شاعرن جو ڪلام وچوواڙي (اڪثر بچيل اڌ صفحن تي) ڏنو ويو آهي. جنهن ۾ گهڻو تعداد ڪافي واريءَ صنف جو نظر اچي ٿو. خبرن جي عنوان سان، هڪ صفحو ملڪي ۽ بين الاقوامي خاص خبرن لاءِ وقف ٿيل نظر اچي ٿو. همت ۽ استقلال واري انداز ۾ سنڌ جي شهہ رڳ سنڌوءَ جي هڻي نالي منڍي مهراڻ جي عنوان سان شروع ڪيل هن رسالي جي اها شروعات هئي.

مهراڻ جو پهريون پرچو منجهيل ۽ منتشر ماحول ۾ نموني طور ڪڍيو ويو هو، پهرين پرچي ۾ ان ڳالهہ جو اظهار ڪيو ويو هو تہ ”هيو پرچو، اول خير اپريل ڊاري ڇپائي پٽرو ڪبو اهو سلسلو مهيني سر مهيني چالو رهندو“ ۾ هئي پرچي جي اشاعت مان خبر پوي ٿي تہ، هيو پرچو ٻن مهينن جي وقفي ڪان پوءِ اپريل 1946ع ۾ نڪتو. 32 صفحن واري هن هئي پرچي ۾ اڳ وارن هلندڙ سلسلن کي جاري رکندي، ڪجهہ ٻين وڌيڪ سلسلن کي متعارف ڪرايو ويو. مثال طور: هن پرچي ۾ اداري پاران ”قلمي نسخن جي ڳولا ۾“ عنوان هيٺ نئي جي قديم خانداني ڪتب خانن ۾ موجود قلمي نسخن ۽ ٻئي مواد جي ڳولا لاءِ سنڌي ادب جي صلاحڪار بورڊ طرفان ورتل ڪوشش بابت هڪ سروي رپورٽ شايع ڪئي وئي آهي جنهن منجهان اندازو ٿئي ٿو تہ سنڌ جي سڄڻن، پاران سنڌ جي تاريخ واري حوالي سان، اهي ئي بنيادي ڪوششون هيون جن تي اڳتي هلي پير حسام الدين راشدي ۽ ٻين عالمن سنڌ جي تاريخ بابت جديد انداز ۾ حقيقت پسنديءَ وارو قلم کنيو.

ان ئي پرچي ۾ تعليم طرف توجهہ ڇڪائڻ خاطر اداري پاران ساڳئي عنوان وارو نئون سلسلو شروع ڪيو ويو جنهن ۾ تعليم جي اهميت کي اجاگر ڪندي ان ڳالهہ جو اظهار ڪيو ويو تہ:

”هن وقت اسان جا تعليم يافتہ، جن کي حقيقتن تعليم زده چوڻ گهرجي، قوم ۽ ملڪ لاءِ رهبر ٿيڻ بدران قوم ۽ ملڪ مٿان هڪ عذاب آهن، جي ملڪ جي حالت سڌارڻ بدران ملڪ جي خوشحاليءَ تي هڪ تمام ڳرو بار آهن. جو تہ منجهائن هرهڪ هيءَ اميد رکيون ويٺو آهي تہ ملڪ سان کهڙو بہ ويل وهي، پر اسان کي نوڪري ضرور ملڻ گهرجي.“ (ادارہ، 1946ع، ص 9)

مٿي ذڪر ڪيل حوالي مان ان ڳالهہ جو بخوبي اندازو ٿئي ٿو تہ سنڌي ادب جي صلاحڪار بورڊ رسالي مهراڻ معرفت ان دور کان وٺي سنڌ جي تعليمي ترقي واري حوالي سان کهڙا رجحان متعارف ڪرائڻ پئي گهريا. ان ئي پرچي ۾ ڪجهہ هينيان وڌيڪ شروع ڪرايل سلسلا نظر اچن ٿا. جنهن جي حوالي سان اڳتي هلي سنڌ جي لوڪ ادب جي عمارت جڙي. مثلاً (ڊاڪٽر) نبي بخش بلوچ جو مضمون گمنام دهقاني شاعر يا ”سهجا جي سڪ يا پنهون جي پرڪا“ لوڪ ڪهاڻي ڏني وئي آهي اهڙيءَ ريت اداري پاران لباس جي موضوع تي ڏنل ليک ۾ حُسن ۽ قباحت واري حوالي سان نصيحت آميز نڪتا بيان ڪيا ويا آهن. ڪافي سنڌ جي هڪ خالص ۽ نج سريلي صنف آهي ان کي وڌيڪ اجاگر ڪرڻ ۽ پڙهندڙن کي ان صنف بابت ڄاڻ ڏيڻ واري مقصد سان ”سنڌي ڪافي“ عنوان هيٺ مرڪزي صلاحڪار بورڊ طرفان ان حوالي سان 1944ع ۾ نومبر مهيني جي 4 تاريخ تي ميرپورخاص ۾ سڏايل خالص علمي ميڙاڪي جو سربستو احوال پيش ڪيو ويو آهي.

ان وقت واري بگڙيل ماحول ۾ پنهنجو پاڻ ۾ گڏجڻ ۽ تفرقي بازي کان باز رهڻ واري مقصد سان مولوي عبدالڪريم چشتي جهڙي کهنہ مشق عالم ۽ صحافي جو ’اتحاد جا طريقا‘ عنوان سان اتحاد جي اهميت کي اجاگر ڪري پاڻ ۾ اتحاد ڪرڻ واري مقصد سان هڪ 10 نُڪاتي پريس بيان پڻ پيش ڪيو ويو آهي جنهن جي آخر ۾ ليکڪ لکي ٿو تہ:

”آءٌ اميد ٿو ڪريان تہ منهنجن هنن چند وينتين ۽ استدعائن تي هندو ۽ مسلم ٻئي ڪافي توجهہ ڪندا، جنهن مان ملڪ ۽ خلق جو جڳهو ۽ گهڻي ۾ گهڻو فائدو ٿيندو. (ص 26)

هن پرچي کان رسالي ۾ ڪهاڻي ۽ جديد شاعري پڻ نموني طور ڏيڻ شروع ڪئي وئي.

مهراڻ جو ٽيون پرچو ٽن مهينن بعد مئي، جون، جولاءِ 1946ع جي نمبر 3- 4، 5 طور نڪتو. جيڪو ڊبل ڪرائون سائيز ۾ 80 صفحن تي مشتمل هو. هن پرچي ۾ اڳ وارن هلندڙ سلسلن جهڙوڪ: تاريخ، سير سفر، صوفياڻي ۽ جديد شاعري (چند شعر) جهڙن سلسلن کانسواءِ، شاهه صاحب ۽ صوفي ڪبير جي شاعري ۽ فڪر بابت مواد ڏنو ويو. ان کان علاوه صلاحڪار بورڊ پاران نثر ڪهڙو هئڻ گهرجي عنوان هيٺ 28 سيپٽمبر 1944 تي ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ سڏايل ميڙاڪي جي تفصيلي رپورٽ پڻ پيش ٿيل آهي، جيڪا دراصل سنڌ نثر کي سمجهڻ ۽ بهتر انداز ۾ لکڻ جي سلسلي ۾ رهنمائي ڪندڙ مواد پيش ڪري ٿي. ان ۾ سنڌي ادب جي صلاحڪار بورڊ جي سيڪريٽري پاران چيل هيٺيون ڳالهيون قابل ستائش آهن.

"سنڌي زبان جي نثر تي ڪا به چوڪسي نه ٿي رکي وڃي جنهن لئي مان لٺ ڀڳي سو ڪنهن نه ڪنهن ڀهر جو مصنف ٿيو وينو آهي. ادب جو وڏو حصو چاڪاڻ ته نثر جو آهي، تنهن ڪري ڪنهن به زبان جي ادب جو ٺهڻ يا ڊهڻ گهڻي ڀاڱي نثر جي پاڪيزگي يا آلودگي تي منحصر آهي. جيڪڏهن قوم جو تخيل پاڪ نه آهي ته بي ڪا به وصف اهڙي قوم کي بلند نه ٿي ڪري سگهي. چاڪاڻ ته خيال جو ظاهر ڪرڻ نثر جي وسيلي ٿئي ٿو، تنهنڪري هن چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ڪونهي ته قوم جي ترقي يا تنزل سندس نثر مان معلوم ٿي سگهي ٿو" (اداره، 19، ص 20)

اهي هيا اسان جي بزرگن جا ارادا جن جي حاصلات لاءِ مهراڻ جهڙي رسالي جو معياري طور نڪرڻ ضروري ڄاتو پئي ويو انڪري محترم عثمان علي انصاري صاحب اڳتي هلي لکيو:

"زبان کي پاڪ رکڻ لاءِ، ادب کي دلچسپ بنائڻ لاءِ، ضروري آهي جو ادبي بورڊ طرفان هڪ ماهوار رسالو نڪرندو رهي، جنهن ۾ ڪتابي، اخباري نثر تي گرفت ٿيندي رهي، ۽ نوجوان مصنفن کي وقت بوقت رهبري ملندي رهي، جيئن هو پنهنجي لکڻ جي طرز کي نه فقط صحي ڪندا رهن، بلڪ دلچسپ به بنائيندا رهن." (اداره، 1946ع، ص 21)

اهي هيون ابتدائي ڪوشِشون ۽ انهن جي پورائي لاءِ، مهراڻ جهڙي معياري رسالي جي ضرورت لاءِ پر اميد خواهشون، جنهن جو ورهاڱو ٽيڻ سان بنياد وڌو ويو هو. قلم جو علم ۽ معلم سان نه رڳو سڌي طرح واسطو آهي، پر انهن جي اعليٰ محنت ۽ مشقت سان متعلم جي روپ ۾ جا حاصلات ٿئي ٿي ان جي اهميت جي مدنظر شيخ ڪريم بخش جو 'علم، معلم، متعلم' عنوان سان پُر مغز مضمون ڏنو ويو آهي جنهن ۾ 'علم، معلم ۽ متعلم' جي اهميت ۽ انهن جي هڪ ٻئي سان تعلق کي اعليٰ انداز ۾ اجاگر ڪيو ويو آهي.

اهي جيئن ته نئين حڪمرانيءَ جا شروعاتي ڏينهن هيا، نئين جوڙجڪ پئي ٿي، اهڙي ماحول ۾ مهراڻ ايڊيٽوريل بورڊ وارن پنهنجو موقف پيش ڪرڻ ۽ عام توڙي خاص کي حاڪم ۽ حڪمرانيءَ وارن حقيقتن کان واقف ڪرڻ لاءِ "حڪومت ڇا کي ٿو چئجي؟" عنوان هيٺ اداري پاران ليک پيش ڪيو، جنهن ۾ حڪومت جي بنيادي مقصد طرف اشارو ڪندي ان ڳالهه جو اظهار ڪيو ويو ته: "ملڪ جا سياسي رهبر ملڪ جا قانون اهڙا تيار ڪن جيئن:

(1) عام کي سلامتي نصيب ٿئي.
(2) عام جي حياتي ۾ رنگيني پيدا ٿئي.
(3) عام مان احساس ڪمتري Inferiority Complex نڪري وڃي." (اداره 1946ع، ص 72)

هن پرچي ۾ به فڪشن واري حوالي سان ساڳيو انداز اختيار ڪيو ويو. يعنيٰ قديم ۽ جديد شاعريءَ سان گڏ ڪي نصيحت ڀريا ٽڪرا ۽ هڪ به افسانو نموني طور ڏنا ويا.

مهراڻ جو چوٿون پرچو، پڻ ٽه ماهي ٿي نڪتو، جيڪو نمبر 6، 7، 8 يعنيٰ آگسٽ کان آڪٽوبر تائين هو. هن پرچي کي معيار توڙي مقدار جي لحاظ کان وڌيڪ بهتر ڪيو ويو هو. هي پرچو 60 صفحن تي مشتمل هو، جنهن ۾ اڳين پرچن ۾

شروع ڪيل سلسلن جهڙوڪ لغت بابت مواد، دهقاني شاعريءَ وارو مواد، ننڍا ننڍا اخلاقي ۽ اصلاحي قصا، سير سفر بابت مواد ڪانسواءِ نوان طور سنڌ جي خالص شعري صنف ڪافيءَ بابت تحقيقي ليک پڻ ڏنو ويو. سنڌي ٻوليءَ ۾ معياري نثر کي عام ڪرڻ مهراڻ رسالي جي بنيادي مقصدن مان هڪ هو، ان بابت ابتدائي پرچن ۾ ليک ڏنا ويا هئا. هن پرچي ۾ به ان بابت خوبچند ايسرداس جڳتاڻيءَ جو معياري مضمون ڏنو ويو. هن پرچي کان ڪاڪي ڀيرو مل پاران اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهائجندڙ ڪتابن ۾ اختيار ڪيل غلط ٻوليءَ بابت تحقيقي ليک لکڻ جي شروعات ڪئي ويئي. هن پرچي ۾ روچيرام گنگارام جو مختصر ليک "مهراڻ جو منهنجي من مٿي اثر" ۽ احمد خان سنائي جو "مهراڻ جو مهورت" سري هيٺ لکيل ليک، رسالي مهراڻ جي اهميت ۽ اعليٰ مقام ۽ معاشري کي ان جي ضرورت کي اجاگر ڪرڻ جي سلسلي ۾ پڙهندڙن جو توجهه ڇڪائين ٿا.

ان وقت واري تفرقي بازي پکيڙيندڙ ماحول ۾ سنڌي سماج کي ايڪتا ۽ اتحاد جي وڏي ضرورت هئي، ان ڳالهه جي اهميت کي نظر ۾رکندي شري سڏاڻي لکيو:

"مان مهراڻ جي ليکڪن کي سپُن سان انهيءَ ڪري ٿو پيئيان، جو لکندڙن جي لياقت ڪري، هر هڪ ليک ساريءَ سنڌ کي ڪنهن نه ڪنهن طرح فيض رسائي سگهي ٿو. پر تڏهين به انهن موتين جي ماڳ ۾ ٻن ڳالهين کي، ٻين ڳالهين کان جان تان وڌيڪ وزن ڏنل آهي: (1) هندو مسلم ايڪتا، (2) سنڌيءَ ٻوليءَ جو سڌارو واڌارو." (سڏاڻي، 1946ع، ص 38)

ٻوليءَ جي بگاڙ تي ڪنٽرول ڪري، ان کي جوڳو مقام ڏيارڻ ۽ تفرقيبازيءَ کان پاسو ڪندي اتحاد ۽ اتفاق ڪيئن پيدا ٿئي، ان سلسلي ۾ اڳ ڪيل ڪوششن طرف اشارو ڪندي وڌيڪ لکيو ويو:

"اميد ته جيئن انهن پرچن (مهراڻ جا اڳ وارا پرچا) ۾ آيل آهي، تيئن جي تتي تي لکندڙن جو ڏڪ مٿان ڏڪ لڳندو ايندو ته هندو مسلم ايڪتا وارو سخت لوهه ضرور نيچي آبدار رڪ ٿي پوندو، ۽ سنڌيءَ جو ادب به اوج پائيندو رهندو." (سڏاڻي، 1946ع، ص 38)

احمد خان سنائي، رسالي مهراڻ وارن اڳ شايع ٿيل پرچن جي مطالعي بعد رسالي جي اهميت ۽ ضرورت بابت هن ريت رقم طراز آهي "سنڌي علم ادب کي اجارڻ مهراڻ جو مهورت نيڪ فال آهي. قديم سنڌي جو گم گشته ذخيرو جو اسان جي سستيءَ سبب سڙي ويو هو، ۽ سنڌيءَ سلاست، سادگي ۽ سونهن لاءِ جو سڪي رهيا آهيون، سا خوشي مهراڻ جي مدد سان ماڻيندا سين." (سنائي، 1946ع، ص 39)

رسالي مهراڻ جو پنجون پرچو 8 ۽ 9- آڪٽوبر- نومبر 1946ع ۾ شايع ٿيو. 60 صفحن تي مشتمل هي پرچو به ماهي هو. هي پهريون پرچو آهي، جنهن ۾ مهراڻ ۾ آيل مواد جي فهرست ڏني ويئي. ان کان اڳ ڪنهن به پرچي ۾ شامل مواد جي فهرست ئي آيل ڪونهي. مواد جي لحاظ کان ساڳيو طريقي ڪار روا رکيو ويو. ان ڪانسواءِ هن پرچي ۾ به نوان سلسلا شروع ڪيا ويا. پهريون حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي بابت، ٻيو سنڌي ادب جو سرموڙ عالم مرزا قليچ بيگ جي سنڌي ادب جي صلاحڪار بورڊ طرفان ترتيب وار جنوري 46 ۽ فيبروري 1946ع تي ٿياسافيڪل هال ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ملهايل پروگرامن جو اکين ڏٺو احوال ۽ ان ۾ پڙهيل مواد تي مشتمل رپورٽون شامل ڪيون ويون آهن.

اهڙي ريت "سنڌيءَ ۾ لکندڙن ۽ مترجمن جي رهنمائي لاءِ" عنوان هيٺ پڻ ڪيترائي مفيد مشورا پيش ڪيا ويا، جن تي عمل پيرا ٿيڻ سان نه رڳو ان دور ۾ پر اڄ به سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو شاندار نموني سڌارو ٿي سگهي ٿو. اداري پاران لکندڙن ۽ ترجمو ڪندڙن لاءِ اهي مکيه نڪتا هن ريت بيان ٿيل آهن.

1: هي ڳالهه ڌيان ۾ رکڻي آهي ته هر ڪنهن تصنيف ۾ جيتري قدر ٿي سگهي اوتري قدر پنهنجي صوبي جي برتري ۽ بُلندي جو پهلو نمايان رهي.

2: ڪنهن به مضمون تي ڪتاب لکيو وڃي ته ان کان اول ضروري آهي ته ان مضمون سان لاڳاپو رکندڙ جيڪا به معلومات، يا مواد يا ڪتاب ميسر ٿي سگهي، تنهن سڀ جو بخوبي مطالعو ڪيو وڃي، جيئن انهيءَ ڪتاب ۾ ڪي به اهڙيون خاميون نه رهجي وڃن، جن ڪارڻ ان ڪتاب جي معياري بنجڻ ۾ ڪا رڪاوٽ پيدا ٿئي.

ان باري ۾، جيڪڏهن، ڪنهن به مصنف يا مولف کي ڪا به صلاح يا مشورو وٺڻو هجي ته بورڊ جي سيڪريٽريءَ سان لکپڙه ڪري سگهي ٿو. بورڊ جو سيڪريٽري هر وقت هر قسم جي رهنمائي ڪرڻ ۽ مدد ڏيڻ لاءِ تيار آهي.

3: ڪتاب ۾ اهڙي ڪابہ ڳالهه لکڻ مناسب نه آهي، جنهن جو اثر هي نڪري ته ڪنهن به خاص قوم، فرقي يا سوسائٽيءَ جي ڪا دل آزاري ٿئي. انهيءَ جي معنيٰ اها نه آهي ته ادبي تنقيد نه ٿئي، مگر اها تنقيد هجي نه تنليل، اها تعميري يعني ناه جوڙ واري هجي، ۽ نه تخريبي يعنيٰ پيچ ڊاهه واري.

4: سنڌ جو ملڪ روحانيت ۽ تصوف جو گهر آهي. اهڙي ملڪ جي زبان ۾ فحش نگاري بلڪل نه ٿي ٺهي، چو ته اها نه اسان جي ملڪ، ۽ نه اسان جي زبان جي شان جي مطابق آهي“ (ص 60)

ٽه ماهي مهراڻ جو ڊبل ڪرائون سائيز ۾ پهرين دور جو ڇهون ۽ آخري پرچو نمبر 10، 11، 12، ڊسمبر 1946ع ۽ جنوري، فيبروري 1947 وارن ٽن مهينن تي مشتمل آهي. اهڙيءَ طرح ان مرحلي تي هڪ پيرو وري مهراڻ ٽه ماهي ٿي نڪتو. 80 صفحن تي مشتمل هي پرچو ڊبل ڪالم ۽ سنگل ڪالم طور ٻنهي نمونن واري مواد تي مشتمل آهي. هن پرچي ۾ بہ اڳ وارن پرچن واري جيان مواد جي چونڊ ۾ ساڳيو طريقو، يعنيٰ ادب جي سڌاري، ٻوليءَ جي واڌاري، لوڪ ادب بابت مواد، سير سفر ۽ فڪشن کي مناسب حصي طور پيش ڪرڻ، وارن سلسلن کي اڳتي وڌائڻ سان گڏو گڏ هڪ وڏيڪ سلسلو ترجمو ٿيل ڪتاب کي شايع ڪرڻ وارو شروع ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ ديوانو نالي مترجم پاران Henrikibsen جي ڪتاب Gengangare جي انگريزي ترجمي Ghosts جو ويهن صفحن تي مشتمل مواد پڙهندڙن لاءِ پيش ڪيو ويو آهي.

هن پرچي ۾ سنڌي ادب جي صلاحڪار بورڊ طرفان مختلف ليکڪن جي ڪتابن تي ڏنل انعامي رقم جو اعلان ڪندي ان ڳالهه جو پڻ اظهار ڪيو ويو آهي ته:

”قلمي نسخا (انعام حاصل ڪيل ڪتابن کانسواءِ) ٻيا به آيل هئا، ۾ انهن مان ڪي انهن صاحبن پيش ڪيا هئا، جن کي اڳئين پيري قلمي نسخن تي بورڊ وٽان انعام عطا ٿيو هو، ۾ بورڊ جي شرطن پٽاندر انهن اهي قلمي نسخا ڇپائي پڌرا نه ڪيا هئا. ڪو به صاحب جيڪڏهن اها اميد رکي ٿو ته بورڊ وٽان ڪيس ڪو انعام جڙي، ته ايترو ته بورڊ به لهڻو، جو ان ڏس ۾ بورڊ جي وڌل شرطن جي ڀڃڪڙي نه ٿئي.“ (ص 5)

1946ع کان ڊبل ڪرائون سائيز ۾ شايع ٿيندڙ رسالي ٽه ماهي مهراڻ جو هي آخري پرچو هو. جنهن کي هتي اسين ”ٽِماهي مهراڻ: اوائلي دور (1946ع)“ طور ياد ڪيون ٿا. ان دور جي جنوري 1946ع کان فيبروري 1947 تائين شايع ٿيل ڇهن پرچن واري مواد تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ان ابتدائي دور ۾ مجموعي طور هيٺ ذڪر ڪيل نڪتن طرف ڌيان ڏنو ويو.

1: نفرت ۽ نفاق ۾ سڌارو آڻڻ لاءِ ڪوشش.

2: سنڌ جي تاريخي مواد کي اجاگر ڪري، ان جي ميڙ ۽ سهيڙ لاءِ ڪوشش.

3: سنڌي شاعري، خاص طور تي شاعريءَ جي نج ۽ خالص سنڌي صنف ڪافيءَ کي جيارڻ جا جتن.

4: سنڌ اندر گهر ٿيڻ جي قريب فارسي شاعريءَ واري ٽڙيل پکڙيل مواد هٿ ڪرڻ واري مهر جُوياڻ ڪوشش ڪي هتي ڏيڻ.رسالي جو اڪثر مواد "اداري" پاران شايع ٿيل آهي جنهن جو اهو مطلب آهي ته، اهو مواد ايڊيٽوريل بورڊ جي گڏيل مشاورت ۽ محنت سان تيار ٿيندو هوندو. ان وقت واري ايڊيٽوريل بورڊ ۾ هيٺيان نامور عالم شامل هئا.

1 مسٽرعثمان علي انصاري، 2 مولوي دين محمد وفائي، 3 ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي، 4 مسٽر لال چند امر ڏنو مل جڳتياڻي

ان پايي وارن عالمن تي مشتمل ايڊيٽوريل بورڊ جو هڪ ميمبر مسٽر عثمان علي انصاري، سنڌي ادب جي صلاحڪار بورڊ جو سيڪريٽري پڻ هو.

مهراڻ جي مڙني پرچن تي ٽائيٽل سادو پر ڏاڍي جاذبيت وارو ڏنو ويو آهي جنهن ۾ سڄي سر ورق تي سنڌ جي نقشي جو اسڪيچ ڏنل آهي ۽ ان ۾ خاص ماڳ مڪان جهڙوڪ: سکر بئراج، موهن جو دڙو، حيدرآباد، ڪراچي، ميرپورخاص ۽ عمر ڪوٽ جا آثار قديمہ نمايان ٿيل آهن ۽ آخر ۾ هيٺان شاهه صاحب جو هي پرازم شعر ڏنل آهي.

گهڙياسي چڙهيا ايئن اٿيئي،
مئي متي مهراڻ ۾ پٽ ٽپو ڏيئي.
(شاهه)

ان مايدار شعر جي آخري سٽ آهي:

تہ ميهار مليئي، سنهڙو سيڻاهه سين.
(شاهه)

شاهه صاحب جو مٺيون شعر همت، حوصلي، مستقل مزاجي ۽ مسلسل محنت جو سبق آموز درس ڏيندڙ آهي. اڄ اسين جڏهن 67 سالن کان پوءِ ٽماهي مهراڻ جي اوائلي اشاعت ۽ ان جي ارتقا لاءِ ڪيل ڪوشش جي ڪٿا ڪريون ٿا، تڏهن ان وقت وارن سنڌي ادب جي هڏڏوڪي عالمن، اديبن، وينجهارن جي مستقل مزاجيءَ سان ڪيل هن پورهيي کي داد ڏيڻ کان رهي نٿو سگهجي. جن ڪشالا ڪري، موج پري مهراڻ واري تسلسل کي برقرار رکڻ ۽ معيار توڙي مقدار واري حوالي سان سنڌي ادب جي جهولي ڀرڻ جي سلسلي ۾ همت ڪري هڙان وڙان سنڌي ادب جي ٻيڙي پار اُڪاري ورتي.

مددي مواد

(1) مهراڻ ڪراچي جلد 1، نمبر 1، جنوري 1946ع
(2) مهراڻ ڪراچي جلد 1، نمبر 2، اپريل 1946ع
(3) مهراڻ ڪراچي جلد 1، نمبر 3، 4، 5، مئي-جولاءِ 1946ع
(4) مهراڻ ڪراچي جلد 1، نمبر 6، 7، 8، آگسٽ-آڪٽوبر 1946ع
(5) مهراڻ ڪراچي جلد 1، نمبر 8، 9، آڪٽوبر ۽ نومبر 1946ع
(6) مهراڻ ڪراچي جلد 1، نمبر 10، 11، 12، ڊسمبر 1946ع، جنوري ۽ فيبروري 1947ع
(7) بولچند وسومل راجپال، مهتممي نوٽ، ماهوار سنڌو، شڪارپور فيبروري 1935ع
(8) سيوهاڻي، فتح محمد حڪيم، سنڌيءَ ۾ نظم ۽ نثر، ماهوار سنڌو شڪارپور جنوري 1936ع
(9) نماڻو، اي سنڌ جا مسلمان! (۾) نئين سنڌ ۽ ٻيا مضمون، گڏ ڪندڙ: بولچند وسومل راجپال 1940ع

ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو

شمس العلماءُ مرزا مخلص علي علوي
سنڌ ۾ سنڌي ۽ فارسي صحافت جو باني

سنڌي صحافت جو باني مرزا مخلص علي علوي سن 1795ع ۾ تولد ٿيو، سندس والد جو نالو مرزا سلطان محمود هو، جو علوي سادات خاندان مان هو. سندس اصل وطن قزوين (اصفهان) هو، جو 1801ع ۾ ڇڏي دهلي ۾ آيو. هن جي وطن ڇڏڻ جو اصل ڪارڻ اهو هو ته ايران ۾ ان وقت جي حاڪمن پاران اثنا عشريه شيعه حضرات لاءِ سخت گير اقدامات اختيار پئي ڪيا ويا، جنهن ڪري ان وقت جي عالمن ۽ مجتهدين ايران کي ڇڏي عراق ۽ هندستان ڏانهن رُخ ڪيو.

مرزا سلطان محمود علوي هڪ عابد، زاهد، متقي ۽ متوڪل شخصيت جو مالڪ هو. ڪجهه ڏينهن ۾ دهلي ڇڏي اچي ملتان ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. ڪي چند ڏينهن اندر بهاولپور جي نواب صادق محمد خان ثاني ملاقات جي دعوت ڏيئي ڪيس پاڻ وٽ گهرايو ۽ مستقل رهڻ جي آڇ ڪئي. مرزا سلطان محمود اتي بي قلبي قرار ڪونه پاتو ۽ واپس ملتان موٽي مستقل مڪاني اختيار ڪئي. مختصر مدت کان پوءِ وفات ڪري ويو. اتي ئي ڪيس مٽيءَ پنوڙو نصيب ٿيو. هڪ اندازي مطابق اهو هجرت ۽ سڪونت وارو سمورو معاملو 1801ع اندر ئي پيش آيو. سندس وفات وقت مرزا مخلص علي علوي ڇهن ورهين جو هو.

معلوم ٿئي ٿو ته مرزا مخلص علي علوي جوانيءَ جي ابتدائي ايام ۾ ملتان ڇڏي شڪارپور ڏانهن منهن ڪيو ۽ اتي ئي اچي رهائش اختيار ڪئي. شڪارپور ميونسپل جي پراڻي رڪارڊ ۾ ڄاڻايل آهي ته سندس رهائش هاٿيدر جي پاهران هئي. جنهن مان اهو بخوبي ظاهر ٿئي ٿو ته شهر جي قلعي جي ديوار انگريزن جي دور جي شروعات تائين قائم رهڻ کان پوءِ انگريزن ان کي مسمار ڪرائي شهر جي ايراضي وڌائي چانوٽي ناهڻ لاءِ زمين هموار ڪرائي ۽ صدر وارو علائقو پڻ جڙي راس ٿيو. ان ڪري هاٿيدر جي پاهران جايون جوڙايون پئي ويون. ان کان اڳ پڻ شهر جي قلعي جي ديوار کان ٻاهر افغانستان کان آيل اميرن ڪڙيون (ڪڙي نواب خان ۽ ڪڙي عطا محمد خان) قائم ڪري رهائش اختيار ڪئي، پر اهي هاٿيدر ۽ سويدر کان ڪجهه فاصلي تي آهن، بهرحال مرزا مخلص علي علوي انگريزن جي ابتدائي ايام ۾ اچي سڪونت اختيار ڪيل ٿو محسوس ٿئي ۽ اهو پڻ گمان ٿئي ٿو ته هن پنهنجي تعليم ملتان ۾ ئي حاصل ڪري، پوءِ ان کي خيرآباد چيو هوندو.

سنڌ ۾ برطانوي راڄ جي ابتدا (17-فيبروري 1843ع) کان پوءِ چارلس نيپيئر 1844ع ۾ ”ڪراچي ايڊورٽائيزر پريس“ جي نالي سان هڪ ڇاپخانو قائم ڪري حيدرآباد جي ڪليڪٽر راڪ بورن ۽ رچرڊ برٽن جي نگرانيءَ ۾ ”ڪراچي ايڊورٽائيزر“ (Kurrachee Advertiser) جي نالي سان انگريزي اخبار جاري ڪئي، جنهن ۾ چارلس نيپيئر جي ڪارڪردگيءَ ۽ واقعن تي مبني ۽ مشتمل خبرون شايع ڪيون وينديون هيون.

سن 1853ع ۾ جارج بيز ”سنڌين پريس“ (Sindhian Press) جي نالي سان ڇاپخانو

قائم ڪيو جنهن مان اي.ڊبليو اسٽريچ (جنهن جي نالي سان ڪراچيءَ جو اسٽريچن روڊ منسوب آهي) جي ايڊيٽريءَ ۾ ”سنڌين“ نالي انگريزي اخبار جاري ڪئي، جا هفتي ۾ ٻه ڀيرا شايع ٿيندي هئي. اهڙيءَ طرح ٽين انگريزي اخبار 6- جون 1854ع تي ”سنڌ قاصد“ شايع ٿي، جا اڱاري ۽ جمعي تي پڌري ٿيندي هئي.

سنڌ ۾ پهريون خانگي ڇاپخانو سن 1855ع ۾ ڪراچيءَ ۾ مرزا مخلص علي علوي ”مفرح القلوب“ جي نالي سان قائم ڪيو ۽ انهيءَ ڇاپخاني مان ساڳي ئي سال ”مفرح القلوب“ جي نالي سان هر آچر تي هفتيوار اخبار جاري ڪئي. فارسي ۾ شايع ٿيندڙ سنڌ جي هن پهرين اخبار کي مولانا غلام محمد گرامي دنيا ۾ فارسي ٻوليءَ ۾ شايع ٿيل پهرين اخبار سڏيو آهي (ٽماهي مهراڻ 1964/1ع، ص 172) مگر 13 سال اڳ ڪلڪتي مان راجا رام موهن راءِ جي ايڊيٽريءَ ۾ 20- اپريل 1842ع تي شايع ٿيل فارسي اخبار ”مراة الاخبار“ اڳاٽي آهي. ان کان علاوه ٻي فارسي اخبار ”جامِ جهان نما“ ٻڻ مئي 1923ع کان ڪلڪتي مان ئي منشي سدا سنگهه جاري ڪئي. بهرحال ”مفرح القلوب“ جهڙي مقبوليت ٻي ڪنهن به فارسي اخبار کي حاصل ٿيل ڪونه هئي ۽ پورا پنجاهه سال (1904ع تائين) بنا ناغي ڪراچيءَ ۽ سکر مان جاري رهي.

تعليم کاتي پاران شايع ٿيندڙ هفتيوار اخبار ”فوائد الاخبار“ 25- مئي 1858ع کان فارسي ۽ سنڌي زبانن ۾ پڌري ٿي. هيءَ اخبار گورنمينٽ پريس ۾ ڇپبي هئي ۽ منجهس جراحت، سائنس ۽ تاريخ متعلق مواد ڇپيو هو. باضابطه ان جي ايڊيٽريءَ جا فرائض ڪير سرانجام ڏيندو هو سو معلوم ڪونه پيو ٿئي. ٿي سگهي ٿو ته اها سرڪاري اخبار هئڻ ڪري ان جو ڪو مخصوص ايڊيٽر مقرر ئي ڪونه ٿيو هجي. البت 15- اپريل 1858ع تي ميجر گولڊ سمڊ جي صحيح سان فوائد اخبار بابت انگريزي ٻولي ۾ نوٽيس جاري ٿيو. (ٽماهي مهراڻ 1994/3ع، ص 96) اهڙي طرح سن 1860ع کان اهڙي ئي ٻه زباني هفتيوار اخبار ”مطلع خورشيد“ جي نالي سان مرزا مخلص علي علويءَ سکر مان شايع ڪئي، جا فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ وڏي آب تاب سان پڌري ٿيندي هئي.

”مطلع خورشيد“ ۽ ”فوائد الاخبار“ جي اهميت ۽ افاديت جي لحاظ کان تقابلي جائزو ونجي ٿو ته، سنڌي صحافت جي ميدان ۾ بنيادي اهميت ”فوائد الاخبار“ کي حاصل آهي، جنهن سنڌي زبان ۾ اخبار نويسيءَ لاءِ گنجائش ضرور پيدا ڪئي. اها فقط تعليم کاتي جي ترجمان هئي ۽ منجهس محدود موضوع شامل ٿيندا هئا، جڏهن ته ”مطلع خورشيد“ سڄوسنئون سماج جي ترجمان هئي ۽ باضابطه صحافتي قاعدن تحت اشاعت هيٺ ايندي هئي. جنهن ڪري ڪيترن صحافتي نقادن ان کي غير سرڪاري ۽ خانگي شعبي جي پهرين سنڌي اخبار جي حيثيت ڏيئي، سماج جي ترجمان ۽ سنڌي ٻوليءَ جي گهڻ طرفي لساني استعمال ۽ لغوي ڀنڊار جي وسعت ڀري مخزن سڏيو آهي. ان جي خبرن جي نوعيت به باضابطه اخبار واري آهي، جڏهن ته ”فوائد الاخبار“ ننڍن ۽ وڏن مضمونن جي شڪل ۾ پڌري ٿيندي هئي. تاريخ جي اها ستم ظريفي چئجي ته ڏيهي زبانن ۾ سنڌ مان نڪرندڙ سڀ کان اڳاٽي اخبار جو هڪ به پرچو ملي نه ٿو سگهي ۽ نه وري اها خبر پئجي سگهي آهي ته اها اخبار ڪيترو وقت جاري رهي. فوائد الاخبار سنئي ڪاميابي نه ماڻي ۽ نه ڪو گهڻو وقت جالي سگهي. (1994/3ع، ص 97) ان بنياد تي اسان ”مطلع خورشيد“ کي سنڌيءَ جي پهرين باضابطه اخبار چئي سگهون ٿا ۽ مرزا مخلص علي علويءَ کي سنڌ ۾ فارسي ۽ سنڌي صحافت جو باني مباني سمجهي سندس تاريخي ڪوشش کي ساراهيندي، اهو واضح ڪرڻ کان ڪوبه عار ڪونه ٿا ڪريون ته، بيشڪ مرزا مخلص علي علويءَ جون سنڌ جي تاريخ ۾ ڪيل صحافتي خدمتون ناقابلِ فراموش آهن. پاڻ جڏهن 1860ع ۾ سکر مان ”مطلع

خورشيد“ جاري ڪيائين، تڏهن ان جي 21 رمضان 1177ھ مطابق 14- اپريل 1860ع چنچر جي ڏينهن شايع ٿيل شماري ۾ لکي ٿو تہ:

”در سکھر نوصرف به همت و تفقدات کثیر، چهاپخانه لتها گرافتک موسوم "مطلع خورشید" جاری گشته، والانه این مرد مان ازنام چهاپخانه واقف نه بودند.“

(سکر ۾ وڏي همت ۽ وڏي ڪاپاري ڪان پوءِ ليٿو گراف مشين ”مطلع خورشيد“ جي نالي سان هي ڇاپخانو قائم ٿيو آهي، هن ڪان اڳ هتي جا ماڻهو انهيءَ ڪان واقف ڪين هئا.)

مرزا مخلص علي علوي ”مطلع خورشيد“ جي نالي سان 1860ع ۾ سکر ۾ ڇاپخانو قائم ڪري، اُتر سنڌ ۾ اشاعت ڪي فروغ ڏيڻ لاءِ جيڪي ابتدائي ڪوششون ڪيون، سي قابلِ تعريف ضرور آهن، ڪراچيءَ ڪان پوءِ سکر ۾ اچي ڇاپخانو قائم ڪرڻ ۽ اخبار جاري ڪرڻ جو هڪ سبب عوامي خدمت ڪان سواءِ اهو بہ هو تہ ڪيس سکر ۾ ليٿو پريس جي پٿر جي ڳولا ڪندي، هو اهو قيمتي ۽ مضبوط پٿر هٿ ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو ۽ ان ڪي ڇپائيءَ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿيندو ڏسي لکي ٿو تہ:

”کان سنگ چهاپ در کوهستان سکهر نوبه سعی مهتمم "مطلع خورشید" سکهر لو برآمد گرید، که ازان منافع قوم و افاده مردم بیوپاری و مطابع تمام هندستان وغیره بلاد مقصورو نیک نامی، علاوه بران که این سنگ ازل اول از کوهستان جرمن برآمده که سوداگران ولایت لندن آن رادر تمام اقلیم هند وغیره آورده اکنون بفضل الاهی کان سنگ چهاپ در سکهر نوموجود.“

(مطلع خورشيد سکر جي مهتمم جي ڪوشش سان سکر شهر ۾ هي ڇاپخانو قائم ڪيو ويو آهي، جنهن مان قوم جي ڀلائيءَ سان گڏ واپارين ۽ سموري ملڪ جي ماڻهن کي فائدو رسندو ۽ نيڪنامي بہ ٿيندي، هيءَ مشين (پٿر جو ڇاپو) اشاعت ۾ لندن جي سوداگرن جرمني مان آندي هئي، جيڪا سڄي هندستان ۾ پهچڻ ڪان پوءِ اڄهو خدا جي فضل سان سکر پهتي.)

مٿين فقره مان معلوم ٿو ٿئي تہ مرزا مخلص علي علويءَ کي عوام الناس جي خدمت جي جذبي سان گڏ انهن جي مسئلن، اهنجن ۽ ساڻن پيش آيل واقعن ۽ حادثن کي عام آڏو پيش ڪرڻ ڪان سواءِ اظهار کي عام ڪرڻ ۽ وسيع ڪرڻ جو پڻ اونو ۽ اون رهندي هئي پاڻ ان وقت جي حالتن موجب فارسي زبان جو تہ عالم ۽ ماهر هو، پر سنڌي زبان جي سکڻ ۽ لکڻ ۾ بہ سرگرم ثابت ٿيو. سنڌي زبان سان پنهنجي محبت ۽ عقيدت جي اظهار طور اخبار جاري ڪري سنڌ ۾ ان جي سکيا ۽ وسعت لاءِ قابلِ قدر ڪوششون ڪيائين. جيتوڻيڪ سندس گهراڻو شڪارپور ۾ سکونت پذير هو، تنهن هوندي بہ پاڻ ڪراچي ۽ سکر اچڻ وڃڻ جا ڪشالا پيو ڪاٽيندو رهندو هو. پنهنجي اخبار ”مفرح القلوب“ جي اشاعت سان سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جي ابتدائي اشاعت جو هڪ اهڃو تہ خوبصورت ماحول پيدا ڪيائين جو سنڌ توڙي هندستان ۽ ايران جي ڪنڊڪُڙڇ مان شاعر پنهنجو ڪلام اشاعت لاءِ موڪليندا رهندا هئا سندن ڪلام نهايت شاندار نموني اشاعت هيٺ ايندو هو. هڪ ئي وقت گهڻن شاعرن جي ڪلام شايع ٿيڻ ڪري چند صفحن تي اخبار ڦهلجڻ ڪري اها رسالي جي شڪل اختيار ڪري ويندي هئي.

مرزا مخلص علي علوي پاڻ بہ ”مخلص“ تخلص اختيار ڪري فارسيءَ ۾ شعر چوندو هو. ”تڪمله مڪالات الشعراء“ جي مؤلف محمد ابراهيم خليل ٺٽويءَ (1317ھ- 1243ھ) سندس هڪ غزل جو اقتباس پيش ڪيو آهي.

ازمی لعل لب صیاد هستم در قفس
موسمِ گل رفت از یاد و نشستم در قفس
بربهارِ عارضِ دلدار مستم در قفس

دیده را از دیدنِ اغیار بستم در قفس
ذوقِ دیدارِ رخِ جانان چنا محوم نمود
این نمید ان که رستم یا که هستم در قفس
یاد بزمِ همصفیران بردلم ناخن زد است
باده؛ غم 'مخلصا' تاکی پرستم در قفس
(ص 552)

مرزا مخلص علي 'مخلص' پنهنجي همعصر دور ۾ سنڌ جي شاعرن ۾ پنهنجو چڱو مقام جوڙي ورتو. علمي، ادبي ۽ فني قابليت سندس سڀ ڪان وڏي سڃاڻپ هئي، وري جو "مفرح القلوب" ۽ "مطلع خورشيد" جاري ڪيائين ته هيڪاندو چڻ سخن جو ميدان سنواري، سيني کي پنهنجي اظهار جي اشاعت جو موقعو فراهم ڪيائين. جيتوڻيڪ هو سٺ سالن جي عمر ۾ صحافت جي ميدان ۾ آيو ۽ جوانيءَ جو زمانو لنگهي پيريءَ ۾ پير پائي چڪو هو. تڏهن به ٻاويهه سال سندس جدوجهد جو عرصو ائين پيو ڏِک ڏئي گويا ڪو نوجوان پيو پنهنجي جيءَ جنجهوڙي، پنهنجي اولاد جي تعليم ۽ تربيت ڏانهن به توجهه ڏنائين. ڪيس چار فرزند هئا. چارئي ناماچار حاصل ڪري چڪا. پهريون مرزا محمد شفيع، ٻيو مرزا محمد مقيم، ٽيون مرزا محمد صادق ۽ چوٿون مرزا محمد جعفر.

مرزا محمد شفيع پنهنجي پيءُ سان گڏ اخبارن "مفرح القلوب" ۽ "مطلع خورشيد" جو ايڊيٽر به رهيو ته سنيالينڊڙ به. بعد ۾ ٻئي اخبارون سکر مان شايع ڪندو هو. مرزا محمد صادق ايران جو قونصل هو. شهنشاهه ايران پاران کيس "مقربِ خاقان"جو خطاب به عطا ٿيل هو. مرزا محمد جعفر، ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ عربي ۽ فارسيءَ جو پروفيسر هو ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ جو فيلو ۽ ممتحن پڻ رهيو. مرزا محمد مقيم ريلوي ۾ هو ۽ مرزا قليچ بيگ جو دوست ۽ هم سبق به رهيو. مرزا مخلص علي علوي ٻياسي سال زندگي ماڻي 12 رمضان 1294هه مطابق 20- سيپٽمبر 1877ع تي شڪارپور ۾ وفات ڪري ويو. شڪارپور جي ميونسپل فوتي رجسٽر 1877ع جي 536 نمبر داخلا ۾ سندس وفات 14- ڊسمبر 1877ع ڏيکاريل آهي، جا هجري تاريخ سان مطابقت نه ٿي رکي، تنهنڪري اها غلط ثابت ٿي آهي. مخدوم خليل ٺٽوي سندس وفات تي هيٺين قطع تاريخ قلمبند ڪئي آهي.

خادم مرسل و علی مخلص سوی خلدِ برین روان باشد
مخلصِ اهل بیت پیغمبر حوش بجناب جاودان باشد
آه کز انتقال این مخلص اشک از دیده ها، روان باشد
بی سرِ افتکار خوان سالش
جایء مخلص علی جنان باشد
(1294هه)

محمد تقي تائب به سندس وفات جو سال "ببهشتِ برین بود جایش" مان ڪڍي هيٺين قطع تاريخ رقم ڪئي. 1294.

آه از جور چرخ کج رفتار وز جفا هایء بی محابایش
که چن رادهد بباد خزان آتش اندر زند بگلهایش
داغ حسرت نهاد از هجرت ابدبر دل احبایش
یعنی آن مخلص علی که عیان بود حب علی زسیمایش
خواست سال وفات او 'تائب' از دلِ زار ناشکیبایش
گفت هاتف بگوکه بی سرِ جوذ
ببهشتِ برین بود جایش
(1294هه)

سنڌ جي ان وقت جي ڪمشنر سرائيڊريو ونگيٽ ڪي.سي.آءِ.اي، مرزا صاحب جي فرزندن ڏانهن هڪ خط 5- آڪٽوبر 1897ع تي لکيو ته:

Their well known and learned father, entitled shamsululema at the advice of has friend, the late sir Bartle Frare, established here the First

lithographic press and very ably conducted the "Mufarrihul-Kaloob" the well known first Persian journal in the world (Extract from a letter by Sir Andrew wingate, K.C.I.E (Former Commissioner in Sindh Government House, Karachi, 5th October 1894)

(سندن مشهور معروف ۽ وڏي علم وارو والد، ملقب بہ شمس العلماء پنهنجي دوست آنجهاني سربارٽل فريئر جي مشهوري سان، هتي پهرين ليٿوگراف پريس جاري ڪئي ۽ نهايت قابليت سان "مفرح القلوب" اخبار هلايائين، جا دنيا ۾ مشهور پهرين فارسي اخبار آهي.

مرزا مخلص علي علويءَ جي مزار شڪارپور ۾ نئين مقام ۾ آهي، جا راقم 22-ڊسمبر 1990ع تي دريافت ڪري، مٿس هڪ مضمون لکيو جو ماهوار نئين زندگي مئي/جون 1991ع ۾ خاص ليک جي صورت ۾ شايع ٿيو. سندس شاندار مزار جون سِرون اُکڙي رهيون هيون ۽ ڪتبو زمين تي ڪِري پوڻ سبب ان ۾ لڱل پٿر ڳري ويو هو. منهنجي گذارش تي محترم دوست آغا ثناءُالله خان پٺاڻ مزار جي مرمت ڪرائي ڪتبو ٻيهر نصب ڪرائي ڇڏيو. آغا صاحب جي مهرباني ميڻ لاءِ مون وٽ لفظ ئي ڪونهن. شال شاد ۽ آباد هجي، ڪتبي جو متن هن طرح آهي.

بسم الله الرحمن الرحيم

الله - محمد - علی - فاطمه - حسن - حسین

قبر مطهر سلسل الطیاب موید السلام شمس العلماء فردوس آشیان جناب آقا مخلص علی میرزا علوی خلف الصدق خلد آشیان موید الاسلام جناب آقا سلطان محمود خان میرزای علوی القذوینی موسس دارالطبعه السلامیه و اسلامیه و اخبار نامه اسلامیه مطلع خورشید در سکهر نوو جریده فارسی در کراچی سند موسوم به مفرح القلوب و صدر انجمن محفل اول و قدیم امامیه و جماعت صُلح کُل علویه رحمت الله علیهم وفات مرحوم در 82 سالگی 1294ھ رمضان 21

درین سر ای سپنجی وفا مجود و داد
که از ازل به فنا طرح اوشده بنیاد

ترجمو: هي مزار مطهر الطياب موید الاسلام شمس العلماء فردوس آشيان جناب آقا مخلص علي خان مرزا علوي ولد خلد آشيان نويد الاسلام جناب آقا سلطان محمدو خان محمد مرزا علوي قزويني جي آهي. پاڻ دارالطبع اسلاميہ، اخبار مطلع خورشيد سکر (نئون) جو بنياد وجهندڙ ۽ فارسي جريدي مفرح القلوب ڪراچي جو باني هو. ان سان گڏ انجمن (محفل اول و قديم) اماميہ جو صدر ۽ ضلعي جي مڙني علوين جي جماعت جو سربراهہ بہ رهيو.

مرحوم جي وفات 82 سالن جي ڄمار ۾ 12 رمضان 1294ھ تي ٿي.

ماخذ:

1. تماهي مهراڻ، 1964/1ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو
2. تماهي مهراڻ 1994/3ع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو
3. عزيز الرحمان ٻگهيو، سنڌي صحافت جي تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو
4. خليل ٺٽوي، تڪمله مقالات الشعراء"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

نصير مرزا

جديد سنڌي ادب جي پيڙهه رکندڙ مرزا قليچ بيگ

مرزا قليچ بيگ جي ناني ۽ بابي جو وطن جارجيا پنهنجي تاريخ ۽ جاگرافيءَ هٿان سنڌ کان به وڌيڪ مار کائيندو رهيو آهي. اهو ٻن پهاڙي سلسلن، ٻن سمنڊن، ٽن وڏين سلطنتن ۽ ٻن کنڊن جي سنگم وٽ آهي. اهو ڪوهه قاف جبلن جي وچ تي آهي. ساڳي وقت اهو ٻن سمنڊن يعني ڪاري سمنڊ ۽ ڪئسپين سمنڊ جي وچ تي آهي. رهيل ڪسر ان ڳالهه پوري ڪري ڇڏي آهي جو اهو ٻن کنڊن يعني ايشيا ۽ يورپ جي سرحد تي روس، ايران ۽ ترڪي جهڙين فيل مست علائقائي طاقتن جي وچ ۾ قائل آهي ۽ صدين کان انهن هٿان ٽڪبو واري واري سان لتاڙيو ۽ چيپاٽبو رهيو آهي.

اڄ کان 28 صديون اڳ هتي يونانين اچي بيٺڪون قائم ڪيون پوءِ رُومي، عرب، منگول، ترڪ، ايراني ۽ روسي جارجيا تان پاڻ ۾ وڙهندا ۽ هڪٻئي پٺيان اتي قبضا ڪندا رهيا. تان جو نيٺ 1801ع ۾ روس مستقل طرح ان تي قبضو ڪري ورتو. ڏري گهٽ ٻن صدين کان پوءِ تازو جڏهن سوويت يونين ٽُٽي ٽڪر ٿي آهي، تڏهن جارجيا هڪ ڀيرو وري پنهنجي الڳ حڪومت قائم ڪئي آهي.

ڪوهه قاف جبلن کان وڌيڪ ڏند ڪٿائن، رنگين قصن ۽ الف ليليٰ جهڙن داستانن کي جنم ڏنو آهي. ڪوهه قاف جي ديون ۽ پرين جا داستان ڪنهن نه پڙهيا هوندا؟ ڪوهه قاف جي جلبلو سرزمين ۽ ان جا ماڻهو واقعي آهن به اهڙائي خوبصورت ۽ من موهيندڙ، جهڙا ٻڌجن ٿا. انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا جهڙي انتهائي پختي ۽ سنجيده علمي اختياري چوي ٿي:

”جارجيائي ماڻهن جون پاڙون تاريخ ۾ گهريون آهن. سندن ثقافتي ورثو به قديم ۽ شاهوڪار آهي. جارجيائي هڪڙا اهڙا خوددار ماڻهو آهن، جيڪي زمانن کان وٺي جوڌن ۽ جانبازن جي حيثيت ۾ مشهور ۽ معروف آهن. سندن مهمان نوازي، سندن زندگيءَ سان محبت، سندن زنده دلي ۽ نهايت خوش طبعي دنيا ۾ مشهور آهن. هو قدآور، جانثار، سنها، ڪارين اکين ۽ ڪارن وارن وارا ماڻهو آهن. سندن سونهن جو معيار بلند آهي. جارجيائي عورتن جو حسن اهڙو آهي جو ان مان تاريخي داستان ٺهي پيا آهن. هنن مان ڪيتريون ترڪي سلطانن ۽ ايران جي شاهن جي محلن جون زينتون بڻيون. جارجيائي ماڻهن جي عمر غير معمولي حد تائين وڏي ٿيندي آهي.“

سنه 1797ع ۾ جڏهن ايرانين جي هڪڙي ڪاهه ۾ مرزا صاحب جي ناني ۽ ڏاڏي جا والد مارجي ويا، تڏهن هو ٻارن ٻچن سميت قيدي بڻجي ايران ۾ آيا. اتان اهي سنڌ آندا ويا. مرزا خسرو 1805ع ۾ پنجن ورهين جي عمر ۾ حيدرآباد ۾ آندو ويو هو. مير ڪرم علي خان وٽ رهيا. اها اوڻهين صديءَ جي شروعات هئي. ارڙهين، اوڻهين ۽ ويهين صدي ۾ دنيا ۾ جيڪي تبديليون ٿيون آهن. سمورين گذريل صدين ۾ آيل تبديلين کان گهڻا گهڻا ڀيرا وڌيڪ هيون. مرزا قليچ بيگ جي تاريخي ڪردار کي انهن تبديلين کي سمجهڻ کانسواءِ صحيح نموني سمجهي ڪين سگهبو.

دنيا جي سڀ کان گهڻي ايراضي، سڀ کان گهڻا ماڻهو، سڀ کان وڌيڪ قدرتي وسيلن ۽ تنهنڪري سڀ کان وڌيڪ دولت تاريخي طرح ايشيا جي رهي آهي ۽ نه يورپ جي. انڪري پنج سؤ سال اڳ تائين مجموعي طرح ايشيا جي يورپ مٿان سرسي رهي آهي. جيستائين دنيا ۾ بالادست اقتصادي ۽ سماجي نظام، جاگيردار نظام هو، تيستائين ايشيا يورپ کان زور هئي. اٽڪل 15هين صدي کان دنيا ۾ جاگيرداري

نظام جو زوال اچڻ شروع ٿيو. دنيا کي هڪ نئين بهتر، سماجي ۽ اقتصادي نظام جي ضرورت پوڻ لڳي. ايشيا کي جاگيرداري جي انتهائي رجعت پرست فطرت اهڙو نظام پيدا ٿيڻ نه ڏنو. يورپي جاگيرداريءَ جي فطرت اهڙو نظام پيدا ڪرڻ ڏنو، ان جو نالو هو صنعتي يا سرمائيدار نظام.

يورپ جي ان نئين سماجي، اقتصادي ۽ فڪري نظام جي پيڙهه يونان ۽ روم جي تهذيبن تي ٻڌل آهي. اهي ٻئي تهذيبون دنيا جي وڏن مذهبن جي اثرن کان ٻاهر رهيون هيون. انهن تهذيبن پنج سؤ سال قبل مسيح کان وٺي برهمڻن، پادرين ۽ ملن جي روڪ ٽوڪ بنا انساني عقل ۽ سمجهه کان ڪم وٺي هنر ۽ سائنس کي جنم ڏنو ۽ انهن کي خوب ڪتب آندو. انڪري انهن حڪومت، جنگ، علم، ادب، سائنس، قانون ۽ بين بي انداز ڳالهين ۾ اهڙين بلندين کي ڇهيو جنهن جو مثال انسان جي تاريخ ۾ ڳولهڻ عبث آهي. صنعتي ۽ سرمائيداري نظام هلندڙ هو. پر ايشيائي جاگيرداري نظام ۽ يورپي جاگيرداري نظام ۾ زمين آسمان جو فرق هو. ايشيائي جاگيرداري نظام قاعدي قانون جي ڪنهن به ريت مرجات کي نه ٿي مڃيو. اهو مڪمل طرح آپيشاهي ۽ ڏنڊي شاهي مطلق العنان نظام هو. يوناني رومي تهذيب ۽ ان جي مٿان قائم ٿيل يورپي تهذيبن هر ڳالهه جي حد ۽ توازن ۽ قاعدي قانون جو پورو پورو خيال ٿي رکيو. اهي گهري ڄاڻ ۽ علم، وڏي سرت، سمجهه ۽ ڏاهپ واريون تهذيبون هيون ۽ آهن. ايشيائي جاگيرداري، يورپي جاگيرداري جيان اهڙي مضبوط ۽ جٽادار، علمي عقلي ۽ قانوني تهذيب پيڙهه تي ٻڌل ڪانه هئي، اها سترهين صديءَ تائين پنهنجي طبعي عمر ڪائي ڪنهن سُنڍ عورت وانگر ڄڻائڻ ۽ نپائڻ جي عمل کان جڏي ٿي چڪي هئي. اها نئين عالمي، تاريخي دور لاءِ ڪهربل وچين طبقي واري انقلابي سمجهه، سرت، ڏاهپ، ڪوڄنا، ڳولا، تحقيق، واپار، ڪاروبار، هنر، صنعت کي تخليق ڪرڻ بدران ان جي نون اُسرندڙ ملڪن جي جاني دشمن ٻڌجي بيٺي ۽ ايشيا کي ذهني ۽ فڪري طرح هٽي هڪڙو علمي ۽ ثقافتي برپٽ بنائي رکيائين.

ٻئي طرف نئين سجاڳيءَ جي مدد سان يورپ جي وڏن شهرن ۾ واپار تمام گهڻو زور ورتو، جو واپاري طبقو جاگيردارن کان پنهنجو حق گهرڻ لڳو. صدين جي ويڙهه کان پوءِ وچون طبقو، خاص ڪري واپاري طبقو، جاگيرداري طبقي کان زور وٺي ويو ۽ علم، ادب، فن، هنر، فلسفي، اقتصاديات، ڪوڄنا، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ميدان ۾ برق رفتاريءَ سان اڳتي وڌندو آخر ست سمنڊ پار ڪري سڄي دنيا تي ڇانئجي ويو.

19 صدي جي شروعات تائين انگريزن پنهنجن بين سيني رقيبن يعني پورچوگيزن، ڊچن، اسپينين کي شڪست ڏيئي دنيا جو پهريون نمبر صنعتي سرمائيدار ۽ طاقتور ملڪ هندستان جو به مالڪ بنجي ويو هو. سنڌ جي ميرن کي سنڌ تي قبضو ڪئي ويهارو سال مس ٿيا هئا، انهن کي ڪا خبر ڪانه هئي ته سنڌن بادشاهي جا ڏينهن به وڃي ڳاڻ ڳڻيا بچيا هئا.

انگريز هندستان ۾ به ابتڙ تاريخي ڪم ڪري رهيا هئا. هڪڙو ته هن ملڪ کي ڦري پينگ ڪري انهن جي قدرتي وسيلن، مڪاني صنعتن ۽ هنرن کي برباد ڪري ان کي پنهنجو بيوس غلام بڻائي رهيا هئا، اهو تباهيءَ جو ڪم هو. ٻئي طرف هو اڳتي وڃي پنهنجي ضرورت خاطر ۽ پنهنجي ڦرلٽ ۾ سهوليت پيدا ڪرڻ لاءِ پنهنجي غلام بڻايل ملڪ ۾ هڪ محدود حد تائين نئين سجاڳي، روشني، علم، هنر، ٽيڪنالاجي ۽ صنعت جو پڻ واڌارو آڻڻ تي مجبور ٿيڻ وارا هئا.

انگريزن جي غلامي ۾ گهڻا ماڻهو خوش نه هئا، جيتوڻيڪ هو اڳين نظامن مان اڃا به وڌيڪ ناخوش هئا. غلامي کي ختم ڪرڻ لاءِ ٻن قسمن جون ڪوششون ڪيون ويون هيون. هڪڙيون جاگيردار طبقن طرفان ڪيون ويون، بيو وچين طبقي طرفان. ڪيترن هندن ۽ مسلمانن جاگيردارن ۽ سنڌن حامين جو خيال هو ته هندستان مان انگريز سان وڙهي ڪين ڪڍي اڳوڻو ساڳيو جاگيردارن ۽ نوابن جي حڪومت وارو نظام قائم ڪيو وڃي. ان مقصد لاءِ پهرين ڪوشش 19 صدي جي شروعات ۾ ڏکڻ هندستان ۾

وچولن زميندارن طرفان ڪئي ويئي ۽ ڪچلي ويئي. بي ڪوشش 1857ع واري بغاوت جي صورت ۾ ڪئي وئي اها به ناڪام ڪئي وئي.

ٻين ماڻهن جو خيال هو ته، لوهه کي لوهه ڪاٽي. انگريزن جي ڪاميابيءَ جو سبب رڳو انگريزن جي برتري ناهي، پر خود هندستان جي مدي خارج جاگيرداراڻي نظام به ڄڻ ٻاهرين ملڪن کي دعوت پئي ڏني ته اچو! اچي اسان تي قبضو ڪريو! تنهنڪري اصل شڪست برهمن، تعصبن، دقيانوسي ڪتابن، پنڊتن پاراتن ۽ جهالت تي ٻڌل علم دشمن، عقل دشمن، انسانيت دشمن، جاگيرداري نظام کاڌي آهي ۽ اصل سوڀ يوناني، رومي ۽ مغربي روشن خيال نسبتاً جمهوري ۽ قاعدي قانون تي ٻڌل سماجي صنعتي نظام ۽ ان مان پيدا ٿيل تيز رفتار ڪوجنائن، ايجادن، صنعتي پيداوار ۽ جمهوري نظام جي آهي. انڪري جيڪڏهن ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻو آهي ته پوءِ يورپ جي نئين سجاڳي، نين صنعتن ۽ نين علمي، فڪري ۽ سائنسي صلاحيتن ۽ روين کي پنهنجي دسترس ۾ آڻڻو آهي.

شروع ۾ انگريز حڪمران طبقي جا ماڻهو ان ڳالهه جي فائدي ۾ نه هئا ته ڪو ڪارن هندستانين کي مغربي علم جي نئين روشنائي، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي کان واقف ڪيو وڃي. ڪين خوف هو ته ائين ڪرڻ سان سندن دماغ خراب ٿي ويندو. انڪري جڏهن انگلينڊ جي پارليامينٽ اڳيان اها رٿ پيش ٿي ته هندستانين کي تعليم ڏيارڻ لاءِ انگلينڊ مان هندستان ڏانهن اسڪول ماستر موڪليا وڃن، تڏهن ڪمپني جي ڊائريڪٽرن طرفان سخت مخالفت ڪئي وئي هئي. ويهن سالن کان پوءِ اهو فيصلو ٿيو ته هندستان جي ٽيهه ڪروڙ ماڻهن لاءِ ڪمپني هڪ لک روپيا ساليانو خرچ ڪري! پر ان وچ ۾ به ڳالهيون ٿي رهيون هيون. عيسائي مبلغ 1542ع کان وٺي هندستان جي ڪن علائقن ۾ تعليم ڏيئي رهيا هئا. هنن باقائدي اسڪول پئي هلايا. جن ۾ مذهبي ڳالهين سان گڏ جديد علم به سيکاريندا هئا. هنن پريسون لڳايون، جن ۾ عام ديسي ٻولين ۾ ڪتاب ڇپايائون. هنن انهن ٻولين جون باقائدي ڊڪشنريون تيار ڪري ڇپايون. شاهه جو رسالو ۽ سنڌي ڊڪشنري به انهن پادرين جرمني مان ڇپايا. ٻئي طرف هندستان ۾ به اها سمجهه پيدا ٿي ته پراڻي عربي، فارسي ۽ سنسڪرت علم مان هندستانين جو گهڻو ڇاڙهو ڪونه ٿيندو ۽ جيڪڏهن يورپ جي علم، عقل ۽ دماغ کي سمجهي ان مان ڪم وٺڻو آهي ته اهو انگريزي ٻولي معرفت ئي ٿيندو. 1817ع ۾ راجا رام موهن راءِ جي ڪوشش سان ڪلڪتي ۾ هندو ڪاليج قائم ٿيو ۽ ان جي معرفت سڄي بنگال ۾ انگريزي اسڪول کوليا ويا.

ٿامس ميڪالي جي سفارش تي 7 مارچ 1835ع تي هندستان جو گورنر جنرل لارڊ وليم بينٽنگ اعلان ڪيو ته هندستان جي تعليم، عدالت ۽ آفيسن جي ٻولي سنسڪرت، عربي ۽ فارسي بدران انگريزي ۽ ديسي ٻولي هوندي. 10 آڪٽوبر 1844ع تي لارڊ هارڊ گورنر جنرل اعلان ڪيو ته آئينده سرڪاري نوڪريون فقط انگريزي تعليم وارن کي ملنديون. 1854ع ۾ سر چارلس ووڊ مرڪز کي پنهنجي رپورٽ ڏياري موڪلي، جنهن جي نتيجي طور هر صوبي ۾ تعليم جي واسطي جدا کاتو قائم ڪيو ويو. 1857ع ۾ ڪلڪتي، بمبئي ۽ مدراس ۾ يونيورسٽيون قائم ڪيون ويون ۽ نئين اسڪولن کي گرانٽون ڏيڻ جو سسٽم شروع ڪيو ويو. 1873ع ۾ علي ڳڙهه ڪاليج نهيو ۽ 1889ع ۾ بنارس يونيورسٽي قائم ٿي ۽ ملڪ کي تعليم ملڻ شروع ٿي. تان جو انگريزي تعليم ۽ جديد يورپي علمن جي ذريعي حاصل ڪيل دنيا جي علمن، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي ڪافي ڪجهه ڄاڻ هندستان جي وچين طبقي کي ان پوزيشن ۾ آندو، جو انهن پنهنجا حق انگريز آقائن کان گهري وٺڻ شروع ڪري ڇڏيا.

يورپ جي صدين جي ڄاڻ، علم، فلسفي، فڪر، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي سان هندستان جي ڪروڙين عوام جي ذهنن کي هشياربند ڪرڻ جي اها تحريڪ هڪڙي زبردست اهميت واري، سڄاڳي جي تحريڪ هئي. جنهن ڪانسواءِ هندستان جا ماڻهو الائي ڪيترا زمانا جاگيرداري غلامي جي گندي تلاءُ ۾ پيا ٽاڪوڙا هڻن ها. اها علمي ۽ سائنسي پيڙهه تيار نه ٿئي ها ته جيڪر هندستان جي آزادي جي قومي سياسي تحريڪ مشڪل سان وڏي سگهي ها.

هن تحريڪ هندستان جي سطح تي اڳواڻ راجا رام موهن راءِ ۽ سر سيد جهڙا فڪري ۽ ذهني جاڪوڙي ۽ ڪاهوڙي هئا، ته سنڌ جي سطح تي ان جي سڄي پيڙهه رکندڙ اسان جي وچين طبقي جو دانشور ۽ مفڪر مرزا قليچ بيگ هو.

جيڪڏهن ڪلاسيڪي عظيم سنڌي شاعري جي ميدان ۾ اسان جو فني ۽ فڪري سورمو شاهه لطيف آهي ته جديد علم ۽ ادب جي ميدان ۾ اسان جو مها ۽ مهندار، ڪاهوڙي ۽ سرواڻ سواءِ ڪنهن شڪ شبهي جي مرزا قليچ بيگ آهي.

ڪنهن ماڻهو جي زندگي ۽ ڪمن کي سمجهڻ ۾ اها ڳالهه وڏي مدد ڏئي ٿي ته اها خبر هجي ته هو ڪهڙي زماني ۾ ڪهڙي ماحول ۾ رهندو هو ۽ سندس دؤر جا اهم ماڻهو ڪير ڪير هئا ۽ انهن ڇا پئي ڪيو؟

قليچ جي جمڻ کان فقط هڪ سال اڳ ايران ۾ قاچاري شهنشاهيت يائي عقيدي جي مشهور شاعره، مبلغ ۽ انقلابي ام سلميٰ قرت العين طاهره زرين تاج جنهن جو "دلجه به دجله يم به يم" واري قافيه وارو غزل مشهور آهي، تنهن کي بغاوت جي الزام هيٺ گهُٽو ڏيئي شهيد ڪيو ويو.

قليچ سنڌ جي انگريزن جي حڪومت اچڻ کان ڏهه سال پوءِ پنجاب جي تابع ٿيڻ کان 9 سال پوءِ 1853ع ۾ پيدا ٿيو. ان سال سنڌي ٻوليءَ جو پهريون جديد الف-ب ۾ لکيل ڪتاب لنڊن جي هڪڙي لٿو پريس ۾ ڇپيو.

ساڳئي سال يورپ ۾ ڪريميا جي لڙائي هلندڙ هئي. هڪڙي پاسي هئا انگريز ۽ فرينچ ۽ ٻئي پاسي هئا ترڪ. ساڳئي سال اُڀرندي طرف جپان ۾ آمريڪي بحري ڪمانڊر پيري زبردستي جپان ۾ گهڙي اچڻ ۾ ڪامياب ٿيو، جنهنڪري جپانين سمجهيو ته جي اسان پنهنجي سماجي نظام کي پنهنجي راضپي سان ۽ تيزي سان نه بدلايو ته اسين ڌارين جا غلام ٿي ويندا سين. هنن پاڻ کي بدلايو ۽ واهه جو بدلايو. ان سال هندستانين کي آئي-ايس-ايس امتحان ۾ ويهڻ جي اجازت ملي.

1857ع ۾ ڪلڪتي، بمبئي ۽ مدراس جون يونيورسٽيون قائم ٿيون ۽ هندستان جي پوئين جنگ آزادي شروع ٿي. 1859ع ۾ چارلس ڊارون انگلينڊ ۾ پنهنجو جڳ مشهور ارتقا جو نظريو شايع ڪرايو. 1863ع ۾ انباله ۾ وهابين جي تحريڪ ڪچلي وئي. 1875ع ۾ پرنس آف ويلس هندستان ۾ آيو ۽ علي ڳڙهه ڪاليج قائم ٿيو ۽ 1885ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو بنياد وڌو ويو.

1896ع کان 1900ع ۾ هندستان ۾ زبردست ڏڪار آيو. ان هوندي به 1898ع ۾ مهاراڻي وڪٽوريا جي ڊائمنڊ جوبلي ملهائي وئي. 1900ع ۾ سرحد جدا صوبو ٺهيو، 1901ع ۾ مهاراڻي وڪٽوريا گذاري وئي. 1904ع ۾ روس جپان سان جنگ ۾ هارايو ۽ روس ۾ 1905ع وارو ناڪام انقلاب آيو ۽ ساڳئي سال بنگال جو ورهاڱو ٿيو، جنهن جي ڪري سڄي هندستان ۾ ڪانگريس جي اڳواڻي هيٺ زبردست احتجاجي تحريڪ هلي، جنهن کي سوديشي تحريڪ سڏيو ويو. 1906ع ۾ مسلم ليگ قائم ٿي. 1911ع ۾ جڳ مشهور هندستاني اديب، شاعر ۽ دانشور رابندرناٿ ٽئگور کي نوبل پرائيز مليو. 1914ع ۾ مهاتما گانڌي آفريڪا مان موٽي هندستان آيو ۽ 1914ع ۾ هندن مسلمانن جي گڏيل انگريز مخالف عدم تعاون جي تحريڪ ۽ خلافت جي تحرڪ هلي. انگريزن ان کي هلائڻ لاءِ رولٽ ائڪٽ پاس ڪيو ۽ جليانوالا باغ ۾ ڪوس ڪيو.

انهي سال غازي امان الله افغانستان جو بادشاهه ٿيو. 1914ع ۾ اقبال پنهنجو مشهور ڪتاب "بانگ درا" شايع ڪرايو. 1917ع ۾ سائمن ڪميشن هندستان آئي. ان جي بائيڪاٽ جي تحريڪ هلائي وئي. روس ۾ سوشلسٽ انقلاب آيو. 1919ع ۾ انگريزن سازش ڪري غازي امان الله خلاف بغاوت ڪيس ڪيو. جنرل نادر نئون بادشاهه ٿيو. 1929ع تي مرزا قليچ بيگ وفات ڪئي.

قليچ جا ڪي وڏا اهم عصر اديب، عالم ۽ شاعر:

مصري شاهه جي وفات 1906ع، حمل لغاري 1869ع-1914ع، ديوان ڪوڙومل 1844ع-1916ع، سانگي

1851ع-1924ع، خليفو نبي بخش 1863ع-1779ع الله بخش ابوجهو وفات 1901ع.

قليچ جا ڪي ننڍا اهم عصر سنڌي اديب، عالم ۽ شاعر:

پرمانند ميوارام 1938ع-1856ع، شمس الدين بلبل 1857ع-1919ع، امام بخش خادم 1860ع-1919ع، ساڌوهيرانند 1893ع-1863ع، مولوي احمد ملاح 1877ع-1969ع، مولوي فتح محمد سيوهاڻي 1882ع-1942ع، ڊاڪٽر گربخشاڻي 1884ع-1949ع، ڀڳت ڪنور رام 1885ع-1945ع بيڪس وفات 1889ع، خانبهادر محمد صديق ميمڻ 1890ع- 1958ع ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽو 1958ع-1896ع.

هر اسرندڙ ادب جو پهريون قدم هوندو آهي ترجمو. پهرين دنيا جي چوٽي جي علمن ۽ ادبن سان ترجمن وسيلي رشتو رکندو. تڏهن ماڻهو تخليقي طرح پنهنجن پيرن تي بيهڻ لاءِ پهريون پيرڙيون کڻي اڳتي وڌي سگهندو. عيسائي پادرين طرفان قتل ۽ دفن ڪيل يونان ۽ روم جي علم، ادب ۽ فلسفي کي جيڪڏهن ترجمي جو جيارينڌڙ مسيح صدين کان پوريل قبرن مان ڪوٺي ٻاهر ڪڍي وري جياتي دنيا ۾ نئين حياتي نه بخشي ها ته اڄ دنيا ۾ ڪهڙن پٽن ۾ هجي ها؟ ترجمو هڪڙو نهايت ڏکئي ۾ ڏکيو، نهايت محنت طلب، نهايت تخليقي ۽ انتهائي نفيس فن آهي ۽ ڪي ماڻهو ان ۾ ڪمال حاصل ڪري سگهندا آهن. جنهن علم ۽ ادب کي قابل ۽ لائق ترجمو ڪندڙ ملي ويا ان جا چڻ پئون ٻارهن ٿي ويا، اهو تاريخ جي چڻ هڪڙي لحظي ۾ سوين نسلن جي باڪمال ماڻهن جي صدين جي تخليق ڪيل خزانن جو مالڪ بنجي ويندو. صحيح ترجمو رڳو هڪڙي ٻولي کان ٻي ٻولي ۾ نه هوندو آهي. اهو هڪڙي گرامر، لفظن محاورن جي هڪڙي سناءُ کان ٻي گرامر ۽ محاورن جي ٻئي سناءُ ۾ ترجمو به هوندو آهي. سڀ کان وڏي ڳالهه ته صحيح ترجمو هڪڙي ثقافت کان ٻي ثقافت ۾ ترجمو هوندو آهي. ترجمي لاءِ پهريون مسئلو آهي ته ترجمي جي مواد جي صحيح چونڊ ۽ پوءِ آهي ان مواد کي پنهنجي ٻولي، پنهنجي ثقافت، پنهنجي گرامر ۽ محاورن جي ضرورت سان نهڪائڻ ته جيئن اهو اوپرو نه لڳي. دراصل صحيح ترجمو اهو آهي جنهن ۾ اها خبر ئي نه پوي ته هي ڪو ٻي ٻولي جو ترجمو آهي. ماڻهو ڀانئي ته اهو اصل آهي ئي منهنجي ٻولي ۾ لکيل. قليچ ترجمي جا مٿي ذڪر ڪيل سڀ شرط پورا ڪري ٿو، هو ترجمي جو شهنشاهه آهي. قليچ جي ترجمي لاءِ چونڊ جو معيار بلند ۽ دائرو وسيع آهي. شيڪسپيئر، بيڪن، گوگول، سوفٽ، سر آرٿر ڪانن ڊايل، ڪروڪر ۽ ايمرسن جي پائي جي عالمي شهرت يافته مصنفن جا شاهڪار ۽ ٻين گهڻن اهم موضوعن تي ڪتاب ترجمو ڪيا اٿس. اٽڪل پندرهن کن نهايت اهم ڪتاب خود انگريزي ۾ لکيا اٿس. سنڌي لکيل اصلوڪن ڪتابن جو تعداد به سؤ کن ته خوشيءَ سان ٿيڻ گهرجي.

هاڻي اچو ته قليچ جي لکيل هڪڙي ناٽڪ جو هي ٽڪرو پڙهون:

”مسخرو: جيئن چوندا آهن ته ٻلي شير کون پڙهايا ڦر ٻلي کون ڪانوڻ آيا، وڇون جا ٻچا وڏا ٿين ته ماءُ کي پٽي کائي وڃن!

بادشاهه: تون منهنجي ڌيءُ آهين نه؟

ملڪان: بابا چڱو ته ائين آهي ته خدا جيڪو عقل اوهان کي ڏنو آهي سو ڪم آڻيو ۽ هي نامناسب هلت ڇڏي ڏيو جو اوهان کي چڱي نٿي لڳي.

مسخرو: بيهه اجا ڳالهه ڪٿي پئي آهي. اجا رنگ ڏسندي.“

ڪير چوندو هي اصل سنڌي ناهي پر ڌاريءَ ٻولي جو ترجمو آهي؟ ۽ ترجمو به ڪهڙي لکندڙ جو؟ شيڪسپيئر جهڙي ادبي شهنشاهه جي جڳ مشهور ناٽڪ ”ليئر“ جو.

هاڻي قليچ جي هڪڙي ناٽڪ جو هي ٻيو سين ٻڌو:

”جوابدار: جلال همراهه، ڪمال همدم، جمال حاصل تاج برسر!

ٻيو نوڪر: زمانو حلمي، فلڪ محافظ، جهان بندو ستارو چاڪر!

جوابدار: تجلو چمڪي ٿو نور جو هٽ، ٿو گيٽ هر ڪو هتي ڳٽ جا ڳائي.

پيو نوڪر: حضور ملڪ جي تشريف، هر ڪو حاضر ٿئي ٿو سر جهڪائي.“

هي به شيڪسپيئر جو ترجمو آهي، پر ڇا رڳو ترجمو آهي؟ هن کي ڇنبو تخليقي ۽ باڪمال ترجمو، اهڙو ترجمو جيڪي ڪٿي ڪٿي اصل جي بلندين کان ائين مٿي چڙهيو وڃي، جيئن فٽنر جيرالڊ جو منظوم انگريزي ترجمو خود عمر خيام جهڙي فن ۽ فڪر جي سلطنت جي تاجدار جي اصل فارسي آڏام کان به پڙڪو ڪايو مٿي نڪريو وڃي.

قليچ سنڌي ٻولي کان اظهار جا ڪهڙا ڪهڙا ڪارناما سر ڪرائي سگهي ٿو، تنهن جو جلوو ڏسڻو هجي ته سنڌس ترجمو ڪيل يا اصلوڪا شاهڪار ناٽڪ پڙهي ڏسجن. ان ميدان ۾ اڄ تائين ڪوبه سنڌي لکندڙ ساڻس ڪلهو هڻي نه سگهيو.

قليچ جو گهڻو شعر ناصحانو، مذهبي ۽ تعليمي آهي. سنڌس غزلن جا عنوان هن قسم جا آهن. ”خدا جي تعريف، حضرت محمدﷺ جي تعريف، دنيا ۽ دولت چڱي، زر يا سون جي مرح، حقيقي يا سچا عاشق، مرتبن جا سنڀال ضروري، فخريه پنهنجي بيقدريءَ جي شڪايت، منهنجا به ڪتا، لقب ملڻ جي شڪر گذاري وغيره آهن.“ قليچ جي شاعري جي هڪڙي خصوصيت هي آهي ته هن تمام گهڻا ۽ مختلف بحر استعمال ڪيا آهن. ايترا گهڻا ۽ مختلف بحر سنڌ ۾ ڪنهن ٻئي شاعر گهٽ استعمال ڪيا هوندا. پيو ته سنڌس شاعري جو بنيادي مقصد اهل ڪمال اڳيان پنهنجي خيال جي سرت، فڪر جي اونهائي ۽ بيان جي زور جي ڀرپور اظهار ڪرڻ بدران ماڻهن کي سيکارڻ ۽ سمجهائڻ آهي. انڪري هن جو انداز فقط انهن کي متاثر ڪري سگهي ٿو، جن لاءِ انهن شعرن ۾ سمايل سوچون نيون ۽ اهم آهن، جيڪي سمجهن ٿا ته ڪين اهڙين ڳالهين جي اڳيئي خبر آهي تن لاءِ انهن شعرن جي اهميت ثانوي ٿئي ته ان ۾ عجب نه ڪرڻ کپي. هن جي شاعري ۾ ڪيترن هنڌن تي صاف نظر اچي ٿو ته نظم جي روپ ۾ رڳو اهم پر ڪي قدر خشڪ ڳالهين ۽ مسئلن کي وڌيڪ دلچسپ بڻائي پيش ڪرڻ جي لاءِ اختيار ڪيو ويو آهي. قليچ جو شعر جو واقعي دلچسپ موضوع محبت وارو موضوع آهي. نه رڳو هر فرد پر هر دؤر جي اظهار جا انداز پنهنجا ٿيندا آهن، قليچ جي ٻوليءَ ۽ سنڌس انداز پنهنجو آهي.

اڄ جي شعر جي دلپسند ٻولي ۽ انداز ڪالهه کان ۽ قليچ جي دؤر کان توڙي ٻين دؤرن کان مختلف آهي. جيتري قدر جذبن جي خلوص جو ٻولي جي سادگي ۽ دلڪشي جو تعلق آهي، قليچ جا محبتي شعر هر دؤر ۾ سنڌي شاعري جي چونڊ محبتي شعر ۾ شمار ٿيندا. هنن شعرن جي سادي کان سادي ڳالهه به دل سان لڳي ٿي ۽ هيئن ۾ چهنڊڙي وجهي ٿي. ماڻهو محسوس ئي نٿو ڪري ته اها ڳالهه اڳوٽي دؤر جي آهي. ننڍين بحرن ۽ سادن لفظن ۾ اهڙو پختو ۽ اثرائتو شعر چيل آهي جو ماڻهو ڀانئي ٿو ته ڳائڻ وارو هجي جو انهي کي ڳائڻ جو حق ادا ڪري:

ڪريان توتان سجڻ آءٌ سر فدا ڇا؟
محبت جو ڪو حق ادا ٿيندو ڇا؟

وڇوڙو جنهن ڏنو دلبر جو تنهن کي،
زماني جو ڪندو جورو وفا ڇا؟

ٿي بندو ڪيئن سڏيان خود کي خدا آءٌ؟
خدا کان پر سگهان ٿو ٿي جدا ڇا؟
قليچ آهي جو رب مالڪ دلين جو،
ته پوءِ رب کان گهران دل سان دعا ڇا؟

۽ هي دل ڇيهون ڇيهون ڪندڙ غزل پڙهي ڪهڙو دل وارو پنهنجي دل ۾ درد محسوس نه ڪندو!؟

سجڻ کي اي صبا! ڪا سار منهنجي رات هئي يا نه؟
حبيبن کي هلڻ جي چوپچو پرڀات هئي يا نه؟

وراهيه گنريا وڃي وينو، وساري دردمندن کي،
ڪنهين پر تنهن کي، ڪا وائي ورڻ جي وات هئي يا نه؟

ڪيئن ٿي ڳالهه ڪا منهنجي، پڇين ٿي حال هيٺي جو؟
ڪنهين دم لعل جي لب تي برهه جي بات هئي يا نه؟

اسان کي هن جي سڪ هر دم ۽ هن ڏيان راتو ڏينهن،
ڪڏهن ڪا هڪ گهڙي هن کي اسان جي تات هئي يا نه؟

گويون مارن ڏي ٿي ڪنوٽيون، هٿا سارنگ جا سهيا،
ڦلاريا ڦوڳ ٿي ٿاڌل ائي برسات هئي يا نه؟

نه لوڙهج دل قليچ آخر پرين توکي ڪندا پنهنجو،
قبولي ڄام ڄامن ڪا، ڪني ڪم ذات هئي يا نه؟

ڊپ يا دلاسو ڏي نه من کي هن جهان جو، واعظ! آءٌ
واقف آهيان حديث ۽ قرآن جو.

هڪ لحظو هت گذاريان جو صحبت ۾ يار جي،
مٽ ٿيو ابد ۽ حورو قصور ۽ جنان جو.

پنهنجي والد ۽ ناني کي خراج ادب ۽ محبت پيش ڪرڻ جو هي انوکو نمونو ڏسجي ٿو:

دلبر جو آهيان نوڪر روزانه چمي هڪ ڏي،
ماهانو هجي اهڙو سالياڻو هجي اهڙو،
هر ڪوئي قليچ آخر خسرو ۽ فريدون ٿئي،
جي بابو هجي اهڙو ۽ نانو هجي اهڙو.

هينئون غزل بظاهر ته رڳو هڪڙو نهايت دلچسپ ۽ پُراثر ڪلام آهي، پر ان ۾ جيڪو بنيادي فلسفي جو سوال سمايل آهي، اهو اهل نظر لاءِ غور طلب آهي:

مون کي ميخوار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو،
مست سرشار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

زهد و تقويٰ ۾ آءٌ هوس نه صنعان ڪان ڪم،
ڪفر ۾ تار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

تنگ ناموس ڪيو، نيهن سڄڻ جي برباد،
خلق ۾ خوار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

ڪالهه هس خاڪ ۾ آءٌ خار ۽ خس کان به ذليل،
اڄ گلي هار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

دل جيئن دردوندن، برهه جي بيمارن جو،
مون کي مهندار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

ڏس! نه منصور کي، ڪيئن عذر اناالحق جو ڪري،
برسردار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

خوف عقبيٰ جا ڏيئي، مون کي منجهايو هو ملن،
هاڻ سب ڪار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

هُئي منئي ملڪ، مگر مون کي گدا سان ڏسي گڏ،
گرم گفتار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

طبع منهنجي کي نه سانگي سندي سنگت ۾ قليچ،
تيز رفتار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار ڪيو.

توبهه تائب ٿيڻ ۽ ڏٽي کي ڀاڏائڻ بابت گهڻو شعر آهي، پر هينئين شعر ۽ ان جي خلوص تي غور ڪجي ۽ ڏسجي ته ان ۾ ڪيڏي نه دل جي گهرائي ۽ کهڙي نه دلڪش ٻوليءَ سان توبهه ڪيل آهي.

پري گناهن جي سر تي ڀاري، الاهي توبه الاهي توبه
ڪمن ڪان پنهنجي ٿي شرمساري، الاهي توبه الاهي توبه
خطا مڪر ۽ فريب ڪاري، غرور بغل ۽ دغا شعاري
انهن سڀن ۾ وئي عمر ساري، الاهي توبه الاهي توبه
نه ڪير غريبن جي پاسداري، نه ڪير يتيمن تي غم گساري
ٻڌير نه مفلس جي آهه و زاري، الاهي توبه الاهي توبه

هي محبوب جي سراپا ۾ قصيدو آهي، ان جي ٻولي تي غور ڪيو ۽ انداز ڏسبو ته هي روائتي محبوب جي سراپا جو قصيدو نه آهي:

منهنجو محبوب ماهپارو آهي،
سچ اڳيان جنهن جو شرم وارو آهي.

ساهه منهنجو تہ آهي ملڪ سندس،
مليو مون کي فقط اڌارو آهي.

عشق ۾ جيڪو يار! ڪوڙ ڪري،
منهن تنهن جو سدائين ڪارو آهي.

عابدن عالمن کان منجهه ميزان،
عاشقن جو ڳرو ٽرارو آهي.

ليليٰ مجنون جو وقت ويو گذري،
هاڻ سچڻ جو ۽ منهنجو وارو آهي.

هي قصيدو نہ آهي جهڙو تهڙو،
جڳ ۾ هي نينهن جو نغارو آهي.

ٿو قسم سان قليچ ٿي هر دم،
ساهه کان وڌ پرين پيارو آهي.

هڪڙو زبردست غزل آهي، جنهن جو عنوان آهي، ”سهڻا صوفي“ هن قسم جي ماڻهن کي هن قسم جو خراج عقيدت انهن سادن سهڻن لفظن ۾ تمام گهٽ مليو هوندو:

لکا پڙن ٿا جي، عالم سندي پناهه اهي،
رلين، پلين ۽ بوجهن دلهن جي راهه اهي.

جي فرقہ پوس نماٽا ٿا ڪونجن درويش،
ڏسڻ ۾ گرچه سدا ساري جڳ جا شاهه اهي.

ڪنهن جلال سان ۽ پوءِ جمال سان جيارين،
وٺي ٿو ظلم سندن ڪن فقط نگاهه اهي.

فلڪ اٿي حسن جي چمڪن ٿا، گر هجن ٿا ڪين،
مٿي چڙهن ٿا لهن ٿا ڪين، هر ماه هي.

۽ ان شعر تي غور ٿيڻ کپي، ڏسبو تہ ان ۾ ڪيڏي خوبصورتي آهي:

نہ ڊڄ مرڻ کان اي دل! ساهه ڪر مٿن صدقو،
ڪين ٿا جي تہ وڃهن پڻ ٿا موٽي ساهه اُهي.

قليچ اڪثر پنهنجو ڏک نہ اورينو آهي ۽ سدائين ثابت قدمي استقامت، بهادري ۽ زماني کي منهن ڏيڻ جي نصيحت ڪندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو جو اندر ڪليو پوي ۽ ان مان ڏسجي ٿو تہ هن جي دل بہ زخمن کان آجي نہ هئي چئي ٿو:

حياتي پئي اچي گردن تي ڳن ڏيڻ گهرجي،
نہ وس هلي ٿو ڪو، لاچار ٿيو جيئڻ گهرجي.
نہ آهيان خضر آءٌ ۽ عمر ناهي آب حياتہ
هي زهر آهي، جو سقراط ٿي پيئڻ گهرجي.
فلڪ ٿو راند آسمان سان ڪري ڪٿي چوگان،
هي گوءِ مرد ٿي، ميدان مان نيڻ گهرجي.
قليچ قيد ۾ رهٹو ٿيو پکي وانگي،
پوڻ کان پڃري ۾ هٹ جو هريل ٿيڻ گهرجي.

جنهن کي عشق جو تير ڪاري لڳي،
جيئڻ تنهن کي هن جڳ ۾ ڀاري لڳي.

نہ اينلو ڪڏهن تنهن کي دل ۾ قرار،
جنهن کي ياد جاني سان ياري لڳي.

محبت مرڻ تائين سو ڪيئن ڇڏي،
جنين عشق جي بيقراري لڳي.

ڪلي تن سان ڳالهائي جڏهن قليچ،
رقيبن جي دل ۾ ڪٽاري لڳي.

دل سچڻ کي سدائين ساري ٿي،
ساهه جان تنهن کي نت سنڀاري ٿي.

انتظار ۾ دوست، دلبر جي،
وصل جون واٽڙون نهاري ٿي.
پنهنجي پياري جا نت پچائي خيال،
پرهہ جي باهہ پاڻ ٻاري ٿي.

مهر مان هاڻ موٽ منهنجي گهر،
تنهنجي جانب! جدائي ماري ٿي.

دل ويچاري قرب لاءِ قليچ!
عمر گوندر ۾ ڏس! گذاري ٿي.

يار کي منٿ:
عاشقن کي بہ تہ اي يار! ڪڏهن ياد ڪجي،
دل ناشاد کي ڪو دم تہ سجڻ شاد ڪجي.

عمر وئي گذري جدائي جي جفا ۾ جاني!
هاڻ پڇاڙي ۾ ڀلا وصل جي امداد ڪجي.

طرز سانگي جي تي تولاءِ غزل جوڙيو قليچ،
هي تہ حاضر آهي هاڻ پيو بہ ڪو ارشاد ڪجي.

هي مخصوص ڪل پوگ جهڙي اردو نظم اڄڪلهہ ڪٿي ڇپيل نظر نٿي اچي، مون اها گهڻو وقت اڳي اسڪول جي زماني ۾ قليچ جي مجموعي ۾ پڙهي هئي:

ديکھو ديکھو ناز و ادا سے، پيارى ميڈم آتى ہے،
دور سے اپنا ہينڈ اٹھاکر، مجھ کو ادھر بلاتى ہے،
جب ميں سڈا اور سائلينٹ بيٹھوں، سائيڈ ميں اپنے بٹھاتى ہے،
تھاوزنڈ کسز ديکر مجھ کو، دل ميرا بہلاتى ہے

(روزاني ڪاوش 6 جولاءِ 1993ع)

نوان ڪتاب

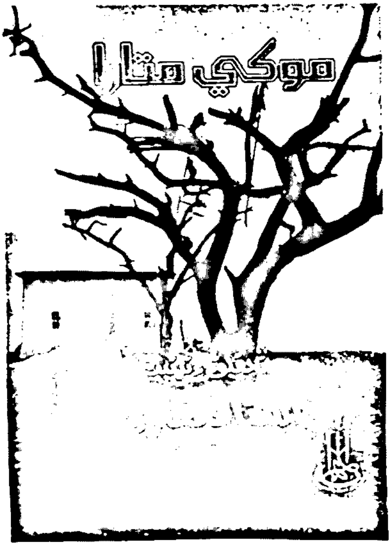

ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي

ڪلام شاهه نصير جو جائزو

شاهه نصير جو اصل نالو نصيرالدين هو. عام طور تي شاهه نصير جي نالي سان مشهور ۽ مقبول آهي. سندس والد بزرگ جو نالو عبدالغني هو، جنهن کي عاشق عبدالغني، عارف عبدالغني ۽ خواجه عبدالغني جي نالن سان سڏيندا هئا. پاڻ نقشبندي سلسلي سان لاڳاپيل هو ۽ جهوڪ شريف جي مشهور و معروف بزرگ ۽ درويش صفت انسان فقير فضل الله قلندر جو مريد ۽ معتقد هو. عارف عبدالغني سنو شاعر ۽ عالم پڻ هو، سندس هيءَ ڪافي لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب ڪافيون جلد ٽيون ۾ درج ٿيل آهي:

واه بسنت بهاري جي، گل ڪليا گلزاري جي.

1. باغ حسن دا جڏان ڪليا، ويک حيران هو يا بلبليا، عجب گل اناري جي.
2. غنچه دهن دي غائب پويا، لشڪر نين سپاهي هويا، چاهه زنخ دي چاري جي.
3. وچ صحن. دي ساقي آيا، ساغر ڏنگ سامان صراحيا، محبت مينگهه ملهاري جي.
4. عاشق "عبدالغني" پيارا، جس ني ڪيتا نينهن نظارا، چوطرف چوڌاري جي.

(بلوچ 1433، 1990ع)

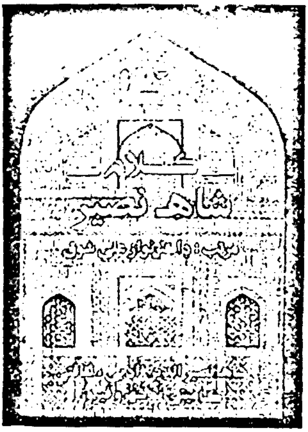

مخدوم عبدالغني، پير شهاب الدين "سير ڏٽيءَ" جو فرزند هو. پاڻ وڏو روحانيت جو صاحب، ولي ڪامل ۽ تصوف ۾ يگانهءِ روزگار هو، عالم باعمل ۽ خدا پرست هو. نادر شاهه ايرانيءَ جي حملي وقت پاڻ ننڍيءَ عمر جو هو، هُن نوشهري فيروز تي خونخوار حملو ڪري اچي شهر کي لُٽيو هو. پير عبدالغني انهيءَ ظالم جي فوجين کي اکين سان ڏٺو هو. (خانائي 315، 1987ع) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي پير عبدالغني جي متعلق لکي ٿو ته:

"مخدوم عبدالغني ڪامل بزرگن مان آهي. وڏو زاهد، تقويٰ وارو، متشرع ۽ گوشي نشين بزرگ هو. ذڪر خدا جي فيض جو صاحب هو. سندس مريدن ذڪر مان گهڻو نفعو پرايو آهي، هيءُ بزرگ نقشبندي طريقي جو هو." (خانائي، 316، 1987ع) خانزاده سميع نوشهروي لکي ٿو ته:

"حضرت عبدالحي بن حافظ حاجي عطا محمد کي اڄ تائين "درگاهه وارو سائين" ڪري سڏيندا آهن، سندن وڏو حضرت

شهاب الدين جيڪو يمن ۾ مدفون آهي. "سير ڏٽيءَ" جي نالي سان مشهور آهي، هن بزرگ درياءَ جي سِير تي نماز پڙهي هئي." (نوشهروي، 38، 1978ع) عارف عبدالحي جي باري ۾ ڪافي اختلاف نظر اچي ٿو، پر تحقيق ٿيڻ گهرجي ته حقيقت ڪهڙي پاسي آهي.

خواجہ عبدالغي عالم، درويش ۽ شاعر هو، سندس فيض مان ڪيترن ئي انسانن کي فيض حاصل ٿيو، جن مان عثمان فقير سانگي، خوش خيرمحمد هيسباڻي ۽ فقير هري سنگهه عاصي وغيره اعليٰ درجي جا صوفي ۽ شاعر مشهور ٿيا.

شاهہ نمبر 1223هہ ۾ نوشهري فيروز ۾ پيدا ٿيو. [نوشهروي 38، 1978ع- شوق 01، 2004ع] شاهہ نصير سن 1248هہ ۾ تاريخي شهر نوشهري فيروز ۾ جنم ورتو، (قريشي مارچ 1995ع) پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ موروثي گاديءَ تي ويٺو. شاهہ نصير کي عربي ۽ فارسيءَ جي سٺي تعليم ملي، هن پنهنجو گهڻو وقت سير ۽ سياحت ۾ گذاريو، هن بزرگ سنڌ کان ٻاهر به سير ڪيا، سنڌ اندر لاڙڪاڻي ضلعي ۾ سندس گهڻا مريد هئا. سنڌي، سرائڪي ۽ فارسيءَ ۾ شعر چيائين. (بلوچ، 439، 1961ع)

سنڌي ٻوليءَ تي ڪافي عبور هوس، سندس شاعريءَ تي صوفياڻو رنگ چڙهيل آهي. [بلوچ، 194، 1961ع] فقير خير محمد هيسباڻيءَ جي ڪلامن جو مٿس وڏو اثر ٿيو. (بلوچ، 411، 1985ع) سندس تصنيفات مان ظاهر ٿئي ٿو ته کيس وڏي علميت حاصل هئي. اردوءَ تي به کيس وڏو درڪ حاصل هو. ظاهري علم حاصل ڪرڻ بعد هو باطن جي صفائيءَ طرف رجوع ٿيو. هن بزرگ باطني فيض جو ونڊ پنهنجي والد کان ورتو هو. [خانائي، 321، 1987ع] سندس شاعري ورثي ۾ ملي، سنڌي ٻوليءَ کانسواءِ اردو، سرائڪي، فارسي ۽ هندي ٻولين ۾ سندس ڪلام ملي ٿو، سنڌي ٻوليءَ کانسواءِ اردو، سرائڪي، ڪافيون، بيت ۽ مرثين وغيره تي مشتمل آهي. سندس ڪلام ٽيهہ اکريون، مولود، ڪافيون، بيت ۽ مرثين وغيره تي مشتمل آهي. سندس ڪافيون فني لحاظ کان نهايت پڪيون پختيون ۽ نهايت حَسين پيرائي ۾ آهن، شاهہ نصير جي ولادت جي باري ۾ هڪ روايت رهجي ويئي. جيڪا هتي موزون ۽ مناسب سمجهي ڏيان ٿو. جنهن ۾ حاڪم علي مهر لکي ٿو ته: نامياري ليکڪ: ڊاڪٽر ديال آشيا الهاس نگر هندستان مان شايع ٿيل پنهنجي ڪتاب "سنڌي شعر جي تواريخ" ۾ سنڌ جي 494 شاعرن جو تذڪرو ڪيو آهي. ان پنهنجي ڪتاب جي صفحي 262 تي شاهہ نصير بابت لکيو آهي ته: "شاهہ نصيرالدين نقشبندي پيرن جي خاندان مان هو. هي صاحب 1830ع ڌاري نوشهري فيروز ۾ پير عبدالغي جي گهر تولد ٿيو. سندس تصنيفن مان ظاهر آهي ته هن سنڌي، عربي، فارسي ۽ اردوءَ جو چڱو ئي مطالعو ڪيو هوندو." [مهر، روزانو ڪاوش، 1-4، 2007ع]

پاڻ سنڌ کان علاوه بلوچستان، هندستان ۽ قنڌار جو سفر به ڪيائين. ان کان علاوه اجمير شريف، سرهند ۽ بمبئيءَ تائين پڻ ويو. اهڙيءَ طرح مريدن، معتقدن ۽ طالبن جو حلقو به وڌايائين. ان سان گڏوگڏ طالبن ۽ مريدن جي روحاني تربيت پڻ ڪيائين. خاص ڪري لاڙڪاڻي جي سرزمين کي روحانيت سان رڱي ڇڏيائين. سندن سموري شاعري صوفياڻي ۽ عارفاڻي رنگ سان پري پيئي آهي. سنڌ جي ٻين ڪيترن ئي صوفي درويشن ۽ فقيرن وانگر هندو مسلم جي مٽ‌ڀيد جي ويجهوئي نہ هوندو هو. مسلمانن کان علاوه هندو به سندس عقيدتمندن ۾ شامل هئا، جنهن لاءِ محبوب علي چنا لکي ٿو ته: "هي صاحب سيّار به هڪڙوئي هو. هن جي خمخاني مان هندو خواهہ مسلمان ٿيا پي مخمور ٿيا. شاهہ نصير جو مرتبو نہ رڳو سنڌي شاعريءَ ۾ بلند آهي، پر اردو ۽ فارسي شاعرن ۾ به برک هو. هن جي فارسي شاعريءَ تي حافظ جو گهرو رنگ چڙهيل آهي. اردو شاعرن ۾ هي پنهنجن متقدمن خواهہ معاصرن کان سرس نظر اچي ٿو." (چنا، 262، 1966ع)

تحقيق ڪندي معلوم ٿيو ته پاڻ سخاوت ۾ وڏو مشهور هو، جو سندس در تان ڪو به سائل هٿين خالي واپس نه وريو. پاڻ نهايت خوش خُلق، خوش پوشاڪ، خوش اخلاق ۽ اعليٰ خوبين جو مالڪ هو، جنهنڪري هر ننڍو خواهه وڏو ۽ هندو خواهه مسلمان سندن ساراهه ۾ نه ماپندو هو.

سنڌ سونهاريءَ جي باڪمال، صوفي ۽ درويش ۽ بيباڪ شاعر شاهه نصير سن 5 ذوالقعد 1318هه مطابق سال 1900ع ۾ وڏيءَ ڄمار ۾ فاني جهان کي الوداع چئي دار باقيءَ ڏانهن راهي ٿيو، سندس وفات جي ماده تاريخ قادر بخش بيدل هن طرح چئي آهي:

اين چه دوري، کردر زمان رفته عارف کامل از جهان رفته
يوسف مصر جان عزيز وجود جانب ملک جاودان رفته
گشت روپوش زين تجلي گاه بدنهان خانه بي نشان رفته
نور حق مدتي بدبستي ماند باز براوح لامکان رفته
سال وصلش خرد يحست سروش گفت: طائر بر آشيان رفته

قادر بخش بيدل کان هفت زبان شاعر علامه محمّد هدايت علي نجفي تارڪ (العلورانوڪ) سندس وفات جي تاريخ هن ريت چئي آهي:

رحلت حضرت نصيرالدين از آغوش خواه
بود در نوشهرهٔ فيروز بافقر و فنا

شاهه نصير جي ولادت ۽ وفات متعلق ڪافي مونجهارا آهن، جيڪي تحقيق طلب آهن ۽ تحقيق جي دائري کي وسيع ڪري آيل مونجهارا ختم ڪري سگهجن ٿا. شاهه نصير جي مريدن ۽ معتقدن جو تعداد به گهڻوئي آهي، جن مان فقير دولهه درياهه خان ڪلهوڙو، فقير محمّد ڏوتيو، فقير سيد حاجن شاهه، فقير عالم شاهه، فقير عين علي شاهه، فقير درمحمّد، فقير موهن، فقير حشمت راءِ، فقير هري سنگهه، فقير تنومل خاص طور تي مشهور آهن. ليڪن فقير عثمان سانگي ۽ خوش خير محمّد هيسباڻي جن جو سندس عقيدتمندن ۾ نالو مڙني کان سرس ۽ سوايو آهي.

شاهه نصير جي ڪلام جو ڪلام تعداد ته گهڻو آهي، پر سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام ڊاڪٽر نواز علي شوق وڏي محنت ۽ جستجو ڪري يڪجاءِ ڪيو، جنهن کي "ڪلام شاهه نصير" جو نالو ڏنائين. سندس ترتيب ڏنل اهو مجموعو شاهه نصير جي درگاهه جي ڏٽين "شاهه نصيرالدين ادبي ۽ ثقافتي ڪاميٽي" جي طرفان نهايت سهڻيءَ سٺاءِ ۾ سال 2004ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

هن ڪتاب کان اڳ ۾ ساڳئي ئي سال ۾ "ڪلام عثمان فقير سانگي" به مٿينءَ ڪاميٽي اشاعت هيٺ آڻي پڌرو ڪيو. هن ڪتاب جو مرتب پڻ ڊاڪٽر نواز علي شوق آهي. هنن ڪتابن کان گهڻو اڳ ڊاڪٽر نواز علي شوق پنهنجي ميڙا چونديءَ مان بين صوفي شاعرن جا ڪتاب نالي "ڪلياتِ علوي" (1982ع)، سچل سرمست جي طالب فقير محمّد صالح جو ڪلام 1992ع ۾ سچل يادگار ڪاميٽي خيرپور طرفان ڇپايائين. هن ڏس ۾ شوق صاحب جو ڪم جهڄجهو ٿيل آهي ۽ هن سلسلي ۾ اجا پاڻ پتوڙيندو رهي ٿو. ڪلاسيڪي شاعريءَ جي حوالي سان "ڪلام فقير عبدالله ڪاتيار" (1998ع) ۽ ڪنڊڙيءَ جو ڪلتار/روحل فقير" (2001ع) ۾ شايع ڪرايائين. اميد واثق آهي ته اجا به اسان کي اهڙيون گم ٿيل يا وساريل وٿون واري ڏيندو رهندو.

مذڪور ڪتاب "ڪلام شاهه نصير" ۾ شاهه نصير جي درج ٿيل ڪلام کان علاوه سندس ٻيو به ڪيتروئي ڪلام هوندو، جيڪو مذڪور ڪتاب ۾ درج ٿيڻ کان رهجي ويل آهي. ان کي گڏ ڪرڻ جي پڻ وڏي تحقيق ۽ ڳولا ڦولا جي ضرورت آهي. شاهه نصير جو ڪجهه ڪلام حضرت علامه تارڪ پنهنجي بياض ۾ جمع ڪيو هو. جنهن جي فوٽو ڪاپي مون وٽ آهي. جڏهن مون ڪتاب ۾ درج ٿيل ڪلام ۽

علامہ تارڪ جي گڏ ڪيل ذخيري ۾ شاهہ نصير جي ڪلام جي پيٽ ڪئي تہ ڪافي فرق نظر آيو. جنهنڪري اهو محسوس ڪيم تہ ڇو نہ ٻنهي لکيتن کي ادب جي ميدان تي ادب جي گهڻگهرن ۽ شائقن جي آڏو آڻيان تہ جيئن هو ٻنهي صورتن کان واقف ٿين. تنهنڪري اهي ٻيئي صورتون هيٺ ڏيان ٿو تہ جيئن آيل تفاوت جي خبر پوي ۽ ڪلام کي صحيح طور تي ادا ڪري سگهجي.

[بيت]

شاهہ نصير جي ڪلام ۾ ابتدا بيتن سان ٿيل آهي، جنهنڪري مان بہ بيتن جو جائزو شروعات ۾ پيش ڪيان ٿو، ڪلام شاهہ نصير ۾ هيءُ بيت هن طرح آندو ويو آهي:

نانهہ منجهان ٿي آنهہ، ڏس عبرت آنهہ جي،
آنهہ منجهان اظهار ٿئي، سندي نانڪ نانهہ،
آنهہ 'نصير' نانهہ، ٻئي محو ٿيا موج ۾

(ص 11)

هيءُ بيت ٿوري ڦيرڦار سان هڪ آڳاٽي قلمي بياض مان نقل ڪيم، جنهن جي هيءُ صورت آهي:

نانهہ منجهئون ٿي آنهہ، ڏس عبرت هن نانهہ جي،
آنهہ مَنجهُون اظهار ٿي، سندي نانڪ نانهہ،
آنهہ 'نصيرا' نانهہ، محو ٿيون ٻئي موج ۾.

هونئن تہ بيت جو قالب يا جوڙجڪ ساڳي آهي، پر هت جيڪو فرق آهي، سو نانڪ ۽ نائڪ مان ظاهر آهي ۽ منهنجي خيال ۾ نائڪ وڌيڪ موزون ٿو لڳي.

ڪين ڪٿي وڃ ڪين ڏي، تون پي ٿيءُ ڪي ڪين،
ويندڙ وڃڻ وڃائي، رک قلب ۾ ڪين ڪي،
ڪين 'نصيرا' ڪين، ڪين ڪٿي گهڙ ڪين ۾.

(ص 11)

(چنا، 264، 1966ع)

هيءُ ساڳيو بيت حضرت علامہ تارڪ جي قلمي بياض تان ورتو اٿم، جيڪو هن ريت قلمبند ٿيل آهي:

ڪين ڪٿي گهرُ ڪين ۾، تون پي تي ڪي ڪين،
ويندڙ وڃڻ وڃاءِ تون، اٿي مطلب منجهہ ڪي ڪين،
ڪين 'نصيرا' ڪين، ڪين ڪٿي گهرُ ڪين ۾.
نہ اڳ نہ پوءِ، نہ هيٺ نہ مٿ،
نہ ننهن 'نصير' سان، نہ پير نہ هٿ،
هي جا وير سندي وٽ، سا قلزم ڪارونڀار جي.

(ص 11)

هيءُ بيت علامہ تارڪ جي بياض ۾ هن طرح ڏنل آهي:

[بيت ـ رقيب]

نہ ڪو هيٺ نہ مَٿ، نہ ڪو اڳ نہ پوءِ ڪو،
نہ ڪو نينهن 'نصير' سان، نہ ڪو پير نہ هٿ،
وير سندي آ وِٽ، قلزم ڪارونڀار جي.

هيءُ بيت ڏسو:

’نصيرا‘ ناحق ڪري، ويا دلڙي ڏتاري،
موٽائن نہ منٿ سان، ويچاري واري،
محبت ٿي ماري، ٿا خوش وسن پنهنجي خيال سان. (ص 13)

علامہ تارڪ مٿيون بيت هن ريت قلمبند ڪيو آهي:

ناحق ’نصير‘ ڪري نيائون دلڙي ڏتاري،
سا موٽائِن نہ منٿ سان، ويچاري واري،
محبتي ماري، اُهي خوش ٿيا خيال سان.

شاہ نصير جو هيءُ بيت سندس ڪلام ۾ هن طرح آندل آهي:

جي پائين جوڳي ٿيان، پار محبت جو مَڄُ،
هستيءَ جي حجاب جو، پيچ ڪاٺو ڪَڄُ،
منجھہ رمز رنديءَ جي، اچي رانول رڄ،
چيريون پائي شوق جون، بيهي ناچو نڄ،
سامي توڪي سڄ، ڪنهن بہ چيو ڪڏهين. (ص 19)

هن بيت جي هيٺين صورت صحيح ۽ درست لڳي ٿي، جيڪا علامہ تارڪ جي قلمي بياض تان ورتي اٿم:

جي پائنين جوڳي ٿيان، تہ مارِ هُوَنءَ جو مَڄُ،
هستي جي بہ حجاب جو، پچ ڪاٺو تون ڪڄ،
مَنجھيءَ رمز رندي جي، اچي رانول رڄ،
چيريون پائي شوق جون، بيهي ناميا نڄ،
سامي توڪي سڄ، ڪنهين نہ چيو ڪڏهين.

هيءُ بيت ڪلام شاہ نصير جي صفحي نمبر 13 تي هن ريت آهي:

خوش وتن پنهنجي خيال سان، رهن بي پرواہ،
اسان ڪي ڳاري وڌو، هِت ڳاراڻي جي ڳالهہ،
نيٺ ’نصيرا‘ هنڌ ڪندي، سندي عاشقن آہ،
ڪشش سندي ڪاہ، شل موٽائي آڻيندي ماڳ تي.

هيءُ بيت علامہ تارڪ پنهنجي بياض ۾ هن ريت قلمبند ڪيو آهي، پر منجهن جيڪو فرق آهي، سو ٻنهي صورتن لکڻ مان ظاهر ٿئي ٿو ۽ علامہ تارڪ هن بيت جون ٽي سٽون لکيون آهن:

خوش ٿيا وتن خيال سان، ڪا نہ رکن پرواہ،
اسان ڪي ڳاري وڌو، ڳاراڻي جي ڳاہ،
ڪشش سندي ڪاہ، نيٺ موٽائيندي ماڳ تي.

هيٺيون بيت ’ڪلام شاہ نصير‘ ۾ هن طرح درج ڪيل آهي:

جان جا ڪرين نفي، تان ٿو اثبات ٿئي،
ناهہ ’نصير‘ نگاهہ ۾، الف بنا ڪو اي،
جت وحدت سندي وي، تتي نفي نہ اثبات ڪو.
(ص 11)

هن بيت جي علامه تارڪ جي بياض ۾ هن ريت آهي:

جيئن جيئن ڪيان نفي، تيئن تيئن ٿو اثبات ٿئي،
ناهه 'نصيرا' نگاهه ۾، الف بنا نه ڪو ائي،
جتي وحدت سندو وڃ، نفي نه تتڻ اثبات ڪو.

وري هن بيت جي صورت ڪي ڏسو، جنهن ۾ لفظن جو ٿورو فرق آهي، ان فرق ڪي ظاهر ڪرڻ لاءِ علامه تارڪ جي ڏنل بيت صرف انهن لفظن تي نظر وجهڻ سان فرق معلوم ٿيندو:

اڄ اسان جي ڏيهه تي، ٿيا ڪڪر ڪارونڀار،
بادل برساتيون سٽيون، جيئن سيفن سان شڪار،
موٽي مهر سان لڏي، سائين اسان جي سار،
وڄن وڏا وس ڪيا، چوطرف چوڌار،
هڪ طرف هنگاما ٿيا، گاجين جا گجڪار،
هاڻي چٽا 'نصير' نار، مينهن موڪان لائيون.

(ص 21)

اهڙي طرح علامه تارڪ جيڪي قلمبند ڪيو آهي، ان ۾ لفظن ڪي پڙهڻ سان فرق پڌري پٽ ٿي بيهي ٿو، علامه تارڪ جي ڏنل بيت ۾ "شڪار" لفظ جي بجاءِ "سڪار" آهي، جيڪو وڌيڪ درست ۽ موزون لڳي ٿو، ٻي سٽ ۾ "موٽي مهر ڪري لڏي" علامه سائين لکيو آهي، ٽين سٽ ۾ 'وڏا وس' جي جاءِ تي 'وڏا ويس' لکيو آهي، 'هنگاما' جي جاءِ تي 'هاگام' آندو آهي. 'نصير' جي جاءِ تي 'نصيرا' ۽ 'موڪان' جي بدران 'موڪون' لکيو آهي، مٿين بيت ۾ علامه تارڪ جا هي مٿيان الفاظ بيت جي معنيٰ ۽ مفهوم ۽ مطلب ڪي وڌيڪ اجاگر ۽ ظاهر ڪن ٿا.

هي بيت شاهه نصير جي "ڪلام شاهه نصير" ۾ درج ٿيل نه آهي، جنهن مان معلوم ٿوئي ٿو ته ڊاڪٽر نواز علي شوق ڪي جيئن ۽ جيڪو ڪلام مليو آهي، تنهن تيئن ئي ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي.

[در بيت هز نا مهائي سگ]

جبل ۾ ڪر جار، ٿرُ ٿڪَر ڪان ڪينڪي،
ڇُهٽي ٿي نه تون جڏهن بودن ڪنيا بار،
هاڻي رهزن راهن تي اٿي، هلج ٿي هوشيار،
سَو واسينگ واٽ تي، اٿي تليهر تيار،
واڳون وِيهون وچ تي، اٿي شينهن جا شوڪار،
مانگر مِرون ٿا ٻجهن ۽ ڏينيو ڏنگٺهار،
چيتا چنبڙ سڀ اٿي، اڳيون شوق شڪار،
ٻَهُ ڙي ڪين ٻروچ ري، ست سسئي سڀ سينگار،
ساڻ وڏاڻ وِره جي، ڏونگر سارو ڏار،
چڏ پلنگهه پيار، ته ملين نيڻ 'نصير' چوي.

هيءُ بيت علامه تارڪ جي قلمي بياض تان کنيو ويو آهي. هن کان علاوه ٻيا سرائڪي ٻوليءَ ۾ اهڙا بيت چيل آهن، جي 'ڪلام شاهه نصير' ۾ شامل ٿيل نه آهن، تنهنڪري هتي ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان ته جيئن اشاعت هيٺ اچن ۽ بيت محفوظ پڻ ٿين:

1. سردار سانگا سڀ ڪران هڻ مرشد ڪولون آوين،
ڏُونهان جهانان توڻ هٽڙا هِڪو واري چاوين،
گِهن سَقيلا 'لا' دا پڇي، ڪاندي ڪڙڳ ڪِنواوين،
نال تفنگ فنا دي جهبڙا، نال جسم دي لاوين،
نفي اثبات ڪنون جڏان لنگهين، تڏ سارا مقصد پاوين،
پڇي مار نغارا وحدت وارا، سولي سر چڙهاوين،
ڪر معراج سولي اُتي، اور ڳيت اناالحق ڳاوين،
آکي 'نصير' سائين هرگز هرگز پير اڳون تان پاوين، قدم اٺاوين.

2. هڪوار پيارا ڏاڍي ناز هِستي ڏيک هسدي هَسدي هَس ڳئي،
اُونهين ڏينهن ٿون ٻرهين مينهن ساڏي سر وَسدي وسدي وَس ڳئے،
مَل مَل ڏوُهين افسوس والي هٿ، گسدي گسدي گس ڳئے،
عاشق توڙ 'نصير' نباه آون، سڏڙي نسدي نسدي نس ڳئے.

3. طول وهاٽي مون نہ ٻاون، ٻاون يار دي ٻاٽي، مولا ڄاٽي،
طلب تساڏي ڏيک اسان ڪون، ڪيڙي ٻيڙي ڪاٽي، مولا ڄاٽي،
مَٺن ڪون فرقت فاني ڪيتا، نيتا جهور جهوراٽي، مولا ڄاٽي.
تئڏي ڪيتي راوي رت ٿيا، ساوي ڪانهن ڪوماٽي، مولا ڄاٽي،
مَنجهيان مول نہ مڙديان ماهي، الهه تُساڪون آٽي، مولا ڄاٽي،
چڙهہ ڪٽ تي آرام نہ آوي، چوڪے جهنگ دي ٽاٽي، مولا ڄاٽي،
راوي وانگر وهندي مئڏي، نيڻ 'نصير' نماٽي، مولا ڄاٽي.

[بيت ـ رقيب]

4. دلبر دي دروازي تي هڪ رهي حرامي حالا، مُنهن دا ڪالا،
لاٽي چاٽي دي هس عادت، هَي روڳي ريزالا، مُنهن دا ڪالا،
سو رڪ رقيب روازي ڪردا چتون والا چالا، مُنهن دا ڪالا،
لوٹر سوٹر وانگر وڙهدا، هي سوٹر دا سالا، مُنهن دا ڪالا،
چتون چغل چندورا چُهڙا، ٻاڙي بد افعالا، مُنهن دا ڪالا،
وقت وصل دا ڏيک بد نسل ٿيوي بي حالا، مُنهن دا ڪالا،
نانۀ اُنهندا ڪيوين گهتان، ٿيس ندورا نالا، مُنهن دا ڪالا،
ڪور اهو بي نور 'نصيرا' ٿيسي شري شالا، مُنهن دا ڪالا.

---

5. مَستين روز الست دا ڪيتا جان جسم قرباني،
ڪشف ڪيتوني ڦير تنهاني سڀ روز نهاني،
وَهُوَ مَعڪُم اَينمَا ڪُنتُم، هي فرموده فرقاني،
فڪر فقيران اُتي ناهين، ٻاجهون فڪر فاني،
وهم دوئي دا دور سَٽيندي، ٻاجهون راز رباني،
خيال رڪن هڪ وحدت والا، ناوت ذڪر زباني،
سمجهہ 'نصيرا' هر صورت وچ، سير هَيئي سلطاني.

ريختہ هندي

هيءَ غزل "ڪلام شاهہ نصير" جي صفحي نمبر 117 تي ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ مصرعن ۽ لفظن جي ڪافي ڦيرڦار ٿيل آهي، پر اهو غزل آهي اڌورو ۽ اڻپورو، هيءَ ساڳي غزل علامہ تارڪ سائين پنهنجي بياض ۾ مڪمل درج ڪيو آهي، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

مُئن يعقوب سي حيران، يوسف وار ڪب آوي،
زليخا سين ٻهون غم ۾ مصر بازار ڪب آوي،
نهين ننڊ آتي آ ڪهين ڪُون هے ڪڇهہ صبر خاطر ۾،
خدا سے مانگتا هُون طالع بيدار ڪب آوي،
نهين آرام رات اور دن دلِ بي صبر ميرے ڪو،
هميشہ منتظر هُون او پَري ديدار ڪب آوي،
ڪيا مجبور فراق مجهے ايسا ڪہ چون بادِ خزان گل ڪو،
ميرا فرياد يہ هے موسم گلزار ڪب آوي،
ڪهان قاصد نے اس ڪے هے ڪَهان ڪُهتا اوئي ڪَب ڪَت،
اوئي رنجور ديوانہ ميري دربار ڪب آوي،
تيري لشڪر مغلم ڪو جبلي جيسا خَسينا ڪو،
ڇڙانے ڪو 'نصيرا'، حيدر ڪرار ڪب آوي.

طوالت جي خوف ڪان حضرت شاهہ نصير (جنهن کي هفت زبان شاعر، فخرالشعراء، حضرت علامہ تارڪ (العلورانوڪ تعلقو وارهہ)، مولانا، هادي، مرشد سائين، نصيرالدين گهوٽ قدس الله سرہ العزيز عليہ السلام، سڏيو آهي ۽ سندس ڪلام کي سراسر الهام چيو آهي.) جي ڪلام مان بيتن جو جائزو ورتو اٿم ۽ ٻيو بہ سندس ڪلام گهڻوئي آهي، جيڪو تقابلي اڀياس ۾ آڻي سگهجي ٿو. پر هتي اهو ضروري ڄاتم تہ ٿوري تي اڪتفا ڪجي ۽ اڪتفا ڪيم. باقي جيڪو ڪلام آهي، سو جڏهن بہ سندس ڪلام جو ٻيو ڇاپو ڇپايو وڃي تہ ان ۾ اهو رهيل ڪلام اڀياس هيٺ آڻي داخل ڪيو وڃي تہ جيئن جيڪو بہ فرق ۽ تفاوت هوندو، اهو ظاهر ٿي پوندو.

مون گهڻو وقت اڳ پنهنجي مضمون (1995ع) شاهہ نصيرالدين نصير ۾ اهو ذڪر ڪيو هو تہ مون کي علامہ نجفي تارڪ جي قلمي بياض مان جيڪو شاهہ نصير جو ڪلام مليو آهي، تنهن ۾ "سنڌي ٻوليءَ جون پنج ڪافيون، سرائڪيءَ جون ٽي ڪافيون، سر سارنگ مان ڇهہ بيت، هيرا رانجهو جا سرائڪي سورنهن بيت، سنڌي ۽ سرائڪي ڇهہ بيت، سُر جوڳ جا سنڌي ۽ سرائڪي پندرنهن بيت (جنهن ۾ ڪجهہ بيت هير رانجهوءَ جا شامل ڪيل آهن). بيت در هزنامهائي سگ جو هڪ بيت، سر رقيب جا ٽي بيت، سنڌي ۽ سرائڪي ٻارنهن بيت، هڪ غزل ريختہ هندي، مرثيہ پنج (جنهن ۾ سلام جي عنوان سان بہ شامل آهن). سي حرفي هير رانجهن بہ ۽ ٻيون بہ سہ حرفيون" اچي وڃن ٿيون.

مون اڳي پنهنجي مضمون ۾ اهو ڄاڻايو هو تہ جيڪر شاهہ نصير جو ڪلام هڪ هنڌ ڪَٺو ڪري ڇپايو وڃي ۽ خاص ڪري مون سنڌ جي اهم اداري سنڌي ادبي بورڊ کي گذارش ڪئي هئي تہ هن درويش صفت انسان ۽ صوفي شاعر جي ڪلام گڏ ڪرڻ ۽ ڇپائي پڌرو ڪرڻ ۾ جيڪر وِڪ وڌائي تہ جيئن هن باڪمال شاعر جو ڪلام شايع بہ ٿئي ۽ ضايع ٿيڻ ڪان محفوظ پڻ ٿئي. سو اڄ مون کي خوشي ٿي آهي، جو حضرت شاهہ نصير جو ڪلام اشاعت جي زيور سان سينگاري سهڻو ڪري پڌرو ڪيو ويو آهي، اهو جس آهي ڊاڪٽر نواز علي شوق ۽ شاهہ نصير جي سجاده نشين کي، جن ذاتي ڪوششون وٺي ۽ هڙان وڙان خرچ ڪري شاهہ نصير سائينءَ جو ڪلام اَدب جي ميدان تي آندو آهي.

شاهه نصير جو سمورو ڪلام سراسر الهام آهي، سندس ڪلام ۾ وڏو سوز ۽ درد سمايل آهي، جنهنڪري سندس ڪلام کي پرکڻ ۽ پُرجهڻ لاءِ دانشمنديءَ جو هئڻ نهايت ضروري آهي، آخر ۾ سندس ڪلام، فارسي، هندي ۽ اردوءَ مان نمونو طور هيٺ ڏجي ٿو:

[فارسي]

در رضائي خاطر فقرائي ڪوشيدن خوش است،
سر قاتل از ڪيف اين قوم نوشيدن خوش است،
بارها تڪرار ڪردم نزد پير مي فروش،
گفت از بيرخ 'نصيرا' عجيب پوشيدن خوش است.

—

غبار ڪوي او باديده رفتيم، زد رد جو ريش شبها نخفتيم،
زيار غبار، حال دل نهفتيم، بشمشيرم زدو باڪس نگفتيم.
که راز دوست از دشمن نهان به.

[هندي ريخته ڪافي]

رک نور جمال نظر وچ، تصوير نگار اندر وچ
سڻ عاشق عشق اشارا- بره نقارا.
جنهن وچ معشوق سماوندا، پهر موت نہ اس نون آوندا
قسم رسول خدارا- ڪر اعتبارا.
برهان وچ بيخود دهوڪے، جند جان ڪنون هٿ ڏوڪے
پچھے مارين نينهن نظارا- اناالحق وارا.
سانون پيرِ مغان فرمايا، وحدت راهہ بتايا
بلهار چوان بلهارا- يوسف يارا.

[اردو]

پنجۂ مرجان سے اس کے، جب پیا جام مَی،
اڑ گیا دل سے میرے جو خوف مرجانے کا تھا۔
ساقیا میخواروں نے کی آج میخواری عجیب،
زعفران سا رنگ سارا زرد میخانے کا تھا۔
مرغِ دل کو دام گیسو میں نہیں جینے کا غم،
اک خیال اس کو مگر ان خال کی دانے کا تھا۔
رشک، رضوان لیتا ہے، اس یار کے دربان سے،
اے "نصیرا" شرگین کاشان کاشانے کا تھا۔

[نظم]

حاڪم دوجهان نصيرالدين،
مالڪ هو مڪان نصيرالدين.
هاديءِ گهر مان نصيرالدين- مهدي طالبان نصيرالدين.
سرور عارفان نصيرالدين- مهتر عاشقان نصيرالدين.

مرجع سالڪان نصيرالدين- منبع ڪاملان نصيرالدين.
بود در عصر خويش قطب زمان- غوث پير و جوان نصيرالدين.
گشت نوشهره منبع انوار- شدچہ پرتو فشان نصيرالدين.
از امانت همي توان گفتن- مرشد مرشدان نصيرالدين.
بود الهام از شعرش- داشت شيرين بيان نصيرالدين.
'تارڪ' آمد بدر گهش سائل،
رهبرش هر زمان نصيرالدين.

فخرالشعراء علامہ محمد هدايت علي نجفي تارڪ جو مٿي نظم ڏنو ائم، شاھ نصير جي ساراھ ۾ ڪهڙو نہ سهڻو نظم آهي، جنهن مان سندس فڪر و فن ۽ مرشد جي روپ ۾ واضح طور تي ڄاڻ ملي ٿي ۽ هرڪو سندس مقام ۽ مرتبو سمجهي ٿو، اهڙيءَ ريت شاھ صاحب جي باري ۾ هن نظم مان خوب محظوظ ٿي سگهي ٿو.

مددي ڪتاب

1. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر (1961ع)، مولود، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد
2. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر (1961ع) ٽيھ اڪريون (جلد ٻيو) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد
3. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر (1985ع) سنڌي ڪافيون (جلد پهريون) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد
4. بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر (1990ع) سنڌي ڪافيون (جلد ٽيون) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد
5. چنا، محبوب علي (1966ع) ڪليات امين محمد/ ڇاپو پهريون سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد
6. خانائي، قريشي حامد علي ڊاڪٽر (1987ع) ضلعو نوابشاھ، تاريخي شهر ۽ شخصيتون، ڊسٽرڪٽ نوابشاھ ڪلچرل سوسائٽي نوابشاھ سنڌ
7. شوق نواز علي ڊاڪٽر (2004ع) ڪلام شاھ نصير، شاھ نصيرالدين ادبي ۽ ثقافتي ڪاميٽي نوشهرو فيروز.
8. قريشي علي اڪبر اسير (مارچ 1995ع)، مضمون/شاھ نصيرالدين نصير، ماهوار نئين زندگي حيدرآباد
9. مهر حاڪم علي (1-4-2007ع) روزانہ ڪاوش حيدرآباد (هائيڊ پارڪ)
10. نوشهروي سميع خانزاده (جنوري 1978ع) ماهوار نئين زندگي حيدرآباد

نوٽ: حضرت علامہ محمد هدايت علي نجفي تارڪ جو هيءُ بياض مڪمل 344 صفحن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ مختلف شاعرن جو فارسي، سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام جمع ڪيائين، جن مان شاھ نصير بہ هڪ آهي. هن ئي بياض جي آخر ۾ پنهنجون ٽي مثنويون بيسرنامہ عطار، نظم مقبول ترجمہ مثنوي بهلول ۽ مثنوي برهان الواصلين (قرآن شريف جي چند آيتن جو ترجمو) درج ڪيون اٿائين، ٽنهي مثنوين جي فوٽو ڪاپي مون وٽ آهي.

ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو

ڪلهوڙن جي دور جي هڪ وڏي عالم مخدوم محمد معين ٺٽوي جي تصنيفن جي الفابيٽيڪل فهرست

مخدوم محمد معين ٺٽوي (وفات 1161هه) ٻارهين صدي هجريءَ ۾ سنڌ جي انهن ستن عالمن مان هڪ هو، جن بابت علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب فرمائيندو هو ته جنهن وقت هندستان ۾ شاه ولي الله دهلوي (وفات 1176هه) علم جا واهڙ وهائي رهيو هو، ان وقت سنڌ ۾ ان جي ٽڪر جا ست عالم موجود هئا. جنهن بابت خود شاهه ولي الله دهلويءَ فرمايو هو ته:

ومن الرديف وقدركبت غضنفراً. (1)

يعني: تون علم جي ميدان ۾ شينهن تي سوار آهين، ان تي توسان ٻيلهه سوار ڪير ٿيندو؟

مخدوم محمد معين ٺٽوي هڪ ئي وقت ۾ علم تفسير، حديث، اصول حديث، فقه، اصول فقه، تصوف، فلسفه، منطق، زيج، نحو، صرف، معاني، بيان، بديع، نجوم، موسيقي، ريميا، ڪيميا ۽ هيميا ۾ ڪامل مهارت رکندو هو. ۽ انهن علومن ۽ فنونن ۾ هو تصنيف به ڪري سگهندو هو بلڪ هن انهن مان ڪجهه علمن ۾ ڪيترائي رسالا ۽ ڪتاب لکيا ۽ پنهنجي يادگار طور 100 کان وڌيڪ تصنيفون ڇڏي ويو. ڪيس لکڻ جو ڏانءُ هو . سندس بيان ۾ رواني ۽ پختگي هئي. سندس تصنيفون عربي ۽ فارسي ۾ آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪا به سندس تصنيف دريافت نه ٿي سگهي آهي. مخدوم محمد معين ٺٽوي جي تصنيفن تي جڏهن نظر وجهجي ٿي ته ڪڏهن هو ابن الهمام جهڙي محقق تي تنقيد ڪندي نظر اچي ٿو. ڪڏهن امام نووي ۽ ابن الصلاح جهڙن جبلن جي وچ ۾ محاڪمو ۽ سرچاءُ ڪندي ڏسجي ٿو. ڪڏهن سيد صفة الله خير آبادي جي اعتراضن جا جواب ڏيندي علم جا موتي ورهائي ٿو . ڪڏهن فلسفي جي باريڪ مسئلن تي بحث ڪندي ملا صدرا، ابن سينا ۽ طوسي جون سڪون لاهي ٿو. ڪڏهن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سان ته ڪڏهن شيخ محمد حيات ڇاڇڙ عادلپوري سان رساله بازي ڪندي ڏسجي ٿو. ڪڏهن صوفين جي سائيڊ ۾ آهي ته ڪڏهن ماتريدين سان موافقت ڪندي اشعرين تي اعتراضات ڪري ٿو. هن مختصر مقالي ۾ مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي سوانح حيات ڏيڻ ممڪن نه آهي، ان تي منهنجو تفصيلي مقالو الڳ ڇپيل صورت ۾ ۽ رف موجود آهي. اسان ڪي صرف مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي تصنيفات جو مختصر جائزو پيش ڪرڻو آهي ۽ الف باء جي ترتيب تي هڪ مفصل فهرست سندس ڪتابن جي ڏيڻي آهي. جيئن مخدوم محمد معين يا سنڌي عالمن تي تحقيق ڪندڙن ۽ تحقيقي مقالا لکندڙن لاءِ هڪ بنياد فراهم ٿئي ۽ مخدوم صاحب جا جيڪي ڪتاب ۽ رسالا دستياب نه ٿي سگهيا آهن، سي سنڌ جي ڪتب خانن مان ڳولهي سگهجن ۽ انهن جي حفاظت ڪري سگهجي.

اسان جي قديم عالمن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات 1174 هه)، تصنيفات جي تعداد ۾ سرفهرست آهي جنهن جي تقريباً 175 کن تصنيفن جا نالا ملن ٿا ۽ 100 کن دستياب به آهن. ان کان پوءِ ٻئي نمبر تي مخدوم محمد معين ٺٽوي آهي. جنهن جي 100 کان وڌيڪ تصنيفن جا نالا مليا آهن.

اها ته اسان جي خوش قسمتي چئجي جو مخدوم صاحب جي ڪنهن شاگرد سندس 90 کن تصنيفات جي فهرست مخدوم صاحب جي رسائل جي هڪ مجموعي ۾ لکي ڇڏي، جيڪو مرحوم حافظ اسماعيل صاحب جي ذاتي ڪتب خاني جي زينت بڻيل آهي. الحمدلله انهيءَ مجموعي جي زيارت سندس لائق فرزندن ۽ استاد غلام مصطفيٰ راڄپر جي مهربانين سان نصيب ٿي جنهن جي مطالعي مان اهو به معلوم ٿيو ته اهي ڪتاب ۽ رسالا ڇهن جلدن ۾ محفوظ هئا، پر افسوس جو باقي 5 مجموعا اسان جي نظرن کان اوجهل آهن ۽ اسان ڪي ديدار کان محروم

ڪيو ويئا آهن خبر نہ آهي تہ اهي 5 مجموعا پنهنجي ساٿين ڪان ڪٿي وڃڙيا ۽ ڪيئن وڃڙيا.

ان ڪانسواء مخدوم صاحب جون ٻيون بہ تصنيفون آهن، جن جا يا تہ نالا مليا آهن يا خود دستياب آهن.

ڪنهن دور ۾ مشهور محقق پير حسام الدين راشدي صاحب، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي تصنيفن جي الفابيٽيڪل فهرست "تماهي مهراڻ" ۾ ڏني هئي، جيڪا بعد ۾ "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" اندر بہ شايع ٿي هئي. مان بہ انهي طرز تي مخدوم محمد معين ٺٽوي جي تصنيفن جي فهرست ترتيب ڏني آهي، سا پيش خدمت آهي. جن ڪتابن جي باري ۾ معلومات ملي آهي تہ ڪاٿي آهن، انهن جي وضاحت "حوالا ۽ سمجهاڻيون" ۾ ڪئي آهي. ياد رهي تہ هيءَ فهرست 105 ڪتابن جي بيان تي مشتمل آهي .

تصنيفات

مخدوم محمد معين بن محمد امين ٺٽوي

(الفا بيٽيڪل فهرست).

الف

1. إبرَاءُ العينِ العَمياء فِي عدم ثبكتِ البتول الزهراء.
2. إبراز الضمير للمنصف الخبير.
3. إثباتُ واجب الوجود بِالمَنهِج الغير المعهود.
4. أداء النمة في ما بُدي مِن عَصمة الأئِمَة.
5. الاعتِدالاتُ الاربعة. (رسالة في الاعتدالات الاربعة) (2)
6. أقوَي النريعة في الفرق بَين الرافضي والشيعة.
7. إكسير الهداية والنفع في جمع احاديث الرافع. (3)
8. أنوار الوجد من منح المجد.
9. أنينُ الكربة في أحزان الغربة. (قصيدة مسماة بانين الكربة في احزان الغربة)
10. ايقاظ الوسنان في بطلان الكفاء ة باهل بيت الرضوان. (4)

_ب_

11. بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود. (5)
12. البرهان اللازب على استحالة ترويج الكاذب. (6)
13. بَهجَةُ النظار في براء ة الابرار.
14. بوادر الجود في تحرير وحدة الوجود. (7)
15. بياض الحديث. (8)
16. البيان المحمود في أن الحقائق مع النفس في الهبوط والصعود.

- ت -

17. تُحفة الظريف في جمع الحديث با لضعيف.
18. تحفة النحرير في من نزلت فيہ آية التطهير.
19. ترصيص الاساس في اثبات التكوين مع الانفاس.(9) (رسالة في اثبات التكوين مع الانفاس)
   - تعليقات على بادهة الورود في اثبات وحدة الوجود. (حل العقود عن نقود بادهة الورود)
20. تعليقات على دلائل الخيرات. (10)
   - تعليقات على الآدابِ الباقيةِ (التنبيهات الوقية عن سوء الفهم في الآداب الباقية)
21. تعليقات على رسالة التَوَجه الأ ئم لِلقونوي.
22. تعليقات على رسالة صدع القدم.
23. تعليقات على نَير الضحي.
24. التنبيهاتُ الوَقِيَةُ عن سوء الفهم في الآداب الباقية (11) (تعليقات علي الآداب الباقية)
25. التنبيه على سوء الفهوم في أن المثلية لا تُوجِبُ العموم.(12)
26. تنبيه القاصر في منع تاخرِ خلق السماء عَن العناصر.
27. تنوير الهادي في رفع الايادي في جواب كشف الزين.
   - تعليقات على شرح الزوراء (جلاءالعين العمياء)

- ث -

28. ثبت الاسانيد (13)

- ج -

29. جلاء العين العمياء في حل عبارات شرح الزوراء. (تعليقات على شرح الزوراء). (14)
30. الجو هر الثمين في اثبات قدم التكوين. (15)
31. جمع النكات.

- ح -

32. حاشية شرح عمدة الاحكام لابن دقيق العيد

- حاشية شرح الزوراء (جلاء العين العمياء / تعليقات شرح الزوراء).

33. الحجة الباهرة في لزوم المعادين علي الاشاعرة.
34. الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية. (16)
35. حصول المرام في التوسل بخير الانام ﷺ.
36. الحق الصريح في ما يتعلق بشعور الميت في الضريح.
37. حل العقود عن نقود بادهة الورود. (تعليقات علیٰ بادهة الورود)

- خ -

38. خرق العاد ة الدرسية في بيان اسرار القصيدة الخرسية.
39. خرق العادة في بعض ما يتعلق بمسئلة الاعادة.
40. الخواطف مِن منح العواطف.

- د -

41. دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة با لحبيب ﷺ. (17)
42. دفع ازدراء الصدراء عن عبارة الزوراء.
43. الدقيقة الفاخرة في كشف نزا هة العارفين.

- ر -

44. رسالة أويسيہ. (18)
45. رسالة في اثبات ايمان ابي طالب. (19)

- رسالة في اثبات التكوين مع االانفاس (ترصيص الاساس في اثبات التكوّين).

46. رسالة في الجواب عن ما اورد الشيخ حيات علي المواهب.
47. رسالة في الجواب عن ما كتب الشيخ حيات علي نير الضحیٰ .

- رسالة في انتقاد الموضعين من فتح القدير (غاية التحرير في تعقب عبارة فتح القدير).

48. رسالة في جواب ما كتب الشيخ محمد هاشم علي المكتوبين.
49. رسالة في بعض مصطلحات الزيج.
50. رسالة في بحث التناسخ. (20)

- رسالة في بيان الكلي الطبعي (منحة الالمعي في بيان الكلي الطبعي). (21)

51. رسالة في الرد علیٰ منهاج السنة لابن التيمية. (22)
52. رسالة في تحقيق معني حديث لا نُورث ما تَرَكنَاهُ فهو صدقة. (23)
53. رسالة في الكلام علیٰ حديث المصرّاة. (24)
54. رسالة في الاجوبة الفاضلة للاسئلة العشرة الكاملة.
55. رسالة في قدح يزيد. (25)
56. رفع الاشكال والزحمة في مآل الكل إلي الرحمة. (26)
57. رفع الالتباس في امر الخاتم والقرطاس.
58. رفع الجهالة في مد عهد الرسالة. (27)
59. رباعيات وغزليات علیٰ مذاق اهل الذوق.

- رسالة في الاعتدالات الاربعة. (الاعتدالات الاربعة)

60. رباعيات وقصائد في مرثية سيد الشهداء.
61. رفع الغين في تنزل العلم الي العين. (28)
62. رفع الغين في المنع علیٰ ان المهدي ليس من ولد الحسين.

- ز -

63. زبدة التدقيقات في تحقيق زيادة الصفات.

- س -

64. سحق الصلاية لمسئلة خاتم الولاية.

- ش -

65. شرح ابيات ثلاثة من القصيدة التائية (الهائية) من ديوان ابن الفارض.
66. شرح ديوان حافظ. (29)
67. شرح المثنوي المعنوي. (30)
68. شفاء العليل في حديث امامة جبرئيل.

- شرح العقائد الصوفية (المعرفة المحيرة)

- ص -

69. صدع القمر في تحقيق تعلق الوجود بالعدم. (31)
70. صحو المعلوم عن الموهوم في الفرق بين الحال المحمود والمذموم.

- ط -

71. طريقة العون في حقيقة الكون. (32)

- ع -

72. عقد الانامل في الايمان علي العلم الكامل .

- غ -

73. غاية الاعتماد في مسئلة الخضاب بالسواد.
74. غاية الايضاح في المحاكمة بين النووي وابن الصلاح. (33)
75. غاية التحرير في تعقب عبارة فتح القدير. (رسالة في انتقاد الموضعين من فتح القدير)
76. غاية الفسخ لما تمالؤوا عليه في مسئلة النسخ.
77. غاية ما ظهر لا ضعف الانام في ان الكلام المحتمل لا يوجب الاسلام. (34)
78. غاية مدارج الفك لعقدة قولهم اليقين لا يزول بشك. (35)

- ق -

79. قرة العين في البكاء علي الحسين*. (36)
80. القصيدة الخرسية في تحير جمال خير البرية ﷺ.
- قصيدة مسماة ب "انين الكربة في احزان الغربة" (انين الكربة في احزان الغربة).
- قصيدة مسماة ب "نعيم الانواق" (نعيم الانواق)
81. القول الجلي في بطلان النكاح بغير اذن الولي.
82. القول السوي في ايمان آباء النبي ﷺ

- ل -

83. لباب الاسرار (37)
84. لمعان الاشراقات في حل بعض مواضع النفحات.
85. اللمعة في شروط الجمعة.

- م -

86. مدد الغيوب في حل نكات كشف المحجوب.
87. المدرار الديمة الي الحا شية القديمة.
88. مرآ ة الشهود لوحدة الوجود والموجود. (38)
89. مرقات الافهام في مسئلة الكلام.
90. مطارحات التحقيق في ما يتعلق ببرهان التطبيق. (39)
91. الملتقط من الواضح كالبدر في وضع الايدي علي الصدر. (40)
92. المنتخب من مجمع النكات. (41)
93. منحة الالمعي في بيان الكلي الطبعي. (42)
94. منظوم فارسي درجواز گريستن بر امام حسين*. (43)
95. منهج السداد في قسمة معاش الاولاد
96. مواهب سيد البشر في حديث الخلفاء الاثني عشر. (44)
97. المعرفة المحيرة في شرح العقائد الصوفية (شرح العقائد الصوفية)

- ن -

98. نزل الاذكياء في شرح بيت واحد من ديوان سيد الاوصياء
99. نزهة الفهوم في تعريف اعجوبة العلوم .
100. نعيم الانواق (قصيدة مسماة ب "نعيم الانواق")
101. نورالعين في تحليل قول صاحب حكمة العين .
102. نير الضحیٰ في حكم قص اللحیٰ . (45)

- هـ -

103. هداية اولي الالباب في دلالة المطلق علي الاستيعاب.

- و -

104. الواضح كالبدر في وضع الايدي علي الصدر.
105. وصل الاصل في ابطال النقل.

حوالا ۽ سجھاڻيون

(1) حواشي دراسات اللبيب طبع سنڌي ادبي بورڊ 1957 ص 292
(2) علامر قاسمي صاحب جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي.
(3) سيوهاڻي بزرگن جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.
(4) علامر آء آء قاضي سينٽرل لائبريري، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ ڏٺو اٿر.
(5) علامر قاسمي صاحب جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي.
(6) راقمر الحروف وٽ قاسميه لائبرري ۾ موجود آهي.
(7) علامر قاسمي صاحب جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي.
(8) سنڌ ميوزمر حيدرآباد ۾ موجود آهي.
(9) علامر قاسمي صاحب جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي.

(10) سنڌ آرڪائيوز ۾ موجود ذخيره ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ اندر موجود آهي .
(11) چوٽيلاروي بزرگن جي ڪتب خاني ۾ (ڳوٺ ڪانڊيرو ڪنڀار لڳ هنگورنو،ڪپرو) ۾ موجود آهي.
(12) راقم الحروف وٽ قاسميه لائبرري ۾ موجود آهي.
(13) راقم الحروف وٽ قاسميه لائبرري ۾ ان جو عڪس موجود آهي.
(14) تذڪره مشاهيره سنڌ جلد 1 صفحه 163
(15) علامه قاسمي صاحب جي لائبرري ۾ موجود آهي. علامه قاسمي صاحب ان جو اردو ترجمو، ماهنامه "الولي" ۾ قسط وار شايع ڪيو هو .
(16) راقم الحروف وٽ قاسميه لائبرري ۾ ان جو فوٽو موجود آهي. ان رسالي جي رد ۾ شيخ حيات سنڌي ڪتاب لکيو هو.
(17) سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1957 ۾ ڇپيو هو.
(18) تازو اردو ترجمي سان، وري سنڌي ترجمي سان شايع ٿيو آهي.
(19) ڏسو فقهاء هند جلد 2/5 صفحه 239
(20) علامه قاسمي صاحب جي لائبرري ۾ موجود آهي.
(21) ڏسو فقهاء هند جلد 2/5 صفحه 239
(22) اهو رسالو ته دستياب نه ٿي سگهيو آهي البته مخدوم محمد هاشم ٺٽوي طرفان ان جو رد "الحجة القوية" نالي سان ڊاڪٽر عبدالقيوم السنڌي (پروفيسر ام القرئ يونيورسٽي ، مڪة المڪرمة) جي تحقيق ۽ مقدمه سان، سعوديه ۾ شايع ٿيو آهي.
(23) راقم الحروف اهو رسالو ڏٺو آهي .
(24) ڏسو فقهاء هند جلد 2/5 صفحه 239
(25) ذخيره مخطوطات ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌ آرڪائيوز ڪراچي ۾ موجود آهي.
(26) علامه قاسمي صاحب جي ڪتبخاني ۾ محفوظ آهي.
(27) سيوهاڻي بزرگن وٽ موجود آهي.
(28) علامه قاسمي صاحب جي لائبرري ۾ محفوظ آهي.
(29) شرح ديوان حافظ جو ذڪر مولانا وفائي تذڪره مشاهيره سنڌ ج 1 ص 163 ۾ ڪيو
(30) شرح المثنوي جا ڪجهه اقتباس "لطائف المعلوم" نالي هڪ علمي بياض (تصنيف مولانا عبدالقادر پنهواري) ۾ راقم الحروف ڏٺا آهن.
(31) علامه قاسمي صاحب جي لائبرري ۾ محفوظ آهي.
(32) سنڌ آرڪائيوز (ذخيره ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) ۾ موجود آهي. ۽ علامه قاسمي صاحب جي ڪتب خاني ۾ به آهي.
(33) راقم الحروف وٽ قاسميه لائبرري ۾ ان جو عڪس موجود آهي.
(34) راقم الحروف وٽ ان جو خطي نسخو موجود آهي.
(35) راقم الحروف وٽ ان جو عڪس موجود آهي.
(36) ان جو خطي نسخو، مڪتبة الملڪ عبدالعزيز، مدينة المنورة ۾ موجود آهي.
(37) لباب الاسرار جو ذڪر "مناقب مخدومين" ۾ آيل آهي.
(38) علامه قاسمي صاحب جي لائبرري ۾ محفوظ آهي.
(39) علامه قاسمي صاحب ان جو اردو ترجمو "الولي" ۾ قسطوار شايع ڪيو هو.
(40) راقم الحروف وٽ ان جو قلمي نسخو موجود آهي.
(41) راقم وٽ ان جو عڪس موجود آهي.
(42) علامه قاسمي صاحب جي لائبرري ۾ محفوظ آهي
(43) راقم الحروف وٽ اهو منظوم ۽ ان جو جواب منظوم فارسي ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي طرفان، فوٽو اسٽيٽ موجود آهي.
(44) راقم الحروف ان جو ڪجهه حصو مٽياري ۾ ڏٺو هو.
(45) راقم وٽ ان جو عڪس موجود آهي.

جيڪو چاهيو ٿا، سو ماڻيو

دنيا جي سڀ کان وڏي سائنسي دماغ البرٽ آئن اسٽائن چيو هو ته: ”حرف ۽ خيال ئي سڀ ڪجهه آهي ۽ اهو توهان جي ايندڙ ڪاميابين جو عڪس آهي.“

پنهنجين ڪاميابين بابت حرف ۽ خيال- يا وري اسان جي ذهن جو پنهنجي ڪاميابين جي سلسلي ۾ هڪ صاف تصور ناهڻ جو عمل ڪاميابي حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ هڪ بهترين هٿيار ثابت ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته ان وسيلي اسين نه وڏن رُخن کان ڪاميابي حاصل ڪرڻ کي غيرمعمولي حد تائين تيز کان تيز ڪري سگهون ٿا.

1- خواب ۽ خيال واري عمل ذريعي توهان جي پنهنجي لاشعوري ذهن جون تخليقي صلاحيتون پيدا ٿين ٿيون.

2- خواب ۽ خيال ذريعي توهان جون صلاحيتون پيدا ۽ فعال ٿين، ذهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪين ٿيون، جنهنڪري اسين ڪاميابيءَ ڏانهن انهن امڪانن ۽ موقعن تائين پهچي سگهون ٿا.

3- خيالن ۽ خوابن واري عمل ذريعي اهي ماڻهو، ذريعا ۽ وسيلا توهان ڏانهن ڇڪجي ٿا اچن، جن جي مدد ۽ سهڪار سان توهان ڪاميابي حاصل ڪري سگهو ٿا.

ماهرن ۽ تحقيق ڪندڙن جو چوڻ آهي ته جڏهن توهان پنهنجي حقيقي زندگيءَ ۾ ڪو به ڪم ڪريو ٿا ته توهان جو دماغ ان تي اينئن ئي عمل ڪري ٿو، جيئن توهان سوچيو ٿا. جڏهن توهان صرف ڪنهن خيال يا خواب ذريعي ڪا سرگرمي ڪندي محسوس ڪريو ٿا، ٻين لفظن ۾ توهان عملي طور ڪو ڪم ڪريو يا ان بابت سوچڻ بنا عمل ڪريو، توهان جو ذهن ٻنهي حالتن ۾ سرگرم ٿي توهان جو ساٿ ڏئي ٿو.

جيڪڏهن اسين ڪا به نئين شيءِ ڪريون يا وري ان بابت سوچيون ته ان تي به اهو عمل لاڳو ٿئي ٿو. تازي ڪوجنا مان ظاهر ٿيو آهي ته جيڪي ماڻهو پنهنجو گهربل مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڀرپور خيال ۽ خواب ذريعي ان جو خاڪو ناهين ٿا، اهي سؤ سيڪڙو ڪامياب رهن ٿا ۽ جيڪي ماڻهو پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ پنهنجن خيالن ۽ خوابن کي سرگرم نه ٿا ڪن، انهن کي اڌ جيتري ڪاميابي حاصل ٿئي ٿي.

مقصود گل

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ لفظن جي مصوري

شيخ اياز جهڙي هماليه قد شاعر تي لکڻ جي لاءِ ٻه وڏي هانءَ ۽ همت جي ضرورت آهي، پر محبت شيءِ ئي اهڙي آهي جا سڀ پابنديون ۽ پروٽوڪول نظرانداز ڪري پنهنجي اظهار لاءِ آتي ٿي ويندي آهي. هيءَ ٻه هڪ محبت جو اظهار آهي، جنهن منهنجي ننڍڙي قد ۽ قلم کي لکڻ تي مجبور ڪري شيخ اياز تي لکڻ لاءِ مجبور ڪيو آهي.

شيخ اياز جهڙي سمنڊ سمان وسيع، گوناگون شخصيت ۽ ڪروڙين ستارن سان سجايل اُڀ سمان سندس فن ۽ فڪر جي بي پايان خزاني تي ڪير هڪ وقت ڪجهه لکي، سمجهي يا سمجهائي سگهي ٿو؟

هن شاعر جي شاعريءَ جا هزارين پهلو آهن، جنهن جي اکر اکر ۾ عميق سمايل آهي. جڏهن پڙهو تڏهن نئين نکوري. جڏهن سوچ، نئين معنيٰ ۽ نئون مفهوم. سندس ورن ورن ويچارن کي لفظن جي لڙهي ۾ پوئي پورو پوتاميل پيش ڪرڻ، مان سمجهان ٿو منهنجي وس جي ڳالهه ته هرگز نه آهي.

اسان جي ڏاهي ڊاڪٽر عطا محمد حاميءَ چيو آهي ته: ”شاعري ته گهڻا ڪندا آهن پر شاعر ڪو ڪو ئي هوندو آهي.“

شاعر جي اهميت، شيخ اياز جي لفظن ۾ هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿي: ”عظيم شاعر صدين جا سوداگر هوندا آهن. هو اهو وڻج (وڙ) ورهائيندا آهن، جنهن سان انساني من سدائين مالا مال رهندو آهي.“

انهيءَ حوالي سان اسان جو شيخ اياز ٻه هڪ اهو صدين جو سوداگر شاعر آهي، جنهنجي ورهايل وکر سان انساني من صدين تائين مالا مال ۽ سرشار رهندو.

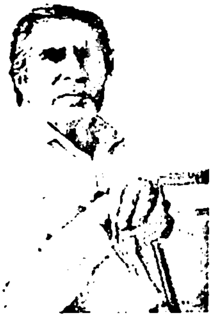

شيخ اياز جي شاعريءَ جا اکيچار ويس ورن ۽ رنگ روپ آهن پر هتي مان سندس شاعريءَ ۾ ڪيل لفظن ۾ مصوريءَ واري پهلوءَ کي سامهون آڻڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو.

جيڪڏهن شيخ اياز جي شاعريءَ کي هڪ چيٽڪ يا مصور واري اک سان پڙهي ڏسبو ته شيخ اياز اسان کي هڪ چترڪار يا مصور شاعر جي صورت ۾ نظر ايندو [illegible] ته هن پنهنجي قلم کان چترڪار جي برش وارو ڪم ٻه ورتو آهي.

سندس شاعريءَ ۾ هزارين لفظ اهڙا ضرور ملن ٿا جن ۾ مصوريءَ جا عڪس نمايان نظر اچن ٿا ۽ سندن ڪيل شاعريءَ جي منظرنگاري مصور جي ناهيل ڪنهن تصوير وانگر هوبهو نقش ٺجي تصور جي ڪئنواس تي نکري نروار ٿي بيهي ٿي ۽ انهيءَ ڳالهه جو اظهار شيخ اياز پاڻ ٻه پنهنجي شاعريءَ ۾ هن ريت ڪيو آهي ته مان چترڪار شاعر آهيان.

آهيان مان آهيان،
آهيان مان، توکان اڳي،
ويهي چترڪار جيئن، توکي ٿو ناهيان

توسان پنهنجي مورتي پل پل وراهيان
مان جو تنهنجو روپ هان توکي ٿو چاهيان
آهيان مان آهيان
توکان اڳي.

(ڪتين ڪر موڙيا جڏهن II) ص 24

شيخ اياز پنهنجي شاعريءَ ۾ مصوري ڪرڻ سان گڏ دنيا جي مشهور مصورن جو به ذڪر ڪيو آهي. اولهه جي مشهور مصور پڪاسو کي پنهنجي سنڌ جي سونهن ۾ چوماسي جو احوال اوريندي هيئن يلا ڪيو آهي:

چوٽرا چڪائي جڏهن مون وٽ چؤماسو،
ڏسي پڪاسو، ڏندين ڏيئي آڱريون.

(سورج مکيءَ سانجهه) ص 32

اياز جي شاعري گوناگون اوهيڙي جي روڪ آهي. جنهن ۾ سماجي صورت حال، سياست جا رنگ، تاريخ جا ترورا، جنگ ۽ ويڙهاند جا عڪس، ريتون رسمون، ڏيهه پرڏيهه، راجا پرجا، سنڌ جي سونهن، ٿر، لاڙ، وچولو، شهر نگر، ٻهراڙيون ۽ ڳوٺ، چنڊ، ستارا، سج رونقون ۽ روشنيون قوم ۽ قومي تحريڪون، آزادي جو آدرشي اُتساهه، رهبري ۽ رهنمائي، عشق عبادت، صوفيانه راز ۽ رمزون، تصوف ۽ تصرف، جرئت ۽ جُهد مسلسل، مينهن، برساتيون ۽ موسم جا بدلجندڙ رخ ۽ روپ، درد ۽ غم جو فلسفو، ايڪانت ۽ انقلاب. مطلب ته اياز جي شاعري هڪ عجيب ۽ رنگا رنگ ڪائنات آهي، جنهن ۾ جهڙي ڦڙي کان وٺي خشڪي ۽ تري جا سڀ عڪس ۽ اولڙا سمايل آهن. بس صرف ضرورت انهيءَ ڳالهه جي آهي ته پڙهندڙ جا احساس ۽ اِندريون مضبوط ۽ محسوس ڪرڻ واري حس ۽ احساس هجي.

اياز جيڪي تصويري عڪس پنهنجي شاعريءَ ۾ چٽيا آهن، انهن کي مختلف موضوعن ۽ ورنن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. جيئن سونهن جا عڪس، سماج جا عڪس، فطرت جي تصويرڪشي، غم ۽ وڇوڙي جون تصويرون، ۽ تاريخ جا اولڙا ۽ عڪس، غربت جون تصويرن جا عڪس وغيره.

انهن مان هتي ڪجهه قلمي تصويرون پڙهندڙ جي لاءِ پيش ڪجن ٿيون:

شيخ اياز، پنهنجي ڪاريگر قلم کان سنڌ جي مهان چترڪار فتاح هاليپوٽي جي برش وارو ڪم وٺندي، پنهنجيءَ هن وائيءَ ۾ شام جي ويلي، پکين جي وڻ ۾ واهيري ۽ چنڊ جي فانوس جا تصويري عڪس ڪهڙا نه خوبصورت رنگن ۾ چٽيا آهن:

سج لٿي چُون چُون
وڻ ۾ ڪيڏي ٿي وئي!
هو فانوسو چنڊ جو، ڪنهن لٽ ٻاريائون،
ٻوٽيان ٻنيو رات جو يا اڄڻو آهين تون
سج لٿي چُون چُون
وڻ ۾ ڪيڏي ٿي وئي.

(هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن)، ص 47

شيخ اياز چنڊ جو ٻيو نقش، هوا ۾ ٻينل، وري هيئن چٽيو آهي:

پويون چنڊ هوا ۾ آهي.
گهاٽ اجان سنسان لڳي ٿو.
ڪائي گونج فضا ۾ آهي،
چا مندر ۾ گهنڊ وڃي ٿو؟

(ٻڙ جي ڇانءَ اڳي کان گهاٽي)، ص 98

آسمان جي فانوس کان پوءِ وري اياز ڌرتيءَ جي فانوسن، ريل ۽ ريلوي اسٽيشن جي تصوير هيئن چٽي آهي:

چاڙهي پوري ٿي، لاهيءَ ۾،
ريل وڃي ٿي اونداهيءَ ۾،
دور ڪٿي فانوس ٻرن ٿا.

شايد ڪا اسٽيشن آهي!
پر هي منهنجي منزل ناهي.

(ٻڙ جي ڇانءِ اڳي کان گهاٽي)، ص 100

شيخ اياز، پنهنجي شاعريءَ ۾ پنهنجي سماج جا عڪس بہ چٽيا آهن. غربت جا، اميريءَ جا، مزدورن جا، هارين جا، ڳوٺ جا ۽ ڳوناڻن ڪردارن جا. سندس شاعريءَ ۾ چٽيل چندُ معاشرتي نقش هيٺ ڏجن ٿا:

هڪ غريب هاري جي تصوير اياز پنهنجي قلم جي برش سان اجهو هيئن ناهي آهي:

سانجهيءَ ٽاٽو، گوڏ، جا ڏڪَ ڏئي نيري،
پنارڪ، پيري، هاري لڏندو لٿ تي.

هاريءَ جي ٻارڙن جي تصوير شاعر وري هيئن ٺو چڪي:

هاريءَ حُقو هٿ ۾، ٺُهہ چوندن ٿا ٻارڙا،
پرسان هن جي ڏيئڙي، لسيءَ جو چُڪو،
ساٿاري ڳڪو، اوڌر پاڌر ڳالهيون.

(هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن)، ص 36-35

مهاڻي ٻارڙيءَ جي تصوير ڪشي هن بيت ۾ ڪهڙي نہ خوبصورت ڪيل آهي جو هيءُ بيت پڙهڻ سان ذهن تي سچو عڪس اُڪري ٿو وڃي.

وڃي آهي نينگري ڪِڪي ڪاريءَ تي،
چلر واريءَ تي، چمڪن پيا اُس ۾.

شيخ اياز، پنهنجي شاعريءَ ۾ تاريخي تصويرون بہ ڏاڍيون خوبصورت ۽ هوبهو ناهيون آهن، ايتريون حقيقت جي ويجهڙيون جو جڏهن سندس تاريخي عڪسن واري شاعري پڙهجي ٿي تہ جڻ انهيءَ دور ۾ پهچي ٿو وڃجي.

ڏاهر جي ڏيوري، آڌيءَ رات جو چنڊ ۽ اروڙ جي رات وارا هي عڪس ڏسو، ڪهڙا نہ ويجهڙائيءَ ويجهڙا آهن.

ڇا ڪان ڏاهرَ ڏيوري ڳولي پيو چنڊ،
آڌي رات اروڙ ۾
ڇا ساڳي اُتهاس ڪي دهرائي ٿو منڊ،
آڌي رات اروڙ ۾،
جرڪي جرڪان ڪيترو هي اونداهو ڪنڊُ
آڌي رات اروڙ ۾

اياز جي هيءَ وائي ورجائي ڏسون. هن وائي پڙهڻ سان اڻين ٿو محسوس ٿئي جڻ هيمون ڪالاڻي جو روح اڄ بہ اُماس رات ۾ ريل جون پٽيون اکوڙي پُورن جي باقيات کي نهوڙي نابود ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل هجي.

پٽا اکيڙي،
وينو رات اماس جي،
اڄ تائين اتهاس ۾ هو ساڳي ٿو جهيڙي!
ابتا ٿوپا وقت جا پيو اديڙي!
هيمون! هي ٺهڪو ٺيو، ڇا جو اڙي ڙي!
وينو رات اماس جي

(هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن)، ص 22-121

شيخ اياز پنهنجي ڪتاب "هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن" ۾ بيتن جي شاعريءَ ۾ ڪيل لفظن جي شاعريءَ جو ذڪر ساڳئي ئي ڪتاب جي مهاڳ ۾ هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

"هتي ٻن ڳالهين جو مان ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو. پهريون تہ هن مجموعي ۾ شايع ٿيل ڪيترائي بيت پڪاسو جي تصويرن وانگر آهن....".

پر منهنجي نظر ۾ "هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن" جي شاعري، جا نہ صرف بيت پر نظم جي شاعري بہ، پر گهڻي ڀاڱي هن ڪتاب جي سموري شاعري، شيخ اياز جي لفظي تصويرن جو هڪ خوبصورت البم آهي، جن جا عڪسي مثال مٿي مون تاريخي تصويرن، جي عنوان سان ڏنا آهن. وري بہ

سندس نظمن ۽ لفظن جي شاعريءَ جا ڪجهه عڪس ڏسو، جن ۾ اڪيلي رات، چنڊ جي جهاتي، وهندڙ نهر ۽ نيري سمنڊ جون اڪري تصويرون، پنهنجا نرمل نظارا ڪنيو بيٺيون آهن.

هيءَ رات اڪيلي ڇو آهي؟
ٿو چنڊ دريءَ مان واجهائي،
۽ ان ۾ باقي جو آهي،
ٿي سوڀ صراحي ڇلڪائي.

ٿي سامهون جيڪا نهر وهي،
تون تنهن تي جڻ لهرائين ٿي،
ڪو گيت انوکيءَ، پيڙا جو،
تون رمندي ان ۾ ڳائين ٿي.

”هان ويندس توکان دُور اُتي،
هي وهندي نهر جتي ناهي،
خاموش سمندر نيري ۾،
من جي لهر جتي ناهي.“

(ص 19-218)

شيخ اياز جي شاعريءَ جي ڪتاب ”ڪاري رات ڪُهنگ“ جي صفحي نمبر 140 تي هڪ خوبصورت وائي آهي جنهن جو وراڻو آهي ”هي به هڪ تصوير آ“ هن وائيءَ جي هر بند ۾ شاعر هڪ نئين، لفظن جي تصوير چٽي آهي ۽ ائين محسوس ٿو ٿئي ته هن وائي کي تصويري وائي بنائڻ لاءِ شاعر، شعوري طرح قلم ڪان برش جو ڪم ورتي هن وائيءَ کي لفظي مصوري واري شاعريءَ جو ويهي رنگ پريو آهي:

ماءُ جي ڇاتيءَ مٿان هي ٽج ڏاڪ ٻارڙو،
هي به هڪ تصوير آ،
پيءُ پوڙهي، باغ مان آندو ڪجين جو ڪارڙو،
هي به هڪ تصوير آ،
مينهن سانوڻ جو پوي ٿو، ٿو وهي نيسارڙو،
هي به هڪ تصوير آ،
ٿي ٿئي رم جهم مٿان، ٽم ٽم ڪري ٿو تارڙو،
هي به هڪ تصوير آ،
ڪر پلارا پال پنهنجا، ٿو ڇوي ويچارڙو.
هي به هڪ تصوير آ،

(ڪاري رات ڪُهنگ)، ص 140

اياز جي تصوراتي اک سندس مصوريءَ واري شاعري ڪرڻ لاءِ شِوَ راتڙيءَ تي ساڱ ٻيلي جي هوبهو تصوير چٽڻ لاءِ هي ڏسو ڪهڙا نه خوبصورت عڪس اڙپيا آهن.

ياد آهي ساڱ ٻيلو:
ٻيڙين منجهان ٽيون هو لهن، چوڙيون پيون چمڪاٽ ڪن،
ڪا ڇڪ آهي ڇانوَ ۾، جڻ ساڱ ٻيلي جي وٽن،
هو پڙا جيڪي هوا ۾ ڪونه ٽا ڏڙڪي ڍڪن،
هو روا ڇاتين مٿان ڦڙ ڦڙ ڪري ٽا جيئڻ هڻن،
جڻ پلا منڊائتا تن مان ٽٻڙڪا ٽا ڏين.
شِوَ راتڙيءَ جو آهه ميلو،
ياد آهي ساڱ ٻيلو.

مون پنهنجي ٿورڙي محنت سان، شيخ اياز جي اجهاڳ شاعراڻي سمنڊ مان هي چند تصويري عڪس آڻي، ڪاغذن جي سيني تي سجايا آهن. پر حقيقت ۾ اهڙا هزارين عڪس هوندا جن جي رنگن ۾ اسان عشق ادب ۽ اتهاس جي ڪائنات پسي سگهون ٿا.

حال آهر جي مليا الفاظ سي جلميءَ لکيا، ورنه پنهنجي دل جي پوري ترجماني ڪين آ.

سنيو اميد علي چاڪي

نوري ڪير هئي......؟

سنڌ جي سمن حاڪمن جي وقت ۾ ”نوري ڄام تماچي“ جي عشقيه داستان جنم ورتو. اڄڪلهه سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ عالمن، سگهڙن ۽ ڏاهن ماڻهن جي محفل ۾ نوريءَ تي بحث مباحثو هلندڙ آهي نوري مهاڻي آهي يا ڪا ٻي ذات. ظاهر ته اها ڪينجهر ڍنڍ تي رهندڙ مهاڻن مان هئي، جتي سنڌ جي بادشاهه ڄام تماچي سائنس عشق لاتو ڄام جو تخت ٺٽي لڳ ساموئيءَ ۾ هو. گهڻو ڪري سگهڙ ان ڳالهه تي بحث ڪندا آهن ته ”نوري“ راجه جسوڻ جي ڌيءَ هئي ڪنهن نه ڪنهن طرح سان اها مهاڻن تائين پهتي حوالي طور هڪ بيت به ڏيندا آهن.

هئين پيرن آڳرين، مُنهن نه مهاڻي، ڌيءَ جسوڻ راءِ جي.
ماءُ مروبت راڻي، سمي سُجاڻي ٻيڙو ٻڌس ٻانهن ۾ (ص 269- 01)

شاعرن جي سرتاج جي هڪ بيت ۾ پڻ اهڙا اهڃاڻ مليا آهن جيئن:-

هٿين، پيرين، لڪڻين، منهن نه مهاڻي،
جيئن سڳو وچ سرنڌڙي، تيئن راڻين منجهه راڻي
اصل هئي ان ڪي، اهل ڄاماڻي،
سمي سجاڻي، ٻيڙو ٻڌس ٻانهن ۾ ص 346. (02)

وري ٻين بيتن ۾ ڪيس ٺي، گندري ۽ مهاڻي به سڏيو مثال:-

مُهاڻيءَ جي مَن ۾ گيرپ نه گاءِ،
نيڻن سين ناز ڪري ريجهائين راءِ،
سمو سپن ملاءِ، هيرائين حرفت سين ص 345 (03)

اڄو ته نماڻيءَ نوريءَ کي عالمن جي نظر ۾ ڏسون.

ميمڻ عبدالغفور سنڌيءَ لکيو ته مستند روايت مطابق نوري راجه جسوڻ جي ڌيءَ هئي. راجه سمن حاڪمن جي دور ۾ ڪنهن رياست جو حڪمران هو. سندس والد جو نالو ڄام مهڙ هو. سندس زال جو نالو مرويت هو. نوري سندس ڌيءَ هئي. ننڍي هوندي ڪوڙهه جي مرض ۾ وڪوڙجي وئي. اهڙو اشارو ڄمڻ کان اڳ والدين کي ڪنهن بزرگ ڏنو هو. ڇوڪريءَ جي گهڻي زندگي تڪليف ۾ گذري انڪري ماڻهن هڪ دائيءَ کي ڏني ته ڪيس اوڙاهه ۾ اڇلائي. دائيءَ کي رستي ۾ ڪينجهر نالي مهاڻو گڏيو، جنهن ڪانئس ڇوڪري ورتي، وڏي ٿيڻ تي نوريءَ جو سڳ ڪوڙهه هڻڻ ڪري ڪنهن به ملاح نه ورتو. ڍنڍ تي رهندڙ بزرگ هنڌڙو شاهه جي دعا سان ٺيڪ ٿي ۽ ڄام تماچيءَ سان شادي ڪيائين ص 13 کان 16. (04)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان بابت ڪجهه روايتون آنديون آهن، جيڪي هن ريت آهن. روايت پهرينءَ ۾ آهي ته ”نوري گندري هئي، پر انهن واري ڪرت نه ڪندي هئي ص 248 روايت ٻيءَ ۾ آهي ته نوري جسوڻ بادشاهه جي ڌيءَ هئي ۽ تمام ڪوجهي هئي. انڪري ماءُ پيءُ ڇڏي ۽ ڪينجهر گندري نپائي. شاهه هونڏڙي جي دعا سان صحتياب ٿي، ص 254 روايت ٽين ۾ لکيو ته جسوڻ نالي سمون بادشاهه هو. جنهن جي ”ڪينجهر“ جي ڪپ تي حڪومت هئي. وڏيڪ نوريءَ جو ڄمڻ ڪوڙهه لڳڻ ۽ ”شاهه هونڏڙي“ جي دعا وارو بيان، ص 260. روايت چوٿين ۾ آهي ته نوري راجه جسوڻ راءِ جي ڌيءَ هئي. والد جي مارجي وڃڻ بعد سندس ماءُ ڌي سميت ڪينجهر جي گندرن ملاحن ۾ پناهه ورتي. راجا جي ٺٽي واري علائقي ۾ حڪومت هئي. ڄام تماچي سندس حڪومت ختم ڪئي. سندس حڪومت ڪينجهر ڍنڍ ڪان ڏکڻ طرف هئي ص 269. هن جو نالو نورئين هو. ص 171 ۽ ص 272 تي لکيل

آهي ته هن راجا جي حڪومت لاڙ جي هڪ وڏي ايراضيءَ تي هئي. سندس حڪومت ننڍي شهر ڪان اوپر طرف هئي. جنهن مان پنيهل درياءَ وهندو هو. انڪري ڪيس پيار وچان "ڊوڙڏني"، ڪوٺيو ويندو هو. ضميمو، ص 272 تحفةالڪرام جي حوالي سان لکيو ته نوري گندري هُئي ۽ ڪينجهر جي مهاڻن جي ڇوڪري هُئي. ص 253 (05)

مرزا قليچ بيگ لکيو آهي ته مهاڻن جي گندري ذات مان نوري يا "نورئين" هُئي. جنهن تي سمو ڄام تماچي عاشق ٿيو ۽ شادي ڪيائين ص 174. (06) محمد حسين ڪاشف لکيو ته نوري جسوڌڻ آڳري جي ڌيءَ هئي، جيڪو آڳڙي پڻ جو سرواڻ هو. سندس زال جو نالو "مردبت" راڻي هو. جڏهن سمين سردار هٿان جسوڌڻ مارجي ويو ته راڻي ڌيءَ نوريءَ سميت آڳڙي ۽ پنهيل ڍوري جي ڪپ تي وينل جهيرن، گندرن، ملاحن ۽ مهاڻن ڪي وٺي وڃي ڪينجهر جي ڪناري تي رهي، جتي نوري ڄام تماچي رومانوي داستان مشهور ٿيو ص 84 (07).

سڪندر سرواڻ ڄاڻايو ته (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي سان) نوري ڄام جي محبت واري قصو سندس (ڄام تماچي) حڪمرانيءَ جي پهرين دؤر (1366ع کان 1375ع) واري عرصي اندر وجود ۾ آيو هوندو. ان بابت مختلف عالمن جا مختلف رايا آهن، پر هلندڙ تحقيق ۾ نوريءَ کي "راڄه جسوڌڻ" جي ڌيءَ ڄاڻايو ويو آهي. ڪلياڻ آڏاڻي جي حوالي سان لکيو ته نوري ذات جي مُهاڻي هُئي ص 113 (08). محترم ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌيءَ جي راءِ ۾ "نوري" "جسوڌڻ" راءِ جي ڌيءَ وارو ڪوڙو قصو آهي، اها مهاڻن مان هئي ص 234 (9). ڊاڪٽر غلام محمد پُني لکيو ته نوري مهاڻي هئي.

انڪري سُر ڪاموڏ ۾ مهاڻن جي زندگي بيان ٿيل ۽ چٽيل آهي. مُهاڻا مجر ذات جا آهن جيڪي بيڙين تي گذارين ٿا. سندس گذران به مڇي مارڻ تي آهي. ص 24 (10). شيدائي مرحوم لکيو ته ڪينجهر ڍنڍ جي گندرن (مهاڻن) وٽ هڪ خوبصورت ڇوڪري نالي "نوري" هوندي هُئي. چون ٿا ته هُوءَ اصل وڏ گهراڻي جي هُئي، پر ننڍي هوندي مهاڻن پاليو هُئس. ڪنهن طرح سان مهاڻن سان گڏجي ويئي هُئي. ص 51- 350 (11).

مرحوم قانع لکيو ته "نوري" ذات جي گندري "ڪينجهر ڍنڍ" جي مُهاڻن مان هُئي ص 129 (12). محترم غلام محمد لاکي لکيو ته ڄام تماچيءَ ڪينجهر ڍنڍ جي مهاڻن جي ڇوڪريءَ "نوري" سان نينهن لاتو ص 21 (13). رچرڊ برٽن لکيو ته ڄام تماچي ڪينجهر ڍنڍ جي مهاڻن جي ڇوڪري جيڪا حسينُ هئي، سان شادي ڪئي ص 212 (14). پيرومل مهر چند آڏاواڻيءَ لکيو ته ڄام تماچيءَ ڪينجهر ڍنڍ جي هڪ ڇوڪري نوري نالي، مهاڻي ذات جي گندري پرڻيو. جيڪا گهڻو حسين هُئي. ص 64 (15). محمد پنهل ڏهر صاحب لکيو ته نوريءَ جو تعلق مهاڻا قوم سان هو. جيڪا ڪينجهر ڍنڍ جي راهوڪو هُئي ۽ سمي ڄام تماچيءَ سندس سڱ مهاڻن کان ورتو ص 80 (16). پروفيسر عبدالستار سومري صاحب نوريءَ کي ڏنگين ۾ مُهاڻي لکيو ص 04 (17). اياز قادريءَ جي راءِ ۾ نوري مُهاڻي هئي. وڏيڪ لکيو ته مُهاڻيءَ اکين جا نيزا هڻي تماچي جو تن جهوري وڌو ص 20 (18). محمد خان ڪنڀار جي راءِ ۾ "نوري" راڄه جسوڌڻ جي ڌيءَ هئي ص 37 (19). سليم چنا لکيو نوري مُهاڻي هئي. اها نه ڪنهن دولت مند سوداگر نه شهزادي، نه راڄڪاري ۽ نه مالوند شخص جي ڌيءَ هئي، پر غريب مهاڻن مان هئي ص 9-8 (20) غلام محمد شهواڻي نوري مهاڻن مان لکيو آهي. ص 859 (21). ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو ته "نوري" مهاڻن مان هئي. شڪل شبيهه ۾ امل ماڻڪ هئي. ص 734 (22).

اسان جي سنڌ جا سگهڙ تمام ڏاها ۽ هوشيار آهن. انهن جي راءِ موجب يا ڪجهه مورخن جي راءِ موجب "نوري" راڄه جسوڌڻ جي ڌيءَ هُئي. اڃو ته ڏسون ته راڄه جسوڌڻ ڪهڙي دور ڪهڙي وقت جو هو؟

لطيف سائينءَ پنهنجي شاعريءَ ۾ سندس ذڪر به ڪيو آهي.

نئين زندگيءَ جي هڪ مضمون ۾ لکيل آهي ته جسوڌڻ ڪڇ ۾ هو. ساڻس جاڙيجن جي اٽيٽٽ ٿي پئي. انڪري پاڻ اتان لڏي سنڌ ۾ ڏگهڙي لڳ پراڻ ڍوري تي وينو. اتي مهاڻن جي مياڻ هئي. پراڻ کي "ڍور" به چوندا هئا. جڏهين "ڍور" ۾ پاڻي گهٽ آيو ته ماڻهن اتان لڏڻ شروع ڪيو. ان وقت ۾ جسوڌڻ کي هڪ نياڻي ڄائي. جيڪا ڏاڍي سهڻي هئي. راجا هندن جي پراڻي رسم مطابق مارڻ ٿي چاهيو، پر سندس گهر واري ڪيس روڪيو.

چوڪريءَ کي ڪپڙن ۾ ويڙهي "ڏوري" جي ڪپ تي ڇڏي پاڻ اتان نڪري ويا. صبح جو اُها مهاڻن کي هٿ لڳي. يعني مهاڻن جي چڱي مڙس کي هٿ لڳي ۽ ان کي اولاد بہ ڪونہ هو. ان ڪيس نالو "نوري" رکيو ۽ پليو. جڏهين "ڏور" سڪي ويو. تڏهين مهاڻا بہ لڏي وڃي ڪينجهر ڍنڍ تي ويٺا. جتي نوريءَ جي شادي ڄام تماچيءَ سان ٿي 38- 37 (23).

حميد سنڌي جي مرتب ڪيل ڪتاب ۾ لکيل آهي تہ نوري سمياڻي هئي (سمن جي) جيئن مرزا بيگ پنهنجي نياڻي نورجهان کي ڇڏي ويو هو. تيئن نوري جا مائٽ ڪنهن اوچتي واقعي جي ڪري ڀاڄ ڪري ڪچ ڏانهن ويا. ڪتابن ۾ جيئن مومل جي ۽ سسئيءَ جي پيءُ جي نالو اچي ٿو تيئن نوريءَ جوبہ نالو اچڻ کپي ها. نوريءَ جو نالو نور پري هو. ص 143 (ايف).

ساڳي ڪتاب جي ص 27 کان 051 تائين ۾ لکيل آهي تہ مهاڀارت ڪتاب ۾ هڪ قصو راڻي"ستيروتيءَ" جو آهي جيڪو نوريءَ سان مشابهت رکي ٿو.

مرزا قليچ بيگ لکيو تہ جسوڌڻ کي اگرو بہ چوندا هئا. جيڪو برمڻ آباد ۾ هو. برهمڻ آباد کي ڀانيرام، ڀانيٺام يا ڀنيور سڏيندا هئا. ساڳي وقت ۾ دلوراءِ "الور" شهر جو حاڪم هو. ص 319 (24). "ڏور" ڏوري جو ذڪر لطيف سائين پنهنجي بيتن ۾ بہ ڪيو آهي راقم "نئين زندگيءَ" جي ٻي هڪ رسالي ۾ لکيل آهي تہ ناصرالدين قباچہ سن 1201 ۾ اُتر سنڌ تي فتح حاصل ڪئي. دهليءَ طرفان اُچ ۽ ٻکر جو گورنر ٿيو هو. سندس گادي اُچ شريف ۾ هئي. سلطان محمود جي پٽ عبدالرشيد جي ڏينهن ۾ سومرا ترڙيءَ ۾ گڏ ٿيا ۽ سومري نالي شخص کي گاديءَ تي ويهاريو. ان زماني ۾ سنڌ ۾ ننڍيون ننڍيون حڪومتون هيون. جيڪي ملتان جي حڪومت جي ماتحت هيون انهن ۾ جوڌن اگرو بہ هو. جيڪو مين ٽڪر تعلقہ ڀانيرواهہ ۾ هو. ص 17 (25). معمور يوسفاڻي مرحوم لکيو تہ جسوڌڻ مهراڻي، جي حڪومت پاري نگر کان "پنيهل" تائين هئي. پنيهل جي ڪناري جسوڌڻ جي وڏن جو آباد ڪيل شهر اگڙو هو. چاڪاڻ جو جسوڌڻ جا وڏا لوهار هئا. جسوڌڻ مهڙاڻي ۽ جسوڌڻ اگرو هڪ ئي آهي. مهڙاڻي سندس پاڙو آهي. ص 20-19. ساڳي ڪتاب ۾ مذڪور آهي تہ راجا جسوڌڻ کي نرينو اولاد ڪونہ هو. ڪيس بہ نياڻيون نالي "سهٽي" ۽ "سانجهي" هيون. سهٽي ڄام هوٿي ۽ سانجهي ڄام جکري جي نڪاح ۾ آيون ص 21 راجا جسوڌڻ جي ڏهٽن ۽ انهن جي اولاد بہ پنهنجو علائقو سنڀاليو. جسوڌڻ اگڙيو، لاکو ڦلاڻي ۽ پدماڻي پنرو وغيره ڏهين صدي عيسوي ۾ هئا. ص 29 محمد حسين ڪاشف پنهنجي مضمون ۾ لکيو تہ جسوڌڻ اگرو، پدماڻي پنرو ۽ لاکو ڦلاڻي سمن حاڪمن جي دور ۾ هئا. ص 85 شيخ محمد اسماعيل لکيو تہ راجا جسوڌڻ سمو سردار هو. ص 75. پنيهل، ڏاڳي ۽ ڏور جو بہ ذڪر ٿيل آهي جيڪي پراڻ درياهہ جون شاخون هُيون. ڏور ۽ ڏاڳي وهي اچي ٻلهيار ۾ ڇوڙ ڪندا هئا. ص 198 ٻلهيار تعلقي ڏيپلي جي ڏکڻ واري ايراضي رڻ ڪڇ تائين سڏبي هئي. هن علائقي ۾ ٻيلهار جا ڪنبر ٻلهيار پڻ آهن. جڏهين ڏاڳي ۽ ڏور ٻئي وهن ٻلهيار ۾ ص 194. ڏور ساڳي (ڏيپلي) ايراضي مان راجا جسوڌڻ جي دور ۾ وهندو هو ۽ ان ئي دور ۾ سڪي ويو. ص 197. پوءِ ماڻهن راجا جسوڌڻ مهراڻي کان اکين مان لڙڪ وهائي اجازت گهري

ڪنڌي اک ڦلايا، سانگ سکو ساهہ، مهڙاڻي وٽان، رويو راڄ رضا گهري 118. (26).

ايچ ٽي لمبرڪ ناصرالدين قباچہ جي نواب جي دور ۾ ڌماڄ جي پٽ ساند ڪوريجي سمي جو ذڪر ڪيو آهي. جيڪو سنڌ ۾ تيرهين صدي عسيويءَ جي شروع ۾ هو. ص 309 (27). قانع مرحوم ناصرالدين قباچہ جي ۽ سنڌ ۾ ستن راڻن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن ۾ راجہ جسوڌڻ اگري جو بہ نالو آهي هي راجہ "مين ٽڪر" تعلقہ ڀانيرواهہ ۾ هو قباچہ کي ڏن ڏيندو هو. 81. پر قباچہ جي ڏينهن ۾ "ديبل" تي سومرو حاڪم چنيسر حڪومت ڪندو هو. راقم محترم عبدالستار ڪوريجي اهو لکيو تہ راجہ جسوڌڻ اگڙو ناصرالدين قباچہ جي دور ۾ هو جيڪو رياست بهمڻ آباد ۽ سندس مرڪزي شهر ميٺانگر هو. ص 447- 391 (28). مذڪوره راجہ جي باري ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ صاحب لکيو تہ هي راجہ هندو هو ۽ قباچہ جو ڏن ڀرو هو. جيڪو ڀنيور يا برهمڻ آباد ۾ هو. ص 390 (29). قباچہ کي سن 607

هـ/1210ع ۾ سنڌ ۽ ملتان وارو حصو مليو، خان بهادر خداد خان لکيو ته سن 607 هـ/1210ع ۾ قطب الدين گذاري ويو. پوءِ سندس پٽ کي (آرام شاهه) تخت تي ويهاريو ويو. پر هلي نه سگهيو. انڪري بادشاهت التمش کي ملي. ان ڪري انتشار پيدا ٿيو. ۽ هندوستان جي سلطنت چار حصا ٿي وئي. اُچ ملتان ۾ سنڌ جا علائقه ناصر الدين قباچه کي مليا. سنڌ ۾ ست راڻا هئا جيڪي قباچه جا ڏن پروٽيا. انهن ۾ راجه جسودن به شامل هو. قباچه سن 625 هـ/ 27- 1226ع ۾ بيڙيءَ سوڌو درياءَ ۾ ٻڏو. ص 410- 40- 38 (30).

هاڻ اچو ته ڏسون ناصرالدين قباچه جي حڪومت ڪڏهن هئي ۽ ڦو ڪير هو؟

قباچه پهريان نواب طور 1210ع کان 1206ع تائين ۽ آزاد 1210ع کان 1227ع تائين. قطب الدين ايبڪ تخت تي (602ع 1204ع) ويٺو. جيڪو قباچه جو سهرو هو. سن 1210ع/607هـ ۾ مري ويو ۽ قباچه آزاد حڪمران بڻيو. اتر سنڌ ۽ ملتان جا حصا فتح ڪيا ۽ آزاد هئڻ جو اعلان ڪيو 236 ص 251 (31). قباچه جي دور ۾ سن 1216ع/ 613هـ ۾ علي بن حامدبن ابوبڪر ڪوفيءَ ڪو ڪتاب ترجمو ڪيو (فارسيءَ ۾) جنهن تي چچ نامو نالو رکيائين ۽ قباچه جي وزير سردار جهان عين الملڪ حسين کي ارپيو. حسين جو والد شرف الملڪ به قباچه جو وزير هو. ص 252 هلنڊ ڪتاب ۾ لکيل آهي ته ربيع الثاني 625 هـ/ 1228ع ۾ التمش جي وزير نظام الملڪ کي "بکر قلعي" تي حملي جو حڪم مليو چاڪاڻ جو قباچه سمورو ڌن دولت ڪٺائي "بکر" ۾ آيو هو. نظام الملڪ حملو ڪيو. قباچه 22 جمادالاول تي قلعي تان ٽپ هڻي درياءَ ۾ آپگهات ڪيو. ص 225.

محترم حافظ عبدالستار ڪوريجي لکيو ته (ڊاڪٽر بلوچ جي حوالي سان) علي ڪوفي سن 613 هـ/1216ع ۾ ڪتاب فارسي ۾ ترجمو ڪري منش چچ نامو نالو رکيو اهو ناصرالدين قباچه جي وزير عين الملڪ فخرالدين حسين جو نالي منسوب تان ته سندس رسائي حڪومت تائين حاصل ٿئي. قباچه 624 هـ/27-1226ع ۾ نظام الملڪ کان ڀڳو ته بيڙيءَ تي درياءَ تي ۾ ٻڏي ويو. ان وقت سنڌ ۾ ست راڻا هئا. سڄي سنڌ تي سومرن جي حڪومت ڪاڻ هئي. چنيسر "ديبل" ۾ حڪومت ڪندو هو. جيڪو التمش سان مليو ص 280، 448 ۽ 447. (32).

سيد اصغر علي شاهه جي بيان مطابق سلطان شمس الدين التمش (1211ع جي دور ۾ سن 1227ع ۾ ناصرالدين قباچه جي حڪومت ختم ٿي ص 69- 68 (33). شيدائيءَ جي بيان ۾ آهي ته قباچه قراخطائي ترڪي نسل مان هو. قطب الدين ايبڪ سندس سهرو هو. ايبڪ سن 606هـ/1210ع ۾ وفات ڪئي سندس پٽ آرام شاهه کي تخت تي ويهاريو ويو. پر هڪ سال کان پوءِ التمش دهليءَ جي تخت تي ويٺو قباچه. پنجاب تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪري نه سگهيو. التمش جي حڪم تي نظام الملڪ بن ابو سعيد جنيد اُچ تي حملو ڪيو. قباچه گجرات ڏانهن ڀڄي ويو. ٿوري وقت ۾ "ديبل" رستي سيوهڻ تي قبضو ڪيو. سن 625 هـ/1228ع ۾ التمش اچ تي حملو ڪيو. قباچه وڃي بکر جي قلعي ۾ لڪو، پرلشڪر اتي به پهچي ويس. پاڻ ڀڄڻ جي نه ڪيائين، پر درياءَ ۾ بيڙي ۽ دولت سميت ٻڏي ويو. سندس حڪومت 23 سال (602 هـ کان 625 هـ) هلي. ص 260 (34). علامه سيد سليمان ندوي جو بيان آهي ته قباچه سلطان ايبڪ قطب الدين جي وفات (607 هـ) تائين دهليءَ جي ماتحت رهيو. پوءِ خود مختيار ٿيو. سنڌ جا گهڻا حصا يا علائقا فتح ڪيا. ص 264 (35). مير معصوم ان جو احوال ڏنو ته سن 607 هـ ۾ سلطان ايبڪ گذاري ويو (لاهور ۾) سندس پٽ آرام شام کي لاهور ۾ تخت تي ويهاريو ويو. نا اهل هئڻ ڪري التمش کي بادشاهه بڻايو ويو. تڏهن هندستان چئن حصن ۾ ورهائجي ويو. اُچ ملتان ۽ سنڌ قباچه جي حڪم هيٺ آيا. سن 624 هـ ۾ التمش اُچ تي ڪاهيو. بعد ۾ نظام الملڪ 28 جمادالاول 625هـ اگاري ڏينهن بکر ڏانهن متوجه ٿيو. قباچه بيڙيءَ تي چڙهي اُتان ڀڳو، پر درياءَ ۾ بيڙيءَ سوڌو ٻڏي ويو ص 74 ساڳي ڪتاب جي ص 329 توضيحاتم تعلقات ۽ استدارڪ ۾ لکيل آهي ته قباچه 19 جمادالاخر 625هـ ۾ چنچر جي رات بکر جي قلعي تان پاڻ کي درياءَ ۾ اُڇلايو ۽ ٻڏي ويو. (36). ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو جي ڪتاب ۾ لکيل آهي ته قباچه پهرين 1206ع 1210ع تائين ۽ خودمختيار 1210ع کان 1227ع تائين هو. ص 307 (37). چچ نامي ۾ اشارا ۽ وڌارا ۾ لکيل آهي ته فارسي زبان ۾ "قبا" جي تصغير يعني ننڍڙي قبايا ڪڙتڙو پر غالباً هيءُ لفظ ترڪي آهي جنهن جي معنيٰ ٿي وڏو ۽ عليشان

قباجة السلاطين (ناصرالدين قباچہ) محمد بن سام غوري جي غلامن مان هو. سلطان ايبڪ قطب الدين جون ۾ نياڻيون هڪبئي پنيان سندس نڪاح ۾ ڏيون. ان ڪري فتح نامي جي ترجمہ نگار ڪيس اميرالمومنين البوالفتح قباجة السلاطين لکيو. قباچ جو دور 602هہ کان 625هہ تائين هو. ص. 77، 72، 371 (38). ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد جي ڪتاب ۾ لکيل آهي. تہ قباچہ ايبڪ جي وفات کان پوءِ ملتان تي قبضو ڪيو. سيوستان ۽ ديبل تائين قبضي ۾ آندائين سن 619هہ/ 1222ع ۾ جلال الدين خوارزم شاهہ سنڌ ۾ تاتارين کان ڀڄي آيو. جيڪو هندستاني لشڪر کان لنوائي سنڌ ۾ آيو. سيوهڻ ۾ قباچ جي نائب جهيڙو ڪيو، پر شڪست کاڌائين. پوءِ جلال الدين هيٺائين سنڌ ديبل ڏانهن ويو. سن 623هہ / 1266ع ۾ ملڪ خان خلجي سان قباچہ جو معرڪو ٿيو. ڪيس فتح ڀانءِ ٿي. 624هہ ۾ التمش جي وزير نظام الملڪ سان جمادالاخر ۾ مقابلو ٿيو جنهن ۾ شڪست مليس. قباچہ 9 جمادالاخر 625هہ/1228ع چنڇر جي رات بکر وٽ درياءَ ۾ ٻڏو ص 149 کان 151 (39). غلام محمد لاکي صاحب لکيو تہ قباچہ سومرن جي دور ۾ بکر جي قلعي ۾ پناهہ ورتي پوءِ درياءَ ۾ ٻڏي مئو. ص 28 (40).

مطلب تہ قباچہ جو وقت نائبي ۽ آزاديءَ وارو زمانو 1206ع کان 1227ع تائين ۽ 602هہ کان 625هہ تائين هو.

اچو تہ ڏسون جام تماچيءَ جي حڪومت ڪڏهين هئي؟

جام تماچي پهريون دفعو سن 1368ع کان 1370ع تائين ۽ ٻيون دفعو سن 1389ع کان 1392ع تائين حڪومت ڪئي نوريءَ سان عشق ٻيو دفعو، حڪومت تي ويهڻ وقت ۾ ٿيو. ص 281 (41).

مولائي شيدائي لکيو تہ پهريون دفعو جام تماچي ۽ جام پاڻيٺو گڏيل حاڪم هئا. سلطان فيروز 762هہ ۾ ڪاهہ ڪئي، پر ناڪام ٿيو. سن 762هہ/ 1361ع ۾ ورڻ ڪاهيائين. سيد جلال شاهہ بخاري جو پوٽو سيد جلال الدين حسين جي ذريعي ناهہ ٿيو. جلال بخاري جو زمانو 707هہ کان 800هہ جو هو. ٻيو دفعو جام پاڻيٺي ثانيءَ کان پوءِ وري حاڪم ٿيو. ٻيون دفعو حاڪم ٿيڻ کان اڳ دهليءَ ۾ نظربند هو. پوئين دور ۾ نوريءَ سان عشق ڪري شادي ڪيائين. ص 350- 348 (42). قانع مرحوم لکيو تہ جام جوڻي کان پوءِ جام تماچي حاڪم ٿيو. وري جام پاڻيٺو يا ٻنڀي جيڪو سندس ڀاءُ هو. کان پوءِ حڪمران ٿيو. ٻئي ڀيري حڪومتي وقت ۾ نوريءَ سان شادي ڪيائين. ص 29- 128 (43). خداداد خان لکيو تہ جام پاپيہ کان پوءِ حڪومت تي وينو. لڙائي ۾ کان پوءِ گرفتار ٿي دهليءَ ويو. وري جام پاپيو ثانيءَ کان پوءِ حڪومت تي وينو ص 56 (44). محترم غلام محمد لاکي صاحب تماچيءَ بابت لکيو تہ هن جي پهرين حڪومت تي ويهڻ کان پوءِ ڪيس اٽڪل سان گرفتار ڪيو ويو. اهو سن 1371ع هو. فيروز تغلق جي مرڻ (1388ع) تائين جام ٻابيٺو ۽ پاڻ دهليءَ ۾ نظربند رهيا، ص 19. ان سال يعني 1388ع ۾ ٻئي حڪومت تي وينو. اُن ئي وقت ۾ "نوريءَ" سان نيهن لاتو. 13 سال حڪومت ڪري طاعون جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو ص 19 کان 21 تائين (45). تاريخ طاهري جي تصحيح نامي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو تہ جام تماچي جام جوڻي سان گڏ 768هہ کان 777هہ تائين حڪومت ڪئي ۽ ٻيون ڀيرو 791هہ کان 795هہ تائين حڪومت ڪئي ص 303 (46). مير معصوم پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو تہ مذڪوره بادشاهہ حڪومت تي ويهڻ کان پوءِ گرفتار ٿي دهليءَ ۾ رهيو. ٻيون ڀيرو قيد مان آزاد ٿي آيو. ڀاءُ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ حڪومت تي وينو. آرام پسند ۽ عيش عشرت ۾ گذاريندو هو. تيرهن سال حڪومت ڪري طاعون جي بيماريءَ ۾ الله کي پيارو ٿيو ص 104 (47). محترم ڊاڪٽر محمد علي مانجهي جماريءَ لکيو تہ هن بادشاهہ کي دهلي جي فوج گرفتار ڪري ڪٽي وئي. ماڻهن جي اسرار ۽ احتجاج تي آزاد ڪيو ويو ۽ وري حاڪم ٿيو. سندس دور ۾ جام تماچي ۽ نوريءَ جو عشقيہ داستان ٿيو. پهرين حڪومت تي سن 1368ع کان 1370ع (بحوالاہ سمن جي سلطنت) ٻيون دفعو 1388ع کان 1392ع ص 29 ۽ 64 (48).

راجہ دلوراءِ

هن راجہ بابت ٿوري معلومات ۽ گهٽي آڪاٽي ملي. ان بلت ڊاڪٽر اديب انقلابي جيڪو سنڌ جو تحقيقدان آهي. لکيو تہ هي راجہ 729ع کان 773ع تائين اروڙ جو حاڪم هو. هن جي خلاف عربن ڪوڙي پروپئگنڊا ڪئي تہ هي وڏو ظالم آهي. هي چندرونسي راون جو اڳواڻ هو. ص 93- 92 (49). مرحوم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي هڪ

مرتب ڏنل ڪتاب ۾ لکيل آهي تہ مٿيون راجا اندازاً پنجين، ڇهين صدي ۽ يارهين صدي عيسويءَ ۾ هو. عربن جي آخري دور ۾ سومرن جي اوائلي دور جو هو (روايتن ۽ بيتن جي حوالي سان) ص 12 (50). هڪ رسالي ۾ لکيل آهي تہ سومرن جو پهريون حاڪم دلورا هو. جيڪو سن 733ع ۾ "اروڙ" ۾ نيم آزاد جي حيثيت ۾ حڪمران بڻيو، ص 19 (51). مولائي شيدائي مرحوم تاريخ طاهري جي حوالي سان لکيو تہ راجہ دلوراءِ جو علائقو "محمد طور" ۽ "الور" جي وچ تي هوندو هو. هي بادشاهہ ڏاڍو ظالم هو. سوداگر سيف الملوڪ ۽ سندس زال بديع الجمال وارو قصو هن بادشاهہ سان منسوب ڪيو وڃي ٿو. ص 248- 249 (52). بهرحال هن سنڌ جي بادشاهہ تي تحقيق جي ضرورت آهي. هتي مختصر بيان انڪري ڏنو ويو جو ڪجهہ احوال اڳ مليو تہ هي راجہ، راجہ جسوڻ جي وقت ۾ هو. گوهر سنڌي لکيو تہ مذڪوره حاڪم 1050ع کان 1053ع تائين هو. سندس تخت "الور" ۾ هو. درياءَ جي رخ ڦيرائڻ ڪري عربن جي شهر "محفوظ" ۾ رهيو تخت بہ اتي ئي ڪيائين. اهو شهر پوءِ دلوراءِ نالي سڏيو ص 21 (53). هہ سن 442 کان 445 بيهندو.

(الف)

راجہ جسوڻ

1. مير قانع: هي قباچہ جي دور ۾ هو.
2. عبدالستار: هي راجہ قباچہ جي دور ۾ هو.
3. مرزا قليچ بيگ: هي راجہ قباچہ جي دور ۾ هو.
4. خانبهادر خان خداداد: هي راجہ قباچہ جي دور ۾ هو.

(ب) ناصر الدين قباچہ جو زمانو

1. ايم ايچ پنهور: 1206ع- 1210ع ٻيون دفعو 1210ع کان 1227ع.
2. عبدالستار ڪوريجو: 624هہ 27- 1226ع ۾ وفات.
3. سيد اصغر علي شاهہ: 1227ع ۾ حڪومت ختم.
4. مولائي شيدائي: 602هہ کان 625هہ تائين.
5. سيد سليمان ندوي: 607هہ تائين ماتحت ۽ پوءِ آزاد
6. مير معصوم: نظام الملڪ جو بکر تي حملو 28 جمادالاول 625 هہ. قباچہ 19 جمادالاخر بروز ڇنڇر رات 625هہ ۾ وفات.
7. ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو: ماتحت 1206ع- 1210ع.
8. چچ نامہ اشاراءِ واڌارا: 602هہ- 625هہ تائين.
9. ميمڻ عبدالمجيد: قباچہ دور ۾ 619هہ/ 1222ع ۾ جلال الدين خورازم شاهہ سنڌ ۾ آيو. قباچہ 9 جمادلاخر 625هہ ۾ درياءَ ۾ ٻڏو.

ڄام تماچي

1. مولائي شيدائي: ٻہ ڀيرا حڪومت ڪئي. فيروز تغلق جو حملو 762هہ / 3161ع.
2. پروفيسر غلام محمد لاکو: حڪومت تي ويهڻ کانپوءِ گرفتاريءَ جو سال 1371ع. (773هہ تقويم تاريخي تان ورتل) هجري سن ص 193 آزادي 1388ع (هجري سن تقويم تاريخي ۾ 790هہ ص 198) ٻيون ڀيرو 1388ع کان شروع 13 سال حڪومت ڪئي.

ڄام تماچي وفات 1392ع (795هہ سن تقويم تاريخي تان ص 199) پهريون ڀيرو حڪومت ۾...... 1371ع..... (1)......

قيد ۾ 18 سال ٻيون ڀيرو حڪومت ۾ 1388ع کان 1392ع تائين (2) 05 سال

مير معصوم جي حوالي سان لکيو تہ 13 سال حڪومت ڪري گذاري ويو.

3. ڊاڪٽر محمد علي مانجهيءَ پهرين 1368ع کان 1370ع (770هه کان 72- 771هه تائين تقويم تاريخ تان ص 193.
ٻيون ڀيرو 1388ع کان 1392ع) 790هه کان 795هه هجري سن تقويم تاريخي تان ورتل ص 199.
1. 03 سال } قيد ۾ 18 سال رهيو
2. 05 سال
8 سال حڪومت ڪئي
3. طاهر محمد نسياني: (1) 768هه کان 777هه- 1366ع کان 1375ع تحصيح نامو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: (2) 791هه کان 795هه- 1388ع کان 1392ع
(1) 10 سال حڪومت ۾ } قيد ۾ 14 سال
(2) 05 سال حڪومت ۾
15
تماچي وفات 1392 تماچي ٻيو ڀيرو 1388ع
قباچه 1206ع کان 1227ع، قباچه ناصرالدين وفات 1227ع قباچه وفات 1227ع
حڪومت ۾ 602هه کان 625هه 165سال 161 سال.

مير علي شير قانع، مولائي شيدائي ۽ پروفيسر غلام محمد لاکي لکيو ته ڄام تماچيءَ ٻئي ڀيري حڪومت ۾ نوريءَ سان شادي ڪئي.

يعني ڄام تماچيءَ جي ٻيهر حڪومت ۾ اچڻ کان قباچه 161 سال اڳ ۾ ٻنهي جي وفات ۾ 165 سالن جو فرق آهي. يعني ناصر الدين قباچه ڄام کان اڳ هو. ڪتاب جنت السنڌ واري ص 314 کان 316 تائين جيڪا فهرست منتخب التواريخ ۽ چچ نامو جي حوالي طور ڏني آهي ان ۾ پهرين ڪتاب ۾ سن 831هه تي باقي سومرن جي هڪ حاڪم همير جو وقت ڏنل نه آهي. ٻي (ٻين) ڪتاب ۾ سن 803هه (1400ع) ڏنل آهي. همير جو وقت ان ۾ ڄاڻايل نه آهي. سومرن جي حاڪمن جي سنن ۾ ڪافي عالم مونجهاري جو شڪار آهن. گهڻن ڪتابن ۾ 1351ع کان سمن جي حڪومت جي شروعات لکيل آهي. ناصرالدين قباچه وفات 625هه سن ۾ اختلاف ناهي. اهو يقيناً سومرن حاڪمن جو دور آهي. منتخب التواريخ مطابق 620هه کان 636هه ۾ خيرو سومرو حڪومت تي ويٺل آهي ۽ چچ نامي مطابق 623هه کان 639هه ڪينڙو سومرو حاڪم آهي. (ڏسو ص مٿيون، جنت السنڌ)

مٿين بحث مباحثي مان اسان کي معلوم ٿيو ته راڄه جسوڌڻ ڄام تماچي کان تقريباً ڏيڍ صدي اڳ جو آهي. انڪري "نوري" ڪيئن ان جي ڌيءَ ٿي. اهي سگهڙن ڳالهيون گهڙي ناهي پيش ڪري ڇڏيون آهن. نوري مهاڻن جي ڄائي هئي. الله پاڪ ڪنهن کي سونهن بخشي ته ان جي مرضي آهي ان ڪانسواءِ خانداني رت جي قانون مطابق جيڪڏهن ڪنهن خاندان جي وڏن ۾ ڪو سهڻو هو ۽ خاندان جي ڪهڙي به پشت ۾ ظاهر ٿي سگهي ٿو. منهنجي خيال ۾ "نوري" جسماني طرح خوبصورت نه هئي سندس اخلاق ئي هئا جن سمي سلطان کي ڏانهس مائل ڪيو. جي حسين هجي ها ته ڪر ملاحن مان ڪونه ڪو ساڻس شادي ڪري ها. سمن حاڪمن جي شروعاتي دور ۾ سواءِ همير سومري جي ٻي ڪنهن به راڄه جو سنڌ ۾ هئڻ ثابت نٿو ٿئي.

مختصراً شاعري ۾ نظر ڊوڙائجي

الف ملڪ نذير: (01 مي هڻ مڪڙي، ڄام هڻ ڄار- مُهاڻيءَ جا مائٽ هڻ ٻڌيا چوڌار ننڍي هوندي نوريءَ جو ڪنهن سان نه هوندو پيار.

غريب جي غيرت جو لاش هيونروار، هي سارو ڏينهن شڪار، ڪينجهر ۾ ڪالهه هو ص 117.
مون لاءِ ڪاري قبر، تنهنجي حويلي هيءَ، سما سانوڻ ۽ سيءَ، ڪنئين وساريان ڪينجهر جا ص 119. (54)
(ب) حاجي شاهه: سما ڄام سلطان، منهنجي ذات مهاڻي ص 18- 19 (55)

(پ) محمد خان مسڪين: نہ نوري نہ گندري نہ مَي مهاڻي، پيءُ جسودن راءِ جنهن جي ماءُ مروبت راڻي، سمي سجاڻي بيڙو ٻڌس ٻانهن ۾. هي بيت شاهہ جو ڪري لکيو ويو، پر شاهہ جو نہ آهي راقم ص 37 (56).

(پ) صوفي عبدالستار ثاني جوڪ: (1) آئون اصل ڪان آهيان مهاڻي مي- پناري پيس تنهنجي مون ڏهاڳ مَ ڏي ازل ڪان اڳي، تنهنجي نانءُ نوازي آهيان.

(2) سمورين سيئي سُهڻيون، سيني ڳچيءُ هار، مان مهاڻي آهيان، بيحد بدڪار، سمين جي آڌار، ٿي سونها سمين وچ ۾ ص 13- 312 (57).

(پ) قاضي غلام علي: مهاڻي جي من ۾ آهي سمون سدا ساڻ- سميون سيئي سومريون هيون حسن ۾ حيران ص 512 مٿيون ڪتاب

(ت) شاهہ عنايت رضوي: بخت بلندي جن، تني منجهان نورئين. گامين، نامين، گاندرين، تماچي سنڌن، هردم ڏهہ ڏي تن، اُتوپهر عنايت چئي ص 210.

(ٺ) شريف: تخت تنهين تڙ تي، پائي وينو چار، سُهاڻس شريف چئي، غريباڻو گام تماچيءُ تمام، عيب اُنهيءُ جا ڍڪيا ص 210 (58)

(ٺ) سچلؒ: تون سمون سائين آءُ مي مهاڻي آهيان- مون لڄ رهائين. جو پلهہ لڳيس تانجهي.

پلئہ مون پاتوءِ، تون راڄ لڄ رهائين، سما سڃاتوءِ، ڪامل پنهنجي قرب کي ص 11 (59)

(ٺ) شاهہ عنايت رضوي: ماڻهو چون مي، آءُ آهيڙي آهيان، ٿوري جي ٿرن جا، مون ڪان چڱسي- چار تماچيءُ جي نظر نوازي آهيان ص 214 رسالو شاهہ عنايت.

(ٺ)...... ابي ڏاڏي، گندري، مهاڻي ميري. تڪيئي تماچي چار جي آئي سويري. قلن قليري سمي جي سهاڳ سين ص 317 (60)

(ف) شاهہ عبداللطيف

(1) تون سمو، آءُ گندري مون ۾ عيبن جوءِ، ص 894
(2) تون سمو، آءُ گندري مون ۾ عيب اپار، ص 895
(3) تون سمو، آءُ گندري مون ۾ عيب ڪوڙ، ص 895
(4) تون سمو، آءُ گندري مون ۾ عيبن ويهہ. 895
(5) تون سمو، آءُ گندري مون ۾ عيبن لک، ص 895.
(6) تون سمو، آءُ گندري عيب منهنجي ذات ص 895
(7) تون تماچي تڙدڻي، آءُ مُهاڻي مِي، ص 895
(8) تون تماچي تڙ ڌڻي آءُ گندري غريب، ص 895
(9) مي مڇي مارا، سمي سيئي سيڻ ڪيا، ص 896
(10) نہ وڍي، نہ وڪڻي، نہ ماري نہ ڍاري، ص 896
(11) نہ وڍي نہ وڪڻي، نہ ڪٽي ۾ ڪاري، ص 896
(12) نہ وڍي نہ وڪڻي، نہ ڪٽي ۾ ڪارو، ص 898
(13) مُهاڻيءُ جي من ۾ نہ گيرب نہ گاءُ، ص 898
(14) جُهلي جهيرن وچم مرڪيو مُهاڻي، ص 898
(15) ميءُ مڇيءُ ۾ هٿڙا، ويني ڪري ورَن، ص 899 راءِ اڳهين رکي مُهاڻي ۾ من، ص 899
(16) هٿين، پيرن، آرڪٽين مُنهن نہ مهاڻي، ص 899
(17) مهاڻيون موهين، تخت تماچي چار جو، ص 901
(18) لٿو پاند مهاءُ، ميءُ چڙهندي مڪڙي، ص 901

(19) حرف هٽي حساب جو ماڙي چڙهي مي، ص 903.
(20) سميون جت سرهين، تت مهاڻي مٽي وهي، ص 904
(21) مٽيءَ هٽ مکڙي جام هٽ چار، ص 904
(22) ڳاڏي چاڙهي گندري، ماڙهو کيائين مي کوڙ، ص 905
(23) کوجو کامڻ مي آهي اکڙين ۾، ص 906
(24) سندومي مقام، سمي سيراندي کيو، ص907
(25) تنهن کي گندري چوڻ گناهه، جنهن ۾ جهوليءَ چند جُهلي پيو، ص 908 (61)
(26) مون کي گندري ٿا چون آهيان گندرين سندي گولي، پاڻيان کينئن پاڳ پوريءَ جا. پلايون پال تي پاڻيان تماچي جي تکيئي، سما تنهنجي سام پئي آهيان، خوشي خير محمد (ب)

راجه جسوڌڻ شاعريءَ ۾

01) الف: لطيف سائين:

1. کندا ڊور ڏٺين توکي کونهي سُور، ص 695.
2. کرکي ڳالهڙيون کندا ڊور، ڏٺين جُون، ص 695
3. کرکا ويهي ڳالهه، کندا ڊور ڏٺين جي، ص 695
4. جي ٿو هينئڙو سور، کندا ڊور ڏٺين جو، ص 696.
5. جي تو هينئڙو وڍ، کندا ڊور ڏٺين جو، ص696
6. جسودن جيڏو، توکو گڏيو پهيڙو، ص 696
7. جسودن جيها يار، پيار وير وماس ۾، ص 697
8. جسوڙيارن کٽي چني چڏيا، رُنو اکڙين، جڏهين ڦوڙائو سڄٽين، ص 697.
9. آهير اولاکو جسوڙ جو جان ۾، ص 697 (62).

نوٽ: ڊور درياهي شاخ هئي جنهن جو راجه جسوڌڻ مالڪ هو.
ڏاڳي: به دريائي شاخ هئي. جيڪا راجه جي علائقي مان وهندي هئي.
پنيهل: هي به دريائي شاخ هئي جتي راجه جو آڳرا شهر هو. هي ٽيئي شاخون پراڻ درياءَ جون هيون ص 75 (63).

1. سکي ڊور ڊيون ٿيو، کنڌيءَ ڏنو کائو ص 696.
2. پنيهل تو ۾ پور، اڳئون نه آب جو ص 697.
3. پنيهل چئي پرينءَ کي، ساري آئون سکر، ص 697
4. ڊور نه اڳئين ڊار، مهند ملاحن لکيو ص 696.
5. مُهراڻي وٺان، رويو راج رضا گهري ص 700 (64).
6. جڏهين ڏاڳي ۽ ڊور، پئي وهن پلهيار ۾، ص 149- پلهيار علائقو راجه جسوڌڻ جو هو (65)

ڪتابيات

1. سهڻي ميهار ۽ نوري ڄام تماچي: مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ س اب 2007ع.
2. شاهه جو رسالو: علامه آءِ آءِ قاضي سن اب ڄام شورو 1993ع.
3. شاهه جو رسالو: علامه آءِ آءِ قاضي س اب ڄام شورو 1993ع.
4. اخبار تعليم مارچ، اپريل 1985ع نگران محمد اسماعيل خاصخيلي.
5. سُهڻي ميهار ۽ ڄام تماچي، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ س اب 2007ع.
6. احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي، مرزا قليچ بيگ ڇاپو 1987ع ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز.
7. سُر ڏهر. مرتب ڊاڪٽر نواز علي شوق ڇاپو 1989ع ڀٽ شاهه ثقافتي، مرڪز.

8. ”ڪلاچي“ تحقيقي جرنل جلد ٻيون ڊسمبر 1999ع ايڊيٽر ڊاڪٽر فهميده مرزا.
9. ”شاهه جي ڪلام ۾ مرد ڪردار“ ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي پي ايچ ڊي ٿيسز ڇاپو 2011ع روشني پبليڪيشن.
10. ماهوار نئين زندگي حيدرآباد فيبروري مارچ 2002ع ذوالحج، محرم 23-1422هه
11. جنت السنڌ: رحيم داد خان مولائي شيدائي ڇاپو 1985ع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
12. تحفةالڪرام، مير علي شير قانع س ت.
13. سمن جي سلطنت: غلام محمد لاکو- ڇاپو 1987ع.
14. سنڌ ۾ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون: رچرڊ برٽن س ت- سنڌي ادبي بورڊ 1995ع.
15. سنڌ جي هندن جي تاريخ: جلد پهريون ڀيرومل مهرچند آڏواڻي ڇاپو ٻيون 2002ع گلشن پبليڪيشن.
16. مهراڻ جنوري مارچ 1996ع مقالو: سنڌ جا ميربحر، انهن جون ذاتيون ۽ پاڙا.
17. ماهوار نئين زندگي آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر 2008ع شوال ذالحج 1429هه مضمون شاهه لطيف وٽ سماجي اڏاوت جو اعليٰ ۽ عظيم تصور.
18. ماهوار نئين زندگي جنوري 1980ع مضمون مومل جي مورت.
19. ماهوار نئين زندگي سيپٽمبر، آڪٽوبر 1994ع مضمون: نوري ۽ ڄام تماچي.
20. ماهوار نئين زندگي: اپريل، مئي 2007ع مضمون، نوريءَ جو نياز.
21. شاهه جو رسالو: غلام محمد ابراهيم شاهواڻي، ڇاپو ٻيون 61، 1960ع آر ايڇ احمد ائنڊ برادرس.
22. شاهه جو رسالو: ڊاڪٽر گربخشاڻي پٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڇاپو ٽيون 1985ع.
23. ماهوار نئين زندگي سيپٽمبر، آڪٽوبر 1994ع مضمون: ”نوري ڄام تماچي“ از محمد خان ڪنڀار ”مسڪين“
24. قديم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو مرزا قليچ بيگ.
25. ماهوار نئين زندگي جنوري فيبروري 2000ع.
26. سُر ڏهر: مرتب ڊاڪٽر نواز علي شوق ڇاپو 1989ع مضمون يوسفاڻي.
ص 19- 20 معمور يوسفاڻي
ص 21=29، معمور يوسفاڻي
ص 85 = محمد حسين ڪاشف
ص 75= شيخ اسماعيل
ص 198= معمور يوسفاڻي
ص 194= پريتم پياسي
ص 197 معموريوسفاڻي
ص 198، معمور يوسفاڻي
27. سنڌ هڪ عام جائزو: تاريخ سنڌ- ايڇ ٽي لئمبرڪ، مترجم سليم احمد ڇاپو 2010ع.
28. سنڌ جون رياستون ۽ شهر: حافظ عبدالستار ڪوريجو.
29. قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو. مرزا قليچ بيگ.
30. لب تاريخ سنڌ: خانبهادر خداداد خان ڇاپو 1989ع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.
31. سنڌ پيرائتي ڪٿا. ايم ايڇ پنهور سنڌيڪار، عمر سومرو.
32. سنڌ جون رياستون ۽ شهر: حافظ عبدالستار ڪوريجو.
33. تاريخ پنجاب (اردو) نيوبڪ پيلس اردو بازار لاهور.
34. جنت السنڌ: مولائي شيدائي.

35. تاريخ سنڌ (اردو) علامہ سيد سليمان ندوي.
36. تاريخ معصومي، مير معصوم بکري.
37. سومرا راڄ گهراڻو، ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو، س ت عمر سومرو ثقافت کاتو 2010ع.
38. چچ نامو. س ت.
39. سنڌ سياحن جي نظر ۾: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد ڇاپو 2001ع روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو.
40. ماهوار نئين زندگي ڊسمبر 1981ع.
41. سنڌ پيراڻتي ڪٿا. ايم ايچ پنهور، سنڌيڪار عمر سومرو.
42. جنت السنڌ، مولائي شيدائي.
43. تحفةالڪرام، س ت مير علي شير قانع.
44. لب تاريخ سنڌ، خانبهادر خداداد خان.
45. سمن جي سلطنت، غلام محمد لاکو ڇاپو 1987ع.
46. تاريخ طاهري. طاهر محمد
47. تاريخ معصومي، مير معصوم بکري (س ت)
48. صوفي شاهہ عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر پي.ايچ.ڊي ٿيسز ڊاڪٽر محمد علي مانجهي جماري ڇاپو 2010ع.
49. سنڌ جي ڪوپاڻتي ڪٿا، ڊاڪٽر اديب انقلابي ڇاپو 1993ع سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد.
50. سهڻي مهيار ۽ نوري ڄام تماچي، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 2007ع.
51. ماهوار نئين زندگي فيبروري، مارچ 2005ع محرم، صفر 1426هہ.
52. جنت السنڌ مولائي شيدائي.
53. ماهوار نئين زندگي اپريل 2009ع ربيع الثاني 1430هہ. مضمون: سومرا دور جا حڪمران. از گوهر سنڌي.
54. ڪلاچي جرنل ڊسمبر 1999ع مضمون درياهہ جي ڏي مُنجهي آ محلن ۾.
55. ماهوار نئين زندگي، آڪٽوبر 2001ع رجب شعبان 1422هہ.
56. ماهوار نئين زندگي، سيپٽمبر، آڪٽوبر 1994ع مضمون: نوري ڄام تماچي از محمد خان مسڪين ڪنڀر.
57. صوفي شاهہ عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر. ڊاڪٽر محمد علي مانجهي.
58. رسالو شاهہ عنايت جو.
59. ماهوار نئين زندگي آڪٽوبر، نومبر 2003ع شعبان رمضان 1424ع.
60. رسالو غلام محمد خانزئي جو تصحيح: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ 1985ع 1405هہ ڀٽ شاهہ ثقافت مرڪز.
61. شاهہ جو رسالو: شمس العماء مرزا قليچ بيگ ڇاپو چوٿون. 1994ع 1415هہ.
62. شاهہ جو رسالو. شمس العماء مرزا قليچ بيگ ڇاپو چوٿون. 1994ع 1415هہ.
63. سُر ڏهر: مرتب ڊاڪٽر نواز علي شوق.
64. شاهہ جو رسالو: شمس العماء مرزا قليچ بيگ.
65. سُر ڏهر: ڊاڪٽر نواز علي شوق
66. (الف) سُر ڪاموڏ: مرتب حميد سنڌي.
67. (ب) خوش خير محمد شاعر هو. بلوچ قبيلي هيسباڻيءَ مان هو. ڏسو ڪارا منهن موچارا مُنهن" ڪامريڊ مير محمد ٽالپور، ڇاپو 2000ع خوش خيرمحمد جو شعر قلمي ڪاپي تان ورتل.

ريحانه نظير

سنڌي ڪهاڻي جي تخليق ۾ مقامي ادبي تحريڪن جو ڪردار

نندي کنڊ ۾ اٿندڙ سماجي تحريڪن جي لهر سماج جي هر شعبي سان گڏ ادب کي پڻ متاثر ڪيو بلڪ ڪٿي ڪٿي ته ائين ٿيو ته ادب انهن سماجي تحريڪن کي زور وٺائڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. ڇو ته بقول علي سردار جعفري جي ته "ادب اور تحریک کا اپنے ملک کی قومی اور انقلابی سیاست سے متاثر ہونا فطری عمل ہے، لیکن ادب اور تحریک کو کسی سیاسی جماعت کا آلاءِ کار نہیں بنایا جاسکتا، اگر کوئی سیاسی جماعت اپنے میمبروں پر مشتمل کوئی تنظیم بنائے تو یہ الگ بات ہے کہ اس صورت میں وہ تنظیم اس سیاسی جماعت کے نام سے منسوب ہوگی. پریم چند نے اپنے خطبہ صدارت میں یہ کہا تھا کہ "ادب سیاست کے پیچھے پیچھے چلنے والی حقیقت نہیں بلکہ وہ مشعل ہے جو سیاست کو راہ دکھاتی ہو تو وہ ادب کی انفرادیت اور معاشرے کی اجتماعیت کے رشتے کو ظاہر کررہے تھے۔"(1)

ان حوالي سان سنڌي ادب جي تاريخ تي نظر ڊوڙائبي ته ان ۾ نندي کنڊ ۾ انگريزن جي حڪومت قائم ٿيڻ کان پوءِ مواصلاتي نظام جي تيز رفتاري سبب هن ڪيترين ئي سماجي تحريڪن جو اثر قبوليو. نندي کنڊ ۾ اهي تحريڪون 19هين صدي جي آخر ۾ اڀريون جنهن مان خاص طور تي بنگالي جاڳرتا جو به ذڪر ڪري سگهجي ٿو.

بنگالي جاڳرتا جي ڏس ۾ سڄي هندستان ۾ سماج سڌارڪ ديش ڀڳتي مالڪ جون تحريڪون برپا ٿيون. بقول رسول بخش پليجي.جي ته "بنگال ۾ راجا رام موهن راءِ جي برهموسماج ۽ مهاراشٽر ۾ برهمڻ مخالف تحريڪ جي اڳواڻ جيوبا ڦلي جي ناهيل "ستيا شوڌڪ" سماج جهڙين سماجي سڌاري جي تحريڪن هندوسماج ۾ ڪافي هلچل پيدا ڪئي. ان کان علاوه تلڪ جي شروع ڪيل ڳڻيش پوڄا، بنگال جي انقلابين جي شروع ڪيل درگا پوڄا جون تحريڪون اهي سڀ هندستان جي وچين طبقي جي ماتحت هلي رهيون هيون

انهن جي پويان جيڪو نظريو هو سو هندو دانشور طبقي جي ذهني تخليقن جي پيداوار هو. هنن دانشورن ۾ مشهور ناول نويس بنڪم چٽرجي شامل هو. جنهن بندي ماترم ۾ ڀارت ماتا جي نظريي مطابق "بندي ماترم" جو نعرو بلند ڪيو." (2)

انڪري ان وقت جي لکيل ادب، شاعري توڙي ڪهاڻين ۾ انهن تحريڪن جو نمايان عڪس جهلڪندي نظر اچي ٿو. خاص طور تي قومي جاڳرتا جنهن ۾ آزادي جي جدوجهد سمايل نظر اچي ٿي. بقول شمس الدين عرساڻي جي ته انهن تحريڪن جي اثر هيٺ ننڍين وڏن ڳوٺن ۾ منڊليون ۽ سڀائون قائم ڪيون ويون، انهن منڊلين ۽ سڀائن عوامي جاڳرتا لاءِ اخبارون ۽ رسالا جاري ڪيا. ديوان ڪوڙومل انهن ئي بنگالي ڀڳتي تحريڪن کان متاثر ٿي سماج سڌارڪ خيال کان بنڪم چندر چٽرجي جون ڪهاڻيون ترجمو ڪيون، ۽ جيئن ته اهو دور عالمي حوالي سان سياسي اٿل پٿل جو دور هيو، جنهن ۾ قومي ۽ سماجي تحريڪون زورن تي هيون، مٿان وري پهرين مهاڀاري لڙائي پڻ سڄي دنيا کي پنهنجي لپيٽ ۾ آڻي ڪيترائي سنگين مسئلا کڙا ڪري وڌا هئا. بقول خاڪي جويو جي ته "پهرين وڏي جنگ جنهن ۾ لکين انسان قتل ٿيڻ لڳا، هزارين شهر ڊهي پٽ پيا، ڌرتي ته ڇا پر ڪروڙين انسانن جي وهيل رت سان سمنڊ به ڳاڙها ٿي ويا جنهن جي نتيجي ۾ سڄي انسان ذات آويءَ ۾ ڪوئلي وانگر سڙندي رهي." (3)

انڪري ان لڙائي جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل سماجي مادي ۽ اقتصادي مسئلن جو سنڌي سماج تي گهرو اثر پيو ۽ ادب ۾ نون قدرن جو اضافو ٿيو ڪجهه وقت ئي نه گذريو هو جو عالمي سطح تي

روسي انقلاب برپا ٿيو جنهن ادب ۾ مارڪس جي فلسفي جو ڦهلاءُ ڪيو، جنهن هاري، پورهيت ۽ مزدور کي غير طبقاتي سوچ ۽ فڪر جو سڏ ڏنو. ڪيرت پاٻاڻي انهن حالتن جو تجزيو ڪندي لکي ٿو تہ ”روسي انقلاب جي عالمگيري اهميت ۽ اثر هيٺ مارڪسوادي جمالياتي نظريو ساري دنيا ۾ ڦهلجي ويو جنهن ڪان دنيا جا ڪيترائي ناميارا اديبان، ڪلاڪار، ساهتڪار ۽ خود وگياني متاثر ٿيا ۽ سندن رچنا ڪاريہ تي بہ ان جو زوردار پرڀاءُ پيو. ٻين ديشن جي ساهتڪارن تي پڻ هن ويچار ڌارا جو زوردار اثر پيو، جنهن هڪ تحريڪ جي صورت اختيار ڪئي، جنهن کي رابندر ناٿ ٽئگور ۽ منشي پريم چند جهڙن مهان ساهتڪارن جي آشيرواد ملي تنهن ڪان پوءِ تہ سڀني ٻولين ۾ برک ساهتڪارن هن نظريي جي آڄيان ڪئي ۽ ڪيترين اعليٰ رچنائون تخليق ڪيون.“ (4)

انگريزن جي دور ۾ سنڌي سماج جي سرشتي ۾ تبديلي جا اهي اهڃاڻ ان دور جي ادبي ڪاوشن مان معلوم ٿي وڃن ٿا. هيٺ انهن جو ڪجھ تفصيل پيش ڪجي ٿو.

1914ع ۾ سنڌ جي ادبي ماحول مان جنم ورتل ”سنڌي ساهت سوسائٽي“ طرفان بہ ڪي رسالا بہ شايع ڪيا ويا جن ۾ انهن مسئلن تحت ڪهاڻيون ڇپجڻ لڳيون جن جو موضوع سماجي ۽ اخلاقي هو انهن رسالن مان ڪجھ رسالا مثلا لٽڪا چٽڪا ماهوار گلشن ”راجپوت“ وغيره. اهڙيون ڪهاڻيون ڇپجنديون هيون مثال پرمانند ميوارام جي لکيل ڪهاڻي ”لڇڻ وڏيڪ ڪن لٽو، ۽ هيري جي منڊي“ نانڪرام ڌرم داس اخلاقي موضوع تي لکيل ڪهاڻي ”ڌرم جي وهي“ ۽ ”جيوت جو جس“ ۽ نرملداس فتح چند هندو مسلم اتحاد تي لکيل ڪهاڻي، ”سروجني“ لعل چند امر ڏني مل جي ”هر مکي جا“ ۽ ”ڪشني جا ڪشٽ“ ۽ تلوڪ ٽيمي جي ڪهاڻي ”مون بہ سنگتي ۾ ڪجهھ ڏنو هو“ وغيره قابل ذڪر آهن.

1923ع ڌاري خود بنگالي اديب ۽ عظيم شاعر رابندر ناٿ ٽئگورجو سنڌ اچڻ پڻ سنڌي اديبن لاءِ اتساهڪ رهيو. (ٽئگور 1923ع ۾ چندي جمع ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو) ٽئگور جي سماج سڌارڪ امن، ڀائيچاري ۽ انسان دوستي وارن خيالن سنڌي اديبن کي ڏاڍو متاثر ڪيو. ٽئگور جي سنڌ ياترا ڪان پوءِ گرڌاري ڪرپالاڻي(جيڪو ٽئگورجي قائم ڪيل تعليمي اداري ”شانتينڪيتن“ ۾ پڙهيو هو) ٽئگور جي آڪاڻين کي ترجمو ڪيو، هندستان ۾ ان وقت خلافت تحريڪ، روسي انقلاب ۽ ٻين قومي تحريڪن جي حوالي سان هلچل جو زور هيو. ڊاڪٽر غلام علي الانا ان دور تي روشني وجهندي لکي ٿو تہ ”ان زماني ۾ خلافت تحريڪ ۽ ٻي عالمي جنگ جي حالتن جو اثر هتي جي ملڪي ماحول سان گڏ علم ادب تي بہ پيو. آزادي جي تحريڪ قومي ۽ وطني جذبي هندن جي اکنڊ ڀارت لاءِ ڪوشش ۽ مسلمانن جي پاڪستان لاءِ جدوجهد سنڌي ادب ۾ نوان موضوع، نوان قدر ۽ نئين نظر پيدا ڪئي، ۽ ساڳئي وقت هندو مسلم اتحاد جي ڪوشش بہ ادب جو وسيلو اختيار ڪيو. انهن مڙني تحريڪن جو عڪس ان وقت جي ڪهاڻي ۾ نظر اچي ٿو.(5)

ان دور جي ادبي رسالن مان ”ڀارت جيون ڪهاڻي“، ”آشا“، ”علمي دنيا“، ”راجپوت ۽ گلشن“ جا نالا قابل ذڪر آهن ۽ سنڌ جا ڪجھ مشهورادبي ادارا ”سندر ساهتيہ“ مسلم ادبي سوسائٽي ”رتن ساهتيہ منڊل“ وغيره جا نالا ڪٿي سگهجن ٿا. هن دور جو سڀ ڪان وڌيڪ قابل ذڪر رسالو ماهوار ”سنتو“ آهي جو جديد ادب خصوصا افساني جي ترويج ۽ ترقي ۾ سڀني ڪان اڳڀرورهيو.

اهو جريدو 1932ع ۾ ڀهرين شڪارپور پوءِ جيڪب آباد مان شايع ٿيڻ لڳو ۽ ملڪ جي ورهاڱي تائين باقائدا نڪرندو رهيو هن رسالي جي اهم خاصيت اها هئي جو هن ترجمن سان گڏ اصلوڪن افسانن کي بہ گهڻو فروغ ڏنو. هن رسالي ۾ شايع ٿيندڙ ڪهاڻي ۾ ”مايا جي مستي“ ارجن داس بي آدواڻي (جولاءِ 1934ع) ”استري سڪيا آدرش ۽ انيپوءِ“ پروفيسر

شيوارام اين ڦيراڻي ايراءِ جنوري 1932ع سنڌو (استري سماج) ۾ پرمانن ميوارام جو مضمون "جتي زال جو قدر اتي سک جي پراپتي"، "مالهڻ جي ڌيءُ" نند لعل جرنلسٽ ۽ "مشرق ۽ مغرب" رٽيبرسنگ وير (نومبر 1934ع) "ڏسڻ ۾ چو نٿو اچين" شيوڪ رام پوڄراج موٽواڻي سنڌو (جون 1934ع) ۽ "امرت" کيلداس وليرام ۽ "جلاد" مادهو داس شلالومل (فبروري 1936ع) مرزا نادر بيگ پڻ پنهنجي افسانن جي شروعات هن رسالي سان ڪئي سنڌس لکيل پهرين ڪهاڻي "موهني جي ڊائري" هئي جا هن رسالي ۾ ڇپي. ان کان علاوه هن رسالي لطف الله بدوي، عبدالله عبد، شيوڪ پوڄراج، آسانند مامتورام، تارا چند ڦتل، گوبند مالهي ۽ ٻين جا معياري افسانا شايع ڪيا. جن ۾ لطف الله بدوي جو "غريبت" آسانند مامتورام جو ذهني ۽ نفسياتي مونجهارن بابت لکيل آکاڻي "ڪڪي"، عبدالله عبد جو "اسڪول ماسترياڻي"، عشق ۽ فرض مرزا نادر بيگ جي اڇوت "پاڇائي" موهني "ماءُ جو قهر" وغيره قابل ذڪر آهن. ان کان علاوه هن دور جي مشهور ڪهاڻي امر لعل هنگوراڻي جي "ادو عبدالرحمان" آهي جيڪا ماهرن جي خيال موجب سنڌي ادب جي پهرين ترقي پسند ڪهاڻي هئي. بقول ڪيرت ٻاٻاڻي جي ته "سنڌي ۾ صحيح معنيٰ ۾ نئين ۽ جديد ڪهاڻي جي ڪوشش ۽ وڪاس ۾ "ادو عبدالرحمان" هڪ وڏو قدم آهي. سنڌي ساهت اندر پنهنجي دور ۾ هي ڪهاڻي حد نشان ٿي رهندي جتان سنڌي جديد ڪهاڻي جو بنياد ٻڌي سگهجي ٿو." (6)

هن 1930ع ۾ "ڦلواڙي" نالي رسالو ڪڍيو جنهن ۾ سنڌس لکيل بهترين افسانا شايع ٿيا ۽ جيئن ته هو هڪ قانون دان هو انڪري سنڌس اڪثر ڪهاڻيون ان پيشي سان تعلق رکنديون هيون، سنڌس ٻين مشهور ڪهاڻين ۾ "هي ٻه رانجهون سنڌي رمز" (جيڪا فرانسي ليکڪ موپاسان جي ڪهاڻي "مون لائيٽ" تان ورتل آهي) "رام رحيم"، "لکيو ڪين ٽريو" "ٻڌي جي ڳالهه" قابل ذڪر آهن. هن کان سواءِ ان دور ۾ عثمان علي انصاري جي افسانن جو مجموعو "پنج" پڻ شايع ٿيو جنهن ۾ ڪل پنج افسانا ڏنل هئا جن مان "ململ جو چولو" هڪ نمايان حيثيت جو حامل افسانو مڃيو وڃي ٿو. 1925ع کان 1940ع تائين افسانن جو ٽيون دور شروع ٿيو جيڪو سياسي نقطه نظر کان آزادي جي تحريڪن تي مشتمل هو. انڪري ان دور جون اڪثرڪهاڻيون قوميت جي رنگ ۾ رنگيل ڏسجن ٿيون، جن ڪي ادبي شاهڪار ته نٿو چئي سگهجي، پر اهي سڀ مقصديت سان ڀرپور هيون. ڊاڪٽر عبدالجبار ان دور جي وضاحت ڪندي لکي ٿو ته " اڻ ورهايل هندستان ۾ آزادي جون تحريڪون شروع ٿيون، جڏهن اهي تحريڪون هلندڙ هيون يا پڇي راس ٿيون ته ادب تي به اثر ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ شيخ اياز جي افسانن جو مجموعو "سفيد وحشي" شايع ٿيو جنهن ۾ خاص طور تي انگريزن جي خلاف نفرت جو اظهارڪيل آهي." (7) شيخ اياز جي "سفيد وحشي" کان سواءِ "سرد آهون" "پره ڦٽي" "ريگستاني ڦول" ۽ "سنڌي ڪهاڻيون" ان دور جي ڪهاڻين جا مشهور مجموعا مڃيا وڃن ٿا.

1936 کان ننڍي کنڊ ۾ "ترقي پسند تحريڪ" جي شروعات ٿي جنهن ۾ منشي پريم چند صدارتي خطبو ڏنو. هن تحريڪ جو ننڍي کنڊ جي سڀني ترقي يافته زبانن تي گهرو اثررونما ٿيو. سنڌي ادب پڻ هن تحريڪ جي اثر هيٺ رهيو. سجاد ظهير پنهنجي ڪتاب "روشنائي" ۾ لکيو آهي ته سنڌ مان ٻن ڄڻن محمد امين کوسو ۽ قادربخش نظاماڻي ان ۾ شرڪت ڪئي، جنهن مان ثابتي ملي ٿي ته سنڌي ادب شروع کان وٺي هن تحريڪ جو حصو رهيو. اهو ئي سبب هو جو ان دور ۾ سنڌن ڪهاڻين جا اڪثر موضوع زميندارن، سرمائيدارن، جاگيردارن ۽ مذهبي ٺيڪيدارن وغيره جي خلاف لکيل نظر اچن ٿا. جنهن جو مثال هيٺ لکيل ڪجهه ڪهاڻين مان وٺي سگهجي ٿو "منجري ڪولهڻ" (ليکوٽيل سياڻي) "هاري حقدار" (گوبند مالهي) "سفيد وحشي" (شيخ اياز) "ڪتي جو موت" (ڪرشن کٽواڻي)

شمس الدين عرساڻي ان دورجي نشاندهي هن طرح ڪئي آهي ته "1940 کان وٺي ورهاڱي تائين

ڪهاڻي، جو ٽيون ۽ انگريزي راج جو آخرين دور هو. هي، سڄو زمانو هنگامن سان ڀريو پيو هو. آزادي، جي تحريڪ نندي ڪنڊ ۾ عروج کي پهچي چڪي هئي. گانڌي جي ”ڪوئيٽ انڊيا“، ”ترڪ موالات“ جي هلچل ۾ جتي ڪٿي سول نافرماني ٿي رهي هئي ان ڪانسواءِ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهريون پيرو سوشلسٽ تنظيمون منظر تي اچڻ لڳيون، جيڪي روس جي ڪميونسٽ انقلاب کي نشانبر ڪر ڪرڻ لڳيون انڪري سرمائيدارن جاگيردارن ۽ پورهيتن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ وڌي ويئي.“ (8)

سنڌي ۽ بنگالي ڪهاڻين جو تقابلي مقابلو:

شمس الدين عرساڻي: آزادي کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر ص 198

ادب ۾ ترقي پسند تحريڪ ٻه ان دور کان ترقي ڪئي سن 1936 ۾ ”ترقي پسند مصنفين“ جي نالي سان هڪ جماعت قائم ٿي جنهن جو سيڪريٽري گوبند مالهي هو. نارائڻ شيام، شيخ عبدالرزاق، رام پنجواڻي، سوڀو گيان چنداڻي، ارجن شاد، سگن آهوجا، شيخ عبدالستار، ۽ شيخ اياز ان دورجي پيداوارآهن. هندو اديبن افسانن تي گهڻو زور رکيو. جڏهن ته ڪجهه مسلمان اديبن مثلا شيخ اياز، شيخ عبدالرزاق راز ۽ شيخ عبدالستار ترقي پسند نوعيت جا ڪجهه افسانا لکيا، جن ۾ معاشري تي طنز، غلط رسم رواج جي خلاف بغاوت هاري ۽ مزدور سان همدردي جو اظهار ۽ زميندارن جي ظالمانا ڪردارکي وائکو ڪيو ويو. هن دور جا مشهور رسالا جن ڪهاڻي جي فروغ ۾ اهم ڪردارادا ڪيو تن ۾ ماهوار ”ڪهاڻي“ جيڪو ڪراچي مان ڇپبو هو ۽ ”اڳتي قدم“ جنهن جو ايڊيٽر شيخ اياز هو نمايان حيثيت رکن ٿا. هن دور جي ڪهاڻي جا مشهور مجموعا ’سرد آهون‘ (1942) ’پرهه ڦٽي‘ (1945) ’مائيداساڻي جون آڪاڻيون‘(1943) ’ريگستاني ڦول‘ (1944) ۽ ان کان علاوه هن دور ۾ ئي شيخ اياز جي ڪهاڻين جو مجموعو”سفيد وحشي“ پڻ ڇپيو. ان دور تي روشني وجهندي ڊاڪٽرانورفگارهڪڙو لکي ٿو ته ان دور ۾ ادب ۾ نوان لاڙا رونما ٿيا. حقيقت نگاري، جدت پسندي ۽ ترقي پسندي جي روپ ۾ سامهون اچڻ لڳي ۽ ليکڪ ادب براءِ ادب جي نظريي کان بغاوت ڪري ادب کي زندگي جو آئينو ڄاڻي هڪ تحريڪ ٿي اڀريا ۽ ادب جي افق تي سج جيان چمڪڻ لڳا. ٿوري عرصي اندر شيخ اياز جي ڪهاڻين جو مجموعو ”سفيد وحشي“ منظرعام تي آيو جنهن ننڍڙي شعور جي ڀنڊڙي، ڪيرتن جا ڪپاٽ ڪولي ڇڏيا.“ (9)

ان کان سواءِ نيشنل ڪاليج حيدرآباد جي رسالي ”قليلي“، ”اڳتي قدم“، ”نئين دنيا“، ”فردوس“، ”عبرت“ ۾ پڻ ان قسم جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون شايع ٿيون جن ۾ اياز قادري جو ”بلو دادا“ جمال ابڙو جو ”پشو پاشا“ غلام رباني جو ”پن ڀوڙي پاتال“ وغيره شامل آهن. ان ئي دور ۾ ڊاڪٽرهوتچند مولچند گربخشاڻي جي نگراني ۾ سنڌي ادبي سرڪل 1942ع ۾ قائم ٿي جنهن جي ناهڻ ۾ نارائڻ شيام، شيخ اياز، شيخ عبدالرزاق راز، روشن آرا مغل، ۽ سندري اتم چنداڻي وغيره جا نالا اهم آهن. جنهن جو ذڪر شيخ اياز پنهنجي ڪتاب ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ ۾ پڻ ڪيو آهي هو لکي ٿو ته 1945ع ۾ مان ۽ منهنجو دوست عبدالرزاق راز ڏي جي سنڌ ڪاليج ۾ قائم ڪيل ”سنڌي سرڪل“ ۾ ويندا هئا سين.“ (10)

مجموعي طور تي ان سڄي دور (ورهاڱي کان پهرين) جو سنڌي ادب ترقي پسند فڪر سان سلهاڙيل مختلف سياسي، سماجي، عملي ۽ ادبي تحريڪن جو ترجمان نظر ايندو خاص طور تي سنڌي افسانوي ادب جا موضوع نه صرف سياسي منظر ڪشي ۽ تبديلين جي ترجماني ڪن ٿا پر ان سان سنڌي معاشري جي فرسوده رسم و رواج جنهن جو گهڻي پاڳي شڪار مظلوم طبقو خاص طور تي عورتون ٿين ٿيون ان جي انحرافي ۽ قديم توهمات جو شڪار معاشرو خاص طور ڳوٺاڻو سماج ۽ ان تي پونڊڙ جديد صنعتي زندگي جاا ثرات ۽ عالمي جنگين جي تباهڪارين تي مشتمل نظر اچن ٿا. پاڪستان جي قيام کان پوءِ افسانوي ادب جا

موضوع گهڻي ڀاڱي هجرت، لڏپلاڻ ۽ فسادن جي نمائندگي ڪندي نظر اچن ٿا. جن ۾ پنهنجي ڌرتي پنهنجي زبان کان وڇڙڻ جو درد ۽ يادگيريون شامل آهن. ڊاڪٽر سحر امداد ان دور جي حالتن ڪي بيان ڪندي لکي ٿي ته "شروعات جا پهريان چند سال شاعري توڙي ڪهاڻي سنڌ کان جدائي جو هڪ نهايت دکدائڪ منظر پيش ڪندي نظر اچي ٿي. ساروڻيون سندن لفظ لفظ مان لڙڪن جيان ٽمن ٿيون. اکر اکر آگر ٿي اڀري ٿو، سٽ سٽ ۾ سڏڪا سمايل آهن، پر پوءِ وقت سان گڏ زميني حقيقتون جذبن تي حاوي ٿي وڃن ٿيون. ليڪن دل ۾ وري به سنڌ سمايل اٿن اها سڪ ، اڪير ۽ اداسي ڪڏهن خود بخود اٿلي ٿي پوي." (11)

1954ع ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين تي وقت جي حڪمرانن بندش وڌي، پر تنهن هوندي به هي تحريڪ ادب ۾ پنهنجو معيار قائم رکڻ ۾ ڪامياب ويئي ۽ هو (حڪمران) سندس مقصد کي ختم ڪري ڪون سگهيا. بقول علي سردار جعفري جي ته" ترقي پسند تحريڪ جو اهو ادب جيڪو وقتي ضرورتن جي سبب لکيو ويو، تاريخ جو اهو حصوآهي ۽ اهو باب آهي جيڪو زنده آهي ۽ هميشه زنده رهندو. تاريخ ادب جو هڪ زنده ڪارنامو آهي ڪير به ان کي ختم ڪري نه ٿو سگهي. مستقبل جي راهه ۾ اهو ادب اسان لاءِ مشعل جي برابر ٿيندو ماڻهو گڏ ايندا رهندا ۽ قافلو بنجي ويندو. (13)

ان کان پوءِ سنڌي ادبي سنگت جو پهريون مرڪزي ڪنوينشن ٿيو، جنهن ڪيترن ئي معياري افسانن ۽ افسانه نگارن کي جنم ڏنو. حالتون تيزيءَ سان تبديل ٿي رهيون هيون. پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ سماجي سڌاري تحت پڻ ڪيترين ئي تحريڪن جنم ورتو مثلاً حيدر بخش جتوئي جي حقن ۽ فلاح بهبود لاءِ قائم ڪيل "هاري حقدار تحريڪ" الائي تحريڪ جيڪا بقول سوڀو گيان چنداڻي جي ته انهيءَ لاءِ هلائي ويئي هئي ته جيڪا به زمين هندو ڇڏي ويا آهن اها مهاجرن کي الاٽ ڪرڻ بدران سنڌي هارين جن جي پيڙهي به پيڙهي پگهر ۽ رت شامل هو اها زمين انهن کي ڏني وڃي." (14)

هن تحريڪ ان وقت وڌيڪ زور پڪڙيو جڏهن سنڌي هارين کان زمينون ڪسي ٻارت کان لڏي آيل مسلمانن کي اهي زمينون ڪليم ۾ ڏنيو ويون . ته انهن حالتن پڻ افسانوي ادب تي پنهنجا اثرات مرتب ڪيا. سڀ کان وڏو سياسي بحران ون يونٽ جي قائم ٿيڻ سان ٿيو جنهن جي سياسي توڙي سماجي سطح تي ڀرپور مزاحمت ڪئي ويئي. جنهن کان پوءِ سنڌي ادب ۾ قوميت جي لاڙي زور پڪڙيو جنهن ڪري ون يونٽ ٽٽڻ کان پوءِ به قوميت ۽ جديديت جا ادبي ۽ فڪري لاڙا ۽ تحريڪون به سنڌي ادب جو حصو بنجي اڀريون. بقول ڊاڪٽر حبيب الله صديقي جي ته "سنڌي ڪهاڻي جا فڪري لاڙا مختلف رهيا آهن ڇاڪاڻ ته فڪر ڪهاڻيڪار جو پنهنجو آهي ليڪن جنهن سماج ۾ هو رهي ٿو ۽ جنهن سماجي صورتحال بابت ڪهاڻي جو پلاٽ ناهيو ويو آهي انهيءَ ۾ گهٽا ئي نڪر، توڙ، پٿر يا لاهه ڪتل آهن جن کي ڪيڏي ٻاهر ڪرڻ هڪ ڪهاڻي ڪار لاءِ لازمي امر ٿئي ٿو. پوءِ جڏهن سماج جا ڪي پول پترا ٿين ٿا ته خود به انهيءَ سماج جو حصو آهي ٻين سان گڏ سماجي نا برابري نا انصافي، ڏاڍ ۽ ڏمر جو خود به شڪار بنيل آهي. تنهنڪري لا محالا سندس قلم هڪ رخ اختيار ڪري ٿو اها نعري بازي هجي، قوم پرستي ۽ ترقي پسندي جي تنوار هجي علامتي اظهار جو تڪرار هجي يا انقلابي شعلا بياني هجي اها روءِ داد سڀني اديبن سان لاڳو آهي. ان ۾ ڪهاڻيڪار گهڻ ۾ گهڻ تضاد جو مظاهرو ڪري ٿو ۽ وڌ ۾ وڌ پنهنجي ڪهاڻي جي پلاٽ، ڪردارن ۽ واقعن کي موثر انداز ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. (15)

سياسي ۽ سماجي تحريڪن جي اثرات کان بچڻ هڪ عام ماڻهو لاءِ ته مناسب ٿي سگهي ٿو، پر هڪ سجاڳ انسان جو انهن (تحريڪن) کان متاثر ٿيڻ اٽلرهوندو آهي. ان لاءِ جو اديب صرف پنهنجي ذات تائين پنهنجي ذات کي محدود نه ٿو رکي سگهي، هن مٿان ملڪ، معاشري ۽ قوم جي به نميواري آهي. انڪري سندس تخليق ۾ انهن سڀني رجحانن جو عمل دخل شامل هوندو آهي. بقول غلام

نبي مغل جي تہ "اديب شاعر، سماجي، سياسي ۽ تهذيبي تحريڪن ڪي پنهنجي تحريرن سان همٿائيندا آهن." (16)

حوالا

1. تحريک جماليات اور سياست ص 62 "ترقي پسند ادب پچاس سالا سفر": ايجوڪيشنل پبلڪ هائوس 1994
2. ص ۰ 48 رسول بخش پليجو (سياسي ادب) ٻاگو ڀهريون سهيڙيندڙ جامي چانڊيو نومبر2005 ڇپائيندڙ سي.پي.سي.ايس
3. خاڪي جويو: ترقي پسند ادب جا معمار سنگر پبليڪيشن 1988
4. ص 95: ڪيرت ٻاٻاڻي پيهي منجهہ پاتار آرمڪ سنڌي ساهتيہ پرچاريوجنا پونا
5. ڊاڪٽر غلام علي الانا ص (62) سنڌي نثر جي تاريخ
6. ص 119 ڪهاڻي "ادو عبدالرحمان" ڪيرت ٻاٻاڻي افسانوي ۽ فڪري ادب: مرتب جامي چانڊيو
7. ص 169: عبدالجبار جوڻيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ
8. ص 8 ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو: جي تند برابر توريان: شيخ اياز سنڌ ادبي اڪيڊمي 1998
9. ص 170 شيخ اياز: "ساهيوال جيل جي ڊائري" نيو فيلڊ پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد ڇاپو ڀهريون 1986
10. سحر امداد : "شعور شاعر ۽ شاعري ص 14 سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر تلڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ ڇاپو ڀهريون جولاءِ 2008
11. ص 68 "تحريک جماليات اور سياست": ترتيب قمر رئيس عاشور قاسمي ترقي پسند ادب پچاس سالا سفر
12. ص 320) سوچي جون تحريرون مرتب ناز سنائي سنڌي ساهت گهر حيدرآباد ڇاپو ڀهريون اپريل 2011
13. ص: 133 هڪ قلم هڪڙو مان حبيب الله صديقي مرتب محمد عثمان منگي: سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم حيدرآباد ص 39: يڪ نعرا حيدري: ماهوار سهڻي 1989

نئون ڪتاب

ڪتاب: چونا تيل چنبيليا

موضوع: شاعري

مرتب: مارو جمالي

ڇاپو ڀهريون: 2013ع

ڇپائيندڙ: اڪرام پبليڪيشن دادو

سائيز: ڊيمي

صفحا: 255

قيمت: -/300 رپيا

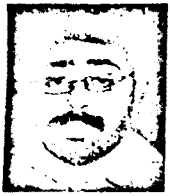

ڊاڪٽر مخمور بخاري

حضرت سيد علي سرمست شاهه بخاري قلندر سائين جو وزير

تاريخ علم آهي ڪالهه ڪي ڄاڻڻ جو، اسان جيڪو وقت گذاري ٿا اڇون ان کي جيڪڏهن رقم نہ ڪجي تہ تاريخ جو وڏو خلاءُ پيدا ٿي وڃي ٿو ۽ وقت جي ٻوڙندڙ رفتار سان گهڻو ڪجهه ميسارجي وڃي ٿو، پر جيڪڏهن ان وقت کي جهٽي وٺجي، لفظن ۾ قيد ڪجي تہ تاريخ جا ڪيترائي باب ٻاثمرادو رقم ٿي وڃن ٿا. ڪيترائي سماجي، سياسي، ثقافتي، تهذيبي، تمدني، علمي واقعا پنهنجي تسلسل سان اسان تائين پهچي وڃن ٿا ۽ ڪڏهن ڪڏهن تاريخ جي صفحن ۾ ڪن اهم ٻلن جي کوٽ بہ پنهنجي جاءِ تي محسوس ٿيندي آهي. سنڌ جي شاندار علمي ۽ روحاني اتهاس ۾ حضرت قلندر شهباز جو مان مرتبو اعليٰ آهي، پر ان جي سوانح ۽ علمي مرتبي تائين گهڻو احوال تضادن جي ور چڙهيل نظر اچي ٿو. (انهن تضادن کي راقم پنهنجي هڪ مقالي ”قلندر شهباز تي نئين سر تحقيق جي ضرورت“ ۾ بحث هيٺ آندو آهي.)

حضرت قلندر شهباز جي چئني/ اڻ چئني احوال ۾ سندس خليفن جو ذڪر پڻ شامل آهي. لال سائين جي خليفن ۾ مخدوم علي سيوستاني، مير ڪلان، مير سيد صلاح الدين، پير پنو، مخدوم سڪندر بودلو ۽ سيد علي سرمست شامل آهن. ڪن تذڪرن ۾ سيد علي سرمست کي سيد علي بغدادي ڪري پڻ لکيو ويو آهي. اڄ هن محفل ۾ سيد علي سرمست بابت گفتگو ڪئي ويندي ڇاڪاڻ جو هن بزرگ بابت ڪو بہ مفصل احوال قلندر سائين بابت تذڪرن ۾ موجود ناهي.

سيد علي سرمست بابت تذڪرن ۾ جيڪي ڪجهه درج آهي، اهو ايترو تہ مختصر ۽ اڻ چٽو آهي جو ان مان شاهه صاحب جي سوانح توڙي علمي مرتبي بابت ڪا خاطر خواهه ڄاڻ نہ ٿي ملي، تنهن ڪري ضروري آهي هٿ آيل مواد جي آڌار تي اسان هن بزرگ بابت ڪا ڳالهه ٻولهه ڪيون.

سيد علي سرمست، حضرت سيد جلال الدين حيدر سرخپوش، جو فرزند ارجمند هو (1) ۽ قلندر شهباز جو وزير ليکجي ٿو. سيد جلال الدين حيدر، قلندر شهباز جي چئن يارن ۾ شمار ٿئي ٿو. پاڻ پنهنجي وقت جو عارف ڪامل ۽ اهل الله هو. سندن ولادت 595هه ۾ بخارا ۾ سيد علي ابو المويد بخارا جي گهر ٿي، سندن والد نقوي سادات هجڻ باوجود بخاري سڏرائيندو هو. سيد علي پنهنجي وقت جو اهلِ علم ۽ اهل فضيلت شخص هو، تنهنڪري سيد جلال الدين جي تعليم ۽ تربيت پاڻ ئي ڪرڻ فرمايائون. سن بلوغت کي پهچڻ کان اڳ ئي سيد جلال جون ڪرامتون ظاهر ٿيڻ شروع ٿيون. سندن والد کين اهڙن عملن کان روڪي ڇڏيو ۽ اجا بہ وڌيڪ اندر جي صفائي تي سوچ کي مرڪوز رکڻ جي تلقين ڪندا رهيا. جواني جي ڏاڪي تي قدم رکڻ کان پوءِ سندن والد بخارا جي هڪ نيڪ مرد سيد قاسم بخاري جي دختر سان سندن شادي ڪرايائون، جنهن مان کين بہ فرزند سيد جعفر ۽ سيد علي سرمست پيدا ٿيا. ڪجهه عرصي بعد بيبي صاحبہ وفات ڪئي، جنهن کان پوءِ سيد جلال الدين حيدر پنهنجي ٻنهي فرزندن سيد جعفر ۽ سيد علي سرمست سان گڏ پنهنجن بزرگن جي زيارت ۽ حصولِ علم جي لاءِ ڪربلا ۽ نجف اشرف پهتا جتان باطني فيض حاصل ڪرڻ بعد شام روانا ٿيا، جتي ڪجهه عرصو حضرت سليمانؑ جي روضي تي حاضري ڀريندا رهيا ۽ پنهنجي اندر ۾ حق جي حقيقت کي ڳوليندا رهيا، ان کان پوءِ مدينة منوره پهتا ۽ رسول اڪرم ﷺ جن جي روضي تي حاضري ڀريائون ۽ اتي بہ ڪجهه عرصو تعليم جي حصول ۽ روحاني منزلن جي اعليٰ ٿيڻ جي لاءِ ترسي پيا، نيٺ ايران جي رستي سنہ 630هه ۾ سکر/ بکر پهتا.(2)

سيد جلال الدين جي هن سفر جو عرصو ڪنهن

بہ نہ ڄاڻايو آهي. هڪ اندازي موجب اهو سفر لڳ ڀڳ ڏهن ورهين تي مشتمل هوندو، يعني 35 ورهين جي ڄمار ۾ سيد جلال الدين سنڌ پهتو، ساڻن سندن ٻئي فرزند حضرت سيد جعفر ۽ حضرت سيد علي سرمست گڏ هيا. اهڙي تصديق بخاري خاندان جي شجري ۽ تحفة الڪرام ۽ ڪن ٻين تذڪرن مان ٿئي ٿي(3). سنڌ پهچڻ کان پوءِ سيد جلال الدين حيدر بکر جي سادات سيد بدر الدين وٽ قيام ڪيو(4). سيد بدرالدين اهل الله ۽ درويش ۽ الله وارن سان انسيت رکندڙ هو. تحفة الڪرام ۾ ڪين سيد صدرالدين جو پٽ ڄاڻايو ويو آهي(5) جڏهن تہ سيد حسام الدين راشدي "حديقة الاولياء" جي مقدمي ۾ ڪيس سيد محمد مڪي جو وڏو پٽ ۽ سيد صدرالدين جو پاءُ سڏيو آهي(6). سيد صدرالدين جي احوال ۾ ڪٿي بہ سيد بدرالدين سندس پٽ ڄاڻايل ناهي. سيد محمد مڪي بکري ستين صدي هجري ۾ اچي بکر ۾ رهيو، ڪين شيخ شهاب الدين سهروردي (539هہ/ 632هہ) جي نياڻي مان چار پٽ ۽ ٻي ٻيبي مان سيد شمس ۽ سيد ماه بہ پٽ ڄاوا. پهرئين چئن مان سيد صدر الدين ۽ سيد بدرالدين بکر ۾ ڄاوا. سيد محمد مڪي 644هہ ۾ وصال فرمايو.

سيد بدرالدين جي شادي نصرت خان (غالباً سلطان سيد علاوالدين خلجي جي پاءُ) جي نياڻي سان ٿي جنهن مان ڪين ٻن پٽن سيد مرتضيٰ ۽ سيد سعد الدين ۽ غالباً ٻن نياڻين جو اولاد ٿيو. سيد مرتضيٰ ۽ سيد سعدالدين ملتان جي لانگاهہ سلطانن مان سڱ ورتا(7).

سيد حسام الدين راشدي ڪتاب "حديقة الاولياء" جي مقدمي ۾ سيد بدرالدين جي پڙهيل هڪ سنڌي بيت بہ ڏنو آهي:

ڪٿئين تان هارئين، مرين تہ وڃين واءُ

ٻنهي منجهئون هڪڙي، چڱي نہ ٿئي ڪاءُ(8).

ان ئي سيد بدرالدين پنهنجي نياڻي ڪنيز زهرئ، سيد جلال الدين حيدر جي نڪاح ۾ ڏني، جنهن مان سيد محمد غوث پيدا ٿيو ۽ ٻيبي صاحبہ وفات فرمائي، جنهن کان پوءِ شاهہ صاحب وري پنهنجي ٻي نياڻي ڪنيز اطهہ، سيد حيدر جي نڪاح ۾ ڏني جنهن مان ڪين سيد احمد ڪبير پيدا ٿيو(9). جنهن جي شادي وري پنهنجي مامي سيد مرتضيٰ جي نياڻي سان ٿي، جنهن مان سيد جلال جهانيان جهان گشت ۽ راڄو قتال پيدا ٿيا(10).

سيد جلال الدين حيدر بکر کان وري ملتان پهتو ۽ غوث بهاوالدين جو مريد بڻيو ان عرصي ۾ سندن فرزند سيد جعفر بخارا واپس هليو ويو البتہ سندن ٻيو نمبر فرزند ۽ قلندر شهباز جو وزير سيد علي سرمست ساڻن گڏ رهيو. اهڙي تصديق مون کي مختلف تذڪرن کان علاوه پنهنجي خانداني شجري مان ملي ٿي جنهن مطابق:

"سن 641 هہ ۾ (ملتان کان) بکر واپس آيا، ۽ اُتي سندن طبيعت کي قرار نہ آيو ۽ پنهنجي اهل عيال سميت ملتان ڏانهن وريا، ۽ ملتان بدران اچ شريف ۾ رهائش اختيار ڪيائون جيڪو ان وقت اوچائي تي هڪ ڳوٺ هو. انهي هجرت دوران سندن وڏو فرزند سيد جعفر واپس بخارا هليو ويو، سيد علي گڏ رهيو جيڪو اڳتي هلي سيد علي سرمست جي نالي سان مشهور ٿيو(11)."

سيد جلال الدين حيدر سرخ بخاري جو حضرت غوث بهاءالدين زڪريا، حضرت فريد شڪر گنج ۽ حضرت قلندر شهباز سان گڏ سنڌ ۽ هند جي سير ۽ سياحت مشهور آهي ۽ ان ئي سياحت دوران سيد علي سرمست پنهنجي والد سان گڏ رهيو هوندو ڇاڪاڻ جو هڪ تہ سيد جعفر جي بخارا واپس هليو وڃڻ بعد هوئي سنڌ ۾ والد جو وڏو پٽ هو. سندس بہ ڀيا ڀائر سيد محمد غوث ۽ سيد احمد ڪبير ننڍا هئا، ٻيو تہ شروعات کان هو والد سان گڏ رهيو. سندس تعليم ۽ تربيت حضرت سيد جلال الدين حيدر خود ڪئي هوندي گمان غالب آهي تہ ان ئي سير ۽ سياحت دوران سيد جلال الدين پنهنجي مرشد غوث بهاءالدين زڪريا جي حڪم تي يا پنهنجي مرضي موجب پنهنجي فرزند سيد علي سرمست، حضرت قلندر شهباز جي خدمت ۾ پيش ڪيو هوندو، هڪ اندازو اهو بہ آهي تہ حضرت جلال الدين اهو فيصلو قلندر شهباز جي وڏي ڄمار کي ڏسندي بہ ڪيو هجي.

سيد علي سرمست، سيد جلال الدين حيدر جو پيو نمبر فرزند هو. هو سنڌ ۾ ئي رهيو. سندس نسب هن ريت آهي:

سيد علي سرمست بن سيد جلال الدين حيدر سرخ پوش بن سيد علي ابو المويد بن سيد جعفر ابو تراب بن محمد ابو الفتح بن محمود بن احمد ابو يوسف بن عبدالله (جد سادات بخاري) بن علي الاشقر يا علي اصغر بن جعفر الزكي بن امام علي نقي بن امام محمد تقي بن امام علي رضا بن امام موسيٰ كاظم بن امام جعفر صادق بن امام باقر بن امام زين العابدين بن سيد الشهداءِ امام حسين عليه السلام بن حضرت علي عليه السلام بن ابو طالب(12).

سيد علي سرمست جو اولاد سنڌ ۾ هند ۾ پکڙيو. اسان جي خانداني معلومات ۽ شجري موجب سيد علي سرمست جي اولاد جو سلسلو هن ريت آهي:

سيد علي سرمست ان جو پٽ سيد بهاوالدين ان جو پٽ مبارڪ ان جو پٽ محمود ان جو پٽ حامد ان جو پٽ احمد ان جو پٽ محمد ان جو پٽ بهاوالدين ان جو پٽ رحمت ان جو پٽ شاهه حسين ان جو پٽ اجمل هاشم (لقب: ڪمال) ان جو پٽ احمد علي ان جو پٽ عارف ان جو پٽ فيروز ان جو پٽ عابد ان جو پٽ عباس ان جو پٽ محمد ان جو پٽ مسعود ان جو پٽ مير مست ان جو پٽ شمس الدين ان جو پٽ الهداد ان جو پٽ نذر محمد ان جو پٽ پير محمد ان جو پٽ مصطفيٰ ان جو پٽ نذر محمد ان جو پٽ پير محمد ان جو پٽ مصطفيٰ ان جو پٽ درويش شاهه ان جو پٽ پير محمد ان جو پٽ ابراهيم ان جو پٽ علي محمد ان جو پٽ واحد بخش ان جو پٽ ممتاز علي شاهه المعروف ڊاڪٽر ممتاز بخاري(13).

ڊاڪٽر ممتاز بخاري جن کي ٽي فرزند هر هڪ ڊاڪٽر سيد اسد الله شاهه بخاري، شهيد سيف بخاري "تنها" ۽ ڊاڪٽر رشد الله شاهه عرف مخمور بخاري ٿيا.

حضرت سيد علي سرمست، قلندر سائين جي محبوب نظر خليفن مان هو، تنهنڪري ئي کين لال سائين جو وزير ڪري سڏيو ويندو هو. شاهه صاحب جي ان چڻي احوال مان اها ڳالهه نٿي خبر پوي ته ڪهڙي سن ۾ سيد علي، قلندر سائين جو مريد ٿيو ۾ واقعن جي ترتيب مان اهو سمجهي سگهجي ٿو ته جڏهن چئن يارن گڏجي سنڌ ۽ هند جو سير ٿي ڪيو ته اهو زمانو اندازاً 641هه کان 649هه/ 1451ع جي وچ جو آهي. ڇاڪاڻ ته سن 641هه کان پوءِ ئي حضرت جلال الدين حيدر سرخ بيهر بکر کان اچ آيو. جڏهن ته شاهه صاحب 630هه ۾ بکر سيد بدر الدين وٽ آيو جنهن کان پوءِ 641هه تائين هڪ يا ٻه پيرا ملتان ويو ۽ نه رڳو غوث جو مريد ٿيو، پر ڪانئس روحاني حاصلات جي سلسلي ۾ رهنمائي به حاصل ڪئي. هوڏانهن ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد جي لکت موجب: "اندازاً قلندر شهباز 649هه/1451ع ۾ سير سياحت کان پوءِ سيوهڻ ۾ رهائش اختيار ڪئي."(14) هنن واقعن جي ترتيب مان اندازاً سيد علي سرمست، قلندر شهباز جو خليفو سن 641هه کان 649هه/1451ع جي وچ ڌاري ٿيو. جڏهن ته هنن واقعن مان اسان هڪ ٻيو اندازو به لڳايون ٿا ته سيد جلال الدين بخارا کان ڪربلا، نجف اشرف، شام، مدينة منوره کان ٿيندا ايران رستي 630هه ۾ بکر پهتا. سندن به فرزند سيد جعفر ۽ سيد علي ساڻن گڏ رهيا. سيد جلال الدين جيڪڏهن اهو سفر 620هه يا 622هه ۾ شروع ڪيو هوندو ته ان وقت سندن عمر 25 يا 27 ورهيه هوندي، ڇاڪاڻ ته سندن ولادت 595هه ۾ ٿي. ان خيال موجب سيد علي سرمست ان وقت پنجن کان ائن سالن جو هوندو يعني سندن ولادت 612هه کان 6-615هه جي وچ ڌاري ٿي هوندي ۽ جواني جي دور ۾ قلندر سائين جو خليفو بڻيو. هنن واقعن جي ترتيب مان ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي جي اها راءِ ته هو (سيد علي سرمست) والد جي حياتي ۾ واپس بخارا ويو(15) ۽ حبيب الله ٻڻي جي راءِ ته قلندر جي سياحت دوران هو کيس بغداد ۾ گڏيو ۽ اتان ساڻس گڏ سنڌ آيو(16) درست نه ٿي لڳي.

سيد علي سرمست، قلندر شهباز جو سڀ کان اهم خليفو ڏسجي ٿو، ڇاڪاڻ ته تذڪرن موجب قلندر شهباز پنهنجي آخري وقت سيد علي سرمست کي قلندري سلسلي بابت هدايتون ڏنيون ۽ پنهنجي تدفين واري جاءِ بابت پڻ کين حڪم فرمايو. جنهن

کان پوءِ مراقبي ۾ ويهي عبادت ۾ مشغول ٿي ويا(17) ۽ پوءِ جڏهن قلندر شهباز هن جهان مان وصال فرمايو ته سندن غسل جا فرائض شيخ عالي ادا ڪيا ۽ تکفين ۽ تدفين سيد علي سرمست ۽ سندن ٻين فقراءَ ڏسيل آخري آرام گاهه واري جاءِ تي ٻجا آندا(18). وفات وقت سيد علي سرمست، سيد عبدالوهاب، عبدالله شاهه ابدال علوي، بابا ابراهيم ولي جو نورچشم سيد مير ڪلا شاهه سبزواري موجود هئا(19).

قلندر سائين جي رحلت کان پوءِ سندن طريقت جو سلسلو سندن طالبن حضرت سڪندر بودلو بهار، حضرت عبدالله شاهه ابدال ۽ سيد علي سرمست جاري رکيو(20). جليل سيوهاڻي وڌيڪ لکي ٿو:

"قلندر سائين جي فقيرن جو فرمودو هي آهي ته مرشد قلندر شهباز جي فيض جو درياءُ سندن حياتي ۾ محدود هو، مگر سندن وصال کان بعد اهو لامحدود ٿي ساري ملڪ کي پنهنجي فيض جي رحمت وارين ڇولين سان سيراب ڪيو جو ڪيترائي سنڌ ۽ هند جا درويش سندن دراقدس تان سندن طريقت جي نوراني شمع مان پنهنجون شمعون جلائي عوام الناس کي روشن ڪندا هئا(21)."

قلندر شهباز جي انهن ٽن خليفن جي جاري سلسلي مان ڪيترائي عام ماڻهو بهرور ٿيا ۽ ڏينهن بہ ڏينهن مريدن جو تعداد وڌڻ لڳو. خاص طور سيد علي سرمست وٽ ماڻهن جو هجوم جهجهو ٿيڻ لڳو تنهن کان پوءِ ٽنهي خليفن عام کي سنئين واٽ ڏسڻ لاءِ جدا جدا تڪيا قائم ڪيا.

سيد علي سرمست جي ابتدائي تربيت ۽ تعليم پنهنجي والد ڪامل ۽ اهل الله حضرت جلال الدين حيدر سرخ بخاري وٽ ٿي، ان کان پوءِ هن يقيناً حضرت غوث بهاءُ الدين زڪريا ۽ فريد الدين گنج شڪر وٽان بہ فيض حاصل ڪيو هوندو، پر مستقل روحاني تربيت حضرت قلندر شهباز وٽان ئي حاصل ڪري روحاني ڪمال ماڻيو هوندو، تنهن ڪري ئي قلندر شهباز پنهنجن ڪن عزيزن خليفن جي هوندي بہ قلندري سلسلي بابت هدايتون فقط سيد علي سرمست کي ڏنيون ۽ هن عارف شخص ان سلسلي کي پنهنجي روحاني ڪماليت سان سنڌ ۽ هند ۾ وڌيڪ عام ڪيو. عام جي اخلاقي ۽ روحاني اصلاح ڪئي ۽ منجهن پاڻ سڃاڻڻ جي ادراڪ جي سگهه کي اجاگر ڪيو، اهڙي ريت فرد پنهنجي پاڻ ۾ موجود خدائي صفتن کي ڳولي لهڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪري منزل ڏانهن وڌي ٿو.

سيد علي جي وفات بابت پڻ اسان کي ڪا ڄاڻ نہ ٿي ملي. ڪين رحلت بعد قلندر شهباز جي روضي ٻاهران صحن ۾ دفنايو ويو. 7 رجب 757هه تي فيروز شاهه بادشاهه جي طرفان سيوهڻ جي حاڪم ناظم ملڪ اختيار الدين، قلندر شهباز جو روضو جوڙايو جنهن جي سٺن مهينن بعد 7 صفر 758هه تي سيد علي سرمست جو روضو (چبوترو) جوڙايو، جنهن جي تياري جي تاريخ هنن بيتن مان ملي ٿي:

شد بناي گنبذ عالي بع عهد شهريار
شاهه فيروز آنگه بگرفت است گيتي زو ترار

في سود مر بنده درگاه شاه شهر را
گر کند در سرفرازي، برسلاطين افتخار

برسر قبر ولي الله، علاءُ الحق علي
جود از بغداد واندر صف پاڪان شهسوار

اين بزرگ و يا ڪارمته هر ڪرا باشد عزيز
هر زمان بادا بہ قبرش رحمت ايزد نثار

هفتم از ماه صفر مبني شد اين مرقد بہ سال
هفصد و پنجاه وهشت از هجرت احمد شمار

ڪرد بنيادش ملڪ سيرت ملڪ ارشد ڪہ او
هست اندر عدل و بذل و خلق واحسان نامدار

چونڪہ ذات او در اين شهر سيوستان آمده
تازه از سر گشت آن بمقصد بسان نو بهار

... ...
... ...

(هي بيت تذڪري جي صاحب کي پڙهڻ ۾ نہ آيو)

ترجمو:

جهان پناهه بادشاهه فيروز شاهه جي دور ۾
جنهن جي درگاهه جي غلامن کي
بادشاهن کي فوقيت حاصل آهي
بغداد کان آيل پاڪن جي صف شهسوار
سيد علي جو مقبرو
تاريخ 7 صفر 758هه ۾ تيار ٿيو
هر ڪو هن بزرگ جي عزت ڪري ٿو
هر گهڙي خدا جون مٿس رحمتون هجن
ملڪ (اختيار الدين)
جيڪو عدل ۽ خلق کان مشهور آهي
جڏهن سيوهڻ ۾ آيو
تہ هي مقبرو تيار ڪرايائين(22).

سيد علي سرمست جو پٽ سيد بهاءالدين پنهنجي اهل و عيال سميت اچ شريف ۾ ئي رهيو ان جي ستين پيڙهي مان سيد رحمت الله بخاري اچ ڇڏي بکر ۾ اچي رهيو (شايد بکر جي ساداتن سان سندن تعلقات قائم هئا). جنهن کان پوءِ سندس اولاد سڄي سنڌ ۾ پکڙجي دين جي تبليغ جو اعليٰ ڪم سرانجام ڏيڻ لڳو ۽ اڄ بہ سنڌ ۾ سيد علي سرمست جو اولاد موجود آهي.

قلندري سلسلو انسان جي باطن جي صفائي جي هڪ علحده واٽ ڏسي ٿو. ملامتي انداز خود جي نفي ڪرڻ جو سڀ کان ڏکيو عمل آهي ۽ جيڪو فرد ان واٽ تي هلي وڃي ٿو اهو پنهنجي اندر جي شرڪ کي ٽوڙي خود باهر نڪري اچي ٿو ۽ پوءِ پلي دنيا ان کي چا بہ چئي پر هن جي نگاهه ۾ نور جي جلوي جو چمڪو روشن رهي ٿو.

حوالا/ حاشيا

(1) جليل سيوهاڻي، الشهباز (سوانح حيات حضرت قلندر شهباز) ص 75، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ 2012ع ٻيو ڇاپو
جليل سيوهاڻي حضرت سيد جلال الدين حيدر جو نالو سيد شير شاهه جلال سرخپوش بخاري لکيو آهي جيڪو ڪٿان بہ ثابت ناهي.

(2) شجره خاندان بخاري (قلمي) ملڪيت: پروفيسر ڊاڪٽر ممتاز بخاري ص 23، هالا نوان
سيد مقصود نقوي (مرتب و مولف)، رياض الانسب المعروف گلزار نقي، ص 285 (اردو)، اظهار سنز لاهور، 1979ع

(3) شجره خاندان بخاري (قلمي)، ص 23، مير علي شير قانع، تحفة الڪرام ص 297، (سنڌي ترجمو)، مخدوم امير احمد، ايڊٽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

(4) شجره خاندان بخاري (قلمي)، ص 23، رياض الانساب المعروف گلزار نقي، ص 286 (حوالو اڳ آيل آهي)

(5) تحفة الڪرام، ص 297 (حوالو اڳ آيل آهي)

(6) سيد عبدالقادر بن سيد محمد هاشم ٺٽوي، حديقة الاوليا، ص 42 (مقدمو) (فارسي) بتصحيح سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1967ع

(7) حديقة الاوليا، ص 42، 37، 36 (مقدمو) حوالو اڳ آيل آهي)

(8) حديقة الاوليا، ص 42 (مقدمو) (حوالو اڳ آيل آهي)

(9) شجره خاندان بخاري، ص 24، رياض الانساب المعروف گلزار نقي، ص 286 (حوالو اڳ آيل آهي)

(10) حديقة الاوليا، ص 42 (حوالو اڳ آيل آهي)

(11) شجره خاندان بخاري، ص 24 (حوالو اڳ آيل آهي)

(12) شجره خاندان بخاري، ص 3، 2، 1 (حوالو اڳ آيل آهي)

(13) شجره خاندان بخاري، ص 8، 7، 6، 5، 4 (حوالوا ڳ آيل آهي)

(14) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، پاڪستان مين صوفيانہ تحريڪين، ص 320 سنگ ميل پبليڪيشنز، لاهور 1994ع

(15) پاڪستان مين صوفيانہ تحريڪين، ص 411 (حوالو اڳ آيل آهي)

(16) حبيب الله ڀٽو، سنڌڙي دا شهباز قلندر (مقالو)، ص 108، شامل: تذڪره قلندر لعل شهباز، مرتب: انور ساگر ڪانڌڙو، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ ڪراچي 2011ع

(17) الشهباز (سوانح حيات حضرت قلندر شهباز) ص 93، تذڪره قلندر شهباز، ص 84 (حوالا اڳ آيل آهن)

(18) الشهباز (سوانح حيات حضرت قلندر لعل شهباز) ص 95 (حوالو اڳ آيل آهي)

(19) تذڪره قلندر شهباز، ص 134 (حوالو اڳ آيل آهي)

(20) الشهباز (سوانح حيات حضرت قلندر لعل شهباز) ص 95

(21) الشهباز (سوانح حيات حضرت قلندر لعل شهباز)،ص 95

(22) عبدالغفور بن حيدر تذڪره مشائخ سيوستان، ص 321، سنڌي ترجمو: نياز همايوني، ايڊٽ سيد حسام الدين شاهه راشدي، شامل ڪتاب ڳالهيون منهنجي ڳوٺ جون، سيد حسام الدين شاهه راشدي، مرتب: ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1992ع

(23) حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، قلندر نامہ، ص 61، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ ڪراچي 2012ع (ڇاپو ٽيون).

فقير محمد ڍول

مير عبدالحسين خان سانگي

جي شاعريءَ جون خوبيون ۽ خاصيتون

دنيا ۾ اهڙي ڪا بہ قوم ناهي جنهن کي ڏني تعاليٰ شاعر نہ بخشيو هجي ۽ دنيا ڀري ڀئي آهي شاعرن سان. شاعر آهي ڇا؟ اُن لاءِ سنڌي علم و ادب جي شمس العماء مرزا قليچ بيگ لکيو آهي:

”شاعر جهان جي بزرگن منجهان هڪڙو آهي، جي هن جهان ۾ ڪنهن بہ وقت ڪٿي ڪو عجيب (مختلف) انسان پيدا ٿئي تہ گهڻو امڪان آهي تہ اُهو شاعر ٿي پوندو. شاعر جي لاءِ مسافري ۽ مِشاهدو ضروري آهن، انهن ٻن شين جي ڪري سندس شعر ۾ وسعت، حساڪي ۽ پختگي پيدا ٿئي ٿي.

يورپ کنڊ جي قديم ٻولين ۾ Poet لفظ جون ٻہ معنائون هونديون هيون:

هڪڙي: شاعر - ٻي: نبي.

هونئن بہ سچن شاعرن ۽ نبين جو رستو ويجهڙو ئي آهي. اهي ٻئي الاهِي اسرار ۾ غرق آهن. نبيءَ کي جهان جي ڳجهي ڳجهارت پجڻ جي ڳڻتي آهي ۽ شاعر جا بہ ساڳيا پنڌ ۽ پيچرا آهن ۽ هُو بہ ڪائنات جي رازن کي معلوم ڪرڻ لاءِ بيقرار ۽ محو هوندو آهي.“

اها تہ ٿي ڳالهہ شاعر جي، تہ شاعر آخر آهي ڇا؟ ۽ چاهي ڇا ٿو؟ سندس فرض ۽ قدرَ يا گُڻ ڪهڙا آهن؟ ۾ هاڻ اِها پروڙ بہ پوڻ گهرجي تہ شاعري ڇا آهي؟ جيڪا هڪ شاعر جي اندر مان اُڇلون ڪائي ٻاهر نڪري ٿي اچي ۽ عوام کي پنهنجي پاند جي ڳنڍِ ۾ قابو ڪري وٺي ٿي. ڳالهہ سڄي هُنر جي، فن جي ۽ اُن جي اُتتڪاريءَ جي آهي، جنهن جي لاءِ قدرت جي پُنيرائي، پيڙهہ جي حيثيت رکي ٿي. ٿُلهي ليکي شاعريءَ جي هڪڙي وصف فارسيءَ جو هيءُ شعر بہ آهي، جيڪو پنهنجي پيرائي ۾ جيتوڻيڪ اٺن ڏهن لفظن جو مجموعو آهي، پر انهن اٺن ڏهن لفظن ۾ ڇڻ تہ سمونڊ سمايل آهي.

هر ڪنهن گل جي پنهنجي خوشبو آهي، پنهنجو واس ۽ پنهنجو هُڳاءُ آهي. هيءَ سنڌي ادب جي ڀهڳتي بازار آهي، جنهن جي هيرن موتين جو ڪو مُلهہ ئي ڪونهي ۽ ’هيرا لعل هزارا...‘ معنيٰ اُنهن جي ڳُڻپ ڪجي تہ انگ ۽ ڏنگ ٻئي ڪونهي.

اهڙن هَنن ۾ هڪڙو هڻ مير عبدالحسين سانگيءَ جو آهي، جيڪو ڪٿوريءَ جي خوشبوءِ سان ڪِڙيو بيٺو آهي.

مير عبدالحسين سانگيءَ 1851ع ڌاري مير عباس علي خان ٽالپر ۽ بيبي بلقيس جي خانوادي ۾ جنم ورتو.

سانگي ڄائو تہ ماءُ موڪلايو... پنجين ڇهين سالَين کي پهتو مَس، تہ پيءُ بہ پرلوڪ پڌاريو... ۽ مائي حاجران نالي محبوب ماٽيائين، تہ اُن بہ ويندي ويرَم ئي ڪانہ ڪئي... ٻي شادي ڊاڪٽر رائيٽ جي نياڻي، بيبي بلقيس سان 1877ع ۾ ڪيائين، پر اُن بہ سندس حياتيءَ ۾ ئي هڻ ڇنايو...

اهي وڇوڙن جا وَڍَ، سندس جِيوَن ۾ عام جام رهيا... وڇوڙن سان گڏ جمڻ ڪان ئي مال ملڪيت بہ مُنهن مَتائڻ جي روش اختيار ڪري ورتي هئي... ميرن واري صاحبي تہ اڳي ئي انگريزن ڦُري ورتي هئي...

هڪڙي شاعر لاءِ اِهي ڏک گهٽا آهن، بلڪ تمام گهٽا آهن... هتي يقيناً اوهان جي ذهن ۾ اِهو سوال اُڀرندو ۽ توهان بي اختيار چوندؤ ته، ”جي هڪ سُني شاعر لاءِ ايڏا ڏک گهٽا آهن، ته پوءِ ڀٽائيءَ ته ايڏا ڏک ڪونه ڏٺا، جيڏا سانگيءَ جي پلئه پيا ۽ ايڏا ڏک ڏاڪڙا ڏسڻ کان پوءِ به وڏو شاعر ته حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي آهي نه مير عبدالحسين سانگي!“ ته اِن سوال جو مون وٽ تمام مختصر جواب آهي ته سانگيءَ جو ۽ ڀٽائي جو ڀاڳ جدا هو ۽ مٿس خدا خود مهربان هو، هُن شعر نه پر آيتون پئي لکيون، تڏهن ئي هُن جو رُتبو ’مڙنيان مٿانهون‘ آهي.

- پر سنڌي ادب ۾ مير عبدالحسين سانگيءَ جو رُتبو به ڪو گهٽ ڪونهي، بلڪ سانگي ادب جو اهو سج آهي جيڪو پنهنجي آب تاب سان جُڳن کان جَرڪي رهيو آهي. هُو سنڌيءَ جو پهريون جديد شاعر آهي، جنهن سنڌي ادب ۾ جديديت کي جاءِ ڏني ۽ نواڻ جا نوان رنگَ سنڌي ادب کي ارپيا. هُو خانداني ٻار ته هو ئي، انڪري سندس شخصيت عالي وقار واري هئي، سندس اُٿي ويهڻي به شاهاڻي هئي، پر سندس طبيعت نهايت فقيراڻي هئي. ٿورِ ڳالهائو هو. جهيڻو يعني آهستي ڳالهائيندو هو. ڪڏهن به ڪنهن تي رنج عيان نه ڪيائون، قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي سِٽ وانگر ’ڪڏهن ڪوسا نه ٿيا، ڏوراپو ڏيئي‘ واري واٽ وٺي هليا عمر تمام.

ڏکن ۾ ۽ غربت ۾ به هُن پنهنجي خودداريءَ کي داغدار نه ڪيو ۽ ’پلي ٻَڪ پرم جي، شال م وڃي شان‘ جو نشان بنيا رهيا عام جي آڏو... اِها آهي سندن وڏائي، باقي ٻي دنيا داري واري وڏائي کي ته هُن ڪڏهن ڪجهه سمجهيو ئي ڪونه. فخر کي فنا ڪري ڪاوڙ کي مُرڳو ماري ڇڏيو هئن، ڪنهن کي ڏکوئڻ ۽ لوئڻ کان پاڻ ته پرانهان ها، پر ٻين کي به اهڙي تلقين ڪندا هئا، اجهو سندن هي شعر به اهڙي گواهي پيو ڏئي:

زهر ڪان خالي نه هئاسون، پر هنيوسين نيش ڪونه،
مون ڪان اي سانگي ڪڏهن ڪا ڪار زنبوري نه ٿي.

مير صاحب ايڏو ته ذوق وند ماڻهو هو، جو هُن ڪوششون وٺي سنڌ اندر علمي ادبي سرگرميون شروع ڪرايون ۽ سنڌ ۾ مشاعرن جو رواج وڌو. هُن کي سنڌي غزل جو باني شاعر به سڏي سگهجي ٿو. هن جو غزل اڄ به سنڌي شاعريءَ ۾ وڏيءَ سگهه سان پنهنجي اُوچي قد ۽ ڪَرَ سان بيٺو آهي.

جيئن مٿي ؛ جاچائي آيو آهيان ته مير صاحب سان ڏکن، ڏاکڙن ۽ ڏوجهرن جي ڪا ازلي ياري هئي، پر اُن هوندي به هُن انهن جي ڪنهن کي لکا پوڻ ڪانه ڏني، جن جي ثابتي سندس شاعريءَ ۾ اجهو هن طرح موجود ملي ٿي:

لانڍي هجي لوڙهي ۾، رهڻ لاءِ ڪکن جي،
ڏيڪارجي دشمن کي مگر، لوڏ لکن جي.

يا:

ڏک وڏو ئي ڏِيل، ته به زيبُ نه مَٽيان ذات جو.

مير صاحب جي مٿين سِٽن مان عيان آهي، ته هُن کي پنهنجي ڀرم جو وڏو اونو هيو، چو ته هُو ڪو عام گهراڻي جو فرد ڪونه هيو بلڪ هُو ميراڻو ۽ خانداني ٻار هو. هُن جي ذوق جو اِهو عالم هو، جو علم و ادب کان سواءِ ڪيس راڳ سان به رغبت هئي. خاص ڪري ’شاهه جي راڳ‘ سان ته هُن جون ڀِنيهه دليون هيون، جنهن مان حِظ حاصل ڪرڻ لاءِ، هُو راتين جو گهوڙي تي شاهه جي ڀٽ ڏي پنڌ پوندو هو ۽ رڳو اهو نه پر هُن جو چاهه ته ’سدارنگي‘ راڳ سان به هو، وٽس يڪتاري پوڻن جون رهاڻيون ٿينديون رهنديون هيون. انهن ڳالهين جي ثابتي سندس شعر جي هن سِٽ مان به ملي ٿي:

سانگي سچ ٿو چوان منهنجو،
روح ٿو ريجهي راڳن سان.

مير صاحب جي عاجزيءَ جي وري ڪهڙي ڳالهه ڪجي... هُو هميشه پاڻ پڏائڻ کان پرانهون رهيو ۽ ٻين کي به ان جي تلقين ڪندو ٿي رهيو، مثال طور سندس هي شعر حاضرِ خدمت آهي:

وار جنهن ۾ وڏائي جو ناهي،
وهه غريبي سندا رليون ۽ رلا.

حاصل نه ٿئي شوڪتِ سان ۽ ڦوڪڻ مان بزرگي،
جي ماڻهپو ناهي ته تڏهن مير ٿجي چو؟

هنن شعر مان سندس دلي حال ۽ طبيعت بلڪل عيان آهي، ته هُو ڪيڏو نه اندر جو اُجرو، خود شناس ۽ زمانا شناس شخص هيو. سندس مٿئين شعر کي هنيين سان هنڊائيندي، ويجهي دؤر جي ڪافيءَ واري وڏي شاعر، مخدوم نوح واري خانوادي جي چشم و چراغ ۽ نوَ لکي گودڙيءَ جي ڌڻي مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جون سِٽون منهنجي چِتِ تي چڙهي آيون آهن:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهي طاقت طالب الموليٰ،
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾، وڏو منصب ته ڪونهي.

مون چيو نه، ته سانگيءَ جي شاعري سندس سموري حياتيءَ جو اولڙو آهي. هن شاعريءَ جي آئيني ۾ پنهنجي شخصيت جي هر پهلوءَ جو عڪس انتهائي سچائيءَ ۽ کُليءَ دل سان عام آڏو آڻي رکيو آهي. هُن کي جا به دل ۾ آئي، پاڻ لاءِ يا پرائي لاءِ، جنهن ۾ ڪانه ڪا چڱائي هجي، سچ هجي، سا هُن بنا رک رکاءُ جي چئي ڇڏي آهي، پوءِ ڀلي اُها هن جي پنهنجي ذات لاءِ چونه هجي. ان سلسلي ۾ سندس سُخن شعر مان ڪجهه مثال اوهان آڏو رکان ٿو:

هڪڙي اندر ۾، ٻي ڪري ٻاهر،
طبع ٿنهنجي نه آهي سانگي سا.

سو مرد آهي جو نه چوي، پر ڪري انصاف،
همت نه آهي جي رڳو وات آهي ته چا ٺيو.

سچ آهي سنگِ سخت کان انسان سنگدل،
جن ريءَ نه دم سريو ٿئي، سو سانگي سريو سريو.

سِر ساهه وڃي نڪري، نه ٿئي وعده خلافي،
سهڻا آهي سانگي کي، سدا پاس سُخن جي.

علاوه ازين سانگيءَ کي پنهنجي سُخن تي وڏو اعتماد ۽ ڀروسو پڻ هو، انڪري هُن اهڙي هامَ هڻڻ کان به ناهي ڪيٻايو، اهڙا مثال به سندس شاعريءَ ۾ عام جام ملن ٿا ۽ هُو پنهنجي وقت جي وڏن شاعرن جي به، پنهنجي سُخن سان ڀيٽ ڪري ٿو ۽ پاڻ کي اُنهن کان گهٽ نٿو ڀانئين:

مون اهڙا گلِ نظم آندا عجيب،
گلستانِ سعديءَ ۾ جي گل نه هئا.

'نظامي' هن وقت جو آهيان مان 'جامي'،
غزل ۾ منهنجي ڪٿي ڪانه ڪا آهي خامي.

ساڳئي وقت هُن کي پنهنجي هن قلبي ڪلام جي مقبوليت جو احساس ۽ پڪو پختو يقين ۽ پتو به هو، تڏهن ئي ته هُن پنهنجي هڪڙي شعر ۾ اهڙو اظهار به اجهو هن ريت ڪيو آهي:

اڄ 'حافظ' ۽ 'صائب' کي ڀلا ڪير ڏسي ٿو،
چرچو آهي ڏس چار طرف منهنجي دشمنن جو.

۽ سندس اهڙي شاعراڻي عظمت جو اعتراف ان وقت جي مڙني شاعرن پڻ وڏي فخر ۽ فراخدليءَ سان ڪيو آهي ۽ رڳو ڪالهه نه پر اڄ به سندس اهڙي شاعراڻي عظمت جو مينار بلند و بالا نظر اچي ٿو.

سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ حسن و جمال جو جلوو، جادوئي سحر انگيزيءَ سان ڀريل نظر اچي ٿو، جيڪو مايوس ۽ مرده دل ماڻهن ۾ جيئڻ جو

نئون احساس ۽ روح ڦوڪڻ جي قوت رکي ٿو.
هُن پنهنجي شعر و سُخن جي اهڙي جادوءَ جي
ڪري سنڌي شاعريءَ ۾ غزل کي وڏو اوج ڏنو.
نموني طور سندس هڪڙي غزل جا ڪجهه بند
حاضرِ خدمت آهن:

جنهن مون کي ٿي ڏنو، ٿي ڇيو تنهن ڇريو ڇريو،
پنهنجي پرين ڏي مون جو ڏنو ٿي وريو وريو.
ٿي دلربا ڇيو ته حنا آهي رنگدار،
خونِ جگر مان منهنجي ته هٿڙا پريو پريو.
ڏي مون کي روز يار ڇميون چاهه مان هزار،
ڪرٿو علاج منهنجو جي آهي ڪريو ڪريو.
فرقت ۾ پنهنجي حال تي مون پاڻ ٿي رُنو،
سڀ ڪنهن ڇيو ٿي عشق جو ڊونگر ڊريو ڊريو.
سچ آهي سنگِ سخت کان انسان سنگدل،
جن ري نه دم سريو ٿي، سو 'سانگي' سريو سريو.

سانگيءَ نه رڳو شاعريءَ جي اهم موضوع 'محبت' جا پيچ و خم پنهنجي شاعريءَ ۾ اظهاريا آهن، پر هُن پنهنجي روزمره جي زندگيءَ جي معمولات و عادات کي به پنهنجي سُخن ۾ سمايو آهي. شروع کان پاڻ وندرائڻ لاءِ ماڻهن جو راندين ڏي به چاهه رهيو آهي، مير صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ 'پتي راند' متعلق اهڙو اظهار ڪرڻ فرمايو آهي، جيڪو اُن دؤر ۾ ته يقيناً نئون ۽ ڪورو لڳو هوندو، پر مون کي ته اڄ به هيءَ شعر ڪنڄو بلور (نئون ڪورو بلور، جنهن ڪنهنجي آگر جي اٽيءَ مان نڪري اڃا پٽ تي بُل نه ڪاڌو هجي) جهڙو جرڪندڙ ٿو لڳي:

پتن جي ڏسي راند مون کي عجب هي آيو،
جي حڪم هجي شاهه کي ماري وٺي گولو.

راند ۾ پي ضرور، زور جو آهه،
حڪم ناهي اچيو وجي ٿي پيس.

پتي راند مير صاحب ته رهي يا نه رهي، سا خدا کي خبر، پر هُن اهو پاسو به پنهنجي شعر ۾ اظهاريو آهي، اها هڪڙي سجاڳ ۽ ذميوار شاعر جي نشاني آهي ته هُو پنهنجي ڌرتي، پنهنجي ماحول، مزاج، اُٿي ويهڻي، رهڻي ڪرڻي، ورثي ۽ روايات کان بخوبي واقف هجي ۽ انهن کي پنهنجي شعر و سُخن ۾ ساڻ ساڻ کڻي هلي. مير عبدالحسين خان سانگي انهن مڙني ڳالهين ۾ پنهنجن همعصرن ۾ اڳيان اڳيان آهي، ڇڻ ته هُو اُن دؤر جي شاعرن جو سرواڻ ۽ اڳواڻ آهي، بلڪ ائين ڪئي چئجي ته هُو ان قافلي جو ميرِ ڪاروان آهي ۽ منهنجي اهڙي دعويٰ کي وڌيڪ تقويت ڏيڻ لاءِ، آءٌ هتي پنهنجي استاد، پروفيسر سحر امداد حسيني صاحب کي Quote ڪري رهيو آهيان:

"مير عبدالحسين سانگي، پنهنجي دؤر جي ٻين شاعرن کان مختلف ۽ منفرد روايتن کي جنميندڙ آهي. هُن پنهنجي دؤر جي مُدي خارج روايتن کي ٽوڙيو. هُن پنهنجي دؤر جي شاعريءَ کي هڪ نئين تازگي بخشي. هُن جي ٻوليءَ جي گفتگي، نغمگي ۽ احساس جي تازگي، خود هن جي غزل کي منفرد حيثيت عطا ڪئي."

(ڪتاب 'شاعر، شعور، شاعري' - ص 54)

منهنجي نظر ۾ مير صاحب جي شاعري، موڪيءَ وارو مَٽ آهي، جنهن جي نشن جا ڪيپَ نرالا آهن.

مير صاحب 12 جون 1924ع ۾ هن فاني جهان مان موڪلايو. سندس جسدِ خاڪيءَ کي پٽائيءَ جي پٽ واري خاڪ نصيب ٿي... ۽ خاڪ وڃي خاڪ سان ملي... ماڻهو ڀلا ڇي ڇي به آخر ڪيترو جيئندو! مرڻ ته ماڻهوءَ جو معراج آهي...

◙

جوهر بروهي

رئيس ضياءالدين ضيا

سنڌ جي علمي، ادبي، صحافتي شخصيت رئيس شمس الدين بلبل کي ٻه فرزند هئا، هڪ رئيس عبدالفتاح ۽ ٻيو رئيس ضياءالدين ضيا.

رئيس شمس الدين بلبل جي عمر 53 سال هئي ته کيس 10- ڊسمبر 1910ع تي ٻي گهر واريءَ مان پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ضياءالدين رکيائين، جنهن اڳتي هلي ضيا جي تخلص سان علمي ادبي ڪارناما ڪري، شهرت ماڻي.

راوين جي روايت آهي ته هن هونهار فرزند جي ڄمڻ وقت رئيس بلبل، ميهڙ ۾ وڏا شادمانا ڪيا. سنڌ جي صحافتي دنيا کيس مبارڪون موڪليون! شاعر نندي ضياء جي ڄمڻ تي تاريخي مادا ۽ تهنيتون لکيون. ضياء جي ابتدائي رهبري سندس فاضل عالم پيءُ رئيس بلبل ڪئي.

جڏهن رئيس ضياء 9 سالن جي عمر ۾ پهتو 1919ع جي سال سندس والد بلبل وفات ڪئي، هن کي يتيمي ڏٺي هليو ويو. ان کان پوءِ بلبل جي دوست، دوستي جي دنيا ۾ تاريخي مثال رکندڙ مجذوب طبيعت عالم مولانا غلام محمد سودر رات ڏينهن رئيس ضياء سان گڏ رهي کيس تعليم ڏياري. چون ٿا ته صبح جو سوير غلام محمد سودر ننڍڙي ضياء کي ڪلهي تي کڻي اسڪول آڻيندو هو ۽ پاڻ اسڪول جي دَر تي پٽ تي پلٿي هڻي ايستائين ويهي رهندو هو، جيستائين اسڪول جي موڪل جو گهنڊ وڄي ۽ ننڍڙو ضياء واپس وري اچي.

رئيس ضياء ابتدائي پرائمري اسڪول ميهڙ ۾ حاصل ڪئي، ان کان پوءِ ٻه سال هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ رهيو. وري پوءِ هڪ سال سنڌ مدرسة الاسلام ۾ رهيو. ان ريت هتي مڊل جي تعليم مڪمل ڪري؛ ميٽرڪ 1931ع ڌاري بمبئي يونيورسٽي مان پاس ڪئي. وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ عليگڙهه ۾ ٻه پڙهيو. جتان انٽرميڊيٽ امتحان امتيازي حيثيت ۾ پاس ڪري، اسٽريچي ايوارڊ ۽ ميرٽ اسڪالرشپ حاصل ڪئي.

بي.اي ۽ ايم.اي ۾ ٻه هن پنهنجي

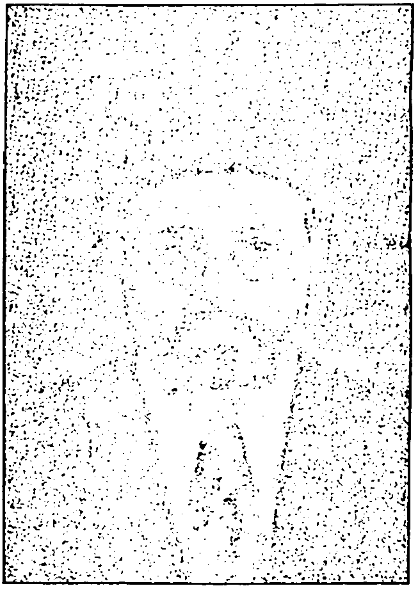

امتيازي حيثيت برقرار رکي، ان کان پوءِ پوري ڏيان سان ايل.ايل.بي ڪري تعليم مڪمل ڪئي.

رئيس محنت، ذهانت ۽ تعليمي ڪارڪردگي جي ڪري طالب علمي جي دور ۾ ڪيئي سونا ۽ چاندي جا تمغا حاصل ڪيا. تعليم پوري ڪري 1938ع ۾ ميهڙ ماڳ تي آيو. ڪجهه مهينا هاءِ اسڪول ميهڙ ۾ استاد ٿيو. 1939ع ۾ ئي هن

وڪالت شروع ڪئي، وڪالت جي ابتدائي وقت ۾ ڪيس سنڌ مدرسة الاسلام ڪاليج ڪراچي ۾ استاد طور رکيو ويو. سال کن ڪراچي ۾ رهڻ کان پوءِ ورري 1943ع ۾ ميهڙ موٽي آيو، جتي هو پوليس پراسيڪيوٽر ٿي رهيو.

1957ع ۾ اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر ۽ 1953ع ۾ کيس ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر جو عهدو مليو ۽ اهڙي ريت 1955ع ۾ ڊسٽرڪٽ انٽي ڪرپشن پراسيڪيوٽر بڻيو. 1957ع ۾ هي ذميواريون ڇڏي وڪالت شروع ڪيائين.

علمي ادبي مشغلو کيس ورثي ۾ مليل هو. انڪري هن ڪافي شاعري ۽ نثر لکيو، نہ رڳو ميهڙ پر دادو ۾ بہ علمي ادبي ڪم ۾ خوب دلچسپي ورتي.

هفت روز ”تنظيم عوام“ دادو جاري ڪئي، ماهنامہ ”اديب“ جو ايڊيٽر رهيو. انجمن آفتاب ادب دادو جو صدر، جميعت الشعراء سنڌ جو نائب صدر، دادو ڊسٽرڪٽ ڪلچرل ايسوسيئيشن جو نائب صدر، قلندر شهباز ميموريل سوسائٽي ۽ انجمن بزم بلبل ميهڙ جو باني ۽ صدر، ڊگري ڪاليج دادو جو اعزازي پرنسپال ۽ هڪ ئي وقت دادو بار ايسوسيئيشن ۽ ميهڙ بار ايسوسيئيشن جو صدر رهيو.

1900ع کان 1953ع تائين برصغير جي سياسي هلچل ايتري زوردار رهي جو عام ماڻهو بہ سياست کان متاثر رهيو. عجب جوڳي ڳالهہ جو هن سلسلي ۾ رئيس ضياء جي ڪابہ سياسي دلچسپي مون کي معلوم ڪانہ ٿي، سندس ڪُل دلچسپيون ادبي ڪم، ادبي تنظيمن ۽ ادبي ميڙن سان رهيون. جنهن جو هڪ تفصيل ملاحظہ رهي

- جميعت الشعراء سنڌ جي ڇهين ڪانفرنس 1945ع ۾ دادو ۾ ٿي جنهن جي صدارت رئيس ضياء ڪئي.
- جميعت الشعراء سنڌ جي اٺين ڪانفرنس 15- اپريل 1947ع ۾ نوابشاهہ ۾ ٿي، جنهن ۾ رئيس ضياء، پنهنجي ادبي ساٿين جمع خان غريب ۽ صوفي شاهہ محمد سميت شريڪ ٿيو، ”درد پنهنجي ديس جو دل ۾ جوانو ڏار جو“ جي طرح تي طرحي مشاعرو ٿيو.
- جميعت الشعراء سنڌ جي يارهين ڪانفرنس 9-10- نومبر 1950ع ۾ سيد ميران محمد شاهہ جي صدارت هيٺ حيدرآباد ۾ ٿي، رئيس ضياء پنهنجي دوستن جمع خان غريب، دين محمد اديب ۽ مولانا غلام محمد گرامي سميت شريڪ ٿيو.

جميعت الشعراء سنڌ پاران ڪُل ادبي ڪانفرنس 10-11- نومبر 1951ع تي ميونسپل پارڪ دادو ۾ ٿي. صدارت علامہ آءِ.آءِ قاضي ڪي ڪرڻي هئي، سندس نہ اچڻ جي ڪري ڪانفرنس جي صدارت ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي ڪئي، رئيس ضياء، محمد شفيع هاتف، جمع خان غريب ۽ دادن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا.

- جميعت الشعراء سنڌ جي نائين سنڌي ادبي ڪانفرنس 26-27- مارچ 1948ع جي ڏينهن بزمِ بلبل ميهڙ جي سهڪار سان سڏائي وئي. جنهن جو سمورو خرچ رئيس ضياءالدين ضياء ڪيو. ان وقت جي سنڌ جي وزير تعليم پير الاهي بخش ڪانفرنس جي صدارت ڪئي، ڪانفرنس جي استقباليہ ڪميٽي جو چيئرمن رئيس ضياءالدين ضيا ۽ سيڪريٽري حاجي محمود خادم هو. ڪانفرنس ۾ جن اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي، انهن جا نالا هن ريت آهن: پير الاهي بخش وزير تعليم سنڌ، سيد علي اڪبر شاهہ (ايم.ايل.اي)، آغا محمد يعقوب ڪليڪٽر دادو، شيخ عنايت الله ڊپٽي ڪليڪٽر ميهڙ، مولانا عبدالڪريم چشتي، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل، ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقي، غلام محمد نظامي، مهرالله شيخ، آغا گل حسن گل، عبدالڪريم شاد، عبدالله خواجہ، قادر بخش بشير، سيد منظور نقوي، وڏيرو پير بخش، منظور عبدالعزيز ڏوڪري، اياز قادري، مولوي درمحمد خاڪ، علي محمد خالدي، محمد خان مجيدي، عبدالله شائق، محمد علي جوهر، توقير،

سروز علي سرور حيدرآبادي، وصي، شاهه محمد صوفي، رئيس مرزا خان، ماستر الاهي بخش، مولوي جان محمد، مولوي شفيع محمد هاتف، عبدالقادر ميمڻ، محمد رمضان ثاقب، راءِ صاحب منگهومل، واحد بخش عاشق.

ڪانفرنس جي پهرين نشست 26 تاريخ جو 10 وڳي شروع ٿي. تلاوت ڪلام پاڪ کان پوءِ واحد بخش عاشق، غلام محمد نظامي جي نعت سُر سان پڙهي. سيد علي اڪبر شاهه ڪانفرنس جو افتتاح ڪيو، رئيس ضياء مرحبائي تقرير پڙهي. ڪانفرنس جو پهريون ڏينهن "يومِ بلبل" ڪري ملهايو ويو. ڊاڪٽر خليل ۽ ٻين بلبل جي فن تي ڳالهايو، نشست کان پوءِ شريڪ احبابن مرحوم بلبل جي مزار تي وڃي دعا گهري. ڪانفرنس جي ٻي نشست رات انين وڳي شروع ٿي، جنهن ۾ غلام محمد گرامي ۽ ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقي، بلبل بابت تقريرون ڪيون. ڊاڪٽر صديقي فارسي نظم ۽ جمع خان غريب، توقير ۽ صوفي شاهه محمد سنڌي نظم پڙهيا. ان کان پوءِ مشاعرو شروع ڪيو ويو.

مصرع طرح: "هوا بدلجي وئي آهه اڄ زماني جي."

اردو طرح: "عقل سجدے میں گری سر جھک گیا تدبیر کا"

ٻئي ڏينهن انين وڳي سبجيڪٽ ڪاميٽي جي ميٽنگ سيد علي اڪبر شاهه جي صدارت ۾ ٿي. ان ڏينهن ڊاڪٽر خليل "عيوب شاعري" مولانا عبدالڪريم چشتي "شاعري جو مقصد زندگي" ۽ حڪيم محمد صادق "سنڌي زبان" بابت مقالو پڙهيو. جميعت الشعراء سنڌ جون چونڊون ٿيون- شام جو مشاعري جي صدارت مولانا عبدالڪريم چشتي ڪئي، جيڪو 2 وڳي رات جو ختم ٿيو.

جن شاعرن شعر پڙهيا، انهن جو انتخاب:

نواب علي نياز:

پڇر چڙي ڏني بلبل ٻه اڄ تراني جي،
ڏنائين برق لڳي ان ڪي آشياني جي،
چمن ۾ ديده ۽ نرگس ٿي باربار روئي،
پوي ٿي ياد انهي ڪي ٻه ڪنهن فساني جي.

محمد بخش واصف:

خبر نه آهه ڪِري ڪهڙي باغ ۾ بجلي،
جو خاڪ اڏري ٿي بلبل جي آشياني جي،
نه چمن، نه پکي سي نه سا فضا ۽ بهار،
هوا بدلجي وئي آهه اڄ زماني جي.

ڊاڪٽر ابراهيم خليل:

اهائي شاخ برباد آشياني جي،
جا يادگاري هئي منهنجي ڪنهن زماني جي،
چمن ته آهه ٿيو منهنجي خون سان رنگين،
ڏسو بهار ۾ سرخي سندم فساني جي.

ماستر محمد عالم:

ڇُپن ٿا تير ستم تون پڇين ٿو ڇا حالت،
جگر جي سيني ۽ قلب جي نشاني جي،
چمن ۾ ڪانءُ ٿا ڳاهين پنهنجا آڪيرا،
ملي ٿي جاءِ نه بلبل ڪي آشياني جي.

حافظ محمد حيات شاهه:

اوهان جو پانيو ٿا رستو حرم جي مسجد جي،
اها ته راهه چون ٿا شراب خاني جي،
هجي ڪا صاف سچي ڳالهه سا چئي چڙجي،
ڪجي تلاش نه هرگز ڪنهن بهاني جي.

سليم ڳاڙهوي:

جلايو برق سجو گهر ۽ پَرَ چڙيا ساڙي،
اڃان نظر رهي صياد جي نشاني جي،
نه پنهنجا پنهنجا رهيا ۽ دوست دوست رهيا،
هوا بدلجي وئي آهه اڄ زماني جي.

عبدالعزيز ڏوڪري:

انهيءَ ڪي لطف ڇا ڏئي نسيم آزادي،
هوا جنهن ڪي وٺيل آهه قيدخاني جي،
ڪِري ڪا برق غضب اهڙي آهه دنيا جي،
جو تيلي تيلي سڙي جڳ جي آشياني جي.

واحد بخش عاشق:

سدائين خوش ٿا رهون آسمان جي ڇت هيٺ،
نه آهه گهرج غريبن ڪي شلمياني جي،
مان پنهنجي درد جي لاءِ سمجهان ٿو اها اڪسير،
ملي جي خاڪ وڃي ان جي آستاني تي.

حڪيم محمد ڇتل فدا:

پڇو ٿا ڪهڙي خبر ان جي آستاني جي،
گسي جبين ٿي ان تي سڄي زماني جي،
اسير آهيان مان دام زلف جو ناصح،
نہ آهہ مون کي ڪا پرواهہ قيدخاني جي.

نظام الدين گوپانگ:

هجي ڪو ڪمائي ڪري ڪئي دولت،
خدا ڪولي ڇڏي ڪاڻ آ خزاني جي،
ڪپي ٿو رزق کي حيلو، محبتن کي وفا،
رهي ٿي موت کي حاجت رڳو بهاني جي.

عبدالفتاح عبد عاقلي:

اسان جي قبر جي مٽي اڏڻ نہ آبي سود،
تڙپ اجا ٿي رهي ڪنهن جي آشياني جي،
ڳجهي آ چشم جي ڳوڙهن ۾ هڪ الف ليليٰ،
نگاهہ پاس ٿي وقعت رکي فساني جي.

اهڙيءَ ريت جميعت الشعراء سنڌ جي هڪ ڪانفرنس 28- فيبروري 1954ع تي ميهڙ ۾ منعقد ٿي، ان ڪانفرنس ۾ رٿيل مشاعري جي رپورٽ ”ميهڙ جو تحفو“ نالي ڇپايو ويو. هي ڪانفرنس بہ بزمِ بلبل ميهڙ جي سهڪار سان منعقد ٿي. مرحبائي ڪميٽي جي چيئرمن رئيس حاجي خان بلوچ مرحبائي خطبو پڙهيو، جيڪو هن ريت آهي:

جناب صدر صاحب ۽ ديگر ميمبران جميعت الشعراء سنڌ

حضرات- جميعت الشعراء سنڌ جي پاران اجوڪي ميٽنگ جي انتظام ۽ معزز ميمبران ۽ مهمان صاحبان جي آجيان ڪرڻ لاءِ جيڪا مرحبا ڪميٽي ناهي وئي، ان جي طرفان پنهنجي پاران ۽ ميهڙ شهر جي ۽ ميهڙ تعلقي جي باشندن جي طرفان آءٌ ان ڪميٽي جي چيئرمن جي حيثيت ۾ اوهان صاحبن جو دلي خلوص سان خير مقدم ڪريان ٿو ۽ مڃان ٿو تہ ”اي آمدنت باعث آبادي مان“ ڀلي آئيوَ- جي آئيوَ- جو اسان جي ميهڙ جي چمن ۾ پنهنجي تشريف آوري جو بهار آڻي، موسم بهار ۾ بہ اسان کي خوش و خورم ڪيو اٿوَ. حضرات- هي بلبل مرحوم جي برڪت ڇٽي جو هن ننڍڙي ۽ پري پيل شهر ۾ هيءُ ٻئي دفعي جميعت الشعراء سنڌ جي سڄي سنڌ ۾ پکڙيل ميمبرن جي مهماني ۽ خدمت ڪرڻ جو شرف حاصل ڪيو آهي نہ تہ اوهان جهڙا ڀلارا بزرگ، ڪمن ۽ مشغولين وارا هيترا سفر دور دراز جا ڪري، ڪم سيڙهائي ههڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ هونئن ڪيئن قدم رنج فرمايو ها. ۾ هي اها بستي آهي جنهن ۾ بلبل بهار جي لات لاتي ۽ جنهن مان حضرت مرحوم حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي، مخدوم الشعراء، حضرت محمود صاحب خادم، عمدت الشعراء حضرت نواز علي نياز ۽ ٻيا ڪيترا وڏا وڏا شاعر ۽ اديب شعر و شاعري جي اُمنگ وٺي ويا آهن ۽ سڄي سنڌ ۾ بهار لاٿائون! اوهان جي مهربانين سان اڄ بہ ميهڙ جو باغ وري سرسبز ۽ شاداب ڏسون ٿا ۽ اوهان جو خاص شڪريہ بجا آڻيون ٿا.

هن شڪريہ بجا آوري ۾ مون سان گڏ مرحبا ڪاميٽي جا هيٺيان ميمبر صاحب بہ آهن جي گويا سڄي شهر ۽ تعلقي جي پاران اوهان جي آجيان ڪن ٿا.

اسماءِ گرامي ميمبران مرحبا ڪاميٽي:

1. جناب سيد علي اصغر شاهہ (بي.اي)
2. جناب وڏيرو عبدالله خان (ايم.ايل.اي)
3. جناب وڏيرو شمس الدين ڪلهوڙو (زميندار)
4. جناب وڏيرو الهڏنو خان ٽيٻو (زميندار)
5. جناب عبدالحميد خان جتوئي (ايم.ايل.اي)
6. جناب وڏيرو محمدقاسم خان مهيسر (زميندار)
7. جناب عطا محمد ڪانڌڙو (وڪيل)
8. جناب محمد عرس ٻرڙو (وڪيل)
9. جناب قاضي محمد لائق صاحب ميمڻ (ايس.ڊي.او)
10. جناب محمد سچل خان رند (وڪيل)
11. جناب فيض محمد خان ٻرڙو (وڪيل)
12. جناب عبدالرسول چنا وڪيل (ايل.ايل.بي)
13. جناب سيٺ حاجي محمد صديق شيخ
14. جناب سيٺ گرمکداس (هندو زميندار)
15. جناب ڊاڪٽر عبدالرسول غازي
16. جناب ڊاڪٽر غلام قادر شيخ
17. جناب ڊاڪٽر آغا عبدالحق خان پٺاڻ
18. جناب منشي عيدنداس گوپالداس (هندو)

هنن صاحبن جي سرجوشي ۽ نيڪ ڪوشش ۽ مالي امداد کانسواءِ اسان جو هي ننڍڙو ڳوٺ هيڏو سارو شرف اوهان ڀلارن بزرگن شاعرن، اديبن جي آمد ۽ آجيان جو حاصل نہ ڪري سگهي ها.

حضرات- اوهان جو هت گڏ ٿيڻ هڪ تاريخي ڪارنامو ثابت ٿيندو، ڇو جو اسان جي سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب عجيب ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي ويو آهي، هڪ نازڪ دور مان لنگهي رهيو آهي، جنهن ۾ يا تہ هن جي لاءِ ٻيجي وڃڻ جو امڪان پيدا ٿي ويندو يا تہ نئين اب تاب سان نڪري نمودار ٿيندو، مگر ان جو تحفظ ۽ فروغ اوهان جي قربانين ۽ عمل ۽ غور ويچار کان سواءِ ٿي ڪين سگهندو. اهي سڀ سوچ ويچار هت ڪري سگهو ٿا، جنهن لاءِ ميهڙ جي تاريخي شهر جي فضا ۽ پسمنظر نهايت موزون ۽ مناسب آهي، اڄو تہ جميعت الشعراء جي ڍري ٿي ويل ڪم ڪي بہ نئين سر تنظيم ڏئي ان ۾ نئون روح ڦوڪي ان کي جياري ۽ وڌائي سگهون.

وڏي خوشي جي ڳالهہ آهي جو جناب سيد حاجي علي اڪبر شاهہ جهڙو اعليٰ تجربيڪار اديب، علمي ماهر، اسان جي شهر جو فخر پڻ هن موقعي تي شريڪ ٿيو آهي ۽ مولانا حضرت حاجي عبدالڪريم چشتي جهڙو علم ۽ تعليم جو چراغ ۽ خلافت جو پروانو بہ موجود آهي، جناب تاج الشعراء محمد ابراهيم خليل جهڙو خبردار اديب شاعر ۽ حڪيم بہ حاضر آهي، انهن کانسواءِ ٻيا مهمان بہ اهڙا اهڙا اچي شريڪ ٿيا آهن، جن جون خدمتون علم ادب ۽ زبان جي باري ۾ سونهري اکرن ۾ لکڻ جهڙيون آهن، انهن مان ڪهڙن جا نالا وٺي ڪهڙن جا وٺان. مطلب تہ اسان کي قوي اميد آهي تہ اوهان صاحب سنڌي زبان ۽ علم ادب ۽ شاعري لاءِ ضرور ڪو بهترين رستو ڳولي ڪڍندا ۽ جميعت الشعراء سنڌ کي هن وڏي مهم سرانجام ڏيڻ لاءِ نئين سر تيار ۽ طاقتور بڻائيندا.

مون کي افسوس آهي جو ڪي بہ چار ٻاهريان صاحب ههڙي نيڪ قومي ڪم ۾ انتشار پيدا ڪرڻ ٿا گهرن تن صاحبن کي گذارش آهي تہ مهرباني ڪري ههڙن نيڪ ڪمن ۾ جنهن ۾ ڪنهن بہ صاحب کي ڪو معاوضو ڪو نہ ٿو ملي، خلوص نيتي سان تعاون ڪري، صداقت جو ثبوت ڏين.

آءٌ وري اوهان جي مرحبا ڪريان ٿو تاڪ اوهان صاحب جنهن ڪم لاءِ ڪٺا ٿيا آهيو، ان کي وٺي وڃي توڙ تائين پهچايو، خدا سائين شال اوهان جي ڪوشش کي ڪامياب ڪري. (آمين)

مهيڙ ، نيازڪيش- حاجي خان بلوچ
28- فيبروري 1954ع چيئرمن مرحبا ڪاميٽي

جناب محمد حسن "آتش" ڪراچي

اڄ تہ مسلم آن ۽ ايثار جون ڳالهيون ڪريون،
جوهري تلوار جون يلغار جون ڳالهيون ڪريون،
آشيان سارو جلي ٿيو خاڪ، واهر ڪنهن نہ ڪئي،
هاڻي ٻيا سڀ برق، آتشباز جون ڳالهيون ڪريون.

احمد خان مصراڻي "آصف"

دوستي درڪار ناهي ۽ خيال وصل وهجر،
پوءِ ڇو اقرار يا انڪار جون ڳالهيون ڪريون،
ڪوچہ جانان ۾ آ، هي جوڙ تون پنهنجو مڪان،
تنهنڪري ٿا جنت و گلزار جون ڳالهيون ڪريون.

پير محمد علي، دادو تعلقو (ريلائي)

طالب المولىٰ منڪر ٿي طلب ۾ نت رهون،
مالڪ هر دو سرا مختيار جون ڳالهيون.

جناب الهورايو خان، جيڪب آباد آغا

جا وڳي آتند تنهن سرتار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو! وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون،
آهہ تهذيب ۽ تمدن جي پڻ زبان،
اُٺ تہ سنڌي سنڌ جي سينگار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب نورالدين تنوير

ٿي مسيحائي جي ٿئي بيتاب ڪوئي خود اچي،
ان طرح سان اڄ دل بيمار جون ڳالهيون ڪريون،
پنهنجي ڳولا ۾ حيات جاودان ايندي مگر،
همنفس اڄ زندگي سان دار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب مولانا حبيب الله، شهدادڪوٽ

ڪي نظام ظلم اڳيان ٻور ٿا سرخم ڪرن،
ڪي ٿا خون قوم جا خود نوش جام ڪرن،
ڪوچي ڪوچي ڪي ٿا مرگ دين جو ماتم ڪرن،
بي خدا انسان ٿا زير و زبر عالم ڪرن،

کهڙي کهڙي درد يا آزار جون ڳالهيون ڪريون،
کهڙي کهڙي رونق بازار جون ڳالهيون ڪريون،
ڪي مقدس ڏاڪو ۽ تقوي فروش امت جا مور،
وعظ گويا پيشہ ور قرآن جا مسواڙ خور،
دزد سجاده جناب مرشد زنده بگور،
گوشۂ و ممبر جا ملھ ميدان ۾ لويي لغور،
ڪنٽرولر جي ڪٿي ڪردار جون ڳالهيون ڪريون،
يا بيليڪي چور بد بيڪار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب غلام حسين اوستو، جيڪب آباد

خبردار چيڙيو متان خستہ تن کي،
پتو ناھ، جو آھ خرچ ڪُهن کي،
جو صراف آهي پرينو اهو خود،
حسين اج کو ڄاڻي چا درد سخن کي.

مولوي درمحمد خاڪ، واره

باغ ميهڙ جي بدن بازار جون ڳالهيون ڪريون،
گل مٽي بلبل بڻي گلزار جون ڳالهيون ڪريون،
مفت ميهڙ ۾ ملن ٿا لعل موتي ڪو وٺي،
وحشتي وڻجار سان واپار جون ڳالهيون ڪريون.

حيدرآبادي ڏسي حيران ٿيا سڀ هوشور،
داد دادو دان ۾ دلدار جون ڳالهيون ڪريون،
واھ واره جا وکر ميهڙ وڪامڻ آئيا،
وٺ تہ پو ويهي ڪنئي ۽ هار جون ڳالهيون ڪريون،
باغبان ميهڙ جي گلشن کي سدا آباد رک،
باغ جي رونق ڏسي گل خار جون ڳالهيون ڪريون،
خاڪ ميهڙ جي سدا تابان رهندي تيز تر،
تان ضيائي زندگي دل زار جون ڳالهيون ڪريون.

تاج الشعراء محمد ابراهيم خليل (حيدرآباد) سنڌ

خود غرض ٿي آھ دنيا ۾ گذاريو تو گهڻو،
اج تہ ڪجھ قرباني و ايثار جون ڳالهيون ڪريون،
نار ڪيئن نمرود جي گلشن بني وئي هي "خليل"،
اج تہ "ابراهيم" جي گلزار جون ڳالهيون ڪريون.

ماستر عبدالله خواب حيدرآبادي (سنڌ)

همنوا همراز ۽ غمخوار جون ڳالهيون ڪريون،
غافلن جي گوش تي هوشيار جون ڳالهيون ڪريون،
درس عبرت لئي اولي الابصار جون ڳالهيون ڪريون،
طالع بيدار ۽ افڪار جون ڳالهيون ڪريون،
ظلمتن جي دور ۾ مثل چراغ راھ ٿي،
شعلہ ۽ فڪر و نظر ٿي چوڏهين جو ماھ ٿي،
ملڪ ۽ ملت جي حال زار ڪان آگاھ ٿي،
زندگي ۽ موت جي آثار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

حاجي روشن علي تنيو روشن

آھ بيدردن اميرن جي هي مجلس دوستو،
ٿينو چا جي هت دل افگار جون ڳالهيون ڪريون،
دهر جي سيني تي خون دل سان حال غم لکي،
همنشين وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

عبدالڪريم شاد، لاڙڪاڻو

سرنگون ساقي شڪستہ جام ويران ميڪده،
دختر زر سان دل سرشار جون ڳالهيون ڪريون،
قعر دريا ڏنڊ ڪاري ٻي ٻسي جهونو جهان،
هن مصيبت ۾ فقط لاچار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب سيد ارباب علي شاھ بخاري شاڪر، جيڪب آباد

جن ڏني آهي گراني ملڪ و قوم کي،
تنهن سڳوري سيٺ ۽ سردار جون ڳالهيون ڪريون،
چشم بينا کي نظر ڦيرو اچي ٿو عنقريب،
پرچم جمهور جي جهلڪار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب عبدالقادر چانڊيو شائق، وارھ

همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون،
هارين جي حال ۽ آزار جون ڳالهيون ڪريون،
جيءَ کي ڏيئي جفا آباد ڪن ڪارو ڪلر،
لاھ ٻوڙا سڀ ڪڍي بيشڪ ڪري سهڻو پٽر،
واھ وڪڙا خوب کوٽي سي بنائن زود تر،

سڀ ٻنا ٻارا ٻڌي پوکن جدا سيئي ٽڪر،
تا رهن محنت انهي ۾ روز شب شام و سحر،
تن غريبن جي ڪمائي ڪار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب شاهه محمد جتوئي صوفي، تعلقو ميهڙ

وڳا ويس لاهي ڪندين تون ڪفن ڪي،
پٽي ڏس تون اکيون قبر ۾ دفن ڪي،
پکي آهيون سڀ پراهين وطن جا،
اڏر تون پکيڙا تہ ساهي پکن ڪي.

جناب ضياءالدين، ميهڙ

وري شوق پيدا ٿيو بلبلن کي،
تہ واپس وسايو چمن جي وٿن کي،
ٻڌي جنهن کي حب وطن ٿي "ضيا" وئي،
۽ جوش عمل جي ٿي صورت صفا وئي.

جناب حڪيم محمد صادق طالب، خيرپور ناٿن شاهه

اسان جو وطن سبز رشڪ چمن آ،
مٽي ملڪ ساري جي مشڪ ختن آ،
جو انسان طالب نثار وطن آ،
بجا گل جي جاءِ تو خار وطن آ،
خزان وطن پي بهار وطن آ،
قرار دل و جان قرار وطن آ،
ڪريون سنڌ تان سر فدا جان تن ڪي،
خزان کان بچايو وطن جي چمن کي.

محمد عابد ابڙو عابد، دادو

وقت نازڪ اڄ اچي ويو اوچتو ڪشمير لئي،
تير تيزي خنجر و تلوار جون ڳالهيون ڪريون،
ملڪ ڪشمير آهه گويا حصءِ باغ ارم،
واديءِ ڪشمير جي گلزار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب حڪيم محمد چنل فدا، شهدادڪوٽ

قوت جانباز اُٿ اُٿ ڪڻ اُٿي تيغ و سنان،
لافتيٰ اِلاّ علي جو تون جڏهن آن پهلوان،
زير گردون پل وٺي تنهنجو وڙي کو امتحان،
هل هلي ڪشمير ۾ پنهنجو ڪري وٺ آستان،
سڏ ڪري ڪشار کي هئيار جون ڳالهيون ڪريون،
حيدر ڪرار جان تلوار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب حبيب الله فڪري، ڪراچي

سنڌ جو سنڌي ادب افڪار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون،
اڄ بقائي ملڪ لئي آهي تقاضا وقت جي،
دوستو بي خوف ٿي ايثار جون ڳالهيون ڪريون.

آغا گل حسن گل، سلطان ڪوٽ

ڪو تغير ناهه آيو وقت جي رفتار ۾،
ماهه پروين ۾ نہ انجم شمس جي انوار ۾،
گردش ليلُ وَنَهار آهي انهيءَ تڪرار ۾،
بي ستون عرش آهه خاموشي اها ڪهسار ۾،
پنهنجي اڄڪلهه جي ڪج رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب غلام مصطفيٰ ابڙو، مصطفيٰ

درد دلبر دل اندر دوهان دکايا دائما،
دلربا دلدار جي ديدار جون ڳالهيون ڪريون،
رنج و غم ۾ جنهن رلايو رات ڏيهان رهگذر،
آ تہ رسم راهه ۽ رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

سيد لطف علي شاهه منظور، حيدرآباد (سنڌ)

ڪنهن کي سمجهي همنوا آزار جون ڳالهيون ڪريون،
چشم نم ۾ آهه آتش بار جون ڳالهيون ڪريون،
دل کي پرچايون نگاهه يار جون ڳالهيون ڪريون،
چو نہ هڪ بيمار سان بيمار جون ڳالهيون ڪريون.

سيد لطف علي شاهه منظور، حيدرآباد (سنڌ)

مبارک یہ رونق تیری انجمن کو،
مجھے بخش دے میرے بیگانہ پن کو،
ہے "منظور" گویا تمہارے ہی دم سے،
تمہیں بھنگے ہو مذاق سخن کو،

جناب پير بخش منظور، همايون

همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون،
ملڪ جي ۽ قوم جي ڪردار جون ڳالهيون ڪريون،
مهل ناهي جو لب و خسار جون ڳالهيون ڪريون،
۾ سياسي رنگ ۾ سنسار جون ڳالهيون ڪريون،
اڄ مناسب آهه ذهني وار جون ڳالهيون ڪريون،

۽ نہ ھي تير و تبر تلوار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب احمد ولد مولوي درمحمد منظور، وارهہ

اڄوڪي وطن جا اڄوڪو زمانو،
نپايو نهايو چڙي ڏيو بهانو،
ڀلي ڪٿو پيٺو ڪمايو ڇمايو،
مگر مفت پنهنجي نہ مايا وڃايو.

جناب عمدت الشعرا نواز علي نياز، لاڙڪاڻو

مرو پر چڙيو ڪين حب وطن ڪي،
چمن جئين ملائڪ اوهان جي ڪفن ڪي،
ٻين جون ڏسي غير ملڪن ۾ ماڙيون،
وساريون نہ پنهنجي پراڻن پکن ڪي.

جناب نياز همايوني

سنڌيو ڪي سنڌ جي سرتار جون ڳالهيون ڪريون،
جهنگ جهر مهراڻ ۽ هالار جون ڳالهيون ڪريون،
پنهنجي پونگي پاڻ ۽ ميهار جون ڳالهيون ڪريون،
پٽي جي ڇو ماڙي محل گهر ٻار جون ڳالهيون ڪريون،
وقت واڪا ٿو ڪري ڪم ڪار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون،
اڳ ڪيئي ڌاريا هن سنڌ تي ايندا رهيا،
جن جا چنبا سنڌ جي اسباب تي کُپندا ويا،
نيٺ پرئي نيٺ سنڌي سي هتي رهندا ويا،
اڄ وڏو پيٺو آ جو پاڻر اوپرا ٿيندا ويا،
سنڌ هٽ مان ٿي وڃي ويچار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب حاجي عبدالله واقف، ٺارو شاهہ

آهہ دل تي خوف طاري ۽ وڌي ويو اضطرابہ
ڇو تہ هر هر ٿو ڇوي تڪرار جون ڳالهيون ڪريون،
هو ٻيائي ٿو رکي پنهنجو ڪري اندر نہ صاف،
پاڻ ۾ گڏجي چڱي ڪم ڪار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب جمع احمد هالو، ڪراچي

قلب مان ڪينو ڪدي ۽ صاف سيني کي ڪري،
همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.
هي حماقت ٿيندي هالا باغبان جي روبرو،
جو خزان جي دؤر ۾ گلزار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب امام الدين ضامن، دادو

تون وسلئي آ چڙيو اف اف اخوت جو چراغ
ڪبر نخوت جهل تفني پر ڪيو تنهنجو دماغ
ظاهرا ماڪي منو باطن زهر جو پر اياغ
گرگ خوريهہ بظاهر هنجهہ باطن ۾ تہ زاغ
بي عمل اتحاد جو توڪو ڏٺي ناحق ڇوين،
همنشينو وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

جناب عبرت الله سپار، ٺٽو ننگر

خزان کان بچايو وطن جي چمن کي،
اڃڻ ڏيو وري پارو پو هو پمن کي،
شراب ڪهن ويو آڏامي اي رند
ڏسي خالي مٽڪا پيون ٿا غمن کي.

رئيس ضياءالدين ڪجهہ ڪتاب بہ ترتيب ڏنا، جنهن مان "خطبہ ضياء "ضياءالقلندر" ڇپيا. آخرڪار وقت جو هي عظيم انسان 14- سيپٽمبر 1966ع جي ڏينهن راهي عدم ٿيو، رئيس ضياء کي سندس والد رئيس بلبل پرسان جاءِ ڏني وئي.

رئيس ضيا جي ياد ۾ جناب احمد خان آصف هي قطعا لکيا:

روز شب ماڻهو مرن ٿا ڪيترا مرندا پيا،
پر سوال آهي تہ شل ڪنهين نہ ڪو انسان مري،
هڪ صحيح انسان آهي ڪيترن ماڻهن جي مَٽ،
جي مري انسان ٿو قدرت بہ ٿي ماتم ڪري

منطق ۽ مضمون نگاري فلسفو ۽ شاعري،
اڄ بہ ڄڻ مايوس آهن ٿا ڏسون آهن اُداس،
جيئن ڪئي رحلت ضيا ويون وڌي اف ظلمتون،
آهہ! دنيائي ادب تي اڄ بہ ڄڻ ڇانيل اماس.

اڄ ضيا ڪونهي اسان وٽ پر ضيا پاشيون سندس،
رهبري ڪن ٿيون اسان جون روشنيون پيشيون ڏين.
"آصفا، هن جا سخن ۽ هن جون سمجهاڻيون سدا،

غمزده دل کي مسرت ۽ خوشيون ٻيڻيون ڏين.

رئيس ضيا جي ڪلام جو نمونو:

تنهنجي ڏاهن کي ڏنو حور ۽ غلمان جي گهرج،
تنهنجي مستن کي ڏني مون وري زندان جي گهرج.
پنهنجي دل جي ٿي ته پُرزن مان تو پرائو ڪيان،
منهنجي وحشت کي بڻي آهي نه سامان جي گهرج.
تنهنجي پاڇي ۾ ملي مرڻ جو ڪو مزو،
عمر خضر جي نه آ آب حيوان گهرج.
حشر جي ويل مون کي ديد "ضيا" عيد ڪراءِ،
آهه پينار کي داتا نه بڻي دان جي گهرج.

—

آندو فضا ڇا سلت ڪو سڦلو بهار جو،
ترتازه چهرو چهرو آ ٻيڙي جو ٻار جو.
تازين وڻن جي ساڻ هوا سيئنيون هڻي،
رقصان روش ۾ رنگ رتو جوءِ بار جو.
وکري ويو واس وترو گلن ۽ ڦلن جو عام،
نکري ويو نور ناز ڇانيل ليل و نهار جو.
ٽالهي جو نار رنگ آ ڪچنال جو ڪمال،
آهي سريهن سرس ٿيو قلبي جو قرار جو.
انب ڪجي جي ٻور آ پيدا سرور ڪيو،
چيڻ آهه چڻ ڪري ڇڏيو غم روزگار جو
کيرل ٻڪن ڇٻر ۽ پٽر جي لئي لڳي،
چهرو آ ڇهڇ لاٿي لئي ۽ ليار جو.
هر گل مان ياد ٿو اچي سو صانع لطيف،
پنجي پٽو پتي مان ٿو پروردگار جو
راحت جو دور لطف عرصو اچي ويو،
نرمي سان نرم جيءَ ٿيو خود سخت خار جو.
ڇهه پهه ڇتون جي ڇيهي ڳيري جون ڳنڪرون،
مورن جي موج مور آ ڍيلن جي پار جو.
سنڪو سرءِ جو ۽ نه سياري جو ڪنڪو آ،
نور ٿيو نُور درد جو دک انتظار جو.
قلبو ٿيڻ ڏي بي خودي جي بند ۾ مون کي،
توکي سجڻ آ سر جو قسم وار وار جو.
ميان "ضيا" ڪئي تو محبت جي دستياب،
خوف و خطرو رهيو نه ڪو اغيار مار جو.

—

وري شوق پيدا ٿيو بلبلن کي،
ته واپس وسايو چمن جي وڻن کي.
پڇايون لڏايون ته زاغ و زوغن کي،
خزان کان بچايون وطن جي چمن کي.
ڪڏي ڊپ ڪيون سرس سوسن سمن کي،
ٻٽي گاهه ڪجهه گلمزن ڪيون گلن کي.
ڪٽي چپ ۽ چمڙن نه بازن ٻچن کي،
لٽي سرو شمشاد لائن لون کي
ڪٽي قرب سان سوڻن سون کي،
مڙيا مچ ڇڏي پنهنجي سيني ڪمن کي.
ٿيو مشورو ڪينءَ ستاريون وطن کي،
ٽڙيون ڏک ۽ بک ڪينءَ رنج ۽ محن کي.
ڪيون ڪينءَ همدم زمينو زمن کي،
ڇوي باهه پاڻي نه پنهنجي ڪکن کي.
چيو ڪن ته دنيا ڍرو ڪر ٻمن کي،
ڪرم ڪر چيو ڪن ته چرخ ڪهن کي.
اچڻ ڏيو نه سيلاب کي ۽ رون کي،
سنڀاليو وري نار جي نيڪرن کي
چيو ڪنهن ڇڏيو بلت هر بيوزن کي،
وٺو فعل فعلات ۽ فاعلن کي.
چيو ڪن ڪجي چو نه پختو پرن کي،
چيو ڪن ڪجي تيز ڇهنب ۽ نهن کي.
هو مطلب ته هڪ جوش نئين وڏن کي،
وٺيو گفتگو جن جو سارو ڪنن کي.
ٻڌي جنهن کي حب وطن ٿي "ضيا" وئي،
۽ جوش عمل جي ٿي صورت صفا وئي.

نذير شاڪر بروهي

(آخري قسط)

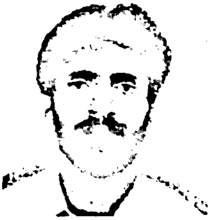

چاندڪا پرڳڻو

(نالي جي تاريخي قدامت، معنيٰ ۽ ان سان متصل پرڳڻن ۽ جاگيرن جو تاريخي ۽ تحقيقي مطالعو)

سنڌي ٻوليءَ جي ڪن لفظن ۾ "اوڪي" پڇاڙي جيئن اجوڪي (اڄ+اوڪي= اجوڪي)، پروڪي (پر+اوڪي= پروڪي) لفظن ۾ ڪم اچي ٿي، سا صفت ظرفي طور ٻه مستعمل ٿئي ٿي. چانڊ لفظ ۾ "ڪو" ۽ "اوڪي" پڇاڙيون هڪ بنياد جون تبديل ٿيل صورتون آهن. ڪن عالمن "ڪو" ۽ "اوڪو"، پڇاڙين کي سنسڪرت ٻوليءَ جو قرار ڏنو آهي. مثلاً:

لُڇڻ + ڪو = لُڇڪو

سرڻ + ڪو = سرڪو

مڙڻ + ڪو = ميڙڪو

واڻيو + ڪو = واڻڪو

چنڊ + اوڪو = چنبوڪو/ چانبوڪو

پر- اوڪو = پروڪو

اڄ - اوڪو = اجوڪو (179).

دراصل اهي پڇاڙيون سنسڪرت نہ بلڪ دراوڙي ٻولين جي باقيات آهن. ڪيترن دراوڙي ٻولين جي لفظن ۾ اڪي، ڪي، پڇاڙيون صفت نسبتي پڇاڙي طور ماڻهن ۽ شهرن جي نالن جي پڇاڙي طور ڪم اچن ٿيون. مثلاً:

Ayyakke

Accakke

Co-makke

Mandakke

De-vakke

Me-dakke

Cinnakke

Pannakke

Akkakke. (180)

سنڌ ۽ هند جي گهڻن علائقن ۽ قبيلن جي نالن پڇاڙيان ڪي ۽ اوڪي، آڪي پڇاڙيون ملن ٿيون جيڪي قديم دراوڙي دور جي باقيات طرف اشارو آهن، مثلاً:

گنداخ+ ڪي = گنداخڪي/گنداڪي (گندا وارو علائقو)

ڪارتي- ڪي = ڪارتيڪي (چوياندي جيڪا سرسوَتي جي هڪ شاخ هئي)

ڪوسي+ ڪي= ڪوسيڪي _ڪوسي درياهہ جو)

ڪار- ڪي = ڪارڪي (نئون اورنگا آباد)

بارابن- ڪي = بارابنڪي (اوڌ ۾ جاسنائل جو پراڻو نالو)

گوم- ڪي = گومڪي (گنگوتري کان پندرنهن ميل اتر طرف شهر) (181)

ڏهر+ ڪي= ڏهرڪي

.مهر+ ڪي = مهرڪي

گهوٽ+ ڪي = گهوٽڪي

هينري پاٽنجر پهريون انگريز سياح آهي، جنهن 1810ع ۾ صحيح ۽ نوس علمي بنيادن تي چانڊڪا پرڳڻي جي قديم نالي کي ”چانبوڪي“ سمجهندي، ان جي معنيٰ ۽ اشتقاق تي بحث ڪيو آهي. هو لکي ٿو ته:

”لفظ چانبوڪيءَ جي معنيٰ سنڌ جي جديد ٻوليءَ ۾ آهي،
چانديءَ جي، يعني استعاره طور ان جو مطلب خوشحالي،
آسوده يا اک کي سهڻو نظر ايندڙ آهي.......... (182).“

هن مٿئين بحث مان هينئان نتيجا سامهون اچن ٿا:

1. موجوده چانڊڪا علائقي جي نالي جي پهرين تحريري صورت ”چانبوڪي“ هئي، جنهن کي ڪجهه مؤرخن ۽ سياحن چانبوڪي، چانڊڪي، چانبوڪ، چانڊڪو جي صورتن ۾ به لکيو آهي.
2. چانبوڪي، مرتب لفظ آهي، جنهن جو بنياد ’چانڊ‘ آهي، جيڪو سنسڪرت جي ”چندراهه“ مان مشتق آهي. ان ۾ ڪي، اوڪي پڇاڙيون ملائي چانڊڪي ۽ چانبوڪي ٺاهيو ويو آهي. اهي پڇاڙيون سنسڪرت نه بلڪ دراوڙي آهن. يعني ته چانبوڪي مرتب لفظ جي صورت تمام پراڻي ۽ دراوڙ دور جو يادگار آهي.
3. ڪاڇو يا ڪاڇي جي زمين ۽ علائقو بيابان ۽ سنئون پٽ ۽ ميدان آهي، جيڪو ڏينهن ۽ رات جو چانبوڪيءَ جو ڏيک ڏيندو آهي. جيڪڏهن نئن جو پاڻي منجهس اچي وڃي ته پوءِ اهو علائقو رات ۽ ڏينهن جو چانديءَ وانگي نظر ايندو ۽ پيداوار به ججهو ڏئي ٿو. ان لاءِ استعارن مٿس نالو ”چانبوڪي“ يا ”چانڊڪي“ پيو.
4. هينري پاٽنجر علائقي جي جاگرافيائي بيهڪ، پس منظر، معنيٰ ۽ وجهه تسميه کي صحيح سمجهندي، ان جي معنيٰ تي درست رخ ۾ بحث ڪيو آهي.

چانڊڪا:

مليل تاريخي شاهدين ۽ اسان جي مطالعي جي روءِ سان ”چانڊڪا“ نالو يا لفظ پهريون دفعو 1634ع ۾ يوسف ميرڪ استعمال ڪيو آهي(183). منشي عطا محمد 1854ع ۾ ”چانڊڪا“ لفظ تحرير ڪيو آهي(184). اي ڊبليو هيوگز 1876ع ۾ پڻ ”چانڊوڪا“ لفظ لکيو آهي(185). ٽوپڻ مل 1880ع ۾ ”چانڊڪا“ صورت رقم ڪيو آهي(186). ايٽڪن 1907ع ۾ ”چانڊڪا“ صورت ڪتب آندو آهي(187). مرزا قليچ بيگ پڻ انگريزن جي تحريرن کي نقل ڪندي ”چانڊڪا“ لفظ ڪتب آندو آهي (188). ان کان بعد سنڌ جا ڏيهي ۽ پرڏيهي مؤرخ ۽ سياح صرف ”چانڊڪا“ لفظ کي ترجيح ڏيئي لکندا رهيا آهن ۽ عوام ۾ پڻ هاڻي اهوئي لفظ مستعمل آهي. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته چانڊڪا لفظ سترهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ مشهور ۽ معروف ٿيو. ان کان اڳ چانبوڪي (چانبوڪ ۽ چنبوڪي) مروج هئا.

چانڊڪا نالي يا لفظ جي اصل صورت ”چاند“ يا ”چانڊ“ آهي، جنهن ۾ ”اوڪي ۽ ”ڪي“ پڇاڙين بدران ”ڪا“ پڇاڙي ملائي ”چانڊڪا“ مرتب لفظ ٺاهيو ويو آهي.

چانبوڪي، چنبوڪي، چنبوڪ لفظن جو بنياد ”چندراهه“ آهي، پر ”چانڊڪا“ لفظ سنسڪرت جي لفظ ”چانڊريڪا“ (Chandrika) يعني چنڊ جي روشني، چانبوڪي (Moon light)، چنڊ وارو، روشن، تجلو رڪندڙ، جي تبديل ٿيل صورت آهي(189). چانڊريڪا مرتب لفظ آهي، جنهن ۾ چانڊ مفرد ۽ آزاد صورت آهي، جيڪو صفت

طور ڪم اچي ٿو، جنهن جي معنيٰ چنڊ جو، قمري، چانڊوڪي وغيره آهي. ان کي ڪڏهن ”چانڊر“ به چوندا آهن(190). انهي چاندر يا چاندري ۾ بي ”ڪا“ پڇاڙي لڳائي چاندريڪا لفظ بڻايو ويو آهي. جنهن جي معنيٰ چنڊ واري روشني، چنڊ جي روشني، چانڊوڪي، چانڊاڻ آهي. پر ڦرڙو صاحب غلطيءَ وچان ”چاندريڪا“ لفظ کي ”چنڊڪا“ لکيو آهي(191). جيڪو صحيح نہ آهي.

عام ڳالهائجندڙ سنڌي ٻولي (Spoken Language) ۾ ”چاندريڪا“ کي ”چانڊڪا“ استعمال ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ ’چاندري‘ لفظ جي پڇاڙي يعني ’چاندري‘ لفظ جي وچياڙي حذف ڪئي وئي آهي. لسانيات ۾ لفظ جي اندر ڪن آوازن جو حذف ٿيڻ يا گم ٿي وڃڻ کي ”تاريخي سَنڌِي“ (Historical Assimilation) چئبو آهي. جيئن لڪشڻ مان شد آواز حذف ٿي ۽ ڪ آواز ک ۾ تبديل ٿي ”لکڻ“ ۽ پوءِ لڇڻ صورت اختيار ڪيائين. درجن مان ”د“ آواز ”ڏ“ ۾ تبديل ٿيو ۽ ”ر“ حذف ٿيو ۽ ”جن“، ”جڻ“ آواز ۾ تبديل ٿي ”ڏجڻ“ صورت اختيار ڪيائين، مثال طور:

لڪشڻ > لڇڻ > لکڻ

درجن > ڏُجَڻ

ننڌرَ > ننڊَ

چنڌرَ > چَنڊُ (192).

اهڙي طرح سنسڪرت لفظ ”چاندريڪا“ ۾ ”چاند“ لفظ ”چانڊ“ ۾ تبديل ٿيو، ۽ ”ري“ پڇاڙي حذف ٿي باقي ”چانڊڪا“ صورت اختيار ڪيائين، جنهن جي معنيٰ چنڊ واري روشني، چانڊوڪي، چانڊاڻ، چنڊ جي روشني آهي.

”چانڊڪا“ لفظ ۾ ”ڪا“ پڇاڙي هند آريائي بڻ بنياد نشاني جي آهي جيڪا صفت نسبتي طور استعمال ٿئي ٿي. قديم دور ۾ هند ۽ سنڌ ۾ ڪيترائي اهڙا شهر، علائقا ۽ قبيلن جا نالا آهن، جن جي پڇاڙيءَ ۾ ڪا پڇاڙي استعمال ٿيل آهي، جنهن مان ”وارو“ يا ”اتان جو رهاڪو“ يا ”رهڻ وارو“ يا ”جو“ جي معنيٰ ورتي وئي آهي.

مثلاً:

دوار+ ڪا= دوارڪا يعني دروازي وارو يا گجرات جو رهاڪو ۽ رهندڙ.

ايونيہ+ ڪا= ايونيڪا يعني ايونيڪا جو رهاڪو يا رهائشي

پريمي+ ڪا= پريميڪا يعني پيار ڪرڻ واري، محبوب رکڻ واري.

انام+ ڪا= اناميڪا يعني غير نالي وارو، بي نام

لمپا+ ڪا= لمپاڪا يعني لمپا جو رهاڪو

ايوڏيہ+ ڪا= ايوڏيڪا يعني ايوڏيہ جو رهاڪو

امبا+ ڪا= امباڪا يعني ماءُ وارو، ماءُ (جنهن جو/ جي ماءُ زنده هجي) رکڻ وارو.

اپتيا+ ڪا= اپتياڪا يعني جبل جي هيٺيان رهڻ وارو (193).

هن مٿئين بحث مان هيٺيان نتيجا سامهون اچن ٿا تہ:

1. چانڊڪا نالو يا لفظ هڪ مرتب لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ- چنڊ وارو، چنڊ جي آهي جيڪو سنسڪرت لفظ ’چاندريڪا‘ جي تبديل ٿيل صورت آهي.

2. چانڊڪا لفظ پهريون دفعو تحريري صورت ۾ سترهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ مستعمل ٿيو ۽ مليل معلومات جي آڌار تي اهو لفظ پهريون دفعو يوسف ميرڪ استعمال ڪيو آهي.

3. هاڻي جديد دور ۾ چانڊوڪي بدران چانڊڪا لفظ عوام ۾ مستعمل آهي.

چاندوڪي يا چانڊڪا علائقي تي نالي پوڻ جا تاريخي سبب ۽ دور جو تعين:

هتي هيءُ سوال اُڀري ٿو تہ جنهن علائقي کي هاڻي چانڊڪا نالي سان سڏيو وڃي ٿو، ان تي ان نالي پوڻ جا ڪهڙا سبب هئا يا آهن؟ ان سببن کي ڳولڻ يا معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي قديم تاريخ ڏانهن رجوع ڪرڻو پوندو تہ جيئن سمورا سبب معلوم ٿي سگهن. چانڊڪا علائقي تي چانڊڪا نالو پوڻ متعلق گهڻو ڦڻي مواد ٽڙيل ۽ پکڙيل صورت ۾ موجود آهي پر اهو سمورو گماني ۽ ظني آهي. ان لاءِ انهن تي ڀروسو نہ ٿو ڪري سگهجي. ان ظني مواد کان هٽي ڪري محقق دين محمد ڪلهوڙي جو "چانڊڪا" جي نالي ۽ قدامت متعلق ٽيل تحقيق هڪ ڪار آمد ۽ دستاويزي ثبوت جي حيثيت رکي ٿي. محقق دين محمد ڪلهوڙو صاحب لکي ٿو تہ:

> "راجا ڏاهر (712ع- 700ع) جي ڏينهن ۾ هاٽوڪي قنبر، وارهہ ۽ ڏوڪري جي اولهہ- اتر جي ڪاڇي واري جابلو ۽ وارياسي پٽيءَ تي راءِ گهراڻي (راءِ قنوج) جي هڪ هندو عورت چانڊني بائي راڄ ڪندي هئي....... حالانڪ چانڊنيءَ جو ذڪر ڪنهن بہ تاريخي ڪتاب ۾ نہ آيو آهي. البتہ اهو حوالو هڪ مقامي قلمي نسخي "خزانة العلم" مان هٿ آيو آهي جيڪو 17 صدي عيسوي جي وچ ڌاري (1054هہ) جو لکيل آهي. محمد عفي عنه نالي هڪ سنڌي عالم انهيءَ ڪتاب جا مختصر پيش لفظ ابوالحسن جي سنڌي (الف اشباع) ۾ لکيا آهن.......(194)."

دين محمد ڪلهوڙو صاحب اڳتي لکي ٿو تہ:

> "محمد عفي عنه اهو نسخو محمد شفيع جي هڪ فارسي ڪتاب تان نقل ڪيو آهي، جنهن لاءِ هو چوي ٿو تہ هن جا وڏا اهو نسخو محمد بن قاسم کان بہ اڳ هتي (هاٽوڪي قنبر) ڪٺي آيا...........(195)."

دين محمد ڪلهوڙو بہ سال پوءِ يعني 2005ع ۾ وري پنهنجي ان ساڳي راءِ کي دهرائيندي لکي ٿو تہ:

> "دراصل چانڊڪا، سمن جي دور (1519ع-1350ع) کان اڳ ۾ چانڊوڪي جي نالي سان آباد هو. ڊاڪٽر مبارڪ علي ان کي "چانبوڪيا" ڪري لکيو آهي. 'چانبوڪي' کان اڳ واري دور جون ڪُجهہ حقيقتون پراڻن قلمي نسخن مان ملن ٿيون، تہ اهو علائقو عربن جي دور کان اڳ برهمڻ دور (712-622ع) ۾ 'چانڊني' نالي ڪنهن هندو عورت جي جاگير هو. هن وقت بہ تعلقي وارهہ ۾ چانڊني جاگير نالي هڪ ديهہ بہ واقع آهي. پانئجي ٿو تہ 'چانبوڪي' لفظ مذڪوره راڻي 'چانڊني' جي نالي جي بگڙيل صورت آهي، جو پوءِ سمن جي دؤر ۾ چانڊني جي آبادڪاري کان پوءِ بگڙجي چانڊڪو ٿيو...........(196)."

ڪلهوڙي صاحب جي مٿين تحريرن (قلمي صفحي جي تحرير نہ) مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

1. راجا ڏاهر جي دور ۾، ڪاڇي تي راءِ گهراڻي جي هڪ عورت چانڊني بائي حڪومت ڪندي هئي. هن وقت بہ وارهہ ۾ چانڊني نالي جاگير موجود آهي، جا ان عورت حڪمران جي جاگير جي ياد تازه ڪري ٿي.
2. چانبوڪي ان چانڊني نالي عورت حڪمران جي نالي جي بگڙيل صورت آهي، جو پوءِ سمن جي دور ۾ چانڊين جي رهائش جي ڪري چانڊڪو ۾ تبديل ٿي.

3. چاندني ٻائي واري معلومات هڪ فارسي قلمي ڪتاب "خزانة العلم" تان ڪنئي وئي آهي. اهو ڪتاب محمد شفيع لکيو آهي. جنهن تان وري محمد عفي عنه نقل ڪيو آهي، جيڪو سترهين صديءَ جو لکيل آهي. جنهن لاءِ (محمد عفي عنه) لکيو آهي ته هيءُ ڪتاب (محمد شفيع جا وڏا) عربستان مان قنبر ۾ ڪٿي آيا هئا.

هيٺ اسان دين محمد ڪلهوڙي جي مٿين ٽنهي اهم نُڪتن جو جائزو وٺي ڪنهن نتيجي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪنداسين ته واقعي ڪلهوڙو صاحب قلمي نسخي جي حوالي سان صحيح نتيجا اخذ ڪيا آهن يا ڪانئس ڪي تحقيقي پيچيدگيون سرزد ٿيون آهن.

1. اها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي قطعي آهي ته برهمڻ دور کان اڳ راءِ خاندان جي حڪومت هئي. هن خاندان جا بالترتيب هينيان پنج حڪمران ٿي گذريا آهن:

1. راءِ ديوائج	560ع- 545ع
2. راءِ سهيرس (پهريون)	583ع- 560ع
3. راءِ سهاسي (پهريون)	601ع- 583ع
4. راءِ سهيرس (ٻيو)	630ع- 601ع
5. راءِ سهاسي (ٻيو)	640ع- 630ع. (197).

ان کان پوءِ چچ برهمڻ جي حڪومت شروع ٿي. هن خاندان مان چچ (680ع- 640ع)، چندر (688ع- 680ع) ۽ ڏاهر (712ع- 688ع) حڪمران ٿيا (198).

چچ برهمڻ جي دور ۾ راءِ خاندان جي هڪ عورت جو عليحده ۽ اڪيلي حڪومت ڪرڻ هڪ عجوبي کان گهٽ نه آهي. جو ته راءِ سهاسي (ٻئي) جي زال سونهن ديوي چچ کي حڪومت وٺرائي ڏيڻ ۾ پنهنجا سمورا ملڻ سندس تابع ڪرايا ۽ ڪن مخالفن کي قتل ڪرائي ڇڏيو. ان کان پوءِ برهمڻن واري سنڌ جي جاگرافيائي حدن اندر راءِ خاندان جو ڪوبه فرد حڪمران نه رهيو ۽ نه ٿي هو. ان لاءِ ان دور ۾ هڪ عورت کي بطور حڪمران ڏيکارڻ غلطي آهي.

2. ڪلهوڙو صاحب "چاندڪو" لفظ کي پهرين ۽ ابتدائي شڪل قرار ڏنو آهي ۽ پوءِ سمن جي دور ۾ ان علائقي ۾ چاندين جي رهائش جي وجهه کان "چانڊوڪي" نالو مشهور ٿيڻ جو جواز ڳوليو اٿس جيڪو صحيح نه آهي جو ته اسان مٿي تحقيقي طور ثابت ڪري آيا آهيون ته "چانڊوڪي" پهرين ۽ اوائلي صورت آهي ۽ چاندڪو پڻ انهيءَ لفظ جي بنياد مان مشتق ٿيل ثانوي لفظ آهي. جنهن ۾ صرف "و" ۽ "ڪ" آوازن جي تبديلي واقع آهي. جڏهن ته حقيقت ۾ "چانڊوڪي" لفظ چاندين جي اچڻ کان گهڻو اڳ مروج هو. جيئن ڪلهوڙو صاحب پاڻ تسليم ڪري ٿو ته:

"دراصل چانڊڪا، سمن جي دور (1519ع-1350ع) کان اڳ ۾ چانڊوڪي جي نالي سان آباد هو...... (199)."

ته پوءِ چاندين جي رهائش ڪري، چانڊوڪي لفظ جو مروج ٿيڻ جو جواز پيدا ڪرڻ يا ڳولهڻ ضروري نه آهي.

3. دين محمد ڪلهوڙي صاحب لکيو آهي ته 'خزانة العلم' نالي فارسي ڪتاب محمد شفيع جو لکيل آهي، جنهن جا وڏا محمد بن قاسم کان اڳ آيا هئا. جيڪو سترهين صدي جو لکيل آهي. محمد عفي عنه نالي هڪ سنڌي عالم ان جا مختصر پيش لفظ لکيا آهن. اسان هيٺ اصل تحرير جو نمونو ۽ پوءِ هيٺ ان کي جديد سنڌي رسم الخط ۾ به پيش ڪنداسين. مثلاً:

"اين كتاب خزانة العلم"

پارسي كتاب محمد شفيع كنا نقل كتابا، جام تماچي ڏيهن منج لكيو هي كتابا.
هنجا وڏا محمد بن قاسم كنا آيا اولأ. تن ڏيهن منج راءِ قنوج جي راني چاندني بائي
چانڊكي تي حكمرانا، جام تماچي دوم جي دور منج محمد شفيع جو ممكن وصالا.
هن كي اولاد ۾ ٻپتر ها. هي پهجي دور كي خطاط ۽ عالم اكبرا.

خادم العلماء
محمد عفي عنه
يک شنبہ رجب المرجب
سنہ 1052ھ (200)."

جديد سنڌي رسم الخط:

هيءُ ڪتاب 'خزانة العلم' محمد شفيع، جام تماچيءَ جي دور ۾ هڪ فارسي ڪتاب جو نقل ڪيو. هن جا وڏا محمد بن قاسم ڪان اڳ آيا، تن ڏينهن ۾ راءِ قنوج جي راڻي چاندني بائي چانڊڪي تي حڪمران هئي. جام تماچي (دوم) جي دور ۾ محمد شفيع جو وصال ممڪن آهي. هن ڪي اولاد ۾ ٻه پٽ هئا ۽ هو پنهنجي دور جو وڏو خطاط ۽ وڏو عالم هو.

خادم العلماء
محمد عفي عنه
رجب المرجب تہ 1052ھ بمطابق
آچر 2 آڪٽوبر 1642ع

هن مٿئين تحرير مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا تہ:

1. جام تماچي(1370ع- 1368ع) جي دور ۾ محمد شفيع نالي هڪ عالم " خزانة العلم" نالي هڪ فارسي ڪتاب جو نقل (لکيو نہ هئائين) ڪيائين. محمد شفيع، جام تماچي ٻئي (ٻيو دور1392ع- 1388ع) ۾ وفات ڪيائين.
2. هن فارسي ڪتاب جا مالڪ يا لکندڙ (جيڪي محمد شفيع جا آباؤ اجداد هئا) محمد بن قاسم کان اڳ راءِ قنوج جي دور ۾، قنبر علائقي ۾ جتي، جڏهن چاندني بائي حڪمران هئي، آيا.
3. محمد عفي عنہ نالي هڪ عالم، بکر جي گورنر مرزا خان (1052ھ/1642ع) جي دور ۾ محمد شفيع جي نقل ڪيل ڪتاب مٿان سنڌي نوٽ (مٿي پيش ڪيل) لکيائين، جنهن ۾ هن محمد شفيع، ان جي وڏن ۽ ڪتاب بابت اهم معلومات درج ڪيائين.

مٿئين قلمي صفحي ۾ ان مان نڪتل اهم نتيجن مان اهو واضح ٿئي ٿو تہ "چانڊڪا" نالو محمد بن قاسم جي دور کان اڳ مستعمل هو ۽ علائقي جي صورت ۾ موجود هو. ان تي راءِ قنوج (هڪ شخص جو نالو ۽ علائقو نہ هو) جي هڪ زال حاڪم هئي.

هاڻي هتي سوال ٿو اُڀري تہ اها چاندني بائي ڪير ۽ سندس دور ڪهڙو هو؟ ۽ چانڊڪا علائقي جي نالي جو هن سان ڪهڙو تعلق آهي؟

چنا، سنڌي جي اوائلي ۽ قديم قبيلن مان هڪ آهي. قديم دور يعني راءِ گهراڻي کان اڳ چنا سموري سنڌ تي سياسي ۽ سماجي طور ڇانيل هئا، پر سندن طاقت جو مرڪز سبي، ڪڇ، گنداواهہ ۽ ڪاڇو هئا. ان لاءِ مشهور آهي تہ:

"ڪاڇو چنو، سنڌ سمو، پٽي جيسلمير. چنن جو پنهنجي اهم مرڪز يعني ڪاڇي ۾ وڏا، ماڇڪ ذات يا قبيلن وارن سان برادري ۽ قبيلائي اتحاد هو. جيئن سنڌن، ان اتحاد بابت مشهور آهي تہ: چنا، وڏا، ماڇڪ، موره منگ ڏتي(201).

هنن ذاتين يا قبيلن مان وڏا يا وڏيا دراوڙي قبيلو آهي، ۽ براهوئي قوم جو هڪ ٽڪل يا عليحده نسلي فرقو آهي جو تہ براهوئي لفظ ودا ڪوئي (روڙا ڪوئي) ودا ڪوئي (بدا ڪوئي) (برا ڪوئي) (براهوئي) لفظ جي تبديل ٿيل صورت آهي. جنهن ۾ "ودا" معنيٰ اتر ۽ "ڪوئي" معنيٰ اتريان ماڻهو آهن، يعني "اتريان جابلو ماڻهو". ان ئي نالي سان هڪ ٻيو قبيلو وڏاگا Vadaga (وڏاگ، وڏاگو، بڏاگا، بڏاگو) يا وڏاڪا هندستان جي تامل نابو، مدراس، نيلگري ۽ ڪُندا جابلو علائقن ۾ موجود آهن، جن جو تعداد هڪ لک، ايڪهتر هزار آهي(202).

وڏاگ، وڏاڪا لفظ جي معنيٰ بہ "اتريان جابلو ماڻهو" آهن. وڏاگ لفظ ۾ ودا معنيٰ اتريون ۽ گ، ڪو معنيٰ جبل لفظ جي تبديل ٿيل صورت آهي. يعني وڏيا، براهوئي ۽ بڏاگ (وڏاگ) ٿيئي هڪ نسل ۽ دراوڙي الاصل آهن.

چنا، راءِ گهراڻي جي دور ۾ ٻُڌيہ (ٻڌپور) صوبي ۾ رهائش رکندا هئا، جيڪو موجوده دور ۾ سمورو ضلعو لاڙڪاڻو، جيڪب آباد ضِلعي جو الهندو پاڱو، قنبر، شهداد ڪوٽ ۽ وارھ پاڱن تي مشتمل هو ۽ سندن گادي جو هند ڪاڪي راڄ، موجوده دور ۾ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ڪڪڙ تعلقي جي نالي سان مشهور آهي/هو(203).

اسلام جي آمد کان پوءِ چنا پهريان ماڻهو هئا، جن محمد بن قاسم جي هٿان اسلام قبول ڪري مسلمان ٿيا ۽ مسلمانن لاءِ اهم عسڪري قوت بڻيا. چنن جو سياسي ۽ سماجي ڏاڪو تيرهين صدي جي پهرين چوٿائي تائين باقاعده رهيو. جڏهن ناصر الدين قباچہ 1220ع ڌاري سنڌ تي قبضو ڪيو تہ ان وقت سنڌ مقامي سطح تي ستن راڻن ۾ تقسيم ٿيل هئي، جيڪي پنهنجي پنهنجي حصي تي حڪومت ڪندا هئا. انهن مان بہ، هڪ وڪيو ولد پنهون چنو سيوئي (سبي، بلوچستان) ۽ ٻيو چنو ولد ڏهڻ (ڏيئو) ذات چنو، ساڪن پاڳ ناڙي (بلوچستان) چنا هئا (204).

راءِ گهراڻي جي دور ۾ چنن جو حاڪم سرڪونڊ پٽ پنبرڪو پڪو هو، جيڪو ڪاڪا راڄ (ڪڪڙ) ۾ ستو راءِ جي هٿ هيٺ حڪومت ڪندو هو. ۾ ذاتي ۽ موڙا، ٻلوا، ليبا ۽ ٻدامر ذاتين سان قبيلائي ۽ برادري اتحاد جي حوالي سان راءِ قنوج (قنوڄ) سندن سردار هو(205)، ۽ ان جي زال چانڊني ٻائي چانڊڪا واري علائقي ۾ پنهنجي جاگير سنڀاليندي هئي. راءِ قنوج ۽ چانڊني ٻائي، ٻئي نالا هندو طرز جا آهن، جيئن راءِ گهراڻي وارن جو لقب "راءِ" هو، جيڪو سنڌيءَ جي "راڻي" يا "راڻو" جي برابر آهي. جيڪي اسلام کان اڳ استعمال ٿيندا هئا. جڏهن چنا، مسلمان ٿيا تہ پوءِ مسلمانن وارا نالا رکيائون ۽ راءِ قنوج ۽ ٻائي وارا نالا ۽ القاب ڇڏي ڏنائون.

ڊاڪٽر بلوچ، راءِ قنوج کي ارغونن جي شروعاتي دور جو قرار ڏني ٿو. هو لکي ٿو تہ:

"سمن بعد انهن (چنن) جي حڪومت ختم ٿي پر سرداريون غالباً قائم رهيون. سمن کان پوءِ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي حڪومت ٿي....... چنا ۽ ٻيا جيڪي قديم "ٻڌيا" جا قبيلا هئا، سي سنڌ جي سمن کان اڳ هئا. سمن جي حڪومت ۾ سندن زور ڀڳو هو...... ان وقت جا مکيہ برادر قبيلا پنج هئا: چنا، موڙا، ٻلوا، ليبا ۽ ٻدامر. پنري جي پيءُ جو نالو "ٻدامر" هو ۽ سندس نڪاح ۾ هڪ مغليائي بہ هئي. جيڪا پنري جي ماٽيجي ماءُ هئي، يعني تہ مغلن سان هٿان جي سردار گهر جو رشتو هو. اهو سردار گهر "راءِ قنوڄ" جو هو ۽ ارجڻ ان وقت گاديءَ تي هو...... 206)."

ڊاڪٽر بلوچ جي اها ڳالهه درست نه آهي، ڇو ته محمد شفيع جي نقل ڪيل فارسي قلمي نسخي ۾ اهو واضح بيان ڪيل آهي ته اهو ڪتاب سندس وڏا محمد بن قاسم کان اڳ جڏهن راءِ قنوج جي راڻي چاندني ٻائي چانڊڪي تي حڪمران هئي، جي دور ۾ ڪٺي آيا.

تاريخي طور ۽ ڇنن جي تاريخي ورق گردانيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته چاندني ٻائي، راءِ قنوج جي زال هئي ۽ چانڊڪا (ڪاڇو) تي حڪمران هئي. چانڊڪو، ڪاڇي جي حدن ۾ هو ۽ ڇنا ڪاڇي تي حڪمران هئا.

ڊاڪٽر بلوچ جنهن راءِ قنوج جو ذڪر ڪيو آهي، اهو تقريباً نو سؤ سال پوءِ جو آهي، ڪو ٻيو قنوج هو يا ان گهراڻي مان ڪو ٽيون يا چوٿون قنوج هوندو. جنهن قنوج متعلق اسان بحث ڪري رهيا آهيون، اهو تاريخي قدامت جي لحاظ کان عربن کان اڳ تقريباً راءِ گهراڻي جي دور جو هو ۽ ڇنه قبيلي سان تعلق رکندڙ هو. سندس راڻي چاندني ٻائي (چانداڻي- چانداني- چاندني) پڻ ڇنياڻي هئي. چانڊڪو يا چانڊڪا نالا پڻ ڇنن جي ان علائقي ۾ رهائش جي وجهه کان مشهور ٿيو هجي، ۾ گهڻو شڪ آهي. ڇو ته ڇنه، ڇنو ۽ ڇنا لفظ جو چانبوڪي ۽ چانڊڪا ۾ تبديل ٿيڻ غير لسانياتي آهي. اصل لفظ 'چاند' آهي. چاندني ٻائيءَ نالي چانبوڪي يا چانڊڪا نالي کي منسوب ڪرڻ هڪ اهم جواز آهي. ان لاءِ اسان کي سواءِ هڪ قلمي نسخي "خزانة العلم" کان سواءِ ٻيو ڪوبه ثبوت ميسر نه آهي، چانبوڪي يا چانڊڪا نالي کي 'چاند مهر' نالي منسوب ڪرڻ ۾ به هڪ اهم جواز ملي ٿو، جيڪو راءِ گهراڻي جي دور جو هڪ اهم شخص هو. ٿي سگهي ٿو ته راءِ خاندان وارن، چاند مهر کي ماڻيلي جي گورنر مقرر ڪرڻ کان اڳ موجوده چانڊڪا واري علائقي ۾ ڪا جاگير مختص ڪئي هجي، جنهن سبب هن علائقي تي چانڊڪا يا چانبوڪي نالو مشهور ٿيو هجي.

بهرحال، چاندني ٻائي ۽ چاند مهر ٻئي عربن جي دور کان اڳ جون شخصيتون آهن، انهن ٻنهي مان ڪنهن هڪ جي نالي سان چانڊڪو، چانبوڪي يا چانڊڪا نالو مشهور ٿيو. اهڙيءَ طرح تاريخي شاهدين، ثبوتن ۽ سَنَدُن جي مطابق: چانبوڪي، چانڊڪو يا چانڊڪا نالا عربن جي دور کان اڳ مروج هو/هئا ۽ اهو هڪ علائقي جو نالو پڻ هو. باقي ان کي چانڊيا قبيلي جي نالي سان منسوب ڪرڻ صحيح نه آهي.

حوالا، حاشيا ۽ اضافا

1. ڊاڪٽر مبارڪ علي، "تاريخ اور آگهي" (اردو)، لاهور، نگارشات، 1986ع، ص. 52
2. ايضاً .... "تاريخ اور روشني"، (اردو)، لاهور، نگارشات، 1986ع، ص. 65
3. سيد مير محمد بن بايزيد پوراني، "نصرت نامهء ترخان" (فارسي)، به تصحيح و تنقيح، ڊاڪٽر انصار زاهد خان، ڪراچي، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز جامعه ڪراچي، 2000ع، ص 61
4. علامه ابوالفضل، "آئين اڪبري" جلد اول، اردو ترجمو: مولوي محمد فدا علي صاحب طالب، لاهور، سنگ ميل پبليڪيشنز، 2000ع، ص 1045.
5. مير محمد معصوم بکري، "تاريخ معصومي"، سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٽيون 1985ع، ص 161،165.
6. يوسف ميرڪ بن امير ابوالقاسم "نمڪين"، "تاريخ مظهر شاهجهاني"، سنڌي ترجمو، نياز همايوني حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1994ع، ص 120،121.

7. ڊاڪٽر فرانسس برنيئر، "برنيئرڪا سفرنامہ هند"، ترجمہ ۽ حواشي، خليفہ محمد حسين، لاهور، تخليقات، 2000ع، ص 531.

8. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "ميين شاهہ عنايت جو ڪلام"، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 2010ع، ص 37.

9. ميان نور محمد "منشور الوصيت و دستور الحڪومت"، مرتب: سيد حسام الدين راشدي، ترجمو: عبدالرسول قادري بلوچ، ڪراچي، ڪلهوڙا سيمينار، ڪميٽي، 1996ع، ص 121،123.

10. "باقيات از احوال ڪلهوره" (فارسي)، بسعي و تحقيق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڪراچي، ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي، 1996ع، ص 41

11. مير علي شير قانع ٺٽوي، "تحفة الڪرام" سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1976ع ص 136.

12. صمصام الدولہ شاهنواز خان، "ماثرالامراء"، جلد ٽيون، اردو ترجمو: پروفيسر محمد ايوب قادري، لاهور، اردو سائنس بورڊ، 2007ع، ص 195.

13. هينري پاٽنجر، "سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر" سنڌي ترجمو: محمد حنيف صديقي ۽ سومار علي سومرو، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1993ع، ص 41.

14. اليگزنڊر برنس، "سنڌوءَ جو سفر- 1831ع"، سنڌي ترجمو: عطا محمد ڀنڀرو، ڪراچي سنڌيڪا اڪيڊمي، ٻيو ڇاپو 1998ع، ص 172،239.

15. ٽي. پوسٽنس، "سنڌ جيئن مون ڏٺي"، سنڌي ترجمو: عطا محمد ڀنڀرو، ڪراچي، سنڌيڪا اڪيڊمي، 1997ع، ص 169.

16. Edward Thornton, "A Gazetteer of the countries adjacent to India on the north-west," Karachi, Indus publication, reprint 1996, p 133.

17. ڊاڪٽر ايس. پي ڇٻلاڻي، "سنڌ جي اقتصادي تاريخ"، سنڌي ترجمو: سراج الحق، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1968ع، ص 228

18. منشي عطا محمد شڪارپوري، "تازن معرڪن جي تاريخ"، سنڌي ترجمو: حڪيم نياز همايوني، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 2005ع، ص 112

19. "Seection from the records of the Bombay government" Edited by: Hughes Thomas, Bombay, Bombay education society's press, 1855, p 711.

20. A.W Hughes,

21. خداداد خان، "لب تاريخ سنڌ"، سنڌي ترجمو: حافظ خير محمد اوحدي، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1989ع، ص 132.

22. E.H. Aitken, "Gazetteer of the province of Sind", karachi, Indus publication, reprint 1986, p. 170

23. J.W Smyth, "Gazetteer of the province of Sindh", "Larkana district", lahore, sang-e-meel publication, reprint 2005, p 11

24. مرزا قليچ بيگ، "قديم سنڌ- ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو"، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٽيون 1990ع، ص 41،368

25. مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص 287.
26. اليگزنڊر برنس، حوالو ڏنل آهي، ص 172
27. ايضاً............................... ص 220.

28. Edward thornton, O P Cit. P 133.
29. See ref. No: 19, op. cit p.711.
30. Ibid, p. 725.
31. A.W Hughes, op. cit. p 179.
32. Ibid.................. p 477

33. خداداد خان، حوالو ڏنل آهي، ص 132.

34. E.H.Aitken, op. cit. p 170
35. J.W.Smyth, op. cit p 11.

36. مرزا قليچ بيگ، حوالو ڏنل آهي، ص 41،368
37. رحيمداد خان مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1985ع، ص 398.
38. ”لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو“ مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، 1984ع، ص 706
39. ”لاڙڪاڻو تاريخ جي آئيني ۾“ مرتب: محمد يوسف شيخ، لاڙڪاڻو، لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي، 2002ع، ص 85،66
40. سيد امام المتقين راشدي، ”چانڊڪي پرڳڻي ۾ ڪلهوڙن جا يادگار“ (مقالو)، ٽماهي ”مهراڻ“، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، جلد 47، نمبر 3،4 1998ع، ص 73
41. مرزا قليچ بيگ، حوالو ڏنل آهي، ص 412 ۽ پڻ ڏسو: خير محمد ٻرڙو، ”ذاتين جي انسائيڪلو پيڊيا“، سيوهڻ، مراد پبليڪيشنز، 2005ع، ص 289

42. Sheikh Sadik Ali sher Ali Ansari, "A short sketch historical and traditional of the Musalman races found in sind, Baluchistan and Afghanistan", karachi, 1901 p 21.

43. سردار خان گشڪوري، ”چاڪري اعظم“، اردو ترجمو: عبدالغفار نديم، ڪوئيٽا، بلوچي اڪيڊمي، 1988ع، ص 113

جلال خان جو دور سردار گشڪوريءَ تان نقل ڪيو ويو آهي ۽ بقايا ماڻهن جو دور جو تعين راقم الحروف واقعن کي مدنظر رکي مقرر ڪيا آهن. انهن ۾ ڪجهه ڦيرگهير ۽ گهٽ وڌائي ٿي سگهي ٿي.

44. خير محمد ٻرڙو، حوالو ڏنل آهي، ص 289
45. يوسف ميرڪ، حوالو ڏنل آهي، ص 179
46. راءِ بهادر هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“ (اردو)، ڪوئيٽا، بلوچي اڪيڊمي، ٻيو ايڊيشن 1973ع، ص 6،7 190 ۽ پڻ ڏسو.

پروفيسر ڊاڪٽر محمد اشرف شاهين قيصراني، ”بلوچستان- تاريخ اور تهذيب (ايڪ تحقيقي جائزه)“ ڪوئيٽا، اداره تدريس ڪوئيٽا، 1994ع ص 72

47. راءِ بهادر هيتورام، حوالو ڏنل آهي، ص 193

48. سنڌ جي اصلي تاريخ سان وڏو ظلم اهو آهي تہ "علم تاريخ" کان اڻ واقف، نوان ۽ سيڪڙاڻ ليکڪ جڏهن سنڌ جي تاريخ تي قلم کڻن ٿا تہ ڪين واقعن جو تجزيو ۽ پرک نہ هجڻ جي برابر آهي. تنهن لاءِ سنڌ جي تاريخ ۾ غلط، بوگس روايتون، قصا ۽ غير تاريخي واقعا سنڌ جي اصلي ۽ حقيقي تاريخ ۾ گڏي، ان جو بيڙو ٻوڙين ٿا، جيڪو هئڻ نہ کپي. اهڙن ليکڪن مان ڪامريڊ ولي محمد مگنهار بہ هڪ آهي. هو صاحب لکي ٿو تہ:

"هونءَ بہ بلوچ قبيلا، سنڌ ۾ گهڻو اڳڀرو آيا، پر چانڊيا جيڪي هوت جي اولاد مان آهن، اندازاً 12 صدي عيسويءَ جي آخر يا 13 صدي جي شروعات ۾ آيا.........."

مگنهار صاحب جو مٿيون سمورو بيان من گهڙت ۽ بي بنياد آهي ڇو تہ هوت، جلال خان جو پٽ هو ۽ ان جو پوٽو چانڊيو هو، جنهن جو دور 1230ع کان بعد شروع ٿئي ٿو. ان دور ۾ چانڊيو خود اڪيلو يا بقول يوسف ميرڪ جي ڪيس بہ پٽ هئا، پر پوءِ بہ اهي ان بڏايل دور ۾ صغير هوندا. هي سڀ ان دور ۾ مڪران ۾ نووارد ٿيا هئا ۽ بلوچستان جي بين علائقن ۾ سنڌن يعني بلوچن جو وجود اڻ لڀ هو. هنن جي هجرت 1485ع ڌاري شروع ٿي. اهڙي صورتحال ۾ حقيقت جي بنياد تي چانڊڪا کي چانڊين جي نالي منسوب ڪرڻ انڌي ۽ بوگس تاريخ نويسي جو ثبوت آهي. ان لاءِ ڏسو:

* ڪامريڊ ولي محمد مگنهار، "چانڊڪا پرڳڻي جي تاريخ"، قسط پهرين، عبرت سنسار، آچر 26 فيبروري 2012ع، ص 11

49. .49 M.H.Panhwar "chronological dictionary of sindh", jamshoro, Institute of sindhology, 1983, p 369, map: 1508 A.D= Sindhoundaries under Jam Nizamuddin and areas under his active influence and also see:

غلام محمد لاکو، "سمن جي سلطنت" ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيون 1996ع، ص 87

50. سيد مير علي شير قانع، "مڪلي نامو"، تصحيح ۽ حاشيا: پير حسام الدين راشدي، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، (ڇاپو ٻيو) 1994ع ص حواشي 178.

51. سيد مير محمد بن بايزيد پوراني، حوالو ڏنل آهي، ص 61، ۽ پڻ ڏسو:

* مير محمد معصوم بکري، حوالو ڏنل آهي، ص 114،113

* مير علي شير قانع، "تحفة الڪرام"، حوالو ڏنل آهي، ص 136

52. سيد ميرمحمد بن بايزيد پوراني، حوالو ڏنل آهي، ص 61

53. مير محمد معصوم بکري، حوالو ڏنل آهي ص. 114. 113.

54. نواب سردار خان چانڊيو جو 7 آگسٽ 2012ع، بروز اڱاري تي "چانڊڪا پرڳڻو- تاريخ جي آئيني ۾" پروگرام ۾ سنڌ ٽي.وي چينل تي ڏنل انٽرويو. نواب صاحب چيو تہ شهيد ذوالفقار علي ڀُٽو پنهنجي دور ۾ چانڊين جي آدم شماري ڪرائي، جنهن ۾ سنڌن تعداد ارڙنهن لک بيٺو. راقم 2012ع تائين صرف ان تعداد ۾ بہ لکن جو اضافو ڪري، ويهہ لک لکيو آهي.

55. يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم، "نمڪين"، حوالو ڏنل آهي، ص 179،178.

56. ايضاً، ص 121،122

57. ايضاً، ص 288

58. ايضاً، ص 161

59. ايضاً، ص 307
60. ايضاً، ص 57،58

61. Hunaira faiz dasti, "Multan-A province of the Mughal Empire (1525-1751)", Karachi, Royal Book Company, 1998, p 101.

62. يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم "نمڪين"، حوالو ڏنل آهي، ص 191. حوالو 1.
63. ايضاً، ص 192،191
64. ايضاً، ص 194
65. ايضاً، ص 192
66. ايضاً، ص 58،57
67. حڪيم عبدالحميد خان چانڊيو، "سنڌ جو اتر ڪاڇو عرف چانڊڪو ڪاڇو"، ماڏو، دادو، 2000ع، ص 390،310،304،299،245،218،217،186.
68. ايضاً، ص 161
69. ايضاً، ص 162،161

70. 70. Humaira Faiz Dasti, op cit pp 148,153.

۽ پڻ ڏسو:

مير علي شير قانع، "مڪلي نامو"، حوالو ڏنل آهي، ص 415

71. مير علي شير قانع، "مڪلي نامو"، حوالو ڏنل آهي، ص 416،415
72. ايضاً، ص 418،417
73. راءِ بهادر هيتو رام، حوالو ڏنل آهي، ص 193
74. مير علي شير قانع، "تحفة الڪرام"، حوالو ڏنل آهي، ص 266.

75. F.Bernier, "F.Bernier's travels in the Moghal Empire". Vol.1 westminister, 1890. pp 203,204. & alsosee.

ڊاڪٽر فرانسس برنيئر، "برنيئر ڪا سفر نامہ هند"، اردو ترجمو: خليفہ محمد حسين، لاهور، تخليقات 2000ع، ص

76. رحيمداد خان مولائي شيدائي، "جنت السنڌ" حوالو ڏنل آهي، ص 444
77. دين محمد ڪلهوڙو، "قنبر-شهدادڪوٽ ضلعو (تاريخ جي وهڪري) ۾" قنبر شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 2011ع ص 142،143
78. ايضاً، ص 143
79. يوسف ميرڪ، حوالو ڏنل آهي، ص 192، حوالو 1
80. حڪيم عبدالحميد خان چانڊيو، حوالو ڏنل آهي، ص 304،279،43
81. ڊائوسن، "تاريخ سنڌ مؤرخن جي زباني"، سنڌي ترجمو: عطا محمد ڀنڀرو اسلام آباد، نيشنل بڪ فائونڊيشن، 2000ع، ص 754، حوالو 7
82. "لاڙڪاڻو ساهہ سيباڻو"، حوالو ڏنل آهي، ص 7،6
83. حڪيم عبدالحميد خان چانڊيو، حوالو ڏنل آهي، ص 235 کان 243 تائين.

84. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "لاڙڪاڻو- ماضي ۽ حال"، ترتيب: بدرڌامراهو، لاڙڪاڻو، موهن جو دڙو پبلشنگ ايجنسي، 2001ع، ص 14

85. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "رهاڻ هيرن ڪاڻ"، جلد ڇهون، شڪارپور، مهراڻ اڪيڊمي، 2005ع، ص 9,8,7

86. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "سپہ سالار دريا خان جو حسب نسب" (مقالو)، ٽماهي مهراڻ، نمبر 2-1، جلد 29، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1980ع، ص 99 کان 112 تائين.

87. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "رهاڻ هيرن ڪاڻ"، (جلد چوٿون) ٽنڊو ولي محمد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 2003ع، ص 132 ۽ پڻ ڏسو حوالو نمبر 82.

88. ايضاً، ص 140،139

89. غلام محمد لاکو، حوالو ڏنل آهي، ص 133

90. اي ڊي ميڪليگن/ايچ اي روز، "ذاتون ڪا انسائيڪلو پيڊيا"، اردو ترجمو: ياسر جواد، لاهور، بُڪ هوم، 2004ع، ص 180 ۽ پڻ ڏسو.

انجم سلطان شهباز، "اقوام پاڪستان ڪا انسائيڪلو پيڊيا"، جهلم، 2009ع ص 943

91. خير محمد برڙو، "ذاتين جي انسائيڪلو پيڊيا"، سيوهڻ، مراد پبليڪيشنز، 2005ع ص، 291

92. ٽي پوسٽنس، حوالو ڏنل آهي، ص 37

93. جي. ايم. سيد، "جنب گذاريم جن سين"، (جلد ٻيو) ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1979ع ص 497

94. غلام محمد لاکو، حوالو ڏنل آهي، ص 132.

95. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڏسو حوالو نمبر 84، ص 140،139

96. M.H Panhwar. op. cit p. 392 Administrative map of Sind 1608-1700 A.D.

97. Ibid,

98. "Selection from the records of the Bombay government", o p. cit "report on the purgune of Chandookah, in upper sind" . . . p. 711.

99. ايچ جي راورٽي، "سر زمين افغان و بلوچ"، حصو ٻيو، اردو ترجمو: پروفيسر سعيد احمد خالد، ڪوئيٽا، اسپنسرز پرنٽرز (پرائيويٽ) لميٽڊ، 1991ع، ص 805.

100. A.Aziz luni, "Afghans of the frontier passes", Quetta, new Quetta books stall, 1992, p 87

101. Taj Muhammad breseeg. "Baloch nationalism its origin and development", Karachi, Royal book company, 2004, p 143 ref, no: 144. & also see.

سردار خان گشڪوري، "چاڪر اعظم"، اردو ترجمو: عبدالغفار نديم، ڪوئيٽا، بلوچي اڪيڊمي، 1988ع، ص 111،113 حوالو نمبر 1

102. مير نصير خان احمد زئي، "تاريخ بلوچ و بلوچستان"، (جلد چوٿون) ڪوئيٽا، بلوچي اڪيڊمي، 1993ع ص 21،20،19

103. ايچ جي راورٽي، حوالو ڏنل آهي، ص 805

104. مير محمد معصوم بکري، حوالو ڏنل آهي، ص 109،108

105. "لاڙ جو مطالعو"، مرتب: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1991ع، ص 119.

106. ايضاً، ص 128،129

107. Major H.W.Bellow, "The races of Afghanistan", Lahore, sang-e-meel publications, 1979, p 65. & also see. Dr. Sigrid westphal- Hellbusch and Dr. Heinz westphal "The Jat of pakistan", Islamabad, lok virsa, 1994, p 47.

108. راءِ رهيتورام، حوالو ڏنل آهي، ص 135 ۽ پڻ ڏسو:

Taj Muhammad Breseeg, op. cit pp 138,139.

109. هينري پاٽنجر، "سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر"، سنڌي ترجمو: سومار علي سومرو، ڄامشورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1993ع ص 29.

110. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "ڄتڪي ٻولي" حيدرآباد، سنڌ لئنگئيج اٿارٽي، 2003ع، ص 9 کان 24 تائين.

111. ٽي پوسٽنس، حوالو ڏنل آهي، ص 37.

112. M.B.Emeneau, "Brahui and Dravidian comprative grammar," Berkeley, university of California press, 1962, p 52.

113. ٽي، پوسٽنس، حوالو ڏنل آهي، ص 37.

114. Dr.Mahmood Ali shah. "Sardar, jirga and local govemment system in Balochistan", Lahore. edara-e-tadrees, second edition 1994, p. 23. 24 & also see.

Dr. Sigrid westphal Hellbusch and Dr. Heinz westphal op cit. p 13.

115. T.Burrow and M.B.Emeneau, "A Dravidian etymdogical dictionary", Landon, oxford university press, 1961, entry no: 600, 643.

116. H.W.Bellew, "An inquiry into the ethnography of Afghanistan," Landon, 1891, p 183.

117. ڪامران اعظم سوهدروي، "بلوچ قبائل"، لاهور، تخليقات، 2007ع، ص 76،75

118. Niki watts, "colloquial greek" London, routledge 1994, pp 22.35,52,76,105,133.

119. H.W.Bellew, "An inquiry into the ethno graphy of Afghanistan," op. cit p.p 76, 162, 177, 1781,179 & also see.

محمد حسين پنهور، "قديم سنڌ جا يوناني ۽ رومي تذڪره نگار" (مقالو) ٽماهي 'مهراڻ'، جلد 30، نمبر 1،2 ڄامشورو سنڌي ادبي بورڊ، 1981ع، ص 118،115

120. رامچند ايس کتري، "شري هنگلاج جي ياترا ۽ ڪراچي، 1974ع، ص 317.

121. الهرڪيو ٻُٽ، "سمات" ڄامشورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڇاپو پهريون 1984ع، ص 86 ۽ پڻ ڏسو:
ندوي ابو ظفر "تاريخ گجرات"، دهلي، ندوة المصنفين، 1958ع، ص 24

122. Shaikh Sadique Ali Shair Ali Ansari, Op. Cit, p 58

123. M.H. Panhwar, op. cit p. 241 & also see: Ibid, "An illustrated atles of soomra kingdom of Sindh", Karachi, Soomra national council-pakistan, 2003, pp. 33, 63

124. مير علي شير قانع، "تحفة الڪرام" حوالو ڏنل آهي، ص 81 ۽ پڻ ڏسو
خداداد خان، حوالو ڏنل آهي، ص 40،39

125. مير علي شير قانع، "تحفة الڪرام" حوالو ڏنل آهي، ص 456،255 ۽ پڻ ڏسو:

- لال عزت راءِ، "مرات دولت عباسيه"، اردو ترجمو: "آئينہ عباس سلطاني"، قلمي نسخو، ص 44،43

غلام رسول مهر، "تاريخ سنڌ، عهد ڪلهوڙا" (اردو) جلد ڇهون، (حصو پهريون) ڪراچي، سنڌي ادبي بورڊ، 1958ع، ص 92،91،90

126. لال عزت راءِ، حوالو ڏنل آهي، ص 43 ۽ پڻ ڏسو.
غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص 92،91

127. روايت مشتاق علي بروهي، ولي محمد بروهي، شبير محمد بروهي، ٽيئي وينل جاڙا واهه، تعلقو لکي، يوسي زڪ اين حبيب ڪوٽ، ضلعو شڪارپور، هي ماڻهو ۽ انهن جا وڏا، آزاديءَ کان اڳ جاڙا واهه جي ڪپرن تي اچي وينا. جتي سندن ڳوٺ "حاجي علي محمد بروهي" جي نالي موجود آهي.

128. ايچ. جي راورٽي، حوالو ڏنل آهي، ص 805 يا ڏسو حوالو نمبر 96.

129. مير محمد معصوم بکري، حوالو ڏنل آهي، ص 109،108.

130. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "رهاڻ هيرن کاڻ" جلد پهريون، حوالو ڏنل آهي، ص 9،8،7 يا ڏسو حوالو 82 نمبر.

131. مير محمد معصوم بکري، حوالو ڏنل آهي، ص 162.

132. ايضاً، ص 165،164
۽ پڻ ڏسو:
يوسف ميرڪ بن امير ابوالقاسم، حوالو ڏنل آهي، ص 120

Mr. Saleem Akhtar, "Sindh under the Mughal", Islamabad, N.I of H and C.R Karachi, D.of C, Govt: of Sind, 1990, p. 145.

133. 131. M.H. Panhwar, "Chronological dictionary of sind", op cit p 382.

134. يوسف ميرڪ بن امير ابوالقاسم، حوالو ڏنل آهي، ص 120

135. 133. Mr. Saleem Akhtar, op cit. p 145

136. خداداد خان، حوالو ڏنل آهي، ص 130.

137. ايضاً..

138. E.H.Aitken, op cit. p. 176.

139. F.G.Goldsmid, "Historical memoir on shikarpur". 1855, p.7

140. A.W.Hughes, op cit p. 779

141. E.H Aitken, op cit pp. 135,134, 220

142. مرزا قليچ بيگ، ڏسو حوالو نمبر 24، ص 355.

143. غلام احمد بدوي، مقالو، "شڪارپور، ماضي ۽ حال"، مرتب: ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، شڪارپور، 1984ع ص 38،37

144. پروفيسر لطف الله بدوي، مقالو، "شڪارپور سونهن جو شهر"، مرتب: خليل موريائي، شڪارپور، 1996ع ص 65،64

145. F.G.Goldsmid, op. cit p.7

146. Ibid, = = = = = = = = p.p 7.8

147. E.H. Aitken, Op. Cit. p 107

148. مرزا قليچ بيگ، "قديم سنڌ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو"، حوالو ڏنل آهي، ص 355

149. Ibid, = = = = = = = = P.P 6.7

150. خداداد خان، حوالو ڏنل آهي، ص 130

151. مير محمد معصوم بکري، حوالو ڏنل آهي، ص 185

152. ايضاً.................................. ص 186،185

153. M.H. Panhwar "An illustrated historical atlas of Soomra kingdom of Sind" op. cit p 79.

154. مرزا مُلا صالح ڪبوه، "شاهجهان نامہ"، لاهور، سنگ ميل پبليڪيشنس، 2000ع ص 90

155. يوسف ميرڪ، حوالو ڏنل آهي، ص 239،245 ۽ تعليقات نمبر 25.

156. اعجاز الحق قدوسي، "تاريخ سنڌ" جلد ٻيو، اردو، لاهور، مرڪزي اردو بورڊ، ڇاپو ٽيون 1985ع، ص 233،232،150،149.

157. يوسف ميرڪ، حوالو ڏنل آهي، ص 239.

158. ايضاً، ص 243

159. صمصام الدولہ شاهنواز خان، "ماثرالامراء" (جلد ٻيو)، اردو، ترجمو: پروفيسر محمد ايوب قادري، لاهور، اردو سائنس بورڊ، 2007ع ص 20،21،578 ۽ پڻ ڏسو.

سيد حسام الدين راشدي، "تذڪره امير خاني"، ڪراچي، سنڌي ادبي بورڊ، 1961ع، ص 156

160. يوسف ميرڪ، حوالو ڏنل آهي، ص 248،249

161 M.H. Panhwar, "An illustrated historical atlas of Soomra kingdom of Sind" op. cit p 79.

162. يوسف ميرڪ، حوالو ڏنل آهي، ص 249

163. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "لاڙڪاڻو، ماضي ۽ حال" ترتيب: بدر ڌامراهو، لاڙڪاڻو، موهن جو دڙو پبليشنگ ايجنسي، 2001ع، ص 37،44.

164. سيد مير محمد بن با يزيد پوراني، حوالو ڏنل آهي، ص 61

165. علامہ ابوالفضل، حوالو ڏنل آهي، ص 1045

166. مير محمد معصوم بکري، حوالو ڏنل آهي، ص 159،165،161،160.

167. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "ميين شاهہ جو ڪلام"، حوالو ڏنل آهي، ص 37

168. ميان نور محمد، حوالو ڏنل آهي، ص 123،121

169. "باقيات از احوال ڪلهوره"، فارسي، حوالو ڏنل آهي، ص 41.

170. مير علي شير قانع، "تحفة الڪرام"،حوالو ڏنل آهي، ص 136، 257

171. هينري پلٽنجر، حوالو ڏنل آهي، ص 41

172. اليگزنڊر ربرنس حوالو ڏنل آهي، ص 239،172

173. Edward thornton, op cit p 133

174. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "اردو- سنڌي لغت"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1989ع، ص 219

175. محمد پناهہ ڦرڙو، "هندي- سنڌي لغت" حيدرآباد سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 2007ع ص 149

176. Michael Coulson, "Sanskrit", Revised by Richard Gombrich & James Benson, London, licensing agency limited, 2006, p 331.

177. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "جامع سنڌي لغات"، (جلد ٻيو) حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، 1981ع، ص 981،980 ۽ پڻ ڏسو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "اردو- سنڌي لغت"حوالو ڏنل آهي، ص، 220،219

178. واحد بخش شيخ، "سنڌي ٻوليءَ جو صرف ۽ نحو"، (جلد اول) حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، 1986ع، ص 239.

179. جهمٽ مل نارومل وسڻاڻي، "نئون ويا ڪرڻ"، ڪراچي 1892ع، ص 194،184

180. M.B.Emeneau, "Dravidian Studies", Delhi, MLBD, 1994, PP. 264,267,268,269,270,

181. Nando lal Dev, "The geographical dictionary of ancient and mediaeval India", Lahore, Book tarders, PP, 9, 30,37,39,41.

182. هينري پاٽنجر، حوالو ڏنل آهي، ص 447، حوالو. 1

183. يوسف ميرڪ، حوالو ڏنل آهي، ص ڏسو سمورو ڪتاب.

184. منشي عطا محمد شڪارپوري، حوالو ڏنل آهي، ص 112

185. A.W.Hughes, op. cit PP. 447,502

186. ٽوپڻ مل حيدرآبادي، "تاريخ سنڌ"، سنڌيڪار: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 2008ع ص 139،103،97،85

187. E.H.Aitken, op cit p. 170

188. مرزا قليچ بيگ، "قديم سنڌ- ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو"حوالو ڏنل آهي، ص 388،41

189. Michael coulson, op cit p 332.

190. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "جامع سنڌي لغات" (جلد ٻيو) حوالو ڏنل آهي، ص 980 ۽ پڻ ڏسو:

محمد پناهه ڦرڙو، حوالو ڏنل آهي، ص 169.

191. محمد پناهه ڦرڙو، حوالو ڏنل آهي، ص 151

192. ڊاڪٽر غلام علي الانا، "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس"، ڄام شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، 1987ع ص 113،112

193. Nando Lal Dev op cit. pp. 13 to 102. & also see.

Michael coulson, op cit pp. 143 to 228.

194. دين محمد ڪلهوڙو، "چاندنيڪو، چانبوڪي، چانڊڪو" (مقالو)، ماهوار نئين زندگي، جلد 56، نمبر 3،2 فيبروري ۽ مارچ، حيدرآباد، اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ، حيدرآباد، 2003ع ص 18.

195. ايضاً

196. "سنڌ جي تاريخي شهرن جي تواريخ" مرتب: ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو، ڪنڊيارو، روشني پبليڪيشن، 2005ع، ص 436.

197. نذير احمد شاڪر بروهي، "سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جي حڪومت" (مقالو)، ٽماهي "مهراڻ" جلد 45، نمبر 1، جنوري- مارچ، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، 1996ع، ص 94 کان 108 تائين.
198. نصير خان احمد زئي، "تاريخ بلوچ و بلوچستان"، جلد ٻيو، ڪوئيٽا، بلوچي اڪيڊمي، 1989ع، ص 233،204،187.
199. ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو، حوالو ڏنل آهي، ص 436.
200. دين محمد ڪلهوڙو، حوالو ڏنل آهي، ص 18
201. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "جنگناما"، ڄام شورو سنڌي ادبي بورڊ، 1984ع، ص 30
202. William Frawley, "International Encyclopedia of linguistics", Vol: 1 New York, Oxford University press, 2003, p 465.
203. علي ڪوفي "فتح نامہ سنڌ عرف چچ نامو"، سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ ڇاپو ڇوٿون 1994ع، ص. 403،402،54،53 حوالا ۽ حاشيا.
204. مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص 81 ۾ پڻ ڏسو.
خداداد خان، حوالو ڏنل آهي، ص 40.
205. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "جنگناما"، حوالو ڏنل آهي، ص 31.
206. ايضاً، ص 31

نوٽ:

راقم الحروف هن مقالي لکڻ لاءِ هيٺين اهم معزز، همدرد ۽ تعاون ڪندڙ شخصيتن جو شڪر گذار آهي، هنن جو مقالي لکڻ وقت هر طريقي سان مدد ۽ تعاون رهيو.

1. محترم غوث بخش خان مهر، وفاقي وزير براءِ نج ڪاري ڪميشن پاڪستان.
2. محترم انور احمد خان مهر، ميمبر سنڌ صوبائي اسيمبلي.
3. محترم نادر شاهہ سابق ناظر يو.سي مسيتي تعلقو لکي، ضلع شڪارپور.
4. محترم انجنيئر وجاهت حسين مهر، پرنسپال گورنمينٽ پولي ٽيڪنڪ انسٽيٽيوٽ بوائز سکر.
5. مهر قبيلي جي پيش ڪيل شجري ۾ ڪي تبديليون اڃان موجود آهن، ڇو ته جيسر ذات جي موجوده آبادي ڪي ڏسي اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته "جيسر" جنهن جا عاقل خان ۽ بکر پٽ آهن، ڪان اڳ ٻيو ڪو "جيسر " ٿي گذريو آهي، جنهن تان جيسر ذات مشهور ٿي آهي. راقم جي غوث بخش خان مهر سان 31 مئي 2012ع بروز خميس تي ملاقات ٿي، ڪچهريءَ دوران هن ان ڳالهہ کي واضح ڪيو تہ اسان مارو خان جو اولاد آهيون، پر آهيون جيسراڄ. اهو جيسر، جنهن جا عاقل ۽ بکر ٻہ پٽ آهن، ڪان گهٽو اڳ ٻيو جيسر ٿي گذريو آهي، جنهن جي نالي پٺيان اسان پاڻ کي جيسراڄ سڏايون ٿا پر تاريخ ۾ ان جيسر جو ذڪر ڪٿي بہ نہ ٿو ملي. والله اعظم باالعنين.

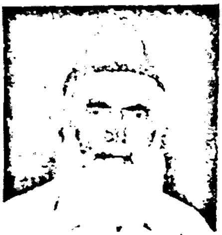

ليکڪ: محمد رمضان "منهاس"
سنڌيڪار: مير محمد خاصخيلي

ڪاهو جو دڙو
(تاريخي آئيني ۾)

ميرپورخاص جي ويجهو ڪاهو جي دڙي مان هٿ آيل اڍائي هزار سالن جي پراڻي گگهي.

ائين ته مهراڻ جي منڍي ماٿري جي تهذيب، دنيا جي تمام قديم ۽ جهونين تهذيبن ۾ شمار ٿئي ٿي، جو ته هتي دنيا جا عالم آشڪار اهڃاڻ اڃا تائين به پڙن جي صورت ۾ موجود آهن.

"موهن جو دڙو" جا شهره آفاق آثار اڄ به دنيا کي پنهنجي پنج هزار سالن وارو پراڻو پُرآشوب داستان ٻڌائي رهيا آهن.

سرزمين سنڌ جو سيني ڪان وڏي ۾ وڏو پراڻو ضلعو ٿرپارڪر نه ڪي نئون ضلعو ٿرپارڪر، جيڪو (تقريباً سڄي سنڌ جو ¼ يعني چوٿون حصو، جنهن ۾ هينئر وارا ٽيئي ضلعا ميرپورخاص، عمرڪوٽ ۽ ٿرپارڪر هئا) سو تنهن ۾ پراڻي تهذيب ۽ ثقافت جو املهه ۽ بي بها خزانو ۽ سرمايو سمايل آهي. ضلع جي تختگاهه هيڊڪوارٽر شهر ميرپورخاص جي لڳ، ۽ پراڻي پراڻ درياهه جي ڏکڻ اولهه واري ساڄي پاسي واقع ڪاهو جو دڙو، عمرڪوٽ، نئون ڪوٽ ۽ ريگستاني علائقي ۾ آباد ننگرپارڪر جي نزديڪ جين ڌرم جا جين مندر، گوڙي جو مندر ۽ ڀوڏيسر جي ٻلاري مسجد اڄ به پنهنجي شان شوڪت جا نيشان ۽ نڪام آهن.

سنڌ جي قديم تهذيب و تمدن ۽ ثقافت کي "جديد دنيا"، خصوصاً نئين نسل آڏو پيش ڪرڻ لاءِ ميرپورخاص جي عجائب گهر گهمائڻ لاءِ ونيو ٿا هلون، جتي ڪاهو جي دڙي مان هٿ آيل اڍائي هزار سالن جي پراڻي سنڌي سڀيتا جي ساک ڀريندڙ مٽيءَ جي صُراحي (گگهي) "ميرپور ميوزم" ۾ سياحن جي توجهه جو مرڪز بڻيل آهي. اُن گگهيءَ جي باري ۾، عجائب گهر جي انچارج لعل محمد پناڻ ٻڌايو ته گهڻو اڳڻو ماڻهن ڪاهوءَ جي دڙي جي کوٽائي ڪئي ته ڪين اِها گگهي ملي هئي. پوءِ جڏهن ميرپورخاص شهر ۾ عجائب گهر وجود ۾ آيو ته اُن گگهيءَ کي نهايت ئي مشڪل سان هٿ ڪيو ويو. آثار قديمه جي ماهرن، مذڪوره گهُگهي جي وضع قطع مان معلوم ڪيو ته اُها گهُگهي پراڻي تهذيب ۽ تمدن جو نشان آهي. اُنهيءَ مان قديمي ڪاريگر ڪُنڀارن جي اعليٰ فن ۽ هنر جي بي مثال مهارت جو ثبوت ملي ٿو. اُن تي جيڪي چٽ ۽ نقش آهن ۽ چِٽساليءَ جو جيڪو به ڪم ٿيل آهي، سو ڪٿي به نظر ڪونه ٿو اچي. گهُگهي جيتوڻيڪ خسته حالت ۾ آهي؛ پر تڏهن به پنهنجي پراڻي تهذيب ۽ ثقافت جي پوري طرح ساک ڀريندڙ آهي. نوابشاهه ريلوي لائين جي ٽَلٽڪ ۽ ڪاڻ شهر ڏانهن ويندڙ روڊ جي قريب ۽ شهر ميرپور جي اُتر طرف ميل ڪن جي مفاصلي تي آثار قديمه جو هڪ دڙو نظر ايندو، جيڪو عام طور تي ڪاهوءَ جو دڙو سڏيو ويندو آهي. هيءُ دڙو تقريباً چاليهن ايڪڙن جي ايراضيءَ ۾ ڦهليل آهي. اُتي پراڻيون پڪل سِرون، ٺڪرائه ڪَٽيل لوهه ۽ شيشي جا ٽُڪر، عام جام وکريل ۽ پکڙيل نظر اچن ٿا.

اڄ کان اڍائي هزار (2500) سال اڳ برصغير هند و پاڪ ۾ ٻُڌ تهذيب ۽ تمدن جو دَور هو. تاريخ

شاهد آهي ته اُن دؤر جي لڳ ڀڳ يا گهڻو عرصو اڳ هندن جي دؤر حڪومت ۾ ميرپورخاص جي ويجهو ”ڪاهو“ نالي هڪ راجا حڪمران هو. اڄ به ميرپورخاص ۾ مدينه مسجد ڪان اندر اولهه طرف ويندڙ هڪ بازار ڪي، اُن راجا جي نالي جي نسبت سان ”ڪاهو بازار“ سڏيو ويندو آهي. اُن راجا جي حڪومت جي تباهي جا ڪارڻ ڪهڙا هئا ۽ ڪڏهن زوال ٿيس ۽ اُن لاءِ ڪابه صحيح ۽ يقيني راءِ ڪانه آهي.

البت ڪوٽائي جي باري ۾ تاريخ ايترو ٻڌائي ٿي ته ”ڪاهو جو دڙو“ جي ڪوٽائي سڀ ڪان اول فرنگي دؤر حڪومت ۾ جنرل جيڪب ڪرائي هئي. انگريزن جنرل جان جيڪب کي 1857ع جي غداري واري واقعي بعد سنڌ جو عارضي ڪمشنر مقرر ڪيو. سنڌ جو مکيه شهر جيڪب آباد جيڪو پهريائين ”خان ڳوٺ“ جي نالي سان مشهور هو، سو اڄ تائين جنرل جيڪب جي نالي سان منسوب آهي ”جنرل جيڪب“ سنڌ جي مختلف جڳهن جي ڪوٽائي ڪرائي هئي، اُنهن جاين ۾ ”ڪاهو جو دڙو“ به شامل آهي. جيئن ته اُن وقت ڪوٽائي مڪمل ۽ گهري ڪانه ٿي هئي، تنهنڪري ڪوئي خاص ڪڙ تيل ڪونه نڪتو هو، پر جڏهن 09-1910ع ۾ ضلع ٿرپارڪر جوڌپڻي ڪمشنر مسٽر ميڪنزي هو ته ان آثار قديمه جي محڪمي سان ”ڪاهو جي دڙي“ جي ڪوٽائي لاءِ لکپڙهه ڪئي، تنهن تي آخرڪار ڪاتي جي سروي سپرٽنڊنٽ مسٽر هينري ڪزنس اچي بيهر ڪوٽائي ڪرائي ته پڙي مان ٻڌ منهب جو هڪ جهونو مندر لڌو. جنهن کي اِسٽوپا سڏيندا آهن، جيئن ئي اسٽوپا جي لڀڻ جي شهرت ٿي ته اُن جي ڏسڻ لاءِ شوقينن جا جٿا ئي جٿا ۽ قطارن ئي قطارون اچڻ لڳيون. مسٽر هينري ڪزنس پنهنجي رپورٽ ۾ لکيو آهي ته ”ڪاهو جو دڙو“ تقريباً چاليهن ايڪڙن جي وسيع ۽ عريض ايراضي ۾ پکڙيل آهي، جتي دڙائي دڙا ۽ ڪنبر ئي ڪنبر آهن. اُتي پڪل سِرن جي ٽڪرن ۽ ٺڪراڻ جا ڍير لڳا پيا آهن. اُنهن ڪنبرن جي ڪوٽائي مان ٻڌ منهب جي هڪ عبادتگاهه يعني سماڌي ملي آهي، جيڪا تقريباً پنجاهه ٻاونجاهه هر چورس فوٽ ٿيندي، جنهن جي چئني پٽين تي گوتم ٻڌ جون تصويرون ۽ گلڪاري ظاهر اچي رهي آهي. پوري وچ تي هڪ دروازو آهي. اُن سماڌيءَ جي ”محرابي ونگن“ ۾ گوتم ٻڌ جون تصويرون ۽ مجسما مليا آهن، جيڪي ڪَچيءَ مٽيءَ مان ناهي، پوءِ باهه ۾ پچايا ويا آهن.

رپورٽ ۾ وڌيڪ هن طرح رقم طراز آهي ته گوتم ٻڌ جي مجسمن کي پهريائين مختلف شڪلين ۾ ناهي، پچائي پوءِ رنگ ڏنو ويو آهي، ڪن مجسمن ۾ مهاتما گوتم ٻڌ غمگين حالت ۾ ته ڪن ۾ وري پَلٿي هنيو عبادت ۾ محو ۽ مشغول ويٺل آهي، هن سماڌيءَ کي جڏهن اولهه طرف کان کوٽيو ويو ته اُتان ڪبير نالي جي ”ديوتا“ جو مجسمو پڻ مليو، جڏهن اندران سِرون ڪڍيون ويون ته هڪ ننڍڙو کوهه ڏسڻ ۾ آيو: جنهن جو منهن ڳرن پٿرن سان بند هو، منهن تان پٿرن کي هٽائڻ بعد کوهه مان هڪ چِهن پاسي واريءَ شيشي ملي، جنهن جو هيٺيون حصو ٽُٽل هو، اُن پڳل حصي تي چانديءَ جو خول (کوپو) چڙهيل هو. چاندي ڪَنجي چُڪي هئي. شيشي جو منهن سوڙهو هو، سو به چانديءَ جي ڍَڪ سان بند هو. شيشيءَ جي چوڌاري ٽامي جو ڇلو هو. سو به ڪَٽيل حالت ۾. اُن شيشيءَ جي اندر هڪ ٻيءَ ”ميڻ بتيءَ“ جهڙي ننڍڙي شيشي هئي، جنهن تي سونَ جو ورق چڙهيل هو وري اُن شيشيءَ ۾ ٻي ننڍي شيشي جيڪا وڏ ۾ وڏ اڌ انچ ٿُلهي هئي، سا خالص سونَ جي هئي، اُن تي ڍَڪ آيل هو، اُن ۾ تمام ٿوري خاڪ هئي. مسٽر هينري ڪزنس جي خيال مطابق ته اِها رَک گوتم ٻڌ جي هئي، جنهن کي تبرڪ طور ايڏي وڏي بندوبست سان محفوظ ڪيو ويو هو. واضح رهي ته گوتم ٻڌ جو تعلق ”ساڪ“ قوم سان هو. اُنهيءَ ڪري ڪيس ”ساڪ مُني“ به چوندا آهن، اُن قوم جو دستور هو ته جڏهن اُن

مان ڪو ”مهاتما“ بزرگ ديهانت ڪري ويندو هو ته اُن جي جسم کي جلائي، اُن جي رَک تي سماڌيون نهرايون وينديون هيون، تنهنڪري گوتم ٻڌ جي ديهانت بعد اُن جي رَک اٺن حصن ۾ ورهائي ويئي؛ جنهن کي مختلف علائقن ۾ دفنائي سماڌيون ۽ مندر نهرايا ويا هئا. ”ڪاهو“ جي دڙي مان جتان گوتم ٻڌ جي رَک واري شيشي ملي آهي اُتان هڪ سونَ جي مُنديءَ ۽ مالها جا داڻا به مليا آهن، جن مان ڪي ”بلور“ جا ته ڪي ”مرجان“ جا هئا. اُن مالها سان گڏ ڪجهه موتين جي هڪ جهالر به هئي. مالها جي وچ ۾ ڏهه سڪا اهڙا به هئا، جيڪي شاندار ”نذر“ طور رکايا ويا هئا. هيءُ سڪا اهڙا ته ڪٽجي ۽ خراب ٿي ويا هئا جو صاف ڪرڻ بعد به ڊَبل ليڪٽ ۾ شڪل جو پتوئي نه پئجي سگهيو. لڌل شين ۾ ڪجهه ٽانوَ ڪي ننڍا ته ڪي وڏا ۽ هڪ وڏي شينهن جو مجسمو به مليو آهي.

هڪ ٻيءَ رپورٽ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته ويهين صدي عيسويءَ جي پهرئين چوٿائي ۾ آثار قديمه جي کاتي ٻيهر ”ڪاهو جي دڙي“ جي کوٽائي ڪرائي ته هڪ 17 فوٽ اوچو چورس جهڙو چبوترو، جنهن تي 37-38 فوٽ اوچو گنبذ نما مينار هو، جتي ٻُڌ مذهب وارا ”پکشو پرادڪشنا“ جي مذهبي رسم ادا ڪرڻ ايندا هئا. هن چبوتري جي ٽن طرفن کان مهاتما گوتم ٻُڌ جا ٽي مجسما نصب هئا. هن جاءِ جو چبوترو ۽ گنبذ خوبصورت چِٽسالِيءَ وارين سِرن سان نهيل هو. هنن سِرن جا چِٽ ۽ گُل بلڪل اهڙائي آهن، جهڙا سرحد ۽ پنجاب ۾ ٻُڌ مذهب جي مندرن ۾ نقش ٿيل آهن؛ يا ضلع نوابشاهه جي مورو شهر ۾ ميربڪان جي مقبرن ۾ ٿيل نقش نگاري سان مشابهه آهن. گوتم ٻُڌ جي مجسمي مٿان محراب نهيل آهي؛ اُهو ايلورا يا شوڪرما سان گهڻو ملي ٿو.

”ڪاهو جي دڙي“ مان سوين مٽي جا پڪل ٿانءُ ۽ مختلف وَٽ (توراڙا) لڌا ويا آهن، جن تي مهاتما ٻُڌ جي بجاءِ پگوڊا جون تصويرون نهيل آهن، سُهڻيون پڪل سِرون ۽ جيڪي ٻيا نوادرات هٿ آيا آهن، سي يوناني تهذيب، تمدن جا آئينه دار آهن، جنهن مان يوناني تهذيب جو سنڌومائري جي قديم تهذيب سان وابستگي جو سراغ ملي ٿو. ڪاهو جي دڙي مان لڌل آثار ۽ نوادرات، انگريزن بمبئي جي جڳ مشهور عجائب گهر پرنس آف ويلز ۾ رکايا آهن، جتي اڄ به موجود آهن.

1859ع ۾ انگريزي فوج جو هڪ آفيسر سرجيمس، هن ضلعي ۾ آيو هو، ضلعي ميرپورخاص جو مکيه ۽ مشهور تعلقي وارو شهر جيمس آباد جيڪو هاڻي ڪوٽ غلام محمد ڀرڳڙي جي نالي سان منسوب آهي، سو به سر جيمس جي نالي سان لاڳاپيل آهي). اُن لکيو آهي ته جڏهن اسان ڪاهو جي دڙو کوٽايو ته اُن مان به مجسما دستياب ٿيا ۽ اُهي ٻئي ٻت ٻُڌٽاني جا سبهون يا سيپين هئا؛ جنهن جو تعلق ڇهين صدي عيسوي جي نصف اول سان واڳيل آهي. اُن کان علاوه مٽيءَ جا ٿانوَ ۽ ڪجهه ٽڪرا به لڌا ويا هئا.

حاصل ڪلام، ڪاهو جي دڙي جي صحيح معنيٰ ۾ مڪمل کوٽائي ٿي ئي ڪانهي، ۽ نه وري اُن جي حفاظت جو ڪو جوڳو انتظام ٿيو آهي. زماني جي گردش جي نشيب و فراز جي باوجود ڪاهو جو دڙو پنهنجي اندر وڏي ڪشش رکي ٿو. ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته تهذيبن جي ڪمال ۽ زوال جي خبر ڏيندڙ تاريخ جي ڪڙين کي ملائڻ ۽ تاريخ جي گُم ٿيل ورقن کي ربط ۽ ارتباط ڏيڻ لاءِ ڪاهو جي دڙي جي نئين سر کوٽائي ڪرائي وڃي، ۽ اُن علائقي جي نوادرات کي ميرپورخاص جي ٿرپارڪر ميوزم ۾ محفوظ ڪرڻ لاءِ ضروري اقدامات ڪيا وڃن، هن علائقي جي ماڻهن کي اپيل ٿي ڪجي ته هو قديم تهذيب و ثقافت جون قيمتي شيون ۽ نوادرات ”عجائب گهر ميرپورخاص“ کي ڏين، ته اُنهن کي دنيا جي سامهون پيش ڪيو وڃي ۽ ڪين محفوظ به رکيو وڃي.

مرزا ڪاظم رضا بيگ

اروڙ واري پُل

اروڙ واري پُل متعلق تاريخي حقيقتون بيان ڪرڻ کان پهرين ڪجهه اروڙ جي باري ۾ عرض ڪندس. اروڙ پراڻين جاين جي ڪري مشهور آهي. قديم گهرن جي بيهڪ ۽ ڪتبا پڙهڻ کان پوءِ هن شهر جي اڳئين هجڻ جو ثبوت ملي ٿو، بلڪ هن شهر جي سونهن ۽ سوڀيا جو بہ اهڃاڻ ملي ٿو.

اروڙ جي تاريخ ڪيتري قديم آهي، تنهن لاءِ پختي تاريخي شاهدي موجود نہ آهي. هڪ ڳالهه جنهن تي سمورا تاريخي ڪتاب متفق آهن تہ رائي سهاسي ٻئي جي دور حڪومت ۾ جنهن ذڪر پيو، تنهن غريب عوام سرڪاري ڍل ڏئي نہ سگهيو، ۽ رائي سهاسي ٻئي ساڻن رعايت ڪري ڍل جي عيوض ڪين اروڙ ۽ پنجن ٻين شاهي قلعن ۾ مٽي وجهي ڏيڻ لاءِ چيو. انهن پنجن قلعن مان "سرواهي يا سيرو رائيءَ" جو قلعو خاص طور تي قابل ذڪر آهي. سرواهي اڳوڻي رياست بهاولپور ۾ آهي. اها ڳالهه ظاهر ڪري ٿي تہ اروڙ جي قلعي کي 1500 سال اڳ مٽي وجهي مٽي ڪيو ويو هو، انهيءَ ڪري ائين چئجي تہ ان وقت اِهو قلعو ايترو تہ جهونو هو، جو سندس تري واري حصي کان ٻاهرين مٽي ڪافي مٽي اچي چڪي هئي. مٽيءَ جي تهه جو مٽي اچڻ ڪافي سؤ سالن کان پوءِ ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو تہ اروڙ گهٽ ۾ گهٽ اڍائي هزار سال اڳ آباد ٿيو هوندو؟

اروڙ متعلق غلط فهمي:

ابن حوقل مشهور عرب سياح ٿي گذريو آهي. هن اروڙ واري قلعي کي خط ڪوفي ۾ "الرور" لکيو آهي. ڪتاب "آئينہ قديم سنڌ" جو مصنف رقمطراز آهي تہ "الرور، لفظ جو جيڪڏهن فقط لام ساڪن ڪجي ٿو تہ پوءِ اهو نالو اروڙ ٿئي ٿو، مگر جيڪڏهن ان جا الف ۽ لام ٻئي اکر ساڪن ڪجن ٿا تہ پوءِ اهو نالو "رور" ڪري پڙهبو، مگر هن وقت جي ڪن صاحبن ابن حوقل جي لکيل نالي "الرور" کي "الور" ڪري سمجهيو آهي، ۽ ان کي تمام گهڻي شهرت ڏني آهي، جنهن ڪري ڪتابي دنيا ۾ هن اروڙ وارو ڪنبر قديم سنڌ جو پايہ تخت "الور" ڪري مشهور ڪرايل آهي. آئينہ قديم سنڌ جي مصنف جي خيال موجب موجوده اروڙ اهو قلعو نہ آهي، جنهن ۾ راجا ڏاهر رهندو هو، هو اڳتي لکي ٿو تہ:

"اروڙ جو ڪنبر هن وقت اُپرندي ناري جي ڪپ تي روهڙي شهر کان ستن ميلن جي مفاصلي تي ڏسجي ٿو، جتي اروڙ نالي سان ڳوٺ بہ آهي. ڪنبر ۾ هڪ قلعو ۽ ڪن قديم عمارتن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اتي هڪ ننڍي مقدار جو قلعو هو، جيڪو اڄ تائين اروڙ جو قلعو سڏجي ٿو. قديم وقت ۾ اُپرندي ناري کي هاڪڙا درياهہ جي نالي سان سڏيو ويو ٿي، جنهنڪري هيءُ هاڪڙا درياهہ ڪپ وارو قلعو هو. هاڪڙا، واهند، والن ۽ ڪول وارين شاخن جي وچ ۾ جيڪو ٻيٽ پيدا ٿيل هو، تنهن ٻيٽ جو حاڪم اروڙ واري قلعي ۾ رهندو هو.

هتي هڪ ڳالهه خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ آئينہ قديم سنڌ جو مصنف اروڙ جي آثار قديمہ کي ڪا بہ اهميت نہ ٿو ڏئي. سندس خيال موجب اروڙ جو قلعو ڪنهن وڏي راجا جو محل يا ڪنهن چڱي خاصي اراضيءَ واري ملڪ جي راڄڌاني ٿي نٿو سگهي، پر منهنجي تحقيق موجب ڳالهه بنهه ان جي ابتڙ آهي. اروڙ جي عظمت ويدن ۽ پراڻن مان ثابت آهي. جنهن زماني ۾ مهاڀارت واري لڙائي لڳي، تنهن سمي مسٽر مورڪ (اپيگرافيا انڊڪا جو مصنف) پنڊت هيمراج شرما، پروفيسر پربوڌ چندريس گپت ۽ ٻين جي راءِ مطلق سڄي هندستان ۾ اٽڪل هڪ سؤ کن راجا راڄ ڪندا هئا، جن مان ڪي ننڍا راڄ يا "جن پد" هئا تہ ڪي وڏا

راڄ يا ”مهاجن“ به هئا. سنڌ جي تاريخ لکندڙن مهاڀارت واري دور ۾ سنڌ تي راڄ ڪندڙ راجا جو نالو ”جئدرٿ“ ڄاڻايو آهي. هن راجا بابت مهاڀارت ۾ چيل آهي ته مهاڀارت جي لڙائي وقت ”ورڌڪيتر“ جو پٽ ”جئدرٿ“ سنڌو جو راجا هو. هن ڪورون جي شهنشاهه ڌرتراشٽر جي راجڪماري ”دهشلا“ سان شادي ڪئي هئي. هو جنگ جي فن ۾ اهڙو ماهر هو، جو پانڊون جو ڪوبه بهادر سندس مورچي ۾ گهڙي نه سگهيو. انهيءَ سنڌوءَ جي ڏهن پرڳڻن مان هڪڙي پرڳڻي ”سؤوير“ جون سرحدون ڏري گهڻ اڄڪلهه جي سنڌ واريون هيون. سندس ذڪر نه فقط مهاڀارت بلڪ انيڪ پراڻن ۾ به اچي ٿو. سؤوير جي حدن متعلق پروفيسر سلوين ليوي به تمام گهڻي کوجنا ڪئي آهي، هن سڀ کان اڳ پراڪرت ڀاشا جو هينيون شاوڪ اخبارن ۾ ظاهر ڪيو:

ونت پرم ڪلنگا نام اسڪا ناپج پوٽم،
ماهستي اونتي نام سؤ ويرانام چ روزڪم.

پراڪرتڪ ڀاشا جي مٿئين شلوڪ موجب ”روروڪم“ سؤ وير راڄائن جي راڄڌاني هئي. عرب تاريخ نويس هن کي الرور يا ارور جو نالو ڏنو آهي.

ايترو ته، آئينهء قديم سنڌ جو مصنف به قبول ڪري ٿو ته ”هاڪڙا، واهند، والن ۽ ڪول نالي وارين شاخن جي وچ ۾ جيڪو بيٽ پيدا ٿيل هو، تنهن بيٽ جو حاڪم اروڙ واري قلعي م رهندو هو، ۽ انهيءَ ايراضيءَ ۾ سکر ضلعي جي سنڌو پار مشرقي ايراضي، سابق رياست خيرپور رياست جيسلمير جو ڪجهه حصو ۽ حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر ضلعي جا ڪي ڀاڱا اچي وڃن ٿا.

ايڏي وڏي ايراضيءَ جو حاڪم جيڪڏهن موجوده اروڙ واري قلعي ۾ رهي ٿي سگهيو ته پوءِ ان لاءِ ائين چوڻ ته هڪ ننڍڙي مقدار جو قلعو هو، يا ان قلعي جي رهندڙن لاءِ ائين چوڻ ته سموري سنڌ تي حڪمراني ڪرڻ جي لائق نه هوندو، ڪيتريقدر مضحڪ خيز ڳالهه آهي.

سنڌ جي رائي ۽ برهمڻ گهراڻي، اروڙ کي پنهنجو دارلحڪومت بڻايو. رائي ۽ برهمڻ گهراڻو هن شهر ۾ رهندا هئا ۽ سموري سنڌ تي سندن حڪمراني جو سڪو هلندو هو. مسلمان تاريخ نويس ۽ جاگرافيائي دان به هن شهر ۾ آيا ۽ پنهنجي لکيل تاريخن ۾ هن شهر جو اکين ڏٺو احوال لکيائون. فتوح البلدان جي مصنف جو بيان آهي ته جنهن وقت محمد بن قاسم هن شهر کي فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو، ته هن کي ڏاڍي تڪليف پيش آئي، چو ته هن ڪيترن ئي مهينن کان هن شهر کي پنهنجي گهيري ۾ رکيو. آخرڪار اروڙ جي رهاڪن، ان شرط تي محمد بن قاسم جي اطاعت قبول ڪئي ته هو اسان جي ڪنهن به قسم جي ڪم ۾ رنڊڪ نه وجهندو. محمد بن قاسم اهو شرط منظور ڪرڻ کان پوءِ هڪ ڳري رقم ڍل ڪاڻ مقرر ڪري، پوءِ اتان روانو ٿيڻ کان پهرين اروڙ جو انتظام رواح بن اسد جي حوالي ڪيو ۽ موسيٰ بن يعقوب ثقفي کي قاضي القضات جا فرائض سرانجام ڏيڻ جي هدايت ڪئي ۽ کين حڪم ڏنو ته هو رعايا سان شفقت ۽ مهرباني سان پيش اچن، ۽ هر فيصلو قرآن ۽ سنت مطابق ڪن.

ابن حوقل جڏهن اروڙ ۾ آيو ۽ هن شهر کي ڏسڻ وائسڻ کان پوءِ لکيائين ته هي شهر ملتان کان گهٽ نه آهي. هن شهر جي آسپاس به وڏيون پٽيون هن شهر جي حفاظت ۽ سلامتي لاءِ جوڙايون ويون آهن. هڪ ٻي مسلمان سياح ابوالقدر جڏهن هن شهر کي ڏٺو ته ان وقت هن شهر جي آبادي مسلمانن تي مشتمل هئي. سندس لکڻي مطابق هن شهر جا تمام رهاڪو مسلمان هئا ۽ منصوره جي بادشاهه جي اطاعت ڪندا هئا. شمس الدين التمش جڏهن ناصرالدين قباچه تي حملو ڪيو تڏهن هن کي اروڙ جي پهرين قاضي القضات موسيٰ بن يعقوب جي اولاد مان هڪ بزرگ اسماعيل بن علي بن حامد بن ابوبڪر ڪوفي جي عربي ۾ لکيل تاريخ، منهاج المسالڪ پيش ڪئي وئي. منهاج المسالڪ اهائي تاريخ آهي جنهن کي اڄ چچ نامي جي نالي سان ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو.

اروڙ جو شهر جبل تي واقع هو. اروڙ جي اوير ۾ رڳو زمين آباد آهي، باقي ٽنهي طرفن کان

بريت بيابان ۽ جبل ٿي جبل آهن. جيئن ٿي هن کنڊرن واري شهر ۾ اسين قدم رکنداسين تہ سڀ کان پهريائين محمد بن قاسم جي ٺهرايل مسجد نظر ايندي، جنهن جون پٿيون اجا تائين زبون حالت ۾ موجود آهن. مسجد کان ٿورو اڳتي راجہ ڏاهر جو شاهي محل ويران نظر ايندو. شاهي محل هن وقت صرف کنڊر جي صورت ۾ موجود آهي. شاهي محل کان چند قدم اڳتي هڪ مقبرو نظر ايندو، چون ٿا تہ ان مقبري ۾ هڪ الله وارو بزرگ حضرت مهر علي فقير مدفون آهي. هن مقبري ۾ داخل ٿيڻ سان انسان اچرج ۾ پئجيو وڃي، ڇو تہ مقبري جو اندريون حصو جنهن خوبصورت نموني ۾ تعمير ڪيو ويو آهي، اهو ڏسڻ وٽان آهي، ۽ ان وقت جي فن تعمير جو عظيم شاهڪار آهي.

اروڙ جي ڏکڻ ۾ پڻ بن الله وارن بزرگن جا مقبرا آهن، جن کي اتي جا رهاڪو حضرت شاهہ گنج ۽ قتل شاهہ جي نالن سان ياد ڪن ٿا. هي ٻئي بزرگ حضرت لعل شهباز قلندر جا معاصر هئا. هتي اسلامي تعليم عام هئي ۽ اولهہ طرف هڪ وڏو ديني مدرسو پڻ هو.

مغل شهنشاهہ اڪبراعظم جي دور جو ناميارو مؤرخ مير معصوم بکري، تاريخ معصومي ۾ هن شهر جي اهميت ۽ افاديت تي تفصيلي روشني وڌي آهي. هو لکي ٿو تہ سنڌو درياهہ جَي ڪناري تي اروڙ هڪ عظيم الشان شهر هو، جنهن ۾ عاليشان عمارتون، خوبصورت ۽ مضبوط محلات، ميون سان ڀريل باغ ۽ وڻن ٻوٽن سان سهڻا سهڻا باغ ۽ شهريت ۽ تمدن جو اهو سمورو سامان موجود هو، جو ڪنهن وڏي شهر ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿو.

مير معصوم بکري وارو دور اڪبر ۽ جهانگير وارو دور آهي. هن سلسلي ۾ هڪ ڳالهہ واضح معلوم ٿئي ٿي تہ مغلن جي دور ۾ پڻ هي شهر آباد هو. هي شهر زلزلي جي ڪري زمين دوز ٿي ويو يا ڪنهن ٻي طرح سان تباهہ ٿيو؟ ان متعلق بہ طرح طرح جون مختلف ڪهاڻيون ۽ قصا مشهور آهن، پر تاريخي طور تي انهن تي اعتبار نٿو ڪري سگهجي.

هي ماڳ غالباً مغلن جي آخري دور ۾ اُجڙي ويو هجي. اها بہ هڪ مڃيل حقيقت آهي تہ درياهہ هميشہ کان پنهنجو رُخ بدلائيندا رهندا آهن، جنهنڪري اروڙ جو شهر کنڊرن ۾ بدلجي ويو هجي ۽ اروڙ جا رهاڪو درياهہ جي ٻئي ڪناري تي لڏي وڃي آباد ٿيا هجن، جيڪو اڄڪلهہ روهڙي جي نالي سان مشهور آهي.

هتي هڪ ڳالهہ وسارڻ نہ گهرجي تہ اڳوڻي دور ۾ راجائن وٽ مقرر لشڪر ڪونہ هوندو هو، پر ضرورت يا جنگ وقت جاگيردار ۽ نواب پنهنجي حيثيت موجب لشڪر مهيا ڪري ڏيندا هئا. ان کان سواءِ راجا ڏاهر، جيڪو سنڌ جي ٽن اهم مرڪزن ۾ واري ڦيري سان سڪونت اختيار ڪندو هو، تنهن جو خاص لشڪر بہ تہ ٽنهي هنڌن تي ورهايل هوندو. انهيءَ ڪري وثوق سان چئي سگهبو تہ اروڙ عهدِ رفتہ جو هڪ عظيم الشان شهر هو جيڪو نامساعد حالتن، خصوصاً جاگرافيائي تبديلين جو مقابلو نہ ڪري، کنڊرن جي صورت اختيار ڪري چڪو آهي. عربن جي عهد جا اهڃاڻ وري بہ ڪنهن حد تائين معلوم ڪري سگهجن ٿا، باقي پراڻين نشانين کي سطح زمين تي ڳولڻ خام خيالي آهي، اهي تہ هن عظيم ارض جي ڇاتيءَ هيٺان آهن، جيڪي آثارِ قديم سان دلچسپي رکندڙ محقق (خصوصاً ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري، سيڪريٽري قديم نوادرات حڪومتِ سنڌ) ئي لهي سگهن ٿا. اڄ تہ هاڻي اروڙ واري پُل جو جائزو وٺون.

اروڙ واري پُل:

اها هڪ مڃيل حقيقت آهي تہ جنهن قوم جي تاريخ محفوظ نہ آهي، اها قوم ان وڻ جي مثال آهي جيڪو ميوو نہ ڏي. جيڪڏهن اسين چاهيون ٿا تہ ايندڙ نسل کي ڪجهہ نہ ڪجهہ ڏيون تہ اسان لاءِ اهوئي ڪافي آهي تہ اسين اروڙ يا سنڌ جي ٻين شهرن جي قديم آثارن کي جيترو بہ ٿي سگهي محفوظ رکڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪريون. سنڌ سرڪار جو قديم نوادرات وارو ڪاتو، ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري جي سربراهيءَ ۾ اهو ڪم بهتر طريقي سان سرانجام ڏيڻ لاءِ رات ڏينهن ڪوشان آهي.

اروڙ، صدين کان قديم آثارن جو مرڪز

رهيو آهي، جن مان ڪجهه هن وقت خسته حالت ۾ موجود آهن، ته ڪن جا وڃي آثار رهيا آهن ۽ انهن آثارن جو ذڪر رڳو تاريخي ڪتابن ۾ محفوظ رهجي ويو آهي. اهڙن قديم آثارن مان اروڙ واري پُل جا رڳو آثار، آثار قديمه جي ماهرن ئي ڳولي لڌا، پر وقت گذرڻ سببان انهيءَ پُل جا آثار به مٽجي ويا، البت دڙي جي مٿان اهو ڳوٺ اڃا قائم آهي، جيڪو ڪرنل اي.بي.ايسٽوڪ سن 1839ع ۾ سکر کان اروڙ جا ڪنبر ڏسڻ ويو هو. هو پنهنجي ڪتاب ”نئين مصر جا پراڻا ورق“ ۾ لکي ٿو ته:

”اروڙ روهڙي کان پنجن ميلن جي پنڌ تي آهي، اوڏانهن وڃڻ جو رستو هڪ پُل جي مٿان وڃي ٿو، جنهن کي اروڙ وارو بنڌ چون ٿا. ڪي ان کي تمام پراڻو سمجهن ٿا، پر مقامي ماڻهن جو چوڻ آهي ته اِها پُل به صديون پراڻي آهي ۽ منهنجي راءِ به اها آهي ته اِها بنڌ يا پُل انهيءَ عرصي کان وڌيڪ پراڻي ٿي نه ٿي سگهي. ظاهر آهي ته اِها پُل درياهه جي سڄي وهڪري تي نه ناهي وئي آهي، پر هڪ شاخ تي ناهي وئي آهي، جيڪا درياهه جي اروڙ ڇڏڻ کان پوءِ، درياهه جي پراڻي پٽ ۾ اروڙ جي لڳ وهندڙ هجي. سڀ کان وچ واري ڪمان جي اوچائي فقط چوڏنهن فوٽ آهي ۽ سڄي پُل جي ڊيگهه 600 فوٽن کان مٿي نه ٿيندي. منهنجي خيال ۾ ته اِها پل مير معصوم شاهه بکري يا وقت جي ٻئي ڪنهن نيڪ امير جي ٺهرايل ٿي ڏسجي، پل اُڪرڻ کان پوءِ اوهان هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ پهچندا جنهن ۾ سٺ ماڻهو رهن ٿا.“

ڪن روايتن مطابق اِها پُل محمد بن قاسم جي مسجد جي هيٺان بادل شير بادشاهه پير جي مزار وٽان هئي. انهيءَ پُل جا پٿر محمد بن قاسم جي مسجد جي هيٺان پيل هئا، جيڪي هن وقت آهن يا نه، تن بابت ڪلهه چاڻ نه آهي ۽ ٻئي طرف انهيءَ پُل جو چيڙو ناري جي پرين پر ڏاهڻ ۽ سهاڳڻ جي قبرن جي هيٺان هو. ناري جي پرين پر تي هن پُل جا آثار موجود هئا، ۽ ان پُل جي ويڪر اٺ فوٽ هئي ۽ اُتان بيل گاڏيون پڻ لنگهنديون هيون.

اروڙ واري پُل اي.بي ايسٽوڪ کان پوءِ به 93 سال موجود هئي. سن 1932ع ۾ جڏهن سکر جي لائيڊ بئراج مان نارو واهه کوٽيو ويو ته انهيءَ واهه جي کوٽائي جي زد ۾ اچي اِها پُل به تباهه ۽ برباد ٿي وئي. اها پُل جنهن جاءِ تي هئي، قديم زماني ۾ انهيءَ هنڌ-سنڌو درياهه وهندو هو، (سنڌ هڪ عام جائزو، از لئمبرڪ، نقشو نمبر9) لائيڊ بئراج جي نارا واهه کان اڳ ان هنڌ يعني سنڌو جي پيٽ مان اروڙ واهه نالي وهندو هو، جنهن جي مٿان اِها اروڙ واري پُل درياهه جي پراڻي ڊوري مٿان ناهي وئي هئي. جو ته آبڪلاڻي جي وقت ۾ پڙو، منبو ديرو، هاڪڙو ۽ ٻيا ڳوٺ پاڻي ۾ ٻڏي ويندا هئا ۽ اهو سڄو ٻوڏ جي پاڻي جو وهڪرو اروڙ واري پُل جي هيٺان ٿيندو اڳتي هلي ويندو هو.

هاڻي اسان کي اهو ڏسڻو آهي ته اِها پُل ڪنهن ٺهرائي. ايسٽوڪ سن 1839ع ۾ سنڌ ۾ آيو. انهيءَ مطابق هجري سن 1259هه بيهي ٿو. جيڪڏهن مقامي رهاڪن ۽ ايسٽوڪ جي چوڻ مطابق اگر چئون ته 200 سال اڳ جي هيءَ پُل آهي ته پوءِ اهو عيسوي سن 1639ع ۽ هجري سن 1059هه ٿو بيهي. اي.بي ايسٽوڪ پاڻ ٿو چئي ته ”منهنجي خيال موجب ته اِها پُل مير معصوم بکري يا وقت جي ٻي ڪنهن نيڪ امير جي ٺهرايل ٿي ڏسجي.“ مير معصوم شاهه بکري ته سن 1014هه ۾ فوت ٿي ويو. يعني ان پُل جي اڏاوت واري سن کان 44 سال، اڳ پر عالم ۽ محقق ان سن تي متفق نه آهن. جيڪڏهن اسان ائين چئون ته اِها پُل سن 1839ع کان اڍائي سؤ سال اڳ جي آهي ته پوءِ عيسوي سن 1589ع ۽ هجري سن 1009هه ٿو بيهي. سن 1009هه مير معصوم شاهه بکري جي اڏاوتن واري سالن جي بلڪل ويجهو آهي. هاڻي ڏسون ته مير معصوم شاهه بکري موجوده سکر ضلعي ۾ ڪهڙيون عمارتون، ڪهڙي سن ۾ جوڙايون:

1) سن 1002هه ۾ روهڙي جو عيدگاهه تعمير ٿيو.
2) سن 1003هه ۾ معصوم شاهه مناري جي تعمير جي ابتدا ٿي.
3) سن 1004هه ۾ فيض محل جڙي راس ٿيو.
4) سن 1005هه ۾ هشت پهلو مسجد ۽ منزلگاهه وارو باغ تعمير ٿيو.
5) سن 1006هه ۾ جاءِ عشرت تعمير ٿيو.
6) سن 1007هه ۾ منزلگاهه، ستياسر ۽ ٻيڙي نما مسجد تعمير ٿي.
7) سن 1008هه ۾ اروڙ ۾ درياهه جي سير واري پٿر جو سنگِ بنياد رکيو ويو.
8) سن 1009هه ۾ منهنجي خيال مطابق اروڙ واري پُل جوڙائي وئي هجي.

اروڙ واري پُل ٺهرائڻ کان پوءِ نواب مير معصوم شاهه بکري سن 1014هه ۾ فوت ٿيو، يعني اروڙ واري پُل ٺهرائڻ کان پوءِ 5 سال زنده رهيو. انهيءَ مطابق اروڙ پُل مير معصوم شاهه بکري جو آخري يادگار هو، جيڪو سن 1932ع ۾ ناري واهه جي کوٽائي وقت ڊهي ويو.

مير معصوم شاهه بکري جي سکر، روهڙي ۽ اروڙ ۾ اڏاوتن واري سالن ۾ بکر جا چار مغليه گورنر اچن ٿا، جن مان فقط مير ابوالقاسم نمکين، صفئِ صفا (ستين جو ٿان) کانسواءِ ٻي ڪابه جاءِ هن شهر ۾ ڪونه جوڙائي. سعد خان جي به ڪا عمارت جوڙايل هتي نظر نه ٿي اچي. اها مير معصوم شاهه بکري جي شخصيت هئي، جنهن ڪوهه ڪوٽايا، مسجدون، منزلگاهون، باغ ۽ ٻيون تفريح جون جايون تعمير ڪرايون.

مير معصوم شاهه بکري سن 1008ع ۾ اروڙ جي درياهه جي پراڻي ڊوري ۾ ٻه پٿر به هٽايا هئا. هنن پٿرن جو ذڪر پير سيد حسام الدين شاهه راشدي به ڪيو آهي. هو لکي ٿو ته ”هينيون ڪتبو اروڙ جي قِتل شهر جي پر ۾ هڪ ڪبڙ جي ٻوٽي جي پاڙ ۾ پيل آهي، جيڪو معلوم ٿئي ٿو ته پنهنجي اصل جاءِ تان نڪري، اتي اچي پيو آهي.“ (از: مير معصوم بکري)

اڄ کان ڪيترائي سال اڳ پروفيسر محمد شفيع مرحوم هن ماڳ جي آثارن جي کوجنا ڪرڻ لاءِ اروڙ آيو هو. هن کي هن شهر جا آثار ته نه مليا، البته هڪ وڏو پٿر مليو، جنهن تي ٽن سٽن وارو فارسي ۾ هينيون ڪتبو لکيل هو:

> بردارِ قدم چورهٔ نوردان
>
> دربادیہ پائی نه چو مردان.

بفرموده سياست پناه امير محمد معصوم مرقوم شد سن 1008هه.

مٿئين تحقيق مطابق ته اروڙ واري پُل مير معصوم شاهه جي ٺهرايل آهي. سن 1009هه کان سن 1352هه (سن 1839ع) تائين اروڙ واري پُل پورا 343 سال اروڙ جي رهاڪن جي نظرن جي سامهون بيٺي رهي ۽ پوءِ سن 1932ع ۾ هيءَ پُل نار واهه جي کوٽائي سبب ڊهي ناس ٿي وئي.

مددي ڪتاب

1) ضاديدِ سنڌ، مولوي پروفيسر محمد شفيع
2) سنڌ جا قديم آثار، مترجم: عطا محمد ڀنڀرو
3) تذڪرهٔ امير خاني، پير سيد حسام الدين شاهه راشدي
4) مير محمد معصوم بکري، پير سيد حسام الدين شاهه راشدي
5) نئين مصر جا پراڻا ورق، مترجم: ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ
6) سنڌ جي تاريخي شهرن جي تواريخ، ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو
7) تاريخ سکر، مولائي شيدائي

خليل کوسو

ميين معروف جا قُبا

(هڪ تاريخي قبرستان)

سونهاري سنڌ جي ڌرتي، اها سڀاڳي سرزمين آهي، جتي الله لوڪ انسانن جا اڻ ڳڻيا آستانا آهن، جتي وقت جي ولين، موڙهل ۽ منجهيل انسانن جي رهنمائي ۽ رهبري ڪندي شريعت طريقت، معرفت ۽ حقيقت جو درس ڏنو. سنڌن آخري آرامگاهن، مزارن، مقبرن ۽ تڪين تي، اڄ به روح کي راحت، من کي محبت، سُک ۽ سُڪون ملندو آهي. اهڙيون برڪت ڀريون جايون، علمي، مرڪز، درسگاهون ۽ درگاهون سڄيءَ سنڌ ۾ مشهور و معروف آهن. انهن ڀلارين ڀيٽين منجهان "ميين معروف جا قبا" پڻ هڪ اهم ۽ تاريخي جاءِ آهي. ميين معروف جا قبا ۽ هڪ تاريخي قبرستان آهي، جيڪو اڳوٺي "ولهار" ۾ ديهه ڪنڊياري، يونين ڪائونسل سنجرچانگ، تعلقي چنبڙ، ضلعي ٽنڊي الهيار ۾ پراڻي گهلو ڍوري جي ڪاپي ڪناري تي بلڪل صحيح سلامت بيٺل آهن. جيڪي پري کان ايندڙ مسافرن جي نگاهن جو مرڪز هئڻ سان گڏوگڏ تاريخدانن جو توجهه پاڻ ڏانهن ڇڪائين ٿا. اهي قبا ڪنهن ٺهرايا، مقامي طور ان لاءِ به روايتون ملن ٿيون:

1. اهي قبا ميين معروف ٺهرايا، يا ٻئي ڪنهن جوان جوڙايا.
2. مقبري جي اندر ميين معروف جي مزار هئڻ جي ڪري عرف عام ۾ ميين معروف جا قبا سڏيا ويا.

'تحفة الڪرام' جو صاحب لکي ٿو ته: ميين معروف جو قبو مشهور آهي(1). مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو ته ولهار جي ديهه هاڻي ٽنڊوالهيار ۾ آهي جتي ميين صابر جو مقبرو آهي(2). مولانا وفائي کي شايد اها روايت صحيح ملي نه سگهي آهي، ٻُڌل ڳالهه تي ويساهه ڪندي شايد مولانا وفائي کان سهوَ ٿو پائنجي، ڇو ته ضلعي ٽنڊي الهيار ۾ نه ڪا ولهار نالي ديهه ۽ نه ئي ميين صابر جو ڪو مقبرو آهي. مير علي شير قانع جي لکڻ مطابق ئي دُرست آهي، پر مقامي ماڻهو ميين معروف جو قبو نه بلڪ ميين معروف جا قُبا ڇو ٿا چون؟ ان لاءِ عرض هيءُ آهي ته ميين معروف جي قبن کي ڪجهه فاصلي تان ڇبو ٿي ڏسبو ته قبن جو تعداد هڪ کان وڌيڪ آهي، هڪ ميين معروف جو قبو ۽ ٻي مسجد شريف جا قُبا آهن، مڙني منجهان ميين معروف جي قبي جو گُنبد وڏو آهي.

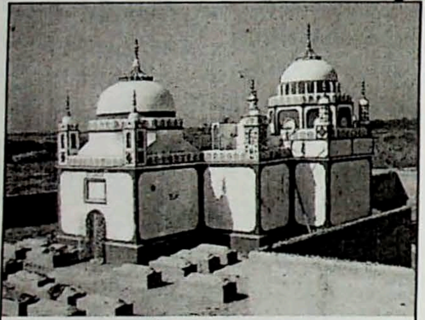

ميين معروف جا قُبا

قبن جي بيهڪ:

اڍائي سئو سال گُذري ويا آهن، ان وچ ۾ ڪيترائي تندو تيز طوفان آيا، زلزلا، طوفاني برساتون، جهڪون، جهولا، پر هن شاندار عمارت کي، ڪٿان ڪوبه شگاف وغيره نه پيو آهي، قبن جو داخلي در، اوڀر پاسي کان آهي، جنهن جي ويڪر ٽي فوٽ ۽ ڊيگهه ڇهه فوٽ آهي. قبي ۾ داخل ٿبو ته اندر به قبرون آهن، اوڀر واري تربت ميين مقبول جي آهي، ۽ اولهه واري تربت ميين معروف جي آهي. مذڪوره قبي جي اندران اندر ماپ 10x10 آهي، قبي

مان اولهه طرف ٻاهر اچبو ته سامهون چند قدمن تي پٿر جي چار ٿنين تي رانئڪ ٺهيل آهي، ان هيٺان ميون صابر ولهاري جي، آخري آرام گاهه آهي. جنهن کي پٿر جو خوبصورت ڇنسالي سان پينگهو آهي. ميين صابر جي مزار سان لڳو لڳ اتر پاسي مسجد آهي، جنهن جي اندران اندر ماپ، ڊيگهه يارنهن فوٽ ويڪر ڏهه فوٽ آهي. ميين صابر جي مزار کان ڏکڻ طرف ويهه فوٽ جو ٿلهو آهي، جتي ميين صابر ولهاري سميت سترهن بزرگن جون قبرون آهن جن تي ڪابه لکت وغيره ناهي، البت ميين صابر جي قبر جي اوپر پينگهي ۾، يڪي پٿر جي بلاڪ سان ننڍڙي ٻار جي قبر آهي، اُن تي تمام عمدگيءَ سان عربيءَ ۾ عبارت لکيل آهي، جنهن ۾ خلفاء راشدين جا نالا چٽا نظر اچن ٿا، باقي عبارت سمجهه ۾ نٿي اچي. مسجد، قبي ۽ ٿلهي کي، اولهه ۽ ڏکڻ پاسي کان قلعي نما ديوار ڏنل آهي، جنهن جي ويڪر اڍائي فوٽ ۽ اوچائي نو فوٽ آهي. ٿلهي تي هڪ ڄار جو ڪُهنه درخت به اڃان تائين سات نڀايو اچي. ذڪر ڪيل سڄي عمارت کي ڏسبو ته، هي ساري جي ساري عمارت انجنيئرنگ جي فن جو ڪمال آهي. ائين ڪٿي ڇئجي ته سنڌ جي عجوبن مان هڪ عجوبو آهي. هن ساري بلڊنگ جو داخلي ۽ خارجي دروازو هڪ ئي آهي. قبن کان ٻاهر اتر ۽ اوير طرف ولهاري خاندان جي پرديدار بيگمات ۽ مردن جون قبرون آهن. جنهن کي هيٺئر پڪو ڪوٽ ڏنو ويو آهي ۽ مختلف قسمن جا گُل ٻڻ پوکيا ويا آهن.

مخدوم ميون صابر ولهاري:

مخدوم ميون صابر ولهاري، ڪڏهن ۽ ڪٿي ڄائو؟ ان سلسلي ۾، اهڙي ڪا تسلي بخش ڄاڻ ملي نه سگهي آهي. سندس والد جو نالو ڇا هو. ان لاءِ هتي ڪن عمر رسيده بزرگن به شڪ واري بنياد تي سندس والد جو نالو ميون عبدالڪريم ٻڌايو، پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پنهنجي ڪتابي سلسلي 'رهاڻ هيرن ڪاڻ ۾'، مخدوم ميون صابر ولهاري جي والد محترم جو نالو "مخدوم ميون عثمان" لکيو آهي(3).

قبر مخدوم صابر ولهاري

مخدوم ميون صابر جي زندگيءَ بابت مختصر احوال ڪتابي حوالن موجب هن طرح پيش ڪجي ٿو: ٺٽي تي ارغونن جي قبضي ۽ قتل عام کان پوءِ سمان خاندان جي "ٻرند" شاخ جا چند افراد، ٺٽي شهر کي ڇڏي مختلف ماڳ بدلائيندي، ڪجهه وقت، ملاڪاتيار ۾ به رهيا. ان کان پوءِ، ميين صابر جي والد پنهنجي نورچشم ننڍڙي صابر کي سماواتي پرڳڻي جي عظيم درسگاهه ڏاسوڙي شريف ۾، مشفق ۽ مربي استاد، ميون محمد امين وٽ علم پرائڻ لاءِ ڇڏيو. ميون صابر ولهاري ننڍڙي ڄمار ۾، مخدوم امين وٽ، قرآن شريف پڙهندو هو، مسڪيني سبب ڪپڙا ڏاڍا سادا هوندا هئس، تنهن ڪري ڪوبه ڪيس سڄاڻي نه سگهندو هو. هڪ رات، مخدوم محمد امين ڏاسوڙي واري کي حضور ڪريم ﷺ خواب ۾ صابر جي استاد جو لقب ڏنو(4). ميون صابر جو جهڙو نالو هو، اهڙو ئي ننڍڙي هوندي کان صابرين هو. ڏاسوڙي ۾ پڙهائي دوران سندس والده گُهرائي ڪيس چيو ته: "ابا صابر اچي پت ڪاءِ" صابر ان تي روئي چوڻ لڳس ته: "امان صابر به سڏين تي وري ڪاڏي ڪاڻ لاءِ به ڪوئين ٿي (5)." ظاهري ۽ باطني علم جي تڪميل کان پوءِ، پنهنجي ڪامل استاد جي حڪم تي واديءَ ولهار جي موجوده جاءِ (ميين معروف جا قُبا) تي، درسگاهه ولهار جو بنياد رکيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته:

"ٻارهين صدي جي پڇاڙي ۽ ٻارهين صدي هجري جي شروعات ۾ درسگاهه ولهار جو بنياد

پيو(6). درسگاهه جي بنياد کان پوءِ، هن برڪت واري جاءِ تي، طريقت جون تنوارون ۽ معرفت جون مقالون به شروع ٿيون. ميون صابر ايڏي منزل تي پهچي ويو جو وڏا وڏا اهلِ علم ۽ اهلِ ادب سندس حاضريون ڀري هن روحاني طبيب کان اندر جو علاج ڪرائي ويا. مولانا وفائي لکي ٿو ته:

”ميون صابر ولهاري وقت جو وڏو عالم ۽ نقشبندي طريقي جو مُرشد هو، تنهن سان به شاهه عبدالطيف ڀٽائي جي ملاقات ٿي آهي.“

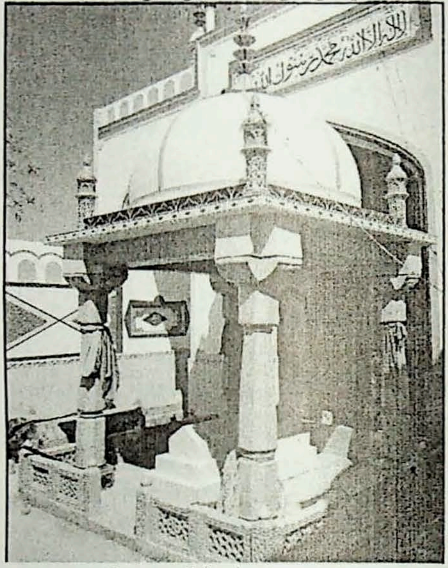

مخدوم ميون صابر ولهاري، جي ڇٽي

ان ملاقات جي باري ۾ مولانا وفائي لکي ٿو ته:

”هڪ دفعو شاهه صاحب سفر ۾ هئا ۽ سندس اکيون اٿي پيون، جنهن ڪري هڪ اک تي سائي اڳڙي لڙڪائي ڇڏي هئائون. ميون صابر پنهنجي تر (ولهار) ۾ شاهه صاحب جي آمد جو ٻڌي سندس ملاقات لاءِ ڪهي آيو. شاهه صاحب، مخدوم صاحب جي نالي کان اڳم ئي واقف هو، جڏهن مخدوم صابر ولهاري، شاهه صاحب جي ڪچهري ۾ اچي ويٺو، تڏهن شاهه صاحب، اکين تان اڳڙي پري ڪندي فرمايو: ”اي منهنجون اکيون، هي اهڙو ئي آهي نه جهڙو مون اوهان کي چيو ٿي (7).“ جيئن ته مخدوم صابر ولهاري ۽ ٻيا وڏا اولياء، مخدوم آدم نقشبندي جي فيض مان بهره ور ٿيل هئا(8). مخدوم آدم نقشبندي ٺٽوي، هڪ وڏو عالم بزرگ ٿي گذريو آهي. هن بزرگ جي بيعت خواجه عُروة الوثقيٰ (مظبوط ڪڙو) حضرت محمد معصوم ولد حضرت امام رباني مجدد الف ثاني سان ٿيل آهي. امام رباني شهنشاهه اورنگزيب عالمگير جو مُرشد هو(9). حضرت مخدوم ميون صابر ولهاري، هڪ ڪامل ولي، وقت جو وڏو عالم دين ۽ صاحب شريعت ۽ روحاني رهبر هو. هي استاد العلماء پنهنجي درسگاهه ۾، درس و تدريس کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ مخفي نموني سان پنهنجي مام ۾، ”چرخو ائين چور، جيئن پوُن پٽڪو نه ٿئي“ واري انداز ۾، پنهنجي مالڪ حقيقي جي عبادت ۾ محوَ ۽ مشغول ٿي ويندو هو. هن نقشبندي طريقي جي مُرشد ۽ ڀلاري بزرگ جي ڄمار ڪيتري هئي، سا ڳالهه معلوم ٿي نه سگهي آهي، البت سن 1135 هه برابر 1722ع ۾، سندس روح جو پکي، دنيا جي قفس مان نڪري وڃي عالم جاوداني جي اڪيري ۾ ويٺو. سندس قبر مبارڪ، پٿر جي يڪي بلاڪ جي آهي، تنهنجي سيراندي کان ڪلمه طيب، ساڄي پاسي کان سوره بقره جو آخري رُڪوع، کاٻي پاسي کان سوره فاتحه ۽ آية الڪرسي، ڏاڍي خوبصورتيءَ سان لکيل آهي، وڏيڪ ڪوبه وفات جو سن وغيره اُڪر ٿيل ڪونهي. مخدوم ميون صابر جي قبر وارو اصلي پٿر جنهن تي آيتون سڳوريون اُڪر ٿيل هيون، اهو پٿر، تمام جهونو ۽ زبون ٿي چڪو هو، انهي پٿر جي مٿان موجوده دؤر جو بهترين ۽ چمڪدار، ٽائلس، لڳائي سيراندي کان سنگِ مر مر جو سفيد پٿر، فِٽ ڪيو ويو آهي، جنهن تي هيءَ عبارت آويزان ٿيل آهي:

”مرقد مبارڪ، قدوة السالڪين، قطب الڪاملين، زبدة العارفين، تاج الصابرين، عارف بالله، فنافي الله، شيخ المشائخ، صائم الدهر قائم الليل، محبوب رسول،حضرت مخدوم ميون صابر ولهاري نقشبندي، رحمة الله ولد ميان عبدالڪريم وصال مُبارڪ 1135هه برابر 1722ع سندس ملاقات لاءِ

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي، ۽ ميون شاهه عنات رضوي، ولهار جي ڳوٺ ڪنڊياري تشريف فرما ٿيا. يادگار لڪائيندڙ، مخدوم ميون علي محمد ولهاري ثاني ولد ميون لطف علي ولهاري ڳوٺ شاديون ولهار، ٽنبوالهيار 2004ع آهي.

مخدوم ميون معروف ولهاري:

مخدوم ميون معروف ولد مخدوم ميون صابر ولهاري جي باري ۾، "تحفة الڪرام" وارو صاحب هن بزرگ جي باري ۾ هيٺين لکي ٿو ته:

"هيءُ بزرگ هميشه قرآن پاڪ جو درس ڏيندو هو ۽ حد کان وڌيڪ بزرگ ۽ پرهيزگاري جو صاحب هو(10). مير علي شير قانع پنهنجي جڳ مشهور ڪتابه 'معيار سالڪان طريقت' ۾ فقط ميين معروف جي قبي ۽ مزار جو ذڪر ڪيو آهي(11). هن وقت جي ولي، صاحبِ تقويٰ ۽ عالمِ دين، پنهنجي والد جيان، "درسگاهه ولهار" ۾ درس و تدريس جو ڪم جاري و ساري رکيو. سندس ڪيترائي شاگرد، شريعت ۽ طريقت جي علم سان معمور ٿي نڪتا ۽ درسگاهه ولهار جي علم جو چرچو ڏيهان ڏيهه گونجڻ لڳو. مخدوم ميين معروف جون ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن، جنهن ۾ سندس پوين وٽ هي به ڪرامت مشهور آهي ته ميين معروف ڪاٺ جو گهوڙو پڻ هلايو، سندس قبر تي رکيل سنگ مرمر جي ڪتبي تي سندس وفات جو سال 1175ه لکيل آهي، پر ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق مطابق، سندس وفات جي ڪجهه وضاحت هن طرح ملي آهي:

معروف باالبر والتقيٰ	1171
بود خيمه رشد	1171
بلغ الحق	1171

اهي تاريخون سيد عبدالهادي ولد سيد محمد شفيق نصرپوري ڪڍيون ۽ پڻ هيٺيون قطعو چيائين:

حزن حسرت که بام دین افتاد
درحق خلق بود رحمت مفت
سال فوت را ز سحر جستم
"خیمه رشد" بود هاتف گفت
(12)1171

مخدوم ميون مقبول ولهاري:

هيءُ درسگاهه ولهار جو استاد بن استاد بن استاد، ولي بن ولي بن ولي مخدوم ميان محمد مقبول ولهاري ولد مخدوم ميان معروف ولهاري ولد مخدوم ميون صابر ولهاري. وقت جي جيد عالمن مان هڪ هو. پنهنجي والد ۽ ڏاڏي جيان درسگاهه ولهار کي بامِ عروج تي پهچايو. مير علي شير قانع جنهن وقت 'تحفة الڪرام' تاليف ڪري رهيو هو، ان وقت مخدوم ميون مقبول ولهاري حال حيات هو، هو لکي ٿو ته:

"ميان مقبول هن وقت خدا وارن وٽ قبوليت جي زندگي گذاري رهيو آهي(13)." مير قانع وري "معيارِ سالڪان"، طريقت ۾ لکي ٿو ته:

"ميان مقبول برابر مقبول هو(14)." مير قانع جي پوئين ڪتاب جي تصنيف مهل، ميون مقبول هن دنيا مان رحلت ڪري چڪو هو، مخدوم ميون مقبول ولهاري جي قبر تي جيڪو ڪتبو رکيل آهي، ان تي مخدوم ميون مقبول ولهاري جو سن وفات نئين سنگ مر مر جي پٽر تي 1215ه برابر 1800ع لکيل آهي، پر "معيار سالڪان طريقت" جي تحرير ۽ خود علي شير قانع جي وفات جيڪا 1203ه مطابق 89-1788ع ۾ ٿي آهي، ان مان لڳي ٿو ته ميون مقبول ولهاري 12 هين صدي هجري جي آخري ڏهاڪي جي شروعاتي سالن ۾ وفات ڪئي هوندي، يعني 96-1195ه ۾ وفات ڪئي هوندي.

حاجي شهمير ٽالپر:

هن ساري قبرستان ۾، صحيح سلامت ۽ پراڻي پٽر تي اُڪر ٿيل ڪتبي سان، ڪا قبر ملي ٿي، ته اها حاجي شهمير ٽالپر جي قبر آهي. هن پلاري بزرگ جي باري ۾ ڪافي جستجو ۽ ڳولا کان پوءِ خبر پئي ته، مرحوم حاجي شهمير ٽالپر سُلطان الاولياء خواجه محمد زمان لواري شريف واري جو خاص خليفو هو. عزيزي محترم شرف الدين ٽالپر صاحب (لواري شريف) حاجي شهمير جو شجرو پڻ ڏنايو جيڪو هن طرح آهي:

حاجي شهمير ٽالپر (مدفن ميين معروف جا قبا) بن سليمان، بن رندو، بن بهار خان.

محترم جوٽيجو سائين بخش قبولائي، لواري شريف جي مشاهيرن تي ٽن جلدن تي مشتمل ڪتاب ”سچڻ ڏنو جن“ وڏي محنت ۽ عرق ريزيءَ ڪان پوءِ لکيو آهي. مذڪوره ڪتاب جي جلد نمبر ٻي ۾ قبولائي صاحب حاجي شهمير ٽالپر جي باري ۾ ڪافي ڪجهه لکيو آهي، هو لکي ٿو ته:

”حضرت خواجه حاجي شهمير ٽالپر عليه رحمت خانپور (خانپور هاڻي ڪن فارم جي نالي سان مشهور آهي، جيڪو اسٽيشن صالح پٽيري کان اولهه چار ڪلو ميٽر، رام جاڳي جي تاريخي قبرستان کي ويجهو آهي) مان لڏي اچي جهڏي گدام تعلقه ڏگهڙي ۾ رهائش پذير ٿيو(15). ياد رهي ته جڳ مشهور ڪتاب ”مرغوب الاحباب“ جو مؤلف حاجي نظر علي خان حاجي شهمير جو پوٽو هو. حاجي نظر علي حج تان واپس ايندي، اربع جي ڏينهن 10 رجب 1290هه مطابق 1873ع ۾ يمن جي ”مخ“ بندر تي وفات ڪئي(16). جيئن ته حاجي شهمير ٽالپر وڏي مرتبي وارو بزرگ ۽ نقشبندي سلسلي سان واڳيل هو ۽ مخدوم ولهاري به نقشبندي سلسلي جا هئا، تنهن ڪري شايد ولهاري مخدومن جي محبت، حاجي شهمير کي ڇڪي اچي ولهار جا وڻ ڏيکاريا هجن. حاجي شهمير ٽالپر جي آخري آرامگاهه، ميين معروف جي قبن کان، اولهه ۾ ڏکڻ جي ڪُنڊ تي، ايڪڙ پنڌ جي مفاصلي تي آهي. سندس قبر تي هي ڪتبو لکيل آهي:

لااله الاالله محمد رسول الله
مقبره حاجي شهمير ٽالپر تاريخ 11 ماه شوال سن 1200هه.

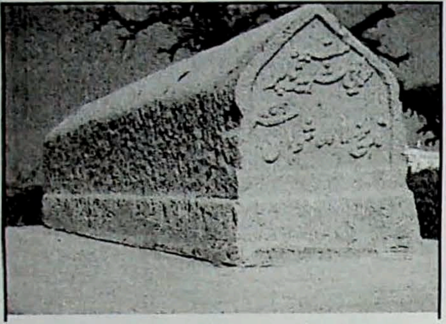

حاجي شهمير ٽالپر جي مزار

مڪٽيو فقير:

هن فقير جي تربت، ميين معروف جي قبن کان، سر ڏکڻ ٻن ايڪڙن جي پنڌ تي آهي. هيءُ همراهه ذات جو ڪير هو؟ اُن لاءِ مقامي طور ٻه روايتون ٻُڌڻ ۾ آيون، هڪ ته هو ذات جو اوٺو هو. ٻي روايت ۾ ڪيس ذات جو مهندو سڏيندا آهن. جيئن ته هي اوٺن جي ولهار سڏجي ٿي، هن ولهار ۾ اوٺا قبيلي جا 12-13 ڳوٺ آهن، جيڪي پاڻ کي ”ولهاري اوٺا“ سڏائين ٿا. ولهار ايراضي ۾ ”سخي ڪاٺي اوٺي جو پڊ“ مشهور آهي، جيڪو مذڪوره فقير جي آستاني کان ڪلوميٽر اولهه طرف آهي. ان مان معلوم ٿيو ته، مڪڻ عرف مڪٽيو فقير ذات جو مهندو نه پر اوٺو هو. هيءُ فقير پڻ ولهاري بزرگن جو همعصر هو، مڪٽيي فقير جي تر ۾ هيءَ ڪرامت پڻ مشهور آهي ته، قبن جي آسپاس وڏو ڪندين جي وڻن جو ٻيلو هو، جنهن ۾ وڻن جي گهاٽاڻ سبب مقامي ماڻهو ڪيس ”گهونو“ سڏيندا هئا. هينئر به ڳوٺ رستم لغاري جي لغارين کي ”گهوني جا لغاري“ سڏيو وڃي ٿو. مقامي ماڻهن جي ڳالهه ته انهي گهوني ۾ ڳورپٽ رهندي هئي، ماڻهن سان وڙهڻ سان گڏوگڏ، لاشن جي بيحرمتي پڻ ڪندي هئي، اتي جي ماڻهن ڳورپٽ واري ساري ماجرا اچي فقير صاحب جي آڏو بيان ڪئي. فقير صاحب چيو ته هن ڏانئڻ ڳورپٽ به جيئڻ نه ڏنو. وڏيڪ چيائين ته آءٌ

جنهن گناري وجان تہ منهنجي قبر جي مٿان ہ ڪرڙ جا ڏنبا رکي ڇڏجو، ۽ قبر تي پهرو بہ نہ ڏجو. سُتت ئي فقير جا سڀ ورهيہ پورا ٿيا، ۽ فقير وسال ڪيو. ڪفن دفن کان پوءِ وصيت مطابق سندس قبر تي ہ ڪرڙ جا ڏنبا رکيا ويا، مشاهدي خاطر ٻي ڏينهن ماٿهن اچي ڏٺو تہ ڳورپٽ مُئي پئي آهي ۽ ڪرڙ جا ٻئي ڏنبا ان جي ڪنڌ تي رکيا آهن. ان واقعي کان پوءِ مقامي طور سرائيڪي ۾ هي پهاڪو مشهور ٿي ويو تہ: ”مکٿيا فقير جيئندا پير“ کو وقت عقيدتمند سندس قبر تي ڏنبا رکي ويندا هئا. سندس قبر تي ڪلبہ لکت وغيره ڪانهي. پڪي سرن جي چارديواري جي اندر ہ ٻيون بہ قبرون آهن.

درسگاهہ ولهار جي جاءِ:

هن ساري تاريخي قبرستان ۾ سواءِ، ميين معروف جي قبن جي ڪنهن بہ عمارت جا نشان تہ ڇا پر بنياد بہ نظر نٿا اچن. ڪافي جستجو ۽ ڳولا کان پوءِ عزيزي محترم عاصي عبدالواحد هَڪڙي جي رفاقت ۾ اچانڪ قبن کان ڏکڻ پاسي ايڪڙ پنڌ تي مسجد سڳوري جي پڪين سرن جي پيڙهہ جا نشان نظر آيا. جنهن جي پيڙهہ جي ويڪر ہ فوٽہ ڪمرو اندرو اندر سلاڊا اٺ فوٽ ويڪر ۽ چوٽيهہ فوٽ ڊيگهہ، دالان ويڪر اٺ فوٽ ۽ چوٽيهہ فوٽ ڊيگهہ. ان مان پڪي ثابتي ملي تہ اها ئي مسجد سڳوري آهي، جنهن ڪي تاريخ ۾ درسگاهہ ولهار چيو وڃي ٿو، اُتي ئي درس و تدريس جو ڪم هلندو هو.

درسگاهہ ولهار جو ڪتبخانو:

1280هہ ۾ مخدوم صابر ولهاري واري درسگاهہ ولهار جو اختتام ٿيو. ٻيو دور ڪنڀري شريف لڳ ڊورو نارو (ڳوٺ ميان پير محمد) ۾ چالو ٿيو(17). درسگاهہ ولهار جي ڪتب خاني ۾ 236 قلمي نسخا هئا(18) ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪنڀري واري درسگاهہ ولهار جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

”هن درسگاهہ جي ڪتب خاني ۾ اندازاً ڏهہ هزار ڪتاب هئا(19).“ ذڪر ڪيل قلمي نسخا ۽ ڇاپيل ڪتاب سڀ جا سڀ ڪنڀري واري ڪتبخاني جا نہ هوندا پر ڪتابن جو وڏو قلمي ذخيرو ميين صابر واري درسگاهہ جي ڪتبخاني مان منتقل ڪيو ويو هوندو، جنهن جي ثابتي لاءِ اشاعت العلوم لائبريري مسڻ (تنبوالهيار) ۾ پيل قرآن پاڪ جو هڪ قلمي نسخو آهي، جنهن جي آخري صفحي تي هيءَ عبارت لکيل آهي تہ:

”ڪتبہ حقير فقير عبدالرشيد ولد مغفور مرحوم پکريہ بتاريخ 25 پنج شنبہ شهر ربيع الاول 1165هہ. باز جلدبندي شد در 1279 تماچي مگريہ سوم بار جلدبندي شد حافظ صالح اوٺہ سکنہ ولهار تاريخ 14 ذوالقعد 1306هہ“.

کوهہ:

ماضي ۾، کوهہ انسان جي جياپي جو وڏو سهارو هئا پر هاڻي دور بلدجي ويو آهي، انهن جي جاءِ تي هينڊ پمپ، ٽيوب ويل، روٽر وغيره اچي ويا آهن. درسگاهہ ولهار جي جاءِ کان ۽ قبن کان اتر، چند قدمن تي ڄارين جي ويڙهہ ۾، ہ کوهہ بمشڪل نظر اچن ٿا. درسگاهہ ولهار جي پاڻيءَ جو انتظام انهن ئي کوهن مان ٿيندو هو.

قبن جا تعميراتي دور:

ميين معروف جا قبا ڪلهوڙا دور ۾ اندازاً 1177هہ برابر 1764ع ۾ تعمير ٿيا. هي قبا ڪنهن ٺهرايا، هيڏي ساري مضبوط عمارت ٺهرائڻ واري جو احوال ڪنهن معتبر ڪتاب مان باقاعده ملي نہ سگهيو آهي. پوين ولهاري ميين ۽ مقامي جهونن همراهن جي راءِ اها آهي تہ، اهي قُبا ميين مقبول (اول) تعمير ڪرايا، جنهن ڪي وفات کان پوءِ انهيءَ قُبي ۾ دفن ڪيو ويو. وڌيڪ الله ڪي علم آهي. قُبي جي ٻئي دفعا مرمت، ميين علي محمد ولهاري عرف ميين علڻ (اول) 1940ع واري ڏهاڪي ۾ ڪرائي(20). موجوده تعميري ٽيون دور ولهاري مخدوم جي گادي نشين مخدوم ميان علي محمد ولهاري (ثاني) ولد مخدوم ميان لطف علي ولهاري 09-2008ع ڪرائي

رهيو آهي. ٺُبن جو تعميراتي ڪم استاد حاجي ڦوٽو ولد جمعو سومرو، سومرا ڪالوني ٽنڊي الهيار وارو تمام باريڪ بينيءَ سان ڪري رهيو آهي. وڏي هوشياريءَ سان، ٺُبن جي اصلي شڪل و صورت کي، برقرار رکيو اٿس. ٺبن کي هاٿي لوهي جاري جا در پڻ لڳايا ويا آهن، تعميرات جو ڪم آخري مرحلي ۾ آهي. پاڻي ۽ بجليءَ جو پڻ انتظام آهي.

ميين معروف جا ٺُبا، قبرستان ۽ باقي ڪنبرات جي ايراضي 42 ايڪڙن ۾ آهي، ديھ ڪنڊياريءَ جي سروي نمبر 35 جي جاءِ تي "ولهاري مقام" لکيل آهي. منڪوره ايراضيءَ ۾، پڪين سرن سان ٺهيل ڪيتريون ئي بينام و نمود قبرون، پڳل سرون، ۽ ٺڪراٽ تمام گهڻي انداز ۾ پيل آهي. برسات دوران، ڪاشيءَ جا ٺڪرا، جنڊ، سِڪا، ڏمريون وغيره پڻ ملن ٿيون، ان مان لڳي ٿو ته "درسگاھ ولهار" جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ ۾ هيءَ ڪو وڏو شهر هو. اولھ پاسي لڳو لڳ شاهي ڍورو پڻ آهي، جنهن کي گهلو واھ پڻ چون ٿا. انهيءَ شاهي وهڪري جي ڪري هتي ننڍڙو بندرگاھ پڻ هو. ٺبن کان ٻه ڪلوميٽر اولھ رتي فقير جو پتڻ مشهور هو. سندس قبر پڻ اتي آهي، جتي 30-35 سال اڳ، ڪنڌي جو دُوران درخت بيٺل هو، جنهن کي "رتي جو ڪنبو" سڏيندا هئا. ٺبن کان ڏکڻ ڏيڍ ڪلوميٽر جي مفاصلي تي "ڍورو پائي خان لغاري" نالي قديم بستي پڻ آهي. ڪنهن زماني ۾ اهو وڏو شهر هو، جنهن ۾ نوَ بازاريون هيون. هرهڪ بازار واپار جو مرڪز هئي، تنهنڪري هيءَ "ڍورو نوشهرو" سڏبو هو. ٺُبن کان اوڀر ڪلوميٽر پنڌ تي ٽنڊوالهيار ۽ ميرپورخاص ضلعي جي حد رڪنڌڙ 1901ع ۾ نڪرنڊڙ ويسٽ جمڙائو جي 28 ميل موري آهي. ٽنڊي الهيار جي حد ۾ ميرواھ گورچاڻي روڊ جي ڏکڻ "مائي ٻاڙيءَ" جو تاريخي قبرستان آهي. اُن ڪري منڪوره موري ٻاڙي واري موري پڻ سڏبي آهي. ٺُبن کان اُتر طرف ٽي ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي، ديھ جهول ۾ سيد سمن شاھ رضويءَ جي آخري آرامگاھ آهي. سيد سمن شاھ جي بلڙي ۾ ماڻهن جو خيال آهي ته، هي ميين شاھ عنايت جو ڏاڏو آهي(21). ميين شاھ عنايت رضوي پنهنجي ڪلام سُر سارنگ ۾ پنهنجي وڏي ڏاڏي سيد سمن شاھ رضويءَ کي هن طرح ياد ڪيو آهي ته:

روم ريجائي، ڪيئون مدينو مَن،
روضي پاس رسول جي، وڄريون وارا ڪن،
ساڳري "سمن شاھ" تي گونگا مينهن گجن،
عرش ڪرسي جوڙ سڄي، حڪم هيٺ هلن.
اِن ۾ مينهن وسن، الهائي عنات چئي (22).

ٺبن کي ويجهو اولھ اُتر ڳوٺ نور محمد شيديءَ جو قديم ڳوٺ آهي.

ٺُبن تي پهچڻ لاءِ موجوده رستو:

ٽنڊي الهيار کان سر اوپر 25 ڪلوميٽر، ميرواھ گورچاڻيءَ جي تاريخي شاهي پڪي رستي جي، بس اسٽاپ شيدي هوٽل کان اڌ ڪلوميٽر ڏکڻ، ڪچي بائونبريءَ ذريعي ميان معروف جي ٺُبن تي پهچي سگهجي ٿو، ۽ پڻ ميرپورخاص ميرواھ گورچاڻي روڊ، بس اسٽاپ ٻيلهاڙو شاخن کان اولھ طرف چار پنج ڪلوميٽر مفاصلو طئي ڪري به پهچي سگهجي ٿو.

حوالا:

(1) تحفة الڪرام، تصنيف: مير علي شير قانع ٺٽوي، مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مترجم: مخدوم امير احمد، ص: 418، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، (ڇاپو ٽيون)، 1989ع.
(2) لطف اللطيف، مولانا دين محمد وفائي، ص: 92، وفائي پبلشنگ هائوس، ڪراچي نمبر 1.
(3) "رهاڻ هيرن ڪاڻ" (جلد ڏهون)، ص: 70، تحقيق ۽ تصنيف: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو، 1423هه، 2011ع.

(4) تنڪره مشاهيرِ سنڌ، (جلد ٽيون)، مولانا دين محمد وفائي، ص: 265، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، (ڇاپو پهريون)، 1986ع.

(5) ايضاً

(6) درسگاهه ولهار جو بيو دور، ماگ ڪنيرو، لگ ڍورو نارو، مضمون نگار، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص: 3، ماهوار "پيغام"، ڪراچي، اپريل 1979ع.

(7) لطف اللطيف، مولانا دين محمد وفائي، ص: 92، وفائي پبلشنگ هائوس، ڪراچي نمبر 1.

(8) تنڪره مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد وفائي، جلد-3، ص.100، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، (ڇاپو پهريون)، 1986ع.

(9) تنڪره مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد وفائي، جلد-3، ص.98، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، ڇاپو پهريون، 1986ع.

(10) تحفة الڪرام، تصنيف: مير علي شير قانع ٺٽوي، مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مترجم: مخدوم امير احمد، ص: 418، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، (ڇاپو ٽيون)، 1989ع.

(11) تحفة الڪرام، تصنيف: مير علي شير قانع ٺٽوي، مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مترجم: مخدوم امير احمد، ص: 418، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، (ڇاپو ٽيون)، 1989ع.

(12) معيارِ سالڪانِ طريقت، مير علي شير قانع، مترجم: شيخ محمد حسن يحيٰ القريشي ٺريچاڻي، ڇاپو پهريون، آگسٽ 2010ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، ص: 656.

(13) "رهاڻ هيرن ڪاڻ" جلد ڏهون، ص: 70، تحقيق ۽ تصنيف: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو، 1423هه، 2011ع.

(14) تحفة الڪرام، تصنيف: مير علي شير قانع ٺٽوي، مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مترجم: مخدوم امير احمد، ص: 418، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، (ڇاپو ٽيون)، 1989ع.

(15) معيارِ سالڪانِ طريقت، مير علي شير قانع، مترجم: شيخ محمد حسن يحيٰ القريشي ٺريچاڻي، ڇاپو پهريون، آگسٽ 2010ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، ص: 656.

(16) سچڻ ڏنو جن، (جلد بيو)، ص: 64، مصنف: جوٽيجو، سائين بخش قبولائي، ناشر برگيبيئر (ر) مولا بخش بلوچ، پاران حضرت سطان الاولياءِ قدس سره اڪيڊمي ڏوڪري لاڙڪاڻو.

(17) سچڻ ڏنو جن، جوٽيجو سائين بخش قبولائي، ڇاپو پهريون، مئي 2007ع، پاران حضرت سلطان الاولياءِ قدس سره اڪيڊمي ڏوڪري، لاڙڪاڻو.

(18) درسگاهه ولهار جو بيو دور، ماگ ڪنيرو لگ ڍورو نارو، مضمون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ص.3 ماهوار پيغام اپريل ڪراچي.

(19) خزينة المخطوطات، مرتب- سليم الله صديقي ڇاپو اول سنڌي ادبي بور ڊ ڄام شورو سال 2006ع.

(20) راوي محمد رحيم ولد ڇيڙ حڪيماڻي لغاري، عمر 80 سال، ڳوٺ رستم لغاري نزد معروف قبا.

(21) راڻي سندا رنگ. مؤلف فتح محمد شهزاد فتح ٽيبو (ڇاپو اول)، ص.19، الائيڊ پرنٽنگ پريس گاڏي کاتو حيدرآباد، سال 1987ع.

(22) ميين شاهه عنات جو ڪلام، تحقيق ۽ تصحيح- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص.278، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سال 2010ع

اکيون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون،
ٻتيون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

ڪڏهن نيٺ دروازي جا تاڪ ڪُلندا،
دريون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

سڀي روشني جو ڇڏيا ڇپ آهن،
ڇُميون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

ڪُليل رستا اونده انڌوڪار جا سڀ،
گهٽيون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

ڏُکر سوجهري جو ڪڏهن ختم ٿيندو،
نديون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

ڪڏهن ٿيد ڪاني هُو ظاهر ٻه ٿيندي،
رسيون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

نڪو ٿي چئي ٿئي، نڪو ٿي اُجهامي،
مٽيون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

وليون روشني جون نڙي رونقون ڪن،
ڱليون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

ٻڌل نين عارف سُهائي جا آهن،
ٻٽيون روشني جون ڪڏهن نيٺ ڪُلنديون.

(خليل عارف سومرو)

اٺويهين صديءَ جي چوٿين ڏهاڪي ۾ سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ نئين ۽ انوکي صنف جي شروعات ٿئي ٿي ،جا روايت ۽ موسيقيت جي اعتبار کان هڪ منفرد حيثيت رکي ٿي. جيتوڻيڪ اها صنف فارسي زبان جي وساطت سان سنڌ ۾ اڳي ئي رائج هئي ۽ ڪيترن سنڌي نسل شاعرن انهيءَ صنف کي پنهنجي فارسي ڪلام ۾ استعمال ڪيو، پر سنڌي شاعريءَ ان صنف کي ڪڏهن به پنهنجي دائره عمل ۾ جڳهه ڪانه ڏني هئي، اها صنف غزل جي نالي سان مشهور آهي. سنڌ ۾ فارسي علم و ادب جي زير اثر سنڌي شاعر ۽ مفڪر غزل جي صنف جي سڀني لوازمات کان چڱيءَ طرح واقف هئا. سندس اسلوب ۽ نفس مضمون جي به کين چڱي طرح ڄاڻ هئي، پر انهن اهڙي صنف کي سنڌي شاعريءَ لاءِ ڪڏهن به استعمال نه ڪيو. ظاهري طرح ڪو سبب سمجهه ۾ نٿو اچي يا ڪٿي ائين چئجي ته انهن سنڌي ٻوليءَ کي انهيءَ صنف لاءِ محدود سمجهيو هجي ۽ هو فارسي زبان جي وسعت جا قائل هجن.

غزل جي شاعريءَ جون ٻه خصوصيتون نهايت اهم ۽ لازمي آهن، هڪ اسلوب ۽ ٻيو موضوع ۽ ٻي معنيٰ ۾ کين فن ۽ فڪر سڏجي ٿو. انهن ٻنهي خصوصيات جو هر صنف جي شاعريءَ تي عمل دخل رهيو آهي پوءِ اها شاعري عربي زبان ۾ هجي يا فارسي ۽ اردو زبانن ۾. سنڌي غزل جي صنف پنهنجي مزاج ۽ مضمون جي اعتبار کان فارسي شاعريءَ جي هيئيت موضوع ۽ اسلوب بيان جي مرهون منت رهي آهي. مضمون جي اعتبار کان سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ ايامن کان وٺي فارسي فڪر جي اثر کي قبول ڪيو آهي. قاضي قادن، شاهه ڪريم، شاهه لطيف ۽ سچل سرمست جهڙن عظيم شاعرن تي فارسي مضمون ۽ فارسي فڪر غالب نظر اچي ٿو. شاهه ۽ سچل ته انهيءَ اثر جو ذڪر پنهنجي ڪلام ۾ نهايت وضاحت سان ڪيو آهي، پر سنڌي شاعري هيئيت جي لحاظ کان پنج سو سالن تائين هڪڙوئي روپ ڌاريو آهي جو بلڪل مقامي رنگ آهي جنهن جو جنم برصغير پاڪ و هند ۾ ٿيو آهي ۽ انهيءَ متعين ۽ مقرر هيئت ۾ پنجن صدين ۾ ڪا تبديلي ڪانه آئي آهي، ۽ هينئر به موجود دور جو رجحان پڻ ان طرف مائل آهي، هيئيت جي اعتبار کان سنڌي شاعري فني طور- بيت، وائي ۽ ڪافيءَ جهڙين صنفن تي مشتمل رهي آهي. شاعري جو اهو قالب هر سنڌيءَ جي رڳ رڳ ۾ سمايل آهي. انهيءَ نيڪنڪ جي سادگي ۽ سڀاجهڙائپ هر سنڌيءَ جي ڪردار ۽ مزاج ۾ نظر ايندي. ماضي بعيد کان وٺي انهن مقامي صنفن جو ڀرپور اثر هلندو آيو ۽ موجوده دور تائين پهتو آهي جنهن مان ثابت ٿئي ٿو انهن قديم صنفن ۾ ايتري قوت ۽ توانائي موجود آهي جا هر دور جي لاهين چاڙهين جو مقابلو ڪري سگهي ٿي. جڻ ته منجهن ابديت جو روح ڦوڪيل آهي ۽ سندن حيثيت جاوداني آهي. تنهنڪري سنڌ جي سرزمين تي ڪلاسيڪي فارم جي افاديت ۽ اهميت پنهنجي جاءِ تي اٽل ۽ مستقل آهي.

ڪتاب [سنڌي غزل جو تجزيو] تان ورتل

امداد حسيني

رمتو جوڳي

(اشفاق قاضيءَ جي ياد ۾)

خبر آهه اخبار ۾
"هاڻ اشفاق قاضي
اسان منجهه ناهي رهيو!"
خبر جنهن پڙهيم
هانوَ ۾ مُٺ پيم

الاڙي
"اِشو!"
ڪيس اِشوئي سڏيندا هئاسين
حميد ۽ خواجا سليم(1)
۽ ناصر ۽ مان(2)
۽ سندس هڪ سَکي
سيئي ڪيس "اِشو" ئي سڏيندا هئاسين
اُهو هاڻ اسان ۾ نہ آهي رهيو!

ملاقات اِشوءَ سان ڪڏهن ٿي هئي پهريان؟
جڏهن روح خلقيا وِيا هئا
تڏهن ٿي هئي!

اُهو رمتو جوڳي (3) رمي ويو
مِٽيءَ ۾ ملي
مِٽي ٿي وِيو!
پُٽ سَپُٽ سنڌ جو

جيڪر آباد چاچي گدائيءَ (4) جو شهر
جيڪر آباد جي بار ۾
اُهي ٽهڪ پنهنجا ۽ ناصر جا لڙڪ
لڙڪ ساغر ۾ ڪرندا رهيا
ٽهڪ پنهنجا بہ ڪئبن ۾ ٻُرندا رهيا

اُها جيڪر آباد ناهي
نہ چاچو گدائي
اُها بار ناهي
اُهو تون بہ ناهين
نہ ساغر
نہ ناصر

مگر پوءِ بہ اِن تو لڳي
لڙڪ ڪِرندا رهن ٿا
ٽهڪ ٻُرندا رهن ٿا

الا
اُهي ڏينهن جي گڏ گذاريا هئاسين
اُهي ڏينهن ڪيڏا نہ روشن هئا!

اُهي عشق جي مُشڪ ٿي ويا
اُهي بحث جي ڪونہ کُٽندا هئا
سي بہ دانا هئا، جي بہ دشمن هئا
تڏهن حيدرآباد جا
رول رستا بہ گلشن هئا

---

(1) حميد سنڌي، خواجا سليم (هاڻي سليم نورحسين، (2) ناصر مورائي، (3) اشفاق قاضيءَ جو "روح رهاڻ" ۾ ڇپجندڙ ڪالم "جوڳي"، (4) عبدالڪريم گدائي، (5) "اوطاق"- اسان جي ڪوڪر پاڙي واري جاءِ، جنهن کي اڄ بہ اوطاق سڏجي ٿو، (6) اشفاق قاضيءَ جو گلوءَ ۾ مينهن جو وَٺاڻ، (7) "19- روپ محل" هيرآباد، حميد سنڌيءَ جو فليٽ، هڪ ادبي مرڪز ۽ دوستن لاءِ ٺڪاڻو، (8) سُندري اُتمچنداڻي ناليواري ڪهاڻيڪار، (9) اُتم، ناليوارو ساهتڪار.

۽ اوطاق (5) جون
اُهي ڪوٺڙيون
جتي صبح کي شام
۽ شام کي رات اسان ٿي ڪيو!
ڪوڪرن واري پاڙي ۾
اشفاق جو گهر
پُراڻو اُهو گهر
جتي شام جو روز ڪافي پيڻ
ايئن لڳندو هُئو، ڄڻ
تڪين سِر جيڻ!

ڳِلوءَ جو وٿاڻ (6)
جتي رات مان ڏينهن اِنءَ ٿي ڦٽو
ميڻهِن جي ٿڻ منجهان
جيئن ڳوهو ڦٽي!

اُهو "روپ محل" (7) آهه پنهنجي جڳهه تي
جتي سنڌريءَ (8) ۽ اُتم (9) سان رچائي وئي هُئي رهاڻ!

مگر هاڻ پاڻ

مخالف ڏِسن ڏانهن راهي
اُوهان جو بہ الله واهي
اسان جو بہ الله واهي!

عبدالقيوم صائب

غزل

سچ سوريءَ تي چڙهڻ، اڄ رواجي ڳالهه آهه
لوڪ لئہ آهي ڏچو، ملڪ لئہ هو انتباهه
سرمد و منصور جي، اڄ ڳُٽپ ۾ ناهه ڳالهه
وقت هو سقراط جو، زهر سان جنهن ڪيو نباهه
تخت هو چنگيز، ليڪ عيسيٰ لئہ صليب،
هر هلاڪو هيج مان، پاڻ بڻيو آهه شاهه
ڪو بڻيو غوري اچي، ڪنهن سڏايو غزنوي،
ڪنهن جلالِ اڪبري، جي ورتي آهه راهه
ڪو ٿيو نادر اچي، ڪنهن سڏايو ٿي مدد،
هاءِ گهوڙا جي اسان ۽ تہ ڀرندي آهه باهه
ڪنهن فرنگي ويس ۾، ملڪ کي ماڻو ڪيو،
ڪنهن مقاصد جو ڏنو، آهه يارو اشتباهه
ڪنهن هن ملڪ کي، هو ڪيو يونٽ قبول،
پر چڙهي ڦاهي ويو، نام جو هو سربراهه
ڪنهن نوابي هٿ ڪئي، ڪو ٿيو جاگيردار،
ڪنهن کي سٽيي تي ملي، ڪنهن کي پاروٿو ڳراهه
هوش هوشوءَ کي هيو، مڙس ٿي بيهي رهيو،
ڪاغذي شينهن جي ٿي، ليڪ ويئي واهه واهه
کي بڻيا تاريخ ۾، بوهه جو ٿيا کي مثال،
پنهنجو پنهنجو فڪر ۾، پنهنجو پنهنجو آهه چاهه
زندگي "صائب" ائين، ڏاڍِ ڏاهپ جي رهي،
کي شهادت کي رسيا، کي بڻيا ها بادشاهه

ڄ.ع.مُنگهاڻي

غزل

تمام وقت گذاري ٿي بي سبب موڪي،
رهي ٿي شهر تمنا ۾ بي سبب موڪي.

زبان سلب اٿس مند ملڻ واريءَ ۾،
مگر صدا ٿي ڏي صدين کي زير لب موڪي.

رهي ٿو زعم سدائين سڀن کي هستيءَ جو،
لڪائي ٿي وري پنهنجو حسب نسب موڪي.

بغير ڪوڙ جي دلين ۾ ڀي رهي نہ سگهي،
عجيب آهي عجيبن ڪان ڀي عجب موڪي.

عتاب ڪيڏا سهيو ٿي وجي محبت ۾،
ڪٿي بہ ڪين پرينءَ سان ٿي بي ادب موڪي.

رسي پياڪ ويا ٿيا اجاڙ مئخانا،
ڏسي سگهي نہ اجا تائين ڪو سبب موڪي.

اجا تہ ڪلهہ ٿا آهن صدين جا اوجاڳا،
اُجهڻ ڏني نہ متارن جي آهي شب موڪي.

سپيني چاڳ چڙهي ٿياس تي ويا هڪدم،
وڏيڪ هاڻ قبوليندي ڇا غضب موڪي.

وساري واڻ ڇڏي مئڪدي جي مئنوشن،
هلائي ڪينئن اڳوڻو وري ڪصب موڪي.

سَنڌي ٿي سَنڌ بَنيءَ ۾ اُلاري مُٺو وانگيان،
ڏکيو گذاري مُنگهاڻي ٿي ڀيو جنب موڪي.

وائي

ڇو روح پيا سُڏڪَن،
سَڀُ تشنہ ٿُن،
سوچين تہ سنو آهي.

ٽڙيي ٿي چانڊوڪي،
درماندي آهي پَون،
سوچين تہ سنو آهي.

سَڀُ خالي ماڻرا،
ٽڙڪاٽ ڪري ٿو بدن،
سوچين تہ سنو آهي.

سجڻن ۾ آهن ڇو؟
سڀ گل سڄو ٿي چمن،
سوچين تہ سنو آهي.

زنجيرون زنجيرون،
جڪڙيو پيو آهي وطن،
سوچين تہ سنو آهي.

در در تي معنيٰ خيز،
ڪڙڪا ٿو ڪري ڇو وَڇن،
سوچين تہ سنو آهي.

لڪندي لڪندي ساٿڻ،
هٿ ڇا لئہ ٿا لرزن،
سوچين تہ سنو آهي.

ڪجهہ ٿي تہ منگهاڻي پيو،
هي ڪوٽ پيا اڏجن،
سوچين تہ سنو آهي.

هدايت بلوچ

غزل

نينهن جا ناتا پراڻا ٿي ويا،
سڀ اهي ڪاتا، پراڻا ٿي ويا.
موهه مان منهنجي اڱڻ تي تو ڪڏهن،
پير ها پاتا، پراڻا ٿي ويا.
پيار منهنجي ڳڻن تي تو پرين،
هٿ هنا لاتا، پراڻا ٿي ويا.
ٻارڙن جيئن لاڏ مان تنهنجا اهي،
ٻول سي ٻاتا، پراڻا ٿي ويا.
ساڙ مان جيڪي رقيبن ها ڏنا،
سڀ سي پاراتا، پراڻا ٿي ويا.
مينهن جي موسم، سمنڊ تي، تون ۽ مان،
گيت ها ڳاتا، پراڻا ٿي ويا.
ڄاڻ جا ڳفتا، هدايت جي ڪيا،
ڪنهن نه سي ڄاتا، پراڻا ٿي ويا.

غزل

اڄ نه تون پرچاءِ، اڄ ڪجهه روئڻو،
اڄ نه تون سرچاءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.
منهنجي منهن مان ڏک ڏسي سگهندين نه تون،
جيءُ ۾ جهاتي پاءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.
مون کي روئيندو ڏسي تون غم نه ڪر،
تون نه يرا گهبراءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.
دل دلاسن سان نه ٿي ڌتري صفا،
اڄ نه تون سمجهاءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.
دل ۾ دردن جا وري ديرا لڳا،
دل ۾ ناهي جاءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.
مرڪندڙ چهرن جي آ توکي تلاش،
وڃ ڪٿي واجهاءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.
تون ڪلائڻ جي نه ڪر ڪوشش پرين،
ٻيو ڪوئي ڦلساءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.
سنڌ جا سودا ٿين، مان چپ رهان،
بس هدايت هاءِ، اڄ ڪجهه روئڻو.

غزل

پنا ڏاڏا رُليل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو،
گهٽا واقعا ڀُليل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

اسان جي چاهه جي چرچن سندو چوٻول ڏاڍو آ،
گهٽيون ڳالهيون هُليل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

هو جاڳن ها نه گيتن جي گهٽي گونجار ٻتجي ها،
مگر ساٿي سُمهيل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

اسان کي ڪجهه نه حاصل ٿيو، تڏهن ماٺهو چون ٿا پيا،
اهي رولو رُليل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

اسان جون سڀ مڏيون محبوب ميڙي ويا، اسان خالي،
سپني عاشق ڦُريل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

جواني جون اُهي موجون اُهي مستيون هينئر ڪٿي؟
هينئر جيڙا جهُريل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

پلئو ۾ پيار پي ڪونهي، نه ڪي ڪيسي ۾ ڏوڪڙ آ،
سپئي ڪاتا ڪُٺل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

”هدايت“ مٽ ڪر هاڻي، شڪايت مان ڀه ڇا حاصل؟
هتي منصف مُئل آهن، اسان کان ڪجهه نه ٿي سگهندو.

ذوالفقار سيال

غزل

نيڻ تي وڻي جا آهي، جڻ پري آ ڇوڪري،
سونهن کي پئي ٿي سنواري، هيءَ ڇري آ ڇوڪري.
هوءَ تہ هيرن کاڻ آهي، چاهہ جي چانداڻ آهي،
مُڪ گلڙن جي وزن واري وري آ ڇوڪري.
ايتري نازڪ آ جو، دل ۾ سمائي آ وئي،
پيار سان پاڪر ۾ مون جيڪا پري آ ڇوڪري.
منهنجي سامهون جي ٿي ويهي، مان ٿو پُلجي سڀ وڃان،
آ سڄي دنيا حسين، هڪ دل گهري آ ڇوڪري.
ڏينهن جو مُنهن ۾ وجهي گُهنج، کيچلي، چنچل گهٽي،
رات جي سياري جي واريءَ جيان نري آ ڇوڪري.
هوءَ تہ خود آ روشني ۽ آ سُهائيءَ جو مثال،
اهڙي ڪوجهي دور ۾ بہ، چندڙ ذري آ ڇوڪري.
ايڏي آ ڪوڙاڻ لهجن ۾، زهر هرڪو لڳي،
پوءِ بہ هڪڙي ئي تہ مصريءَ جي ڳڙي آ ڇوڪري.
ذلف هن جي ئي ڪلڻ سان، سونهن دنيا کي ملي،
هونئن تہ خوشبو ۽ هڳاءُن ۾ تري آ ڇوڪري.

غزل

نانءَ تنهنجي ٿو ڪريان، مان هڪ ڇُمي،
تنهنجي پاڪر ۾ پريان، مان هڪ ڇُمي.
ساري دنيا جي محبت کان اُتم،
ٻار کي جيڪي ڏيان، مان هڪ ڇُمي.
تو ۾ ڌرتيءَ جو سڄو ميناج آ،
ڪنهن سان ڪنهن سان پيئيا، مان هڪ ڇُمي.
دشمنو، خنجر ۽ نيزا پل هٽو،
پيار مان بس ٿو ڏيان، مان هڪ ڇُمي.
تون تہ ساهن جي بہ ويجهو ٿي رهين،
پر وڻان توکان پَريان- مان هڪ ڇُمي.
ذلف هي نفرت پري دنيا ڏسو،
سڀ کڻو- توکان وڻان- مان هڪ ڇُمي.

غزل

ان ۾ ڪوئي هير نہ ڦير،
سهڻن جي سربخت جو خير.
ايڏو توسان پاڪر پايان،
جيڏو ڪنهن کي نہ پاتي ڪير.
ماڻهو جو ڪوئي مٽ نہ آهي،
آءٌ ڇمان ٿو جنهن جا پير.
تنهنجن لفظن ۾ بدبوءِ آ،
رکون پاڻ نہ مَنَ ۾ مير.
لوڪ چو نفرت ذلف ڪري ٿو،
جي چمڪايان سج جي ڇير.

گيت

يا تہ سڏي گڏجي،
يا تہ گڏي سڏجي.
هي وقت اهوئي آ.
ڪٽي ڪٽي کي ميڙي،
ڪڻجي ان کي ڇيڙي،
هي وقت اهوئي آ.
سچ کان ڪجي پرهيز،
ڪوڙ جي وجهي هير،
هي وقت اهوئي آ.
ڪونہ رهيو آ پيار،
هر جاءِ آ واپار،
هي وقت اهوئي آ.
ٻئي کي ڏئي ڏڪو،
پاڻ کي ڪجي پڪو،
هي وقت اهوئي آ.

محبوب ٻِٽِي

غزل

رُلان پيو نگر نگر، نہ مون کي ڪو سِڪون مليو،
شهر شهر ۽ گهر بہ گهر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

نہ مُنهنجي وات ڪو ڏِسي، نہ منهنجي تات ڪو ڪري،
نہ ڪوبہ منهنجو مُنتظر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

نہ ڪنهن جي ياد ۾ رهان، نہ ڪنهن جي دل ۾ گهر ڪيم،
اکهي نہ ڪوبہ چشم تر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

گهڙي گهڙي لڳي ٿو مون کي آهي ڪنهن جي جستجُو،
مان بيقرار عمر ڀر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

نہ غمگسار ڪو رهيو، نہ چاره ساز ئي مِليو،
دوا نہ ٿي ڪا ڪارگر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

چراغ ويو وِسامجي، ڪٽو نہ رات جو پهر،
نہ شب ڪٽي نہ ٿيو سحر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

هي جهنگلن جو سلسلو ۽ دشت بي امان ۾،
مليو نہ مون کي ڪو بشر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

مان گُم شده زمين تي نہ مون کي ڪِٿ بہ ڳولجو،
مان خود کان آهيان بيخبر، نہ مون کي ڪو سڪون مليو.

◙

غزل

تنهنجو هر ظلم سهڻ، منهنجي تہ عادت آهي،
خوش رهي زهر پيڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

تو تہ سمجهو تہ مان هر حال تي راضي آهيان،
غم دوران تي کِلڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

فرقتِ يار جو غم، مون کي نهوڙي نہ سگهيو،
ها، اڪيلوئي رهڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

شوق ناهي جو رهان آءٌ گلستانن ۾،
خار رازن ۾ جيئڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

توکي هن گام سهارو ٿو کپي ٻئي ڪنهن جو،
پنهنجي همت سان هلڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

نور ٻنجي مان انڌيرن ۾ منور آهيان،
شمع ٿي پاڻ جلڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

خار ٿي دل ۾ چڀڻ تنهنجون ادائون آهن،
گل ۾ خوشبوء ٿي لڪڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

رات کي صبح لِکڻ سان نہ انڌيرو لڪندو،
زهر کي زهر چوڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

توکي گلپوش فضائن ۾ سڪون ڪونہ مليو،
دار تي نند ڪرڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

دوستن منهنجي ڪليجي کي جلايو اهڙو،
پنهنجي پاڇي کان ڊڄڻ، منهنجي تہ عادت آهي.

◙

آزاد قاضي

غزل

اڄو يار سنڌڙيءَ سان نالو نڀايون،
ڪري فرض پورو، سڀن کي ٻڌايون.
سڀن کي سڏي ۽ سڀن کي گڏي،
ٿي آواز هڪڙو، وري وک وڌايون.
هي ذاتيون ۽ پاڙا سڃاڻپ جا آهن،
سڀئي سنڌ واسي سنڌي ٿا سڏايون.
موهن جو دڙو آ، اسان جي قدامت،
فخر مان انهيءَ کي اسان ٿا پڌايون.
نفرت حقارت، جا جهڳڙا ڇڏي هي،
اڄو يار گڏجون، سڀن کي گڏايون.
هُو ڪمزور ڪاهل ۽ هيٺو چون ٿا،
ڪيون يار ثابت، ائين پاڻ ناهيون.
وڏي جهد، جاکوڙ، ڪوشش ڪري،
انهن کي ٻڌايون، اسان يار آهيون.
سڏي ساٿ سارو، هٿ هٿ ۾ ڏيئي،
اڄو ڪوٽ قهريءَ تي گڏجي ٿا ڪاهيون.
امڙ سنڌ آهي، انهيءَ سان ڪو ليڪو،
ڪري فرض پورو، اڄو قرض لاهيون.
ڪري ڏاڍ جيڪو انهيءَ کان نه ڊڄبو،
انهيءَ ساڻ سينو سدائين ٿا ساهيون.

غزل

حق جي صدا کي گهَر گهَر پهچائي وڃون،
همٿ ڪريو، گڏ ٿيو، هڪ وک وڌائي وڃون.

اتفاق آهي طاقت، اتحاد ۾ قوت آ،
اتفاق سان چمن ۾ رونق لڳائي وڃون.

ڪمزور پاڻ ناهيون، همٿ رڳو کپي ٿي،
همٿ ڪريو ته پنهنجا ڪي نقش ڄمائي وڃون.

ڪيڏا ڏسو ته آمر، ظالم هتان هليا ويا،
پر پاڻ پوءِ به آهيون سڀ کي ٻڌائي وڃون.

هر روز هت اسان کي ظالم لُٽن ڦُرن ٿا،
اڄ پاڻ جو نه گڏجي تن کي مٽائي وڃون.

يوسف سنڌي

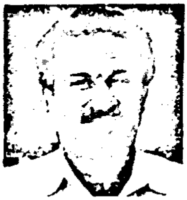

چونڊ پرڏيهي شاعريءَ جا ترجما

شاعر: فاضل حسنودا گلارڪا (ترڪي)

(1)

پکي
آوازن جا ڏينهن جي پڇاڻيءَ تائين
محبت ۾ ترجما ڪن ٿا.

(2)

او شخص
جنهن سان اسين محبت ٿا ڪريون
پاڇو آهي
اسان جي ڇهري جو
مستقبل ۾!

(3)

اسان جون اکيون
اُن پڇاڙڪي رات جو
فقط هڪ پيرو جاڳڻ ٿيون
اسان جي مرڻ کان ٿورو اڳ!

(4)

جيستائين لفظ موجود آهن
موت ڪنهن کي بہ فنا نٿو ڪري سگهي
اسان جا هٿ
لفظن جي هٿن ۾ جيئرا آهن
اسان جا پير
لفظن جي پيرن ۾ جيئرا آهن

(5)

منهنجي محبت
هڪ پراڻو سفر
هڪ هزار سال اڳيان نڪري ويو آهي
ڪنهن بہ منزل تي پهچڻ کان سواءِ

شاعر: اوزويمير آصف (ترڪي)

•

مون کي
ڪنهن اهڙي ڪوڙ جو يقين ڏياريو
جنهن جي سچائي
منهنجي سڄي عمر قائم رهي.

•

شاعر: ڪارلوس ني جار (برازيل)

•

رت جي اُلٽي
منهنجي جدوجهد
روڪي نٿي سگهي.

شاعر: ڪسم اگرج (هندستان)

(1)

مون کي چا گهرجي
سمجهہ ۾ نٿو اچي
ڪٿي آهي "هو"
ڪٿي ملي ٿي نٿو
"ڪٿي" ۽ "چا" جي ان گهري اونداهيءَ ۾
جيڪو آهي
اهو بہ نظر نٿو اچي.

(2)

مڊل ڪلاس جا
هزارين مسئلا هوندا آهن
پر /
هڪ پيانڪ ڏکيائي آهي
وڏي دٻ ۾ رهندا آهن
هڪئي سوال کين پريشان ڪندو آهي
تہ چانهہ ڪوپ ۾ پيئڻ گهرجي
يا ساسر ۾!

(3)

جيئڻ جي بددعا سان گڏ
موت جي هڪ دعا بہ آهي
هن اونداهي رستي تي
روشن هڪ چتا بہ آهي.

مرزا ڪاظم رضا بيگ

غزل

اچي هو منهنجو اڄ مهمان ٿيندو،
يقيناً مشڪل اڄ آسان ٿيندو.
ڪو منهنجي درد جو درمان ٿيندو،
ٿئي هو مهربان، امڪان ٿيندو.
هلي ويندس مهِ ڪامل جي گهر ۾،
سڄڻ جو شان عاليشان ٿيندو.
رخ محبوب کي ڏسندس پيو جو،
ترو تازه سندم ايمان ٿيندو.
سندم دل جو ٿيو سو قصهٔ غم،
عجب افسانو جو عنوان ٿيندو.
غمِ جانان سان آهي آهِ سوزان،
محبت جو اهو سامان ٿيندو.
ملائيندو نگاهن سان نگاهون،
اگر احساس حفظِ جان ٿيندو.
نہ ڪيو پل جي لئہ مرگِ محبت،
ولي ڪو زيست جو سامان ٿيندو.
سدا شمس و قمر شام و سحر پڻ،
رخِ محبوب تان قربان ٿيندو.
ڏسي زاهد جي هٺ ساغر تہ ڪافر،
مسلمان پي مگر الآن ٿيندو.
اکين ۾ اشڪ لب تي سرد آهون،
ڏسي هئين مون کي شادان ٿيندو.
چيم زلفِ دوتا دلبر جا ڏسندي،
شبِ ظلمت سندو سامان ٿيندو.
رهي ٿو پروسو مولا تي منهنجو،
جو مشڪل پوندو سو آسان ٿيندو.
ٿي شادان آهي دل اڄ منهنجي ڪاظم،
جو گهر منهنجي سڄڻ مهمان ٿيندو.

قطعا

محبوب بہ مرغوب بہ پيارو مهراڻ
ٿيو سنڌ جي واسين جو سهارو مهراڻ
جنهن سنڌ سڄي کي ڪيو آهي روشن
ڪاظم اهو روشن ٿيو تارو مهراڻ.
تاريڪ ادب لاءِ اُجالو مهراڻ
دنيا ۾ انوکو ۽ نرالو مهراڻ
ٿيو ڪاڻ هي مضمونن ۽ شعرن جي
ٿيو ساقيءَ مهوش جو پيالو مهراڻ.
هرڪو پڙهي دل ساڻ ٿو هر هر مهراڻ
ٿيو سڀني رسالن کان فزون تر مهراڻ
ڪاظم جي دعا آهي اها شلمر و يگاهہ
هر شهر جي هر گهر ۾ ڪري گهر مهراڻ.
خدمت کان نہ پنهنجي آهي قاصر مهراڻ
۽ آهي ٿيو فرحتِ خاطر مهراڻ
ٻيا ڪيترائي سنڌي رسالا آهن
پر آهي سڀن کان ٿيو بهتر مهراڻ.
جنهن کي بہ ڏسو دل سان نثار مهراڻ
خوش رنگ خوش آهنگ بهار مهراڻ
منشور بہ منظوم بہ پڻ بلتحقيق
بس خوب ٿيا نقش و نگار مهراڻ.
سڀني جي لئي آهي پيلمي مهراڻ
پر ڪجهہ بہ رکي ڪاڻ تو خلمي مهراڻ
هي علم و ادب جوئي خزانو ڪاظم
ٿيو قوم سڄي لاءِ سلامي مهراڻ.
انوار خداداد جو سامان مهراڻ
پوشيده نہ آ بلڪ نمايان مهراڻ
ڏينهن جو آ تجلي اگر غيرتِ مهر
پڻ رات جو رشڪِ مه تابان مهراڻ.
ممڪن نہ ٿي ڪاظم تہ ثنائي مهراڻ
جو سنڌ سڄي آهي فدائي مهراڻ
ڏيکاريا اديبن جو ڪمالِ تنظير
مهراڻ ٿيو خود محو لقائي مهراڻ.

امر کُهاوڙ

غزل

هر طرف هُونءَ رات جو ڪيڏو هراس هو!
نڪتو سفر تي چنڊ، تہ رستا ٻرِي پيا.
جنهن پل حواس قوم جا ڏُنڌلائجي ويا،
تنهن پل ڳوِي جي ڏات جا ڏيئا ٻري پيا.
ڦُوٽُو ٻہ ٽي ڪٽي جو مون تنهنجا ٽنگي ڇڏيا،
قبرن جِيان هُيا جي، سي ڪمرا ٻري پيا.
تنهنجي گهٽيءَ ۾ مون مٿان ڪيڏا نہ وار ٿيا،
هُتا ڪيئي منهنجي خُون جا قطرا ٻري پيا.
تنهنجي هٿن، ڳلن ۽ لبن جو ذڪر ڪيم،
سڀ ڊائري جي ورق تي دوها ٻري پيا.
هِي ڪيفيت وصل جي گهڙيءَ ۾ رهي امر!
لُونءَ لوُنءُ ۾ جڻ تہ سج جا ڪِرڻا ٻري پيا!

غزل

هُو ڪڏهن زندگي جِيان آهي،
۽ ڪڏهن خودڪشي جِيان آهي.
ڏار ان ڪان رهي ڪٿي سگهبو!
سنڌ جِي هو مِٽي جِيان آهي.
پاڻ ڪان پاڻ ئي اجاتل هُون،
زندگي اجنبي جِيان آهي.
هانءُ سَڙندو ٺري بہ ٺرندو ڪيئن،
رات پي ڏرتِي جِيان آهي.
رات اُوندهہ بہ ٿي تہ ڇا ٿيندو!
ياد تنهنجي ٻَتّي جِيان آهي.
ٿو ڪيان چاهہ جو سفر اُس ۾،
آس سر تي ڇٽي جيان آهي.
ساٿ پنهنجو "امر" ٺٽي مشڪل،
ڪِير ۾ ڪنڌ ٻِتي جِيان آهي!

⊡

مفتون ڪورائي

غزل

حُسن رنگين شاعري آهي،
يا گُلابن جِي نرسري آهي!
لُڙڪ تنهنجا هزار رنگن جا،
مسڪراهٽ بہ مَرڪرِي آهي!
چنڊ پائي پيو لِڪي لِيئا،
ڪنهنجي توڪانسواءِ سرِي آهي!
توڪٽيو، هاريو سدا مُون آ،
پو بہ احساس برتري آهي!
سُور سؤ تي ڇڪي رکيو ڪاٽو،
شوق مانجهي نہ مستري آهي!
روز جلسا جلوس جذبن جا،
عشق اُڏمن جِي فئڪٽري آهي!
درد سگريٽ پيو ڇڪي مُٺ تي،
توڪان پُڳي نہ دلبري آهي!
آءٌ "مفتون" ماٺيپو موڪيون،
لوڙ ڏرتيءَ ڪي دلبريءَ آهي.

غزل

بي رُخي جي هِي باهہ ساڙي ٿي،
اڄ تہ تنهنجي نگاهہ ساڙي ٿي.
ماٺ ڪريان تہ ٿو ٿِيان مُشرڪ،
آهہ پَريان تہ آهہ ساڙي ٿي.
داد برباد دل گهُري ڪهڙو!
هر ٺلهي واهہ واهہ ساڙي ٿي.
ياد دونهين جِئان ڌُکي دل ۾،
مِڪ هڏن جِي ۽ ماهہ ساڙي ٿي.
پير ٺرندا هئا ڪڏهن جنهن تي،
ڇو اُها هاڻ راهہ ساڙي ٿي.
دوست اُتساهہ ٿا ٿين ليڪن،
اڄ تہ سنگت بہ ساهہ ساڙي ٿي.
ڪاهہ "مفتون" دل تي دردن جِي،
هر وسيلو ۽ واهہ ساڙي ٿي.

⊡

دوست سومرو

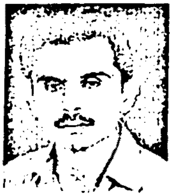

بيت

هڪ رسالو شاهه جو، ۽ تو پيشاني،
منهنجي حيراني، پڙهندي پوري نه ٿئي.

*****

ڌرتي ۽ سرتي منجهان، ڪا جي چونديان هڪ،
چوان سرتي! سڪ، ڌرتي رکان ڏيان.

*****

جڪرا ڪٽندا جُوءِ لئه، جوڪو مٽي جان،
مِٽي سندو مان، مٽي ٿيندو موت سان.

*****

آزادي جي پيچرن تي جي ڪرين پنڌ،
تان مان ڪٽي ڪنڌ، سونهان سرتين وچ ۾.

*****

سونهن جي سنسار سان منهنجو پيار، پريت،
هي جي منهنجا گيت ڪنول جڻ "ڪراڙ" ۾.

*****

اڃا پيي پاڳن مٽي پاڙين ٿو پاڙي،
مقدر ڪا ماڙي، ڪنهن لئه ناهي ڪينڪي.

*****

هڙتالن، ڌرڻن منجهان، ڪنهن ڪي مليو ڪي نه،
جانور جيان جي نه، ٿورو اڳتي سوچ ڪي.

*****

"سورهيه!" تنهنجي سنت تي هلن پيا سڄاڻ،
متان سمجهين تون مُئين، ڪانئرن جي ڪاڻ،
لهو جي لالاڻ، رڱي تنهنجي راهه ڪي.

*****

جي تون سمجهين پاڻ ڪي "هادي" سندو حُر،
هيڻن جي حقن ڪري، پونءِ مٽي پُر،
چاري انهي چُر، جو "سورهيه*" ورتو سنڌ لئه
مون سان پنهنجي پيار جي، ڪجان پوءِ پچار،
پهرين منهنجي ديس جو هڪ اڌ ويري مار،
توکي سڀ چمار، لکي ڏينديس لاڏ سان.

وائي

ماڻهن هاريا ڏيئڙا،
پاڻ ته هاريا نيڻ،
آيا ڏياري ڏينهڙا.
پور پگهارن ٿا ائين،
جيئن پگهري ميڻ،
آيا ڏياري ڏينهڙا.
ساهه ۾ سُور سمائيو،
چاهه چورايو چئن،
آيا ڏياري ڏينهڙا.
دردن دوڙ دڪائيو،
اڃا تون آئين نه،
آيا ڏياري ڏينهڙا.
دوست جي ٻُڌ دادلا!
سائين سانگي سڻ،
آيا ڏياري ڏينهڙا.

هائيڪا

ڪيڏي سرنهن سونهن،
پيلا گل ۽ ٻلڙا،
ڪن ٿا روح ورونهن.

ڪيڏو وڻندو آن،
جڏهن سنڌو ديش جو،
نعرو هڻندو آن.

ٽيڙو

ڪلهي قوم ٻڌاءِ،
جيڪا آجي ٿي هجي،
وڙهڻ ڪانسواءِ.

* سورهيه بادشاهه: پير پاڳارو، صبغت الله شاهه ثاني

پريم پتافي

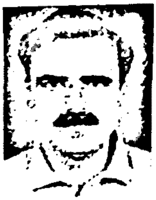

نظم

لتاڙجي پئي زندگي،
ڪڏهن ته ڪنهن جي چاهه ۾،
ڪڏهن ته ڪنهن ويساهه ۾،
ڪڏهن ته ڪنهن نياهه ۾،
قدم قدم تي راهه ۾.
چيٿاڙجي پئي زندگي،
لتاڙجي پئي زندگي.

ڪٿي بکئي جي پيٽ ۾،
ڪٿي ته ڪنهن علاج ۾،
ڪٿي مهانگي ريٽ ۾،
ڪٿي رڳو وياج ۾،
بُري انهي سماج ۾،
اُڳاڙجي پئي زندگي،
لتاڙجي پئي زندگي.

ڪٿي پئي ٿي ڳڻجي،
ڪٿي اکين سمائجي،
ڪٿي پئي نچائجي،
طرح طرح جي روپ ۾،
اگهاڙجي پئي زندگي،
لتاڙجي پئي زندگي.

ڪڏهن ته تخت تاج تي،
ڪڏهن ته آهه دار تي،
ڪڏهن ته ڪربلا جي پڙ،
ڪڏهن ته ڪنهن جي پيار تي،
خوشي خوشي نپائجي،
۽ پاڙجي پئي زندگي،
لتاڙجي پئي زندگي.
لتاڙجي پئي زندگي.

غزل

هر شخص فنا آهي،
پر فن ڪي بقا آهي.

ايمانُ بچايون شل!
ٿيو شخص خدا آهي.

بي فيض رهيا ناهيون،
جيجل جي دعا آهي.

مٽيءَ مان ٿيل پيدا،
فطرت جو لقا آهي.

اڄ سوڳ ۾ ٻيهر ڏس،
”زينب“ جي ردا آهي.

ڪَرتُوت هي ماڻهو جا،
ابليس خفا آهي.

ڇڪجي ٿا وڃن ماڻهو،
جنهن طرف هوا آهي.

آدم جي حصي ۾ پي،
هڪڙي ئي خطا آهي.

'ڪوثر' هالائي

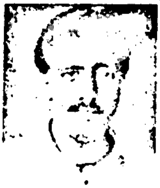

شهيد محترمه بينظير ڀٽو کي ڀيٽا

(نظم)

پوڻيان لڳل،
دُشمنن جو دوڙ هو.
تنهنجو قتل،
دُشمنن جو دوڙ هو.
هينءَ ڪئي ڪو،
باغ آ ويران ٿيو،
مُور نه ڪو گُل،
دُشمنن جو دوڙ هو.
رت وهائي،
پنڊي توکي چا مليو،
شامَ جو پلُ،
دُشمنن جو دوڙ هو.
جيئري ۽ جاڳندي،
سنڌ چا ٿيئي،
سک قتلُ،
دُشمنن جو دوڙ هو.
روان دوان هئي،
زندگي ماحول ۾،
بي جا دَخلُ،
دُشمنن جو دوڙ هو.

◙

"جانب" جوان سومرو

غزل

هردم ذڪر آ ذاتي تن ۾ تمام تنهنجو،
مدهوش ٿو ڪري پيو پيارا پيام تنهنجو.
ٿيو آ نه ڪوئي ٿيندو محبوب تنهنجي مَٽ ڪو،
افضل عظيم آهي منڙا مقام تنهنجو.
پل پل رهيو نه پيارا واندو وجود منهنجو،
آهي روان رڳن ۾ ڪامل ڪلام تنهنجو.
هن دل تي ناهي ڪنهن جي دعويٰ دخل ذرو ڀي،
دل ٿي ڪري سدائين سجدو سلام تنهنجو.
ناهيان ڪهين ٻئي جو آهيان غلام اُن جو،
جيڪو سدائي سهڻا گولو غلام تنهنجو.
روزِ ازل کان آهي سيني سڄڻ سمايل،
وسريو نه مُور مون کان نرمل آ نام تنهنجو.
ڏاڍي خوشي آ دل کي بيحد پرين ٻهاري،
جلوي سنڌو جو جاري "جانب" آ جام تنهنجو.

ڪافي

عشق جي آويءَ پَچا هُو، قولين مور نه ڪچا هُو.
پلڻ وچلئي پلڻ ۾ ڳولن، هُو هُو جي هُو ٻولي ٻولن.
سخن پنهنجي سان سچا هُو، الف سواءِ نه اکر پڙهيا.
سِرَ سينگاري سوليءَ چڙهيا، رمزي رنگ ۾ رچا هُو.
ديسئون آيا ديس وسلئي، سلرو پنهنجو سلڪ سهلئي.
محبت جي مَچ مَچا هُو، عشق عبادت حرف حقيقت.
صادق سمجهي صاف شريعت، نينهن جي نيزي نچا هُو.
قلبو جن ۾ ڪِيرُ ڪيڙو، هِتِ هُتِ تن جو ڪجهه نه ويڙو.
هردم هار کان بچا هُو، "جانب" جيءَ جلائي جاٿن.
نلو توڙ نيلئي جاٿن، اهڙا عاشق اچا هُو.
قولين مور نه ڪچا هُو، عشق جي آويءَ پچا هُو.

◙

امتياز عادل سومرو

الميہ لوڪ گيت

اُديون ڏسيو ڪنڌ ڪٽي ڪيئن گهمان!
پيٺ ڪهڙا ٽهڪ ڏيان ڪيئن کِلان!
اُدي مون تي ڏهاڙي
اُڀي آهي ڪهاڙي
جهلي آ پيءُ ڪياڙي
کُهي ٿو ڀاءُ پاڙي
ڪاري ٿي ٿي کُسان!
اُديون ڏسيو ڪنڌ ڪٽي ڪيئن گُمان!
سؤٽن سان جي ڳالهايان ٿي
ملسلن سان جي مرڪان ٿي
تہ ٽٽن آفتون ٽيون
۽ اٿن غيرتون ٽيون
وڌن نفرتون ٽيون
۽ کُسن چاهتون ٽيون
ڏوهہ ڏسيندين، امان!
اُديون ڏسيو ڪنڌ ڪٽي ڪيئن گُمان!
شهرن ۾ نيلام ڪيو ويو
ڳوٺن ۾ بدنام ڪيو ويو
مان ڪهڙا ڳيچ ڳايان
مان ڪهڙا ويس پايان
مان ڪهڙو پاڻ ناهيان
مان خوشيون ڪيئن ملهايان
روز جيئان ٿي مران!
اُديون ڏسيو ڪنڌ ڪٽي ڪيئن گُمان!
عادل منهنجون ڪهڙيون عيدون
دردن ۾ دل دک ۾ ديدون
لو منهنجي پيٺ پياري
آهيان ڏاڏي ڏڪاري
ٻڌان ٿي جُوءِ ساري
سڏي مون کي ٿي ڪاري
زهر ڏرو پي ڇڏيان!
اُديون ڏسيو ڪنڌ ڪٽي ڪيئن گُمان!

اسان جو حال آ هيٺو قلندر رهنمائي ڪر!!

ڪپن منهنجي عقيدت کي قلندر! قرب جون نظرون
نہ ٿي کي نينهن منهنجي جون نيون آهن تقاضائون
نہ کي پرديس يا پئسو نہ کي شهرت گهري آ مون
سلامت منهنجي غربت منهنجي غيرت فرش تي رک تون
کٽي ٿو مان چوان تون عرش تي منهنجي رسائي ڪر!
اسان جو حال آ هيٺو قلندر رهنمائي ڪر!
هٿن جي ڏوڙ ڌرتيءَ تي ڇنڊيون ٿا تہ ٻہ تون ڇرڪين ٿو
رکين ٿو ڪنڌ تي ڪاتي کڄئون ٿا تہ ٻہ تون ڪرڪين ٿو
اسان جي لڙڪ ٿا هاريون تہ لڙڪن تي ٻہ مرڪين ٿو
اسان جي تون ڦٽن تي روز ويهي لوڻ ٻرڪين ٿو
اسان کي ڌوڙ جا دادا! نہ تون ايڏو تواڻي ڪر!
اسان جو حال آ هيٺو قلندر رهنمائي ڪر!
چوان ٿو ڪنهن طرح سان قهر جو بس ڪنڌ ڪنجي پئي
ستمر جو هر شجر پل ڪن ۾ جيئن پن پن ٿي پڃي پئي
ٿو جي بيوسن ۽ بيڪسين جو بار گهنجي پئي
رڳو من زهر جهڙين موسمن جو رنگ منجي پئي
ٻڳو ٽوڙهو ڪٽي ٿو مان چوان مصري منائي ڪر!
اسان جو حال آ هيٺو قلندر رهنمائي ڪر!
قلندر! لاڏصديءَ جيڏو مون کي سوداءُ ٿي پيو آ
اکين سان ٿو ڏسان ڏاڌ ڏکيو پرچاءُ ٿي پيو آ
قلندر! ڇا ڪيان منهنجو وڏو جو ڀاءُ ٿي پيو آ
انهيءَ جو اڻ پاٺيءَ تي مون سان ٽڪراءُ ٿي پيو آ
ڳلو پڪڙي ٿو چئي دانهون نہ رستن تي اجائي ڪر!
اسان جو حال آ هيٺو قلندر رهنمائي ڪر!
اسين هن ٻلٽ جي ٻهروپ ڪان ننگجي ويا آهيون
اسين تاريڪ راهن ۾ وري ڦرجي ويا آهيون
انتيرن جي اسين احساس ۾ ڏڪجي ويا آهيون
الا! عادل صفا اونداهہ مان اڙجي ويا آهيون
قلندر! ٻلٽ جو گهر گهاٽ ٻاري روشنائي ڪر!
اسان جو حال آ هيٺو قلندر رهنمائي ڪر!

ارباب علي "عادل" چوهاڻ

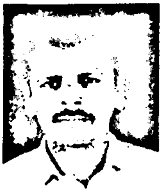

گيت

قرب هر ڪنهن کي ملي،
هر جڳهه ٿئي بلي بلي،
دل هندورو ٿي پوي
چوطرف مهڪار ٿئي،
پيار ئي بس پيار ٿئي،
ڏڻ سڳورو ٿي پوي
چاهه پڻ ملندو رهي،
جڳ جهان ڏسندو رهي،
سڪ اجورو ٿي پوي
گلبدن همدم هجي،
همقدم هردم هجي،
نينهن پورو ٿي پوي
خواب ۾ يا جاڳ ۾،
پر ملي هر ماڳ ۾،
سچ نسورو ٿي پوي
قرب جي رم جهم هجي،
سونهن جي چم چم هجي،
دل دنبورو ٿي پوي
رُت ملهاري ۾ ملون،
خوب خوش ٿي پيا کلون،
ڏينهن سلورو ٿي پوي
محبتي من ڪان سوا،
عشق ۾ "عادل" صفا،
پڪ اتورو ٿي پوي

غزل

لب مهراڻ تي ڏس جيءَ جيارا منتظر آهن،
محبت ۾ سنڌوءَ جا پڻ ڪنارا منتظر آهن.
ڏسڻ جي آس ۾ سارا، گذارن ڏينهن ٿا پيارا،
پرين تنهنجي اهي دل جا، ڏلارا منتظر آهن.
پتنگ وانگر پچن ٿا سپ، نہ پنتي تر هٽن ٿا سپ،
ڏسو اڄ باغ چاهت ۾، پيارا منتظر آهن.
ڪيو سچ قرب اڄ ڪامل، ملي جيئن پيار ۾ ساحل،
سدائين تنهنجي لئہ پورل، پلارا منتظر آهن.
اچو هڪوار در دلبر، پرين قسمت ٿئي بهتر،
وجھڻ لئہ نينهن جا نرمل، نغارا منتظر آهن.
اچڻ جي مهرباني ٿئي، نہ ڪا دير جاني ٿئي،
هي رستا روڊ، گهٽيون، گس ۽ چارا منتظر آهن.
اسانجون واٽ ۾ ديدون، ڪڏهن ٿينديون سجڻ عيدون،
هميشہ سڪ ۾ "عادل" يار پارا منتظر آهن.

غزل

هي منهنجو جيون نماڻ وانگر،
لڳي ٿو بلڪل، پهاڻ وانگر.
نہ ڳالهہ جنهن ۾ هجي صداقت،
اها ٿي داڙي جي ڊاڙ وانگر.
اڏول پنهنجا سدا ارادا،
عمارتن جي مهاڙ وانگر.
اسان جي وحدت، اٿو سچائپ،
سري وچولي ۽ لاڙ وانگر.
پکي پسون کي ڏسون ٿا جايون،
اسان جي دل ڊنڊ ڪراڙ وانگر.
اندر مان اُڌما ٿا روز نڪرن،
هي ٿر ۾ مورن جي راڙ وانگر.

مختيار ملاح

گيت

تنهنجي بي رُخي ڙي جاني،
دل ۾ چٽنگ ڏکي ڙي جاني.

پَل ۾ پيار وڇوڙو بڻيو،
لڙڪن ۾ مون توکي ڳڻيو،
موهيو تُنهنجي سڳي ڙي جاني،
دل ۾ چٽنگ ڏکي ڙي جاني.

تنهائيءَ کي ريجهائڻ لئه،
پيار پنهنجي کي پلئڻ جي لئه،
ناهي اک لڳي ڙي جاني،
دل ۾ چٽنگ ڏکي ڙي جاني.

توريءَ منهنجي دلڙي وياڪل،
هيڪل هيڪل تڳي ڙي جاني،
تنهنجي ڪيئن تڳي ڙي جاني،
دل ۾ چٽنگ ڏکي ڙي جاني.

جاڻي ڪو "مختيار" اسان کي،
ڪين ڪري پوءِ ڏار اسان کي،
ناهي ڪين تڳي ڙي جاني،
دل ۾ چٽنگ ڏکي ڙي جاني.

غزل

وڃي ٿي وري بانسري سانت ۾،
تڏا ساهه پري ڪا وري رات ۾.
رُني ڪيترو هوءَ پيرن کي پُوڄي،
پرين ڪان پري آ مُني ملت ۾.
اناالحق نعرو سهارو وڏو آ،
اها وائي هر ڪنهن هُجي وات ۾.
سيئي لفظ منهنجا امرتا بڻيا،
اسان کي اوهان جي ڏنل ڏات ۾.
اي "مختيار" مجبور ٿيندا وڃون،
اوهان جي پرين بس رڳو تات ۾.

وائي

دل جي هڪڙي ننڍڙي آس،
توسان ملڻ جي توسان ڪِلڻ جي.

سر نسريو ۽ آئي بهار تنهنجي لاءِ باسي باس،
توسان ملڻ جي توسان ڪِلڻ جي.

اکڙيون ديدن لاءِ تڙپيون ۽ تڙپي آهي تاس،
توسان ملڻ جي توسان ڪِلڻ جي.

محبت منهنجي من ۾ آهي ۽ چاهت ناهي راس،
توسان ملڻ جي توسان ڪِلڻ جي.

نيڻن ۾ "مختيار" سان مليو، آءُ اُڃايون پياس،
توسان ملڻ جي توسان ڪِلڻ جي.

ياسين ڪنبير

غزل

مون کان منهڙو مٽي ويئي آهي،
مون کي سُڃ ۾ سٽي ويئي آهي
مون کي ڏڪڙا ڏئي ويئي آهي،
سک پاڙئون پٽي ويئي آهي.
هن جو نالو چپن تي آهي پل پل،
مون تي خود کي رٽي ويئي آهي.
هوءَ دل جي چمن ۾ آئي هئي،
خوشبو خوشبو چٽي ويئي آهي.
اوچتو اوچتو صنم منهنجي،
رابطو چو ڪٽي ويئي آهي.
منهن ٿو ياسين منهنجو مهڪي جو،
اڄ چميون ڏئي ٻه ٽي ويئي آهي.

غزل

نيڻ هن جا شڪاري شڪاري هئا،
گولي، خنجر هئا، تيز آري هئا.
مون کي ڏسندي ئي ڏسندي کهي هن ڇڏيو،
هن جي نظرن جا ڏڪ ٻي ڪاپاري هئا.
ڇا ته نِنڊڙي وهي ڇا ته شوقي ادا،
هن جا انداز نخرا تهاري هئا.
دل گهريو هن کي ڀاڪر ڀري مان چُمان!
پر ڪيان ڇا جو ماٺهو چوڌاري هئا.
رخ گلابي گلابي شرابي هئو......!
نيڻ ٻُوٽيل چُپر تن تي ڀاري هئا.
هڪ نظر ۾ ئي لحظي ۾ هن جو ٽيس،
نيڻ ياسين خنجر ڪٽاري هئا.

ڪافي

قسم واعدا سڀ ڀلائي ڇڏيا تو،
اسان جا پرين وڻ وڃائي ڇڏيا تو!
وساري ڇڏيو تو ته هڪ ڏينهن ۾ ئي،
ها ماري ڇڏيو تو ته هڪ ڏينهن ۾ ئي،
ڪي ٻيا ماڻهو دل ۾ رهائي ڇڏيا تو.
هاڻي زندگي ۾ مان روئندو ئي رهندس،
اوهان جا ڀيو خط مان پڙهندو ئي رهندس،
الائي ڪهڙا ويڙها وسائي ڇڏيا تو.
عاشق تو تي ياسين ڪنبر آ پيارا،
سدائين ڪپن جنهن ڪي تنهنجا سهارا،
مگر سپنا ٻين جا سجائي ڇڏيا تو.

****

ذوالفقار ڪورائي

غزل

تنهنجا نيڻ نظارا آهن،
اُڀ تي روشن تارا آهن.
جيون ڏاڍو پيارو آ پر،
جيون ڪان ڪي پيارا آهن.
تنهنجا طعنا منهنجي من تي،
ڄڻ ته اُڪن تي پارا آهن.
ٻيهر سير ۾ ٻيڙيءَ پنهنجي،
ٻيهر دور ڪنارا آهن.
درد، مُحبت ڪي مون اوتيو،
ٿي پيا گيت سگهارا آهن.
توبن "ذلفي" تڙپي گهاريا،
سانوڻ توڙي سيارا آهن.

نياز خالدي

غزل

اچو کنهن جي ڪم اچڻ سکون،
پيار محبت سان گڏ رهڻ سکون.
ادبي پروگرامن ۾ شريڪ ٿي دوستو،
گهڻو ڪجهه ٻڌون ٿورو لکڻ سکون.
چڱن جي صحبت ۾ آهي فائدو،
وقت ۽ ماحول سان هلڻ سکون.
ڪجهه حاصل ڪرڻ لئه قرباني گهرجي،
مستقل مزاجي ۽ صبر ڪرڻ سکون.
عزم ۽ اعتماد سان قدم کڻون،
مقصد ۽ منزل تي پهچڻ سکون.
جڳاڙي ۽ شارٽ ڪٽ نه وٺون رستو،
همت ۽ حوصلي سان وڌڻ سکون.
اخلاق سان جيئون ايمان سان مرون،
اهڙي خاص اصول تي هُجڻ سکون.
مٿيون هٿ بهتر هيٺين هٿ کان،
ڪافي وٺڻ بدران ڪجهه ڏيڻ سکون.
شريڪ ٿيون نياز غم ۽ خوشي ۾،
عزت ڏئي کنهن کي عزت وٺڻ سکون.

غزل

سُورَن مان سُکُهَ حاصل ڪريو،
صبر ۾ همت شامل ڪريو.
ڪوڙ، خوشامد منافقي ڇڏي،
پنهنجي صبر کي عادل ڪريو.
دل دماغ جا دروازا کولي،
وڏن جي نصيحت داخل ڪريو.
ڇڏي اجايا ڪم، ٻاراڻي راند،
فڪر عمل کي عاقل ڪريو.
حدون نه لتاڙيو انسانيت جون،
مظلوم جيئڻ جي قابل ڪريو.
ڪريو نه انتظار ڪناري جو،
خوف خطرن کي ساحل ڪريو.
قرآن ۽ سنت جي وسيلي نياز،
حياتي کي سنوري ڪامل ڪريو.

غزل

رشتن جي کهڙي ڳالهه ڪريان،
ريتن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
ادب جي سمجهه آهي گهٽ،
صنفن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
ماڻهن کان مرڪڻ ويو وسري،
تحفن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
فڪرن ڇڏيو ننڊ کي ڦٽائي،
سپنن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
احساس اڄ آهي کنهن وٽ،
جذبن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
پريشان هرڪو پنهنجي مُنهن،
گيتن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
ظلم روز وڃي ٿو وڌندو،
صنمن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
ڪنهن شڪست ۾ به آهي مزو،
اُتمن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.
گهٽن جي ڳالهائڻ ۾ زهر نياز،
لفظن جي کهڙي ڳالهه ڪريان.

وائي

جهريل روح سان،
ڪِلي زندگي گهارڻ،
اينُو سولو ناهي.
پٿر جي دل ۾،
پيار جو ديپ ٻارڻ،
اينُو سولو ناهي.
کنهن جي خيال کي،
ذهن مان ڌڪارڻ،
اينُو سولو ناهي.
خدا جي خوف کان،
جوان جذبا وارڻ،
اينُو سولو ناهي.
عشق ۾ ناڪام ٿي،
پاڻ کي خود مارڻ،
اينُو سولو ناهي.
دنيا جي چوڻ تي،
نياز کي وسارڻ،
اينُو سولو ناهي.

ممتاز کوکر

غزل

توريءَ منهنجا دلبر پيارا، جذبا سارا رئندا رهندا،
ڳوٺ ڳليون ۽ دَرَ، ديوارون، رستا سارا رئندا رهندا.
پنهنجي دل جي تمنائن لاءِ دوريءَ واري راهه نه ونجانءِ،
خواب خوشيءَ جا خاموشيءَ ۾، الڪا سارا رئندا رهندا.
تون به نه هوندين مان به نه هوندس، دنيا ۾ مَنَ چرچو هوندو،
جيءَ جا جنهن سان بندن جوڙيا، سرتا سارا رئندا رهندا.
ڪير به ڪنهن سان ساڻ نه هلندو، دنيا آهي جڻ خواب مثل،
هتِ مال، متاعُ، محل، ﭘنيون، ﭘارا سارا رئندا رهندا.
اڳ پُٺِ سوچي پلاڻ مرادو، هر ڪنهن سان ٿي نيڪ نيت،
محبت سان جي ملندين، ﭘانهون، ڳارا سارا رئندا رهندا.
ڪوري ڪاگرتي مان اڏما، اوتي اڄ "ممتاز" رهان ٿو،
الفت واري ناتن وارا، رشتا سارا رئندا رهندا.

غزل

منهنجي من ۾ تون ئي تون،
دل ڌڙڪن ۾ تون ئي تون.
روپ پسائين، روز نوان،
سونهن ڳگن ۾ تون ئي تون.
تو- مان نفرت پئي نه پلئه،
چاهه چمن ۾ تون ئي تون.
تنهنجي صورت پوڄيان ٿو،
سِرُ، سجدن ۾ تون ئي تون.
دنيا ڪان مُنهن موڙيل آ،
منهنجي ڌُن ۾ تون ئي تون.
مون ڪان جي "ممتاز" پُڇين،
ساهه رَڳُن ۾ تون ئي تون.

◙

ملهار سنڌي

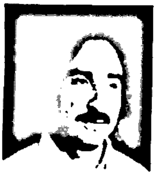

غزل

ڏنم توکي دلڙي نشاني ڪري!
ڇڏيم تنهنجي نالي جواني ڪري.
مٺي دِل جي دنيا مٿان هر گهڙي،
سنڌ، يادِ ٿي حڪمراني ڪري!
تڏهن اڪ ڪنهن تي ٻُڌي ٿي نه پئي،
جڏهن سَڏُ ڪَيئي مون کي جواني ڪري!
سنڌ، ِناز حسن و ادا جا چوان،
ڇڏيئي ساري دنيا ديواني ڪري!
وَيا ميڻجي درد "ملهار" جا،
ڏنئي پيار جو مهرباني ڪري!

غزل

دل ۾ دردن جو ڪارخانو آ!
زندگيءَ جو عجب فسانو آ!
توکي چاهيو گهڻو گهڻو آهي!
جنهن جو شاهد سچو زمانو آ!
هر قدم يارَ سنڀالي رکجان،
هي سچو جڳ سرابخانو آ!
سارون، سپنا ۽ شعر تصويرون،
منهنجي جيون سندو خزانو آ!
هڪ گهڙي ٻي نه ٻيو تڪي سگهندو،
دِل . ته تنهنجو ئي آشيانو آ!
سُکُ "ملهار" کي مِلي نه سگهيو،
درد جو ٿيو سدا نشانو آ.

◙

ساحر راهو

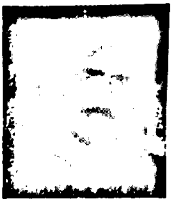

غزل

مونکي ٻانهن جا وجهي هار هلي ٿي مون سان،
شهرِ قاتل ۾ تنهنجي سار هلي ٿي مون سان.

آءٌ منصُور جي مسند جو هان قاتل تڏهين،
هڪڙي فتويٰ ۽ ٻي تلوار هلي ٿي مون سان.

پير ڪڙيونِ ٿيون وڃن منهنجو سري مقتل پا،
تنهنجي پازيب جي جهنڪار هلي ٿي مون سان.

منهنجا محبوب وطن آجپي جي منزل ۾،
خاڪ تنهنجيءَ سندي هُبڪار هلي ٿي مون سان.

هڪڙي گهاٽي ۾ منهنجي خون جي آ ڪستوري،
ٻي تنهنجي پيار جي ٽڪار هلي ٿي مون سان.

ڪير مهڻي ٿو ڪِلي لُوڻ منهنجي زخمن تي،
ڪير مرهم جيان هر نُوار هلي ٿي مون سان.

تاج حيران ۽ لرزان آ قلم قاضيءَ جو،
سر جي ناهي تہ چو دستار هلي ٿي مون سان.

آءٌ منصُور نہ سرمد نہ مسيحا ساحر،
پيڙ چو هيڏي سرِدار هلي ٿي مون سان.

غزل

سُونهن جو اڻ کُٽ خزانو، جام شوري ۾ پرين،
هِڪ انوکو آ زمانو، جام شوري ۾ پرين.

سؤ شمعون سؤ پتنگا، ڪوڙ مُڪڙيون ڪوڙ ڀنؤر،
ڪيڏو سهڻو آ فسانو، جام شوري ۾ پرين.

ٽيڙ ڪلڻ ٿيون جوانيون، سُونهن جون سُرڪون پري،
هر نظر آ مڌ خانو، جام شوري ۾ پرين.

شام جي چپڙن تي سُرخي، ڪنهن جي مُرڪن جو ڪمال،
نيڻ سپنن آستانو، جام شوري ۾ پرين.

ڪنهن جي ٽهڪن جو ترنم، ڪنهن جي قلمن جي پشم،
روح آ رم جهم روزانو، جام شوري ۾ پرين.

نينهن جا نينر وجهي تو، رول پايون روڪيون،
مون اڏيو آ آشيانو، جام شوري ۾ پرين.

ڪير ڪنهن جي جستجوءَ ۾، پاڻ کي پُلجي وئي،
ڪيرُ ڪنهن جو آ ديوانو، جام شوري ۾ پرين.

چوڏسان ديلُن جون ٽوليون، رقص 'ساحر' مور جا،
زندگي چنچل ترانو، جام شوري ۾ پرين.

عبدالجبار "عاجز" منگي

غزل

زندگي ٿي سُکل پن جيان،
هر خوشيءَ جي شکل پن جيان.
ٿي تمنا نہ پُوري سگهي،
آس منهنجي ڇٽيل پن جيان.
روز احساس مقتل چڙهيا،
خواب منهنجا رتل پن جيان.
ماٺيپي ڏي رهي سوچ ٿي،
بارشن ۾ پنل پن جيان.
ٿي حياتي پئي آ ائين،
ٽاري کان ڪنهن ٽٽل پن جيان.

غزل

احساس رُئڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ،
وشواس ٽُٽڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.
خاموش ٿهڪ مُنهنجا پکڙيل تہ فضا ۾ هن،
لا ماهي لُڇڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.
لا رات اُتاري ٿي سڪ تنهنجي سَنيارن جي،
جذبات اٿڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.
بس درد جي دريا ۾ ٿيون خوشيون لُڙهن ساريون،
۽ نيڻ ڇُلڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.
تون دُور ٿي وئي آهين ڪاوڙ بہ اٿئي ڏاڍي،
هِت خوابُ رلڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.
يادن کي تہ چوواٽن تي اي يار ڪٽڻ خاطر،
هي پير هَلَڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.
پنهنجن ئي رکيو جڳ ۾ ڏِس وير وڏو آهي،
اڄ درد ڏِيَڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.
"عاجز" جي خيالن کي ڏئي ملت نہ سگهندين تون،
هي خيال ڦُٽڻ ڪيئن ٿا چاتو نہ ڪڏهن تو آ.

غزل

مٺا تون جي پيو مرڪين تہ هيءَ ڪائنات مُرڪي ٿي،
بلاشڪ دلربا تنهنجي اچڻ سان رات مُرڪي ٿي.
وَسي برسات ساوڻ جي اسان جا پاڪ جذبا ها،
ڏسي نرمل نظارا هي سڄڻ برسات مُرڪي ٿي.
ڏئين ٿو دلربا ٽهڪن مٺان تون ٽهڪ خوشين جا،
زماني ۾ محبت سان پريل جذبات مُرڪي ٿي.
اچي ويهين تو پرسان تون جڏهن مون وٽ سڄڻ سائين،
ڦَنل پنهنجي نئين سر ساري سالجن حيات مُرڪي ٿي.
گلن کي رات جو دلبر ڇُهيو هو پيار ۾ منڙا،
هي پوئين پهر جي ساري صنم پرڀات مُرڪي ٿي.
غزل جي واندڪائيءَ ۾ ٿا پڙهجن جابجا مُنهنجا،
چوان سچ ٿو پرين ان وقت منهنجي ذات مُرڪي ٿي.
اچين ٿو جنهن مهل مون ڏي پرت جو پير پائي تون،
خوشيءَ ۾ دلربا "عاجز" منگيءَ جي ذات مُرڪي ٿي.

گلاب خان سولنگي

غزل

تنهنجون مُرڪون تنهنجون ڳالهيون،
اڄ تائين مون آهن سانديون.
وقت گهٽو ويو گذري ليڪن،
اکڙيون منهنجون آهن آتيون.
تنهنجا قول قرار ۽ واعدا،
ساريون ڳالهيون ڪوڙيون نڪتيون.
پنهنجي حصي جي محبت ساري،
تنهنجون بہ رنيون هونديون اکڙيون.
مون وانگي تنهنجون بہ آسون،
سوليءَ تي چڙهي هونديون لڙڪيون.
مان نہ وساري وينس اڄ پي،
دل ۾ سانديل تنهنجون ياديون.
آخر ڪيسين رسمن جي وَر،
سنڌي نياڻيون چڙهنديون رهنديون.
پيار نہ هو جي گلاب پوءِ،
اکڙيون چا لاءِ رنيون مُرڪيون.

رحمت سومرو

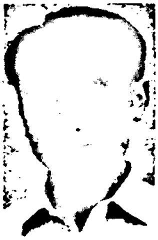

سنڌ منهنجي امان

تون عنايت ۽ دودي جي همت بہ آن
تون ٻلڻي جي نيڻن جو جڻ نور آن
تون ئي هوشو ۽ هيمون جي للڪار آن
تون ئي سچل جي جڻ من جو منشور آن
ڳاٽ تنهنجو فخر سان اوچو رهي
پنهنجي وحدت سان قائم سدائين ڏسان

سنڌ منهنجي امان،
سنڌ منهنجي امان.

تو ۾ هولين جا شل رنگ پيا لائجن
تو ۾ عيدن جا ٻاڪر پيا ٻڌجن
تو ۾ ڏيارين جا مُرڪي ڏيئا ٻارجن
جهومندي هو جمالا پيا ڳائجن
موسمون تو ۾ شل مرڪنديون سڀ رهن
شل نہ توکي لڳي واءُ ڪوسو ڪٿان

سنڌ منهنجي امان،
سنڌ منهنجي امان.

ڏينهن تنهنجو نہ شل ڪو ڏکن ۾ هجي
رات تنهنجي نہ شل ڪا هجي رنج ۾
تو ۾ تحفظ جو احساس اهڙو هجي
جيئن هجي ٻار ڪو ماءُ جي هنج ۾
پنهنجي سنتوءِ سان گڏ پنهنجي اولاد تي
تون هميشہ رهين شل ائين مهربان

سنڌ منهنجي امان،
سنڌ منهنجي امان.

ڪنهن نہ ڪنهن سوچ مان، ڪنهن نہ ڪنهن لوچ سان
روشني، روشني ٿي وئي رات ۾
هيءَ لهو سان شل لاٽ ٻرندي رهي
پنڌ ناهي گهڻو هاڻ پرڀات ۾
ڏس تہ آڪاش مرڪي چوي ٿو پيو
ٻاٽ رهڻي نہ آهي سدا تو مٿان

سنڌ منهنجي امان،
سنڌ منهنجي امان.

غزل

تنهنجي نيڻن سان آشنائي هئي،
خوبصورت سڄي خدائي هئي.

تو بنا زندگي تہ ڇا هر شيءِ،
ها اجائي هئي، اجائي هئي.

درد ڪنهن سان سليان ٻلا آخر،
اُب تائين اڪيلائي هئي.

توکان وڇڙي وجود پنهنجي جي،
روز ورسي اسان ملهائي هئي.

ماٺهو، ماٺهوءَ جي رت جو پياسو،
اُج اهڙي ڪٿان ڪان آئي هئي!

جنهن ڪي تنهنجو مليو هو نقش پا،
عرش تائين سندس رسائي هئي.

بس رڳو درد ئي هيو پنهنجو،
ٻي تہ هر شيءِ قسم پرائي هئي.

جاويد ملاح

غزل

هن چاهه جو سُک چکي سهڻا،
ڪئي واڳ وري ٿي ويا سهڻا.

هي ازل جا واپاري مارو،
ويساک جو ملهه سو ماري ويا.

اي باک پرهه جي ڳالهه نه پُڇ،
ڪئي ساحل سير ڪري ٿي ويا.

ٿي منهنجي ٻولي ٻيجل اڄ،
هن ڪوڪ ڪو ڪايل ڪويل جي.

ڪئي وات تي واڳن وار ڪيا،
هن ساحل جو مان سانگيئڙو.

تون مون کان منهنجي ڳالهه نه پُڇ،
مان ڪارونجهر جي ڪار آهيان.

ٿي سڏ ڪري پڙلاءُ ڪري،
مان جيجل تنهنجي جهول آهيان.

هي سر جو سانگو ساهه نه ڇڻ،
هن ديس جو قرضي ٻار آ ڇڻ.

هي پوک نه آهي ساري جي،
هن نرمل يوگي ياري جي.

ٿي مون کان منهنجي ذات پڇي،
تو ساحل ساحل سر جوڳي.

مان دوست نه هاڻ وڻجارن جو،
مان پيٽ بکايل ٻارن جو.

هي جوين منهنجو جاڙ ٿيو،
سر سنڌڙي تي نثار ٿيو.

بيت

دوهيڙا ناهن ذات لکيل مون کان ڪير پُڇي،
ان ۾ آ ڪا ٻات لکيل سهڻا سُجهه لهي.
چنڊ کي چئو ته چو ٿو چمڪي پرين بنا راتهِ،
اهڙي ڪهڙي تلت توکي هرڪايو ميان.
مون ۾ آهي ذات پرين جي اول کان گهري،
ان جو آ جڳ مڙئي سنسار جو.
لهي ڏنوسين هڪ ٻئي کي اڄ سر کان سر ويهي،
اهڙي آ جنهن کان جڳ اڻو ٻڃي.
ويٺي ويٺي مون ڪيا سهسين سوال ٿئي،
مون کي هن ڪهي ڏيکاريو ماڳ جهان جو.
مون کي تنهنجي ذات کان شڪوا هن سوين،
پرين ڏنو تو رات جو ويو دور چڙي
مون کي آ اوساڻ اجان ٻه گهري،
پل ۾ ٻيهري اُس جيان آ گهٽي.
سنڌڙي ۾ سوري سهسين چڙهيا ڪيترا،
مون کي آ لوري اجان تنهن گهاڻ جي.
مون کي تنهنجو پيار آ ٻهريان کان گهرو،
ڪوهيڙو جهڙو چانيل آهي وات تي.
تنهنجا پيرا مون سهسين ڪنيا هر ڏسا،
مون ٿي پايان مون ڏاڏا ٻهرا پار جا.
اوسڻ هئي اجان تنهنجي ڇهري جي پرين،
چنڊ کي چئين متان چو ٿو چمڪي ايترو.
تحفو آ چانڊاڻ کي چڪوري جي ذاتهِ
مون کي آ پريت جاڳ جڳايو تنهنجي.
متان چئي مان چو رنس ويٺي ويل جو،
مون کي تو اونو رهيو آهي سانوري

خالد احمداڻي

غزل

وِصل کان پوءِ هجر ستائي ٿو،
ڏار سانجهيءَ پهر ستائي ٿو!
ڦوهه جوڀن بيان ڪندو جانان!
ٽر ڪي ڪيڏو ڪڪر ستائي ٿو!
آئيني جو وجود آهيان مان،
مون کي پٿر شهر ستائي ٿو.
ڪيئن ٻڌايان مان ڪيترو تنهنجي،
خط جو هڪ هڪ اکر ستائي ٿو!
مون کي ڏسندي اُبو نہ ڪر جانان،
بيرخي جو خنجر ستائي ٿو.
تن اگهاڙو ٽريءَ ٻڌائيندو،
ڪيس ڪيڏو اُتر ستائي ٿو!

غزل

جي آ سارڻ ڏکيو ڀلائي ڇڏ،
خواهشن کي پرين جلائي ڇڏ!
عمر ساري تون سات ڏيئي سگهندين،
مُنڍ ۾ ئي مونکي ٻڌائي ڇڏ!!!
مون کي اونداهہ سان مُحبت آ،
ڏيپ ٻرندو ڏسين، اجهائي ڇڏ!
سينڌ تنهنجي ۾ ٿو سونهي ليڪن،
گل کي گلدان ۾ سجائي ڇڏ!
ڪر عطا زندگي وڏي هُن کي،
عمر منهنجي ڀلي گهٽائي ڇڏ!

غزل

هاڻ تعلق نئون رکيون ڇا لئہ؟!
غم جو ڀيهر مزو چکيون ڇا لئہ؟!
جاڳ سوچيو "اڳي ستو ناهي"!
نيڻ هُن جا وري ڀکيون ڇا لئہ؟!
الوداعي مهل نہ ڄاتو تو،
هُن جون آليون هيون اکيون ڇا لئہ؟!
ننڊ جيڪر رُٺي نہ آ هُن کان،
رات ساري ٻتيون ٻکيون ڇا لئہ؟!
گهاءُ ناسور ٿي ويو "خالد"،
هاڻ اُن تي مرهم رکيون ڇا لئہ؟!

غزل

سنيها سهاني رتن جا گلابي،
ڀريا ٽهڪ تنهنجي چپن جا گلابي!
جيئڻ جو ويا حوصلو ڏيئي وري،
حنائي نياپا هٿن جا گلابي!
اهو درد من ۾ چُڀي ٿو خنجر جيئن،
بدن روز روڙيئي، وچن جا گلابي!
اجا ياد آهن ڀرن ڀيا ذهن ۾،
قصا جيڪي آهن جڳن جا گلابي.
شڪاريءَ ڪٺي روز بندوق، ڪنوارا،
تو احساس ماريا پکين جا گلابي!
سجايون چپن تي اسان ڪوڙ مُرڪون،
جڏهن موهہ مهڪيا بدن جا گلابي!
ڇڏيا جيڪي سورج، اهي رات 'خالد'،
مٽائي ڇڏيا رنگ ڳگن جا گلابي!

اُداسي جکراڻي

غزل

تنهنجي يادن جو هي معجزو آ اڄان،
ذات جو سلڻ آ، حوصلو آ اڄان.
آءُ مرڪن سان مهڪائي ماحول وچ،
بيرخين جو هي چو سلسلو آ اڄان.
هن کي چئجو تہ بس پروسو هو رکي،
ڪوبہ هن جيان نہ دل ۾ لٿو آ اڄان.
جهول ۾ چنڊ ويساهہ گهاتيون وڌئي،
ياد دل کي اهو حادثو آ اڄان.
نيڻ رستن جي دز ۾ ئي لٽجي ويا،
پر تون ايندين، مئي، آسرو آ اڄان.
مند آئي لابارن جي، ڪونجون وريون،
ڪو سنيهو نہ تنهنجو پهچو آ اڄان.
مُرڪ ڪسجي وئي ٽهڪ مغوي بڻيا،
چا اُداسي وڃ تو بن بچيو آ اڄان.

غزل

ديد جنهن لاءِ منتظر آهن،
سو اڄان تائين بيخبر آهي.
واءُ ۾ ٽهڪ ڪو وکيري چڏي،
سوڳ اوڍيو سڄي شهر آهي.
پنهنجي خانہ بدوش خوابن جو،
ڪو ٺڪاڻو نہ ڪوئي گهر آهي.
ملتي مند مهڪ بڻجي وئي،
تنهنجي مُرڪن جو ئي اثر آهي.
تنهنجي چاهت جي چانو آ جنهن تي،
سوئي دنيا ۾ معتبر آهي.
اُکري وڃبو ڏکيو سفر جانان،
سار تنهنجي جو همسفر آهي.
تو اکين مان ٽڙيو ”اداسي“ کي،
رول اڄ تائين دربدر آهي.

◘

علي محمد سولنگي

غزل

سَدائين تلتِ نيڻن ۾،
آهي برسلت نيڻن ۾.
ڏٺي جنهن کي ويو وڃي،
اٿئي ڪا بلتِ نيڻن ۾.
سُتل سالن صدين کان آ،
ڪا، ڪاري رات نيڻن ۾.
وسيل آهي تہ ورهين کان،
سندو ئي ذاتِ نيڻن ۾.
لڳل هُئي ساهہ کي اڳ پرَ،
هاڻي سڪراتِ نيڻن ۾.
لُڇي ترپي پئي ڦٽکي،
ڏکاري ذاتِ نيڻن ۾.

غزل

سوچون سيرون سيرون آهن،
جذبا ڇيرون ڇيرون آهن.
بي ڪفنا، ارمان لاشا،
کهڙيون هي تقديرون آهن.
دل، دماغ وڪوڙيل تن ۾،
يادون چڻ زنجيرون آهن.
هٿ ڪشڪول جيان ئي خالي،
جنهن ۾ چنڊُ لڪيرون آهن.
هاءِ! اسان جي عشق تي آيون،
روز نيون تعزيرون آهن.
ترپي ٿي پئي تانگهہ ملڻ لئہ،
تو وٽ سڀ تدبيرون آهن.
منهنجو سارو سرمايو هي،
تحريرون، تصويرون آهن.

◘

روشن علي ”روشن“ سومرو

غزل

پنهنجي دردِ دل جي دوا کي ٿو ڳوليان،
محبت ملي پئي شفا کي ٿو ڳوليان.
مون جاچي ڏٺو آ زماني ۾ يارو،
وفا ڪاٿي ڪانهي وفا کي ٿو ڳوليان.
هي ظلمت جي نگري هتي آهي دهشت،
مان انصاف لاءِ خدا کي ٿو ڳوليان.
ڪيئي معصوم ٻچڙا ٿا جيجل کان ڪسجن،
امڙ جي ڏکويل دعا کي ٿو ڳوليان.
هي ظلم و ستم پيو آخر ڪيسين تائين،
سدا امن واري فضا کي ٿو ڳوليان.
آهُن ۽ دانهن جو اثر نيٺ ٿيندو،
خدا تنهنجي رحمت رضا کي ٿو ڳوليان.
اونداهي ۾ روشن ڏيئو ڪو جلايو،
ڪاري رات ۾ ان صدا کي ٿو ڳوليان.

گيت

سنڌ تان دل جان پيو قربان آ،
قوم تي سنڌ جو احسان آ.
هت سچل- سامي- ڀٽائي گهوٽ آ،
سنڌ جو اونچو هميشه شان آ.
هن امڙ جا سڀ آهيون سنڌي ٻچا،
سنڌ جو هر فرد بيشڪ جوان آ.
سور سختيون پيو سهين سنڌي اجان،
نند ۾ آهين اجان ارمان آ.
سنڌ تي اڪ غير جي ميري ڏسو،
غير ڏي ڪرڻو ضروري ڌيان آ.
سنڌ جي خدمت ڪندي ”روشن“ چيو،
سومرو جيجل جي در دربان آ.

سيمع سجاد ميراڻي

غزل

چنڊ سان گڏ ستاري وانگي،
آءٌ ٻه ڪنهن وڻجاري وانگي.
ڳولهي ڳولهي ٿڪبو آهيان،
پيارُ ٻه اڻ لڀ پياري وانگي.
توبن جڳ ۾ ڪونه نهون ٿا،
پنهنجو گهر آ ڏاري وانگي.
تولئه آتو آهيان جاني،
الفت جي اوتاري وانگي.
مشڪل آ نامڪمل ناهي،
دردُ لُٽڻ لاباري وانگي.

غزل

ڪنهن کي ياد ٻه ناهيون هاڻي،
کهڙو پاڻ کي ناهيون هاڻي.
ڪجهه ٻه ته هاڻي ڪونه بچو آ،
توبن پاڻ ٻه ناهيون هاڻي.
راتيون جاڳون ڪنهن جي لئه ۽،
ڪنهن لئه نيرَ وهايون هاڻي.
ماڻهو سارا سُکَ جا ساٿي،
ڪاڏي ڏک هي ڪاهيون هاڻي.
لکيل خط ڪجهه، يادون سپنا،
وينا ٿا ڌُهرايون هاڻي.
پيارُ ٻه نندڙي نينگر وانگر،
تنهن کي ڪيئن ريجهايون هاڻي.

فراخ جانوري

وائي

منهنجي سوچن ۾،
سندر سپنن ۾،
تنهنجي چاهت آ مِنا
لون لون ۾ تون ئي وسين،
دل جي ڌڙڪن ۾،
تنهنجي چاهت آ مِنا.
منهنجي هرهڪ آس ۾،
اندر اُڌمن ۾،
تنهنجي چاهت آ مِنا.
تولئہ روئن هجر ۾،
منهنجي نيڻن ۾،
تنهنجي چاهت آ مِنا.
تو آئي مهڪي پيا،
گلشن گلڙن ۾،
تنهنجي چاهت آ مِنا.
توبن رهن بي چين ٿا،
منهنجن گيتن ۾،
تنهنجي چاهت آ مِنا.

غزل

جا گهري سي، سا خوشي ناهي ملي،
زندگي کي زندگي ناهي ملي.
ساهہ صدمن ۾ رهيو آهي سدا،
درد کان دل کي وِٿي ناهي ملي.
حق کسيل ۽ بندشون آهن پَيَل،
ها! اڃان آزادگي ناهي ملي.
هي غضب آ سنڌ وارن کي اڃان،
سنڌڙيءَ جي وارثي ناهي ملي.
ڏک مسلسل جانوري ڀوڳيون پيا،
سک جي سهڻي کا گهڙي ناهي ملي.

غزل

ڪٿي پيي سک نہ پلئي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو،
پيو پلپل رلائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو.
جڏهن پيي گيت ڳائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو،
زماني کي نچائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو.
ٿو دولت سندا سپنا ڏسي ڪڏهين، سدا سيني،
مٽيءَ مهڪار لائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو.
خوشيءَ کان جهول خالي آ تڏهن پيي اک نہ آلي آ،
غمن سان پيي نڀائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو.
سدا بي رنگ بستين ۾ ٿِيل ويران وستين ۾،
پيو هي رنگ رچائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو.
ڏسي ٿو سونهن سک سرهاڻ ۽ انسانيت جا ٿي،
سدا اُت سِرُ جهڪائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو.
انڌيرن ساڻ اٽڪڻ جو ازل کان شوق آ هِن کي،
پيو خود کي جلائي ٿو، اسانجو جيءُ جوڳيڙو.
زماني کان پَلوَ ۾ ڏک پون ٿا جانوريءَ ڀوءِ پيي،
وفائون پيو لٽائي ٿو، اسان جو جيءُ جوڳيڙو.

غزل

ڪنهن سهاني سار ۾ جيئون پيا،
زندگي جي پيار ۾ جيئون پيا.
دل جي هر احساس ۾ خوشبوءِ آ،
محبتي مهڪار ۾ جيئون پيا.
پنهنجي پر ۾ جڳ سڄي تي آ نظر،
ڳوٺ جي سنسار ۾ جيئون پيا.
ظلم ناحق ۽ ستم ٿين ٿا پيا،
ڪيتري آزار ۾ جيئون پيا.
حالتن خود کان ڪيو آ دور پر،
سونهن سان سهڪار ۾ جيئون پيا.
چا تہ دل ڪش چين ڏيندڙ آ فضا،
واهہ تي وٺڪار ۾، جيئون پيا.
سنڌڙي سان نينهن شل نيڄي وڃي،
پاڻ ان ويچار ۾ جيئون پيا.
وقت توکي ڪٽ الائي ويو ڪٿي،
پاڻ غم جي جلر ۾ جيئون پيا.
دل جو ڪنهن سان درد اوريون اي فراخ،
بي حسي سنسار ۾ جيئون پيا.

ذوالفقار ڪانڊڙو

نثري نظم

زندگي ۽ موت

زندگي
موت کان ڪيڏو نہ ڊڄندي آهي
۽
موت زندگيءَ کان ڪڏهن بہ ناهي ڊڄندو
زندگي
موت کان نفرت ڪندي آهي
موت
زندگيءَ سان محبت ڪندو آهي
۽ پاڳلن جيان زندگيءَ جي پويان ڊوڙندو رهندو آهي
زندگيءَ کي
سدائين موت کان شڪايت رهندي آهي
موت
زندگيءَ جون شڪايتون ٻڌي مسڪرائيندو آهي
زندگي
بار بار موت جو ذڪر ڪندي آهي.
۽ موت
ڪڏهن بہ زندگيءَ جو ذڪر ناهي ڪندو
فقط زندگيءَ جي چپن کي چُمي
پنهنجي پاڪرن ۾ ڀري وٺندو آهي.

نثري نظم

آلا فقط
پنهنجي پاڻ جو هوس
تنهنجو ٿي ويندس
مون اِهو سوچيو بہ نہ هو.

دل ۾ ڦٽي آيل
رابيل جهڙيون ڪلپنائون
مرجهائجي وينديون
مون اِهو سوچيو بہ نہ هو.

مون وٽ ڪجهہ خواب هئا
انڌي فقير جي ڪستي مان
ڪريل ريزگاريءَ جيان
وکري ويندا
مون اِهو سوچيو بہ نہ هو.

منهنجو هڪ روشن مستقبل هو
پيانڪ ماضي بنجي ويندو
مون اِهو سوچيو بہ نہ هو.

تون منهنجي هئينءَ
اجنبي بنجي وينديںءَ
مون اِهو سوچيو بہ نہ هو.

شيخ فرازي

غزل

ٻُڪ تي پٽ جو گهوٽ لڪان ٿو،
سونهن مٿان ڇڻ نوٽ لڪان ٿو.
جابر آڏو ڪنڌ جهڪايو،
جنهن آ تنهن کي ڦوٽ لڪان ٿو.
ڪپجن ٽيون هڪ وڻ جون پاڙون،
ٻيلي ۾ ٻرڙوٽ لڪان ٿو.
پنهنجي رت جو آهي پورهيو،
شڪر نه ڪنهن جي اوٽ لڪان ٿو.
هن جو مُرڪڻ شيخ فرازي،
محبت جي آ موٽ لڪان ٿو.

غزل

هن کي پاڪر ۾ ڪر او چري ڇوڪري!
ٿو وڃيئي چنڊ گهر او چري ڇوڪري!
پيار ملندو آهي هت گهٽي ڪان گهٽو،
هل هلئون هن شهر او چري ڇوڪري!
ڪنهن ڳلا ۾ ڪٽي تون نه اڙجي وڃين،
ساٿ سڀ ڪان نه گهر او چري ڇوڪري!
هي ڏکيا پيچرا پاڻ ٿيندا ختم،
ٿورڙو صبر ڪر او چري ڇوڪري!
پيار جي پنڌ تي هيج جي هنڌ تي،
نهندو ناهي سَتُر او چري ڇوڪري!
سور، صدما سهڻ لئه فرازي جيان،
ڪر وڏو تون جگر او چري ڇوڪري!

غزل

مون کان ٿي اڄ مُرڪ لڪائي،
جنبن جا ٿي گل وڃائي.

اينو توسان چاهه ڪيان ٿو،
ڪاٿو سگهبو ڪونه لڳائي.

روپ غزل جي ۾ ٿو شاعر،
پنهنجي دل جي ڳالهه ٻڌائي.

گهُنچي، گهڻجي جيئندي آهي،
مون کان پٺي ٿي گيت لکائي.

عاشق ٻڌجي شيخ فرازي
توسان وينو اک اڙائي.

غزل

پير روڪيان مگر دل وٺي ٿي اچي،
چو الائي توڏي سڪ ڪٺي ٿي اچي.

ايترو ويجهڙو ٿي ويا سي اسان،
اڄ نه مون کي نظر ڪا وٺي ٿي اچي.

مون به گهر کي سجايو آ دلهن جيان،
منهنجي مونسان ملڻ اڄ خوشي ٿي اچي.

هي نظارو ڏسي دل فرازي نري،
چاهه سان چاهه ڏي چاندني ٿي اچي.

ثمينہ ميمڻ

بينظير کي ڀيٽا

هر سڏڪو هئو نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو

جڏهن هئو مون ٻڌو
تون ديس پنهنجي
وَرڻي هُئين،
هڪ پل لاءِ ٿيو هئو خوشيءَ جو احساس
پر
اڄاڻي احساس هُئو
ٻڇاري ڇڏيو
توکي تہ مُور نہ وَرڻو هئو
تُنهنجي ڪُرمَ جا ويري
هُئا تُنهنجي ئي تاڪ ۾
پر
مان هئس ڀُليل!
تو تہ سڀڪجھ ئي ڄاتو
جو مون نہ ئي ڄاتو
توکي بي پهچ ديس مارويڙن لاءِ
هُئو جو ورڻو پيو
ءُ
پوءِ
گهڙيءَ گهڙيءَ هُئا تاڪائو
تُنهنجيءَ تاڪ ۾ رُڏل
ها
اُها سانجهي ويل بہ آئي
جڏهن تاڪائن جو نشانو
هئين، تون ٻٽيل
شهادت تُنهنجي تي
هر گهڙيءَ ڪربل ڇانئي هئي
هر ڪنهن جو سڏڪو هو نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو
ڪن جي تہ ساھ جو سڳوئي ٽُٽي پيو
منهنجي اڄاڻي احساس
مون کي ورائي ڏنو
ڇا؟ مون اِهو سوچيو هئو!!
موت تہ برحق آهي
پر
ڳوڙهيءَ جي شهيد: جي تاريخ کي جو
اَمر ٿيڻو هئو.

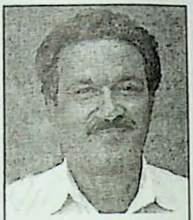

يوسف سنڌي

بهادر ٽالپر

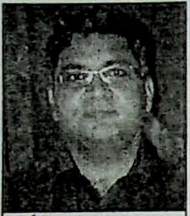

غلام مصطفيٰ سولنگي

دوزخ

سدرة المنتهيٰ جيلاني

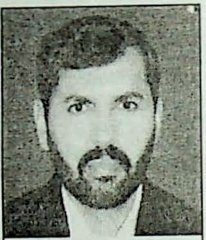

اصغر لاکو

بَکيا

سنڌيا شاهه

ڪهاڻيون

ڪهاڻي نهايت سادي دور جي پيداوار آهي، تنهنڪري پنهنجي مزاج ۾ بہ نهايت نازڪ ۽ سادي آهي. اها صنف، انسان جي سنئين ۽ سادي، بي تڪلف ۽ بي تصنع معاشرتي زندگيءَ جي پيداوار آهي. اڳ ڪهاڻي، فقط ٻڌائڻ ۽ بيان ڪرڻ تائين محدود هئي. اوائل ۾ ڪهاڻي، انهن جذبن ۽ خيالن جي ترجماني ڪندي گهڙي وئي، جڏهن ويچاري انسان جي زبان چڻ تہ اڃا گونگي هئي. گويا ڪهاڻي سندس دل جي گوناگون ڪيفيتن جي اظهار جو پهريون وسيلو بني.

ڪهاڻيءَ جو استعمال بہ نهايت سادي ماحول ۾ ٿيو. وقت گذاريءَ، وندر، تفريح، دلچسپيءَ ۽ دلبستگيءَ لاءِ پيدا ڪئي وئي. ان طرح مسرت ۽ غم، ڪاميابيءَ ۽ ناڪاميابيءَ، فتح ۽ شڪست جي احساسات ۽ جذبات جي اظهار جو پڻ وسيلو بني. ان طرح موقعي تي، اخلاق ۽ زندگيءَ جي بهترين آدرش جي حڪمت آفرين وضاحت بہ ڪندي آئي.

انسان، پنهنجي اوائلي زندگيءَ جي گوناگون مشاهدات تجربات کي نہ فقط ڪهاڻيءَ ۾ سهيڙڻ جو ڪامياب تجربو ڪيو، پر ان سان گڏ، زندگيءَ جي عميق ۽ دقيق اخلاقي پهلوءَ جو تجزئي ڪندي، جيڪا مٿس سندس ناتجربہ ڪاريءَ جي ڪري، حيرت جي ڪيفيت طاري ٿي، ان کي بہ نهايت سادگيءَ سان بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين، ان طرح ڪهاڻي هڪ انسان ۽ ٻئي جي وچ ۾، يا هڪ هڪ فرد ۽ جماعت جي وچ ۾، تبادلہ خيالات ۽ افهام تفهيم جو ذريعو بہ ٿي سگهي. ائين ڪندي ڪهاڻي نہ فقط هڪ صنف بنجي پيئي، پر ان سان گڏ نهايت اهم شغل پڻ بنجي پيئي.

انسان پورهيو ڪري ٿڪجي چور چور ٿي پوي، ڪنهن طلب ۾ ڪامياب نہ ٿئي، ڪٿي شڪست کائي ويهي، زماني جي حادثن ۽ معاشري جي بي اعتنائيءَ کان آزرده ۽ افسرده ٿي پوي، تہ پوءِ ڪهاڻي، داستان سرائي ۽ قصہ گوئي سندس سڀ ٿڪَ لاهيو ڇڏي. ڳالهہ ٻڌڻ سان ۽ افساني پڙهڻ سان، آزردگي ۽ افسردگي، ملال ۽ دل گرفتگي، ڪافور ٿي وڃن ٿا. افساني ۽ ڪهاڻي جي عالم ۾ ڪيس اهو سڀ ڪجهہ ملي ٿو وڃي، جو سندس مطلوب آهي ۽ جنهن کان پاڻ محروم آهي.

ڪهاڻي، هرحال ۾، مرد ۽ جوان، ٻار ۽ ٻڍي، زال ۽ صنف نازڪ سان جيترو ساٿ ڏنو آهي، اوترو ٻئي ڪنهن بہ صنف کان نہ ٿي سگهيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو ڪهاڻي ڪم و بيش، هر انسان جي لوازم حيات ۾ داخل ٿي چڪي آهي. هن خلائي دور ۾، جڏهن سج ۽ چنڊ سندس نگاهہ جو آماجگاه بنجي چڪا آهن ۽ هو چنڊ جي حيرت انگيز ۽ مريخ جي سحر خيز دنيا جا خواب لهي رهيو آهي، تہ بہ ڪهاڻيءَ جي طلسماتي ماحول جو محتاج آهي. اڄ بہ ڪهاڻي سندس لاءِ لوليءَ کان گهٽ نہ آهي. سندس ذهني الجهن ۽ پريشانيءَ لاءِ عقده ڪشائيءَ جو سامان آهي. سندس زخم خورده دل لاءِ، عيسيٰ جو مرهم آهي. اڄ بہ سندس هر ناڪام آرزوءَ جي دنيا ڪهاڻي آهي، اڄ بہ سندس روح ۽ ان جي باليدگيءَ لاءِ پناه گاه، ڪهاڻي ئي آهي.

ڪتاب [تاريخي افسانا ۽ ڈراما]
تان ڪنيل

يوسف سنڌي

مون کي به جيئڻ ڏيو....!

گهڻي ڪوشش جي باوجود به هُو ڪجهه حاصل نه ڪري سگهيو. هڪ ته ماڻهن جي پيهه ايڏي ته گهڻي هئي، جو هُو ٽرڪ جي ويجهو وڃي نه سگهيو، پر جي به چار قدم اڳيان وڌيو به ٿي ته ماڻهن ڪيس اهڙا ته ڌڪا ٿي ڏنا، جو هو صفا پوئتي ڌڪجي ٿي ويو ۽ ماڻهن جو رويو ايترو ته بي حسي ۽ بي حيائيءَ وارو هو، جو هن کي حيرت وٺيو ٿي ويئي. ان پيهه ۾ ڪيترائي ڏسڻا واسڻا ۽ سگها ڀلا ماڻهو به شامل هئا، پر ڪنهن به ڏانهنس ڌيان نه ڏنو ۽ سڀ کو ٽرڪ مان امدادي سامان کي ايئن لٽڻ لڳو، ڄڻ اهو پهريون ۽ آخري ڀيرو هو، جو اهو سامان آيو هو، ۽ پوءِ وري داڻو به نه ملندن... ڪين ڪو روڪڻ وارو به نه هو.

هيءُ جڏهن ڌڪجي پويان ٿيو ته همت هاري چڙهائين ۽ بيهي رهيو. ٽرڪ آهستي آهستي هلندي ويئي، ماڻهو ٽرڪ جي پويان هوڪا ڏيندا، رڙيون ڪندا، نعرا هڻندا، ڊوڙندا ويا ۽ ٽرڪ جي مٿان بيٺل ٻه همراهه سامان جون ٿيلهيون انهن ڏانهن ايئن اڇليندا ويا، جيئن پونڪندڙ ۽ رومڙ ڪري ايندڙ ڪتي کي اڳيان وڌڻ کان روڪڻ لاءِ، ڪو مانيءَ پورا اڇلي ڏبو آهي. جيئن هو ان ۾ لڳو رهي ۽ ماني اڇليندڙ همراهه اڳتي نڪري وڃي، پر هتي اها ترڪيب به نه هلي، ماڻهو ٽرڪ کي ماکوڙين وانگر ورائي ويا... ماڻهن جي حملي جي سٽ نه سهي ٽرڪ تي بيٺل همراهن پڇي جند ڇڏائي ۽ ٽرڪ منٽن ۾ سامان کان ايئن خالي ٿي ويئي، جيئن ماکڙ جي حملي کان پوءِ وڻ پنن کان خالي ٿي ويندا آهن.

هي، اهو سڀ ڪجهه ڏسندو رهيو.

ٽي ڏينهن اڳ جڏهن هُو ڳوٺان نڪري اچي مڪلي تي پهتا هئا ته درياءَ شاهه دادلي کان فقط ٻُت تي پاتل ڪپڙا ۽ ٻه چار ڪپڙن جا ٻيا ڳُچ ۽ پنهنجون زندگيون بچائي سگهيا هئا.

اسر ويل هو اڃا روزو رکي مسجد ۾ نماز لاءِ وڃڻ جي تياري ڪري رهيو هو، جو مسجد مان اعلان ٿيو ته "ڳوٺ وارؤ! درياءَ جو بند ٽٽي پيو آهي... پاڻي تيزيءَ سان ڳوٺ ڏانهن پيو وڌي، جيترو جلد ٿي سگهي، ڳوٺ خالي ڪري محفوظ هنڌن تي پهچو..."

اعلان جا ٿيو، ڄڻ ڳوٺ ۾ قيامت برپا ٿي ويئي.

هيءُ به پنهنجي زال، ننهن ۽ ڏهن سالن جي پوٽيءَ کي وٺي نڪتو. پٽهنس مزدوريءَ جي سلسلي ۾ وڏي شهر ويل هو. ماڻهن جون قطارون هيون، جيڪي بدحواسيءَ ۾ ڳوٺ خالي ڪري رهيا هئا، زائفائون هيون، جن مان ڪن جي مٿن تي هڙون هيون ته ڪن جي هٿن ۾ ٻارڙن جون آڱريون... ۽ ٻارڙا هئا، جيڪي اسر ويل اوچتو ايئن ننڊ ڦٽڻ کان پوءِ مائٽڻ جي بدحواسي ۽ پيچ پچان ڏسي زور زور سان رڙيون ڪندا ويا، پر ڪين ڪو به پرچائي ماٺ نه ڪرائي رهيو هو. هن ڏٺو ته ڪيترائي ٻار مائٽن کان وڇڙي ويا هئا ۽ ڪن مائٽن وري چرين وانگر پنهنجن ٻارڙن کي پئي ڳولهيو.

عجيب بدحواسي هئي چوڌاري!

"هيءَ ته ڪاري قيامت آهي." هن هلندي سوچيو. مسيت ۾ مُلو واعظ ڪندي اڪثر چوندو آهي ته "قيامت جي ڏينهن نفسا نفسي جي حالت هوندي... نه پُٽ پيءُ جو، نه زال مڙس جي، نه ماءُ ٻار جي واهرو هوندي... هرڪو پنهنجي اعمالن جو چنو ڪٽندو پچندو وتندو."

وڏي شهر ڏانهن ويندڙ رستي تي ڪارين، سوزوڪين، موٽر سائيڪلن، سئيڪلن، بيل گاڏين ۽ گڏهه گاڏين جي ڊگهي قطار روان دوان هئي، ۽ انهن ۾ وينل جا سٽيل هٻا ماڻهو، سامان، ٻڪريون... ماڻهو

پاڻ بچائڻ ۽ محفوظ هنڌ تي پهچڻ لاءِ سڀ رشتا، ناتا، قدر ۽ انسانيت وساري چڪا هئا... ڪارن وارن ڪارون ايڏيون نہ زور سان ٿي هلايون، جو ماڻهن کي رستي تان هٽڻ جو موقعو بہ نٿي ڏنائون. ايئن ڪيترائي ماڻهو پاڻ بچائي ڪارن سان ٽڪرجي زخمجي بہ پيا.

وڏي شهر ڏانهن ويندڙ رستي تي هلندي هن جي نظر سائين دادن شاهہ ميلا مار تي پيئي، جيڪو بہ چوهہ مان وڃي رهيو هو. پٺهنس قادن شاهہ بلا ٽار بہ لٺ هٿ ۾ ڪٿيو، ان ۾ ٻڌل گهنگهرن کي زور سان پٽ تي هٽندو وڃي رهيو هو. اڄ ڪيس "حيدر حيدر" جا نعرا هڻڻ بہ وسري ويا هئا، هنن جي پويان حويليءَ جون بيبيون بہ هيون، جن مان ڪن جي هٿن ۾ ننڍڙيون هڙون تہ ڪن جي ڪڇن تي ٻارڙا هئا... ڪين صحيح پردو بہ ڪيل ڪونہ هو... "اڃا ٻي ڪهڙي ڪاري قيامر ڇڻبي، جو سادات ويچارا بہ ٽلڪي ويا... انهن سادات جي حويليءَ مٿان نر پکيءَ جي اڏرڻ تي بہ پابندي هئي..." هيءُ سوچي ٿو "اي رب سائين! تون اسان مشڪين ٻچڙيوالن تي ڪو قياس ڪر.. هي ٻوڏ واري بلا اسان تان ٽار..." اهو چئي هو توبهہ توبهہ ڪري اکيون ٻي پاسي ڪري ٿو ڇڏي... هي بي خياليءَ ۾ سادات جي حرم تي پنهنجي پيل نظر تي پڇتائڻ ٿو لڳي، "الله مون کي معاف ڪر..." هُو دل ئي دل ۾ چوي ٿو.

وڏي شهر ڏانهن ويندي پنڌ ئي پنڌ، سخت اُس، مٿان وري روزو، هن ايئن محسوس ڪيو هو، جڻ هو پنهنجو لاش گهليندو پيو وڃي ڪنهن قبر ۾ ڦٽو ڪرڻ جي لاءِ... هزارن جي تعداد ۾ ماڻهن جي رش ۾ هن ڇا ڇا نہ ڏٺو... ڪيس سٺ سال اڳ وارو منظر ياد اچي ويو، جڏهن واڻيا ڀڳا هئا... تڏهن هو اڃا ٻار هو ۽ پٺهنس پنهنجي ننڍپڻ جي سنگتي ڪرمونءَ کي الوداع چوڻ جي لاءِ ڪراچيءَ ويو هو ۽ هن کي بہ پاڻ سان وٺي ويو هو ۽ پٺهنس ڪراچيءَ ۾ تيستائين ڪرمون ۽ سندس گهروارن سان ڪئمپ ۾ گڏ رهيو، جيستائين هو پاڻيءَ جي جهاز ۾ چڙهي روانا نہ ٿيا... ان وقت بہ هن ماڻهن کي ايئن ئي ٽولين جي صورت ۾ بدحواس، ويڳاڻو ۽ ويچارو ٿي ڊپ ۾ سفر ڪندي ڏٺو هو... هن جي تصور ۾ بہ ڪونہ هو تہ ڪو هُو هڪ ڀيرو نہ رڳو اهڙا نظارا ڏسندو، پر خود بہ انهن ۾ شامل هوندو.

ڳچ پنڌ هلڻ کان پوءِ جڏهن زالهنس دانهن ڪئي، "ادلوءَ جا پيءُ! ٿورو ڍرو هل... اسين ٿڪي پيا آهيون." تہ هن کي هوش آيو هو ۽ هُو رستي جي پاسي ۾ هڪ ڪَنڊ جي وڻ هيٺان ٿي ويٺا... هاڻ سندس پوٽيءَ اُڃ سبب رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون ۽ هيءُ پريشان ٿي ويو تہ ننڍڙيءَ لاءِ ڪيئن پاڻي هٿ ڪري. ماڻهو قطارن ۾، زل ڪاڙهي ۾ پگهر ڳاڙهيندا وڃي رهيا هئا. هن انهن کي ڏسڻ شروع ڪيو تہ ڪنهن وٽ پاڻي هجي تہ پوٽيهنس لاءِ گهري.

ادلو پيءُ! ادلوءَ جي ڪا خبر ورتي ٿئي...!؟" زالهنس پنهنجي پُٽ جي اُلڪي ۾ پڇڪي.

"ڪٿان خبر وٺان... جيئن اُٿيا آهيون، تئن ڪڙين تي زور ائٿون... ڪنهن کان پڇان؟"

"پوءِ... بہ..."

"ڪنهن ڪنڌيءَ پيڙاءِ ٿيون تہ ڪٿان خبر ڪيندوس ادلوءَ جي."

تيسين هن جي نظر هڪ جوان مڙس تي پيئي، جنهن جي هٿ ۾ پاڻيءَ سان ڀريل ڪولر هو ۽ هن تڪڙو وڌي ان کي ٻانهن مان جهليو "ابا پاڻي ڍڪ ڏي... ننڍڙيءَ جو اصل ساهہ ٿو وڃي."

"حاضر چاچا..." جوان مڙس ٻيهندي وراڻيو ۽ هي ڪيس پاڻ سان وٺي آيو ۽ جوان مڙس ڪولر جو ڍڪ کولي ان ۾ پاڻي ڀري ننڍڙيءَ کي ڏنو، جيڪا ايئن پيئڻ لڳي، جڻ ٻيهر پاڻي نہ ملندس.

"ڏي خبر چاچا... ڪهڙي ڳوٺ جو آهين؟" جوان مڙس پڇيس.

"ارباب سانول خان جي ڳوٺ جو..." هن وراڻيو.

"سانول خان تہ وڏو ماڻهو آهي. تعلقي جو ناظر بہ رهيو آهي، هن اوهان کي سواري ڪانہ ڏني ڇا...؟" جوان پڇيس.

"ابا! اسين تہ ايئن ئي رات جي اونداهيءَ ۾ گهر ڇڏي نڪتا آهيون."

"اوهين ڪنهن جا ماڻهو آهيو." جوان وري پڇيس.

"ارباب سانول جا... ابا اسين سدائين ڪيس ئي رونٽ ڏيندا آهيون."

"ٻلي ٻلي... ارباب سانول خان... اڳوڻو تعلقي ناظر ٻلي..." جوان مڙس طنز ڪندي چيو ۽ پوءِ پڇيو: "ارباب سانول خان جي گهر ڀاتين به لڏيو يا هو اتي ڳوٺ ۾ رهيا پيا آهن."

"ابا ڪلهه شام ٻڌوسين ته پنهنجي گاڏيءَ ۾ ڪراچي هليا ويا..."

"واهه! ته چئبو ڪين ملائڪن اڳواٽ ئي ٻڌائي ڇڏيو هو ته رات جو بند ٽٽندو."

هيءُ ماٺ ۾ رهيو.

"۽ اهو اوهان وارو اربابڙو سانول؟"

"نه، اهو تبليغ تي ويو آهي."

هن جواب تي جوان مڙس هڪ وڏو ٽهڪ ڏنو، جنهن سبب ويندڙ ماڻهن گهُور ڪري جوان مڙس ڏانهن ڏٺو، ڄڻ چئي رهيا هجن: "صفا ڪو بلا ڪاتو آهين. ماڻهو پنهنجي ساهه بچائڻ جي چڪر ۾ آهن ۽ تون نياڳا پيو ٽهڪ ڏينءَ."

"ته چئبو چاچا... پاڻ وارو ارباب تبليغ تي ويو آهي، جيئن سندس لاءِ جنت ۾ جايون ٺهن، حورون ۽ غلمان ٻُوڪ ٿين."

جوان مڙس جي ان ڳالهه جو هن ڪان ڪوبه جواب نه ٺهيو ۽ هي ماٺ ۾ رهيو.

"ڏسين ڪونه پيو چاچا... اهي وڏا ماڻهو ۽ آفيسر... ڪيڏين نه وڏين گاڏين ۾... هڪ هڪ ٻه ٻه چڙهيو پيا وڃن... دل ۾ ڪو قياس هجين ته ڪر اوهان جهڙن جهونن کي پاڻ سان گڏ ڪٺي اڳيرو ڪن... ڪنهن ڪنڌيءَ تي ته پهچائين..."

هي خاموش رهيو. جوان مڙس ننڍڙي ڪان ڪولر جو ڍڪ ورتو ۽ پري اڳيان وڌايو، جيڪو نهڻس وٺي پيتو.

"چڱو چاچا... ڪجهه اڳيرا ٿيون." جوان مڙس ڪولر جو ڍڪ بند ڪندي چيو ۽ ڪولر ڪٺي روانو ٿي ويو.

ماڻهن جي رش، جيئن پوءِ تيئن وڌندي ويئي، ڳوٺن جا ڳوٺ لڏي آيا هئا، هي انهن ويندڙن کي ڏسڻ لڳو، جيڪي هن جيان ئي غريب هئا، بي وس هئا، ويڳاڻا هئا... ۽ ڪين خبر ڪونه هئي ته هاڻ سندس آئيندو ڇا آهي؟

ان مهل اتان سندس اڳيان هڪ ٻبل ڪئبن گاڏي "پان پان" ڪندي، لنگهي ويئي، جنهن جا شيشا بند هئا، ان ۾ فقط ٻه ڄڻا ويٺل هئا. هن گاڏيءَ ڏانهن ڏٺو ۽ دل ۾ خواهش ڪر ڪنيس ته "ڪاش! هُو ڪين پويان ويهاري ڪٺي هلن... جيئن هي پنڌ کان ڇٽي پون."

پر ٻي گهڙي ڪجهه دير اڳ جوان مڙس جا چيل جملا ذهن ۾ تري آيس. ۽ هي سچو هُجي ويو ۽ دل ۾ اُٻريل خواهش ٻي گهڙيءَ دم ٽوڙي ويس... ۽ ذهن ۾ اچيس ٿو "غريبن جو ڪير به ڪونهي ادا... هنن کي ته ڄمڻ ئي نه کپي ها..."

هنن ٻيهر هلڻ شروع ڪيو، ڄڻ محشر جي ميدان ڏانهن وڌي رهيا هجن! رستي ۾ ماڻهن جي پُڻ پُڻ ۽ وڏي سڏ ڳالهائڻ، زائفائن ٻاران ولين ۽ بادشاهه پير کي سڏڻ ۽ ٻارن جي رڙين ۽ ڪيڪن... سخت اُس، اُڃ، مَنيندڙ گاڏين جي ڊوڙ... هُو ڪيئن مڪلي پهتا، هُو سوچي ٿو. "اسان مردن جو ته خير آهي، پر زالن ۽ ٻارن جا ته لاهه ئي نڪري ويا آهن. مٿان وري راتوڪي گرهه تي..." روزو به پاڻيءَ لپ ۽ ڪنهن ڪان مليل مانيءَ ڀُڃي تي ڪوليائين.

هُو جڏهن مڪلي پهتا ته سج ڪنهوڪو لهي چڪو هو. مڪليءَ تي ماڻهن جا هشام اچي گڏ ٿيا هئا. ماڻهن جي ايڏي ته رش هئي، جو هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ اڄ محشر جو ڏينهن آهي ۽ صدين کان مڪليءَ جي قبرستان ۾ سُتل سڀ مردا، حساب ڪتاب ڏيڻ جي لاءِ جاڳي پيا هجن.

هن مڪلي پهچي هڪ وڻ جي هيٺان پوٽارو وڇائي ٻارن کي ويهاريو. اها رات هنن بُک تي گذاري. هي هِتان هوتان ٻج ڍڪ ڪري رڳو ايترو پٽ مس هٿ ڪري سگهيو، جنهن مان رڳو ننڍڙي پوٽيهنس جي ڪُک پرچي سگهي. هُو ٻهراڙيءَ جو ماڻهو هو، بک، ڏک، مسئلا هن جي گهر جا ڀاتي هئا، پر هن اهڙي عذابن پري، ڏکي ۽ ڪليل آسمان جي هيٺان، مڇرن سان وڙهندي، پيٽ ۾ بُک جا چڪ سهندي ڪڏهن به رات نه گذاري هئي. هُو غريب

ماڻهو هو، سندس گهر ۾ دنياوي سکن ڪڏهن پلجي ٻه پير نه پاتو هو، ڪجهه هارپي ۽ ڪجهه هِتي هُتي مزدوري ڪرڻ کان پوءِ چڪي تاڻي رڪا سڪا ٽي ويلا ماني جا مس ڪائي سگهندا هئا. هاڻ ڪجهه ادلوءَ جي مزدوري ڪرڻ جي ڪري، جيڪو هن ئي شهر ۾ ڪٿي مزدوري ڪندو هو، ۽ هر جمع جي رات ڳوٺ ايندو هو، ۽ ڪيس مزدوري مان بچايل ايترا پئسا ڏيئي ويندو هو، جو گهر جو چرخو چڪي تاڻي هلڻ لڳو هو.

جڏهن هي وٺ پڪڙ ۾ ڳونان نڪتا هئا ته هن جي کيسي ۾ پيل رومال ۾ ويڙهيل ويهين روپين جو نوٽ ئي هن جو ڪُل اثاثو هو. ”ويهن روپين مان ڇا ٿيندو؟“ هن سوچيو ۽ سياڻي شهر ۾ ادلوءَ کي ڳولهڻ جي ڪوشش ڪندس... پوءِ خيال آيس ته ادلو پاڻ هنن لاءِ پريشان هوندو ته ڪٿي آهين، ڪيس هنن جي لاءِ اُلڪي ته سمهڻ ئي نه ڏنو هوندو... ڇو ته ڪيس خبر پئجي ويئي هوندي ته سندس ڳوٺ ٻُڏي چڪو آهي... جنهن هنڌ تي اڳ سندن گهر هو. سايون ٻنيون هيون... اُتي هاڻ رڳو پاڻيءَ جي اڇ ئي اڇ آهي.

هن سڄي رات پنهنجي پُٽ جي اُلڪي ۾ گذاري ۽ ٻي ڏينهن هو چاهيندي به ادلوءَ جي خبر چار وٺڻ جي لاءِ ڪيڏانهن وڃي نه سگهيو، جو ڪيس ڊپ هو ته ڪٿي ماڻهن جي وڌندڙ انبوهه ۾ سندس ننڍڙو ڪٽنب گم ٿي نه وڃي. اُهو سڄو ڏينهن هن وڻ جي هيٺان ويهي آسپاس ويٺل ٻين ٻوڏ ستايلن سان خبرون چارون ڪندي گذاريو. سندن ڪوبه حال پاڻي نه هو، سيني جي ڪٿا ساڳئي هئي، سيني کي پيٽ ۽ پنتي جي ڳڻتي ۽ نظر سامهون روڊ تي هئي، جتي ڪنهن ڪنهن مهل وڏيون گاڏيون بيهي ماڻهن ۾ کاڌي پيتي جو سامان ورهائڻ ٿي لڳيون، پر هن جي اوسٽائين پهچڻ کان اڳ، سڀ ختم ٿي ويو ٿي... شام ڌاري ڪٿان کو پت جي ديگ ڪٿي اچي هنن ۾ ورهائي ويو ۽ هنن جي پيٽ ۾ پوندڙ ٻک جي ڇڪن کان جند آجي ٿي.

ايئن ٻيو ڏينهن به گذري ويو... ڪوبه سندن اوهي واهي نه ٿيو... بس منجهند ڌاري ڪجهه وڏين گاڏين وارا آيا ۽ هنن کي ڪجهه بسڪوٽن جا پاڪيٽ ۽ پاڻيءَ جون بوتلون ڏيئي، فوٽو ڪڍي... سندن موٽي پريندا روانا ٿي ويا.

هاڻ ٻک هنن جي سهپ کان ٻاهر ٿي ويئي هئي. پنهنجي پوڙهي زال ۽ ننهن جي لٿل ۽ مايوس چهرن، هن جي اندر ۾ وڍ وجهڻ شروع ڪيا هئا. سندس پوٽي، جيڪا گهر ۾ سڄو ڏينهن ٽينگ ٽپا پيئي ڏيندي هئي، ايئن خاموش ۽ هر ايندڙ ويندڙ کي گهوري ڏسي رهي هئي، جڻ ڪنهن ٻي دنيا جي مخلوق هجي.

هن کان اهو سڀ ڪجهه ڏٺو نه ٿيو ۽ هي اُٿي روڊ تي آيو ۽ ماڻهن جي ان انبوهه ۾ شامل ٿي ويو، جيڪو سامان ڪٺي ايندڙ هر گاڏي تي رومڙ ڪري، ان کي ڇهني ٿي ويو، پر پنهنجي هيڻن هڏن سبب ڪجهه حاصل ڪري نه سگهيو هو ۽ هاڻ هُو ٿڪي اچي رستي جي پر ۾ ويٺو هو ته هاڻ ڇا ڪري ۽ خالي هٿين ڪيئن وڃي؟

هڪ پيرو ٻيهر ماڻهن ۾ چرپر پيدا ٿي ۽ هوليرو مچي ويو. سامان سان پريل ٽرڪ کي سڀ ماڻهو ايئن ورائي ويا هئا، جيئن ڍوند کي ڳجهون حملو ڪنديون آهن. هن هڪ ٻن لمحن لاءِ انهن کي ڏٺو ۽ پوءِ منجهس ڪا ازغيبي سگهه اچي ويئي ۽ هو ”متان ويا آهيو“ چئي ٻوڙندو وڃي ٽرڪ کي پهتو ۽ سامهون ايندڙ ٻن همراهن کي ايئن ڌڪا ڏيئي پري ڪيائين، جيئن جوانيءَ ۾ ڪوڏي ڪيڏندي، سامهون واري کي ڪانچاڻ لاءِ اوچتو ڌڪ هڻبو آهي. ٻي گهڙيءَ سامان سان ڀريل ٿيلهي هُو پاڻ ڏانهن ڇڪڻ لڳو...

◙

بهادر ٽالپر

نہ سِرو مليو نہ ٿي ڇيڙهو!

"وقت ڪيئن ٿو گذري...؟! ڪنهن ڇهري تان پردو ڪجهي أمالڪ هيٺ ڪري... يا اکين جا ڇپر ڪجهي وري هيٺ ٿين...! مينهن، سمي، شام مهل آڪاس ۾ پانت پانت رنگي ڪا وَسا ورني ڪر موڙي... ۽ ڪو بادل برهہ جا بانورا ڳيت ڳائي... ۽ ڪنهن جي ڇپن تي مينهن مند جو ڪو گيت ڇٽنگ وانگي ڇمڪي اجهامي وڃي...!"

هُن پنهنجي گهر واري گهٽيءَ ۾ بس ائين ئي پَٽ تي ويهي أبتا سُبتا ليڪا ڪڍي پئي دل وندرائي... دل پئي وندرائي يا واقعي هن أبتا سُبتا ليڪا ڪڍي انهن ۾ پنهنجي قسمت يا گذريل وقت جي ڏسائن جي نشاندهي ٿي ڪئي...!! جيڪڏهن هُن گذريل وقت (جنهن ڪي هُو واپس ورائي نہ ٿي سگهيو) جي ڏسائن جي نشاندهي ڪرڻ ٿي چاهي... تہ ڇا سندس لاءِ اهو طريقو جوڳو ۽ مناسب هو... تہ هُو وڏو سارو پٽ تي ويهي أبتا سُبتا ليڪا ڪڍي... يا ان ڪان علاوه سندس لاءِ اهو صحيح نہ هو تہ هُو پنهنجي گهر جي پنهنجي مقدر جيان ڇنل ٽُٽل ڪنهن ڪٽ تي ويهي پنهنجن هٿن جون ريکائون ڏسي ها... ۽ پوءِ فيصلو ڪري ها تہ انهن ۾ پلا ڪهڙي گهٽ وڌائي هئي... جو "وقت" هُن سان ڪي پالُ پلائي ويو... يا ڪجهہ اهڙو ڪري گذريو... جو "اڄ" سوڌو هُو ان ڪي وساري يا پُلائي نہ ٿي سگهيو...!!

هُن هڪ ليڪ اوپر ڪان اولهہ طرف ڪڍي... جتان اولهہ ۾ سج وٽن ٽٽن پويان پنهنجي لالائيءَ واري لباس ۾ تازو لهي پويان شفق جي شوخي ڇڏي ويو هو...! ٻي ليڪ هُن أتر ڪان ڏکڻ طرف ڪڍي... هُن جي ذهن ۾ هڪدم ان طرف سڏ پنڌ تي ڳوٺ وارو اهو تاريخي ڪوهہ اڇي ويو، جتان ڪنهن زماني ۾ وينگسون وندر ۽ وررونهن ڪندي پاڻي پرينديون هيون...!! پاڻيءَ لاءِ گهران نڪرندي سندن هانوَ ۾: "منهنجي بارڙي ڪي لوڏو ڏيو، مان پاڻيءَ تي ٿي وڃان." جهڙو ڪو سندر ۽ سريلو لوڪ گيت ضرور هُريو هوندو... ۽ پوءِ احساسن جي شدت سبب ان لوڪ گيت سندن ڇپن جي ڇانئڻ ڪي ضرور ڇميو هوندو...!! هُن پنهنجي أن أتر ڪان ڏکڻ ليڪ ڏانهن پيهر وڏي انهماڪ سان ڏٺو... ڪيس محسوس ٿيو تہ هُو ان ڏسا ۾ أن ليڪ سان گڏ أن ڪوهہ ڏانهن بي اختيار ڇڪبو ٿو وڃي... جتان سنڌءِ بلوغت واري بهار واري زماني ۾ وينگسي حُسن وڃ وراڪا ڏيندو هو...!! هُن اهو وقت ياد ڪري پنهنجن احساسن جي تلاءَ مان ڇڻ پاڻيءَ جو ٻُڪ پري پنهنجي مُنهن تي وڌو... ۽ شديد روڻٺهارڪو ٿي ويو...!

هُن پنهنجو پاڻ ڪي ان ڪوهہ جو ڏول ٿي سمجهيو ٿي... جنهن ڪي ڪن حسين هٿن ماضيءَ ۾ ان ڪوهہ مان پاڻي ڪڍڻ لاءِ هيٺ لاٿو ٿي... ۽ پوءِ وري خالي ڪري اونداهين اجگر ڪوهہ ۾...!!

هُو ان ڪوهہ ۾ وهنجندو رهيو... اهڙيءَ ريت! اهو تاريخي ڪوهہ جنهن مان سندس وڏن اوجل ۽ شفاف پاڻي پيتو هو... جنهن مان مٺ ۽

خمار وارا نشا ڪيترن تي چڙهيا هوندا... ۽ اهي سستيءَ مان ازخود مڻ خوار ٻڄي ويا هوندا...!!

سوچيندي سوچيندي اوچتو سندس وات مان بي اختيار لفظن جو وهڪرو ڦٽندو ويو: ”وقت جڻ حَسين ٻانهن جي چوڙين جو ڇمڪو...! ڇهري تي جوانيءَ جو جولان به جڻ وقت! وقت شين جي نسبت ۾ ڪيڏو نه معنيٰ ۽ مفهوم جو حامل! ۽ وقت جي گهرائي جڻ اُن کوهه جي گهرائي... جنهن ۾ ڪنهن زماني ۾ آءٌ ڪن هٿن مان ڏول ٻڄي هيٺ ٿي لٿس...!! وقت جي گهرائيءَ کي ڪير ڪيئن به ڪري... پر ماپي نه سگهندو...!!“

هُن انهن ئي ڪيفيتن ۾ پنهنجي ٻانهن ۾ ٻدل پاڻ جيان پراڻي واچ ڏانهن ڏٺو... ۽ اُن جي سيڪنڊي ڪانٽي جي چُڀن جڻ پنهنجي سرير ۾ محسوس ڪئي...!!

هُن پَٽ تي ڏيان ڏريو ته ڏٺائين ته هو بيخبريءَ وچان ٻيا به ڪيترائي ليڪا زمين تي ٻار جي ڪنهن راند جيان ڪڍي چڪو هو... انهي گڏ وچڙ ليڪن مان وري سندس سوچ ماضيءَ جي اُفق تي ڪَر موڙڻ لڳي... ”چون ٿا ته گهٽو پراڻي زماني ۾ اُن تاريخي کوهه جي آسپاس ”چندن“ واٺئي جو خوبصورت باغ هو، جنهن ۾ هر سال هر قسم جا ميوا لڳندا هئا...! چندن واٺيون، واقعي به ”چندن“ هو... ڪڏهن به ڪنهن کي ميوو ڪائڻ کان نه پَليائين... ۽ گيت ڳائيندا هئا... چندن واٺيون نه موسيقيءَ ۽ فنونِ لطيفه جي ٻين شعبن جو زبردست چاهڪ هو... هُو اهڙن متوالن کان گيت ڳانا ٻڌي وجد ۾ اچي ويندو هو... هو هر ٽئين چوٿين مهيني پڇنن ۽ صوفيائن گيتن جي بزم سجارائيندو هو...!!“

هُن پنهنجي سوچ واري ڪتاب تان ڏيان هٽائي وري پنهنجن ئي ڪڍيل بي ترتيب ۽ سُٽ جهڙن منجهيل ليڪن ڏانهن ڏٺو ۽ انهن جي مٿان ڏکڻ کان اُتر طرف هڪ ڊگهي ليڪ ڪڍي ڇڏي... ۽ ان تي پنهنجي سوچ کي سوار ڪري اڳتي وڌڻ لڳو: ”آءٌ پنهنجي اُن جوانيءَ واري زماني ۾ جيتوڻيڪ بستري تي شروعات ۾ هن لڪير وانگر ئي سڌو سمهندو هوس... پر الائجي ته چو بعد ۾ پاسا ورائيندي ورائيندي ائين ئي رات گذري ويندي هئي...! ۽ ائين هر رات جڻ مون لاءِ هماليه جبل جهڙي رات هوندي هئي... اها آسانيءَ سان ڪانه گذرندي هئي... مون سان وڏا ويل وهائي گذرندي هئي... جڻ ڪا ڏائڻ مون سان منهنجي بستري تي گڏ سمهي مون کي گهُٽا ڏيندي رهندي هئي... ۽ آءٌ مرڻ جي خواهش جي باوجود به مري نه سگهندو هوس...!! انهن جوانيءَ وارين راتين ۾ ڪنهن جي اُلفت جي اند سان اُلجهندي مون کي بخوبي سُڌ پئي هئي ته وقت ڪيئن ٿو گذري...! وقت جي جبر کي اُمالڪ اکين مان نير وهائي به ظاهر پئي ڪري سگهيس... پر امان جي حساس طبيعت جو شديد اونو هئم... امان جي اڪيلي ۽ سِڪي پني ڇاول پٽ هئڻ جي ناتي منهنجو ڏک جڻ مادر جو دک ٻڄي وڃي ها... هونئن به هوءَ اِن ڪان اڳ ڪيترين ئي ڳالهين ۽ ردعمل مان پنهنجي منهنجي حوالي سان حساسيت پوشيده نه رکي سگهي هئي... مثلاً هُن مون کي کوهه ڏانهن وري وري وڃڻ کان جهليو هو... ۽ پڻ منهنجي بي خوابيءَ مان به ڪيس محسوس ٿيو هو ته ”دال ۾ ضرور ڪجهه ڪارو آهي.

ان ڪان علاوه سندم پڦيءَ ٻڌايو هئم ته جڏهن آءٌ شڪم مادر ۾ هئس تڏهن به امان منهنجي حوالي سان فڪرمند ئي رهندي هئي... ۽ ڪيس منهنجي صحيح سلامت جمڻ جون ڳڻتيون دامن گير

هيون...!! منهنجي جمڻ وارا ڏينهن جيئن جيئن ويجهو پوندا ٿي ويا... تيئن تيئن گهر اڱڻ اڳيان بينم بم جو سائو چهچ وڻ غير محسوس طور تي سوڪهڙي ڏانهن مائل پئي ٿيندو ويو...! امان کي جڏهن ان جي سوڪهڙي ڏانهن مائل هئڻ جو احساس ٿيو ته هوءَ پيرن کان چوٽيءَ تائين سڄي ڪنبي وئي... هُن پاڙي پتيءَ وارين پوڙهين پڪين (جن جو تجربو ڪائنس وڏيڪ هو) سان اها ڳالهه اوري... جن ڪيس ٻڌايس ته وڻ جو سُڪڻ ادي کو سنو سنئوڻ ڪونهي... وج کو تائيٽ ٻائيٽ (تعويذ ٻاويذ) ڪرائي پاڻ به ٻڌ... ۽ ان وڻ کي به... ائي ادي الله پٽڙو ڏيندئي... ان ڪم ۾ دير ڪرڻ نه جڳائي...!!

منهنجي قسمت بس اِهائي هئي ته آءٌ شڪم مادر ۾ هجان... ۽ گهر اڱڻ وارو وڻ سوڪهڙي جو شڪار ٿيندو وڃي... يا منهنجي قسمت اِهائي هئي ته آءٌ هر هر اُن ڪوهه ڏانهن وڃان... ۽ اتي ڪن هٺن جو (پنهنجي ليکي) ڏول ٻڄي هر هر هيٺ وڃان... ۽ مٿي چڙهان... يا منهنجي قسمت رڳو اهائي هئي ته آءٌ بستري تي سمهي ننڊ جي نُور مان پنهنجون اکيون روشن ڪري سگهان... پر ناڪام رهان...! پوءِ آخر منهنجي قسمت ڇا هئي...؟! بستري تي سمهان... ۽ بي آراميءَ واري ڏانئڻ اچي مون کي گهوگها ڏيڻ لڳي... ۽ مرڻ چاهيندي به آءٌ مري نه سگهان... انهن نيڻن جي قسمت پلا ڇا هئي...؟! جن ڪوهه تي مون ڏانهن پهرينءَ نظر ۾ ڏٺو هو... ۽ منهنجا طاق لڳي ويا هئا... آءٌ به آخر اُن ماءُ جو پٽ هئس... جنهن شايد پويان ماضيءَ ڏانهن (جڏهن آءٌ اڃا ٽيج پياڪ هئس) ليئو نه پاتو هو... هُن مون کي ڪهڙيون سُتيون وڌيون؟ ۽ ڪهڙا تعويذ پارايا...؟ هُن ڪهڙي قسم جو سُرمو ۽ ڪجل منهنجي اکين منجهه اوتيا... جو جڏهن جوان ٿيس... ته صفا شريف ٻڄي پيون...!! ۽ امان جي قسمت ڇا هئي...؟! ۽ امان جي امان (يعني منهنجي ناني) ڪيس ڪهڙيون سُتيون وڌيون...؟! جو اهڙي ٻار کي نپائي وڏو ڪري... ته به سندس لاءِ اهو نندوئي هجي... ۽ هوءَ ڪيس هيڏانهن يا هوڏانهن وڃڻ کان روڪيندي رهي... ۽ اهو سدورو لڄ مان ڪيس پنهنجي دردن جو داستان به نه ٻڌائي سگهي...!! ۽ اُن ڪوهه جي قسمت ڇا هئي...؟! پريو پڪليو آهستي آهستي سُڪندو ويو... ڪنوارا پير، نهنا نيڻ، سڀ جا سڀ اُتان ڪنهن خواب جيان گُم ٿيندا ويا...! اهو ڪوهه جيڪو پنهنجي بي نور اکين سان رُنو هوندو... پر اُن جو روئڻ ڪنهن ڏٺو هوندو... اي ڪاش! ڪي اهڙا باٺور نيڻ هجن ها... جيڪي اُن جو روئڻ ڏسي سگهن ٿا...!! اي فطرت! تون اُن مهل ڪٿي هئينءَ؟ جڏهن اهو ڪوهه پنهنجي سوڪهڙي جي سوڳ وارو داستان توکي ٻڌائي رهيو هو...!! اي فطرت! تون ڪيڏي نه بي رحم هئينءَ جو اُن ڪوهه جي وجود کي پوءِ آهستي آهستي دِيئُ، ليئُ، ڪِرڙين ۽ ڪانڌيرن جي وجود سان ڍڪيندي وئين...! اڄ آءٌ ڪيترين ئي قسمتن (ڪوهه جي قسمت سميت) کي پٽ تي ليڪا ڪڍي تلاشي تلاشي ٿڪي پيس... پر نه ڪنهن جو سِرو ۽ نه ئي ڇيڙو ملي سگهيو... اِنڪري تون کِلندي رهه اي فطرت! ته مون جهڙو دکي ۽ بدنصيب انسان نه اڳ ڄمي سگهيو هو... ۽ نه ئي بعد ۾ ڄمي سگهندو.”

◙

ليکڪ: دامودرمائوزو
(هندستاني ادب مان)
سنڌيڪار: غلام مصطفيٰ سولنگي

موت جي اوسيئڙي ۾

منجهند جو پهر، ٻَنهي اُس ۽ ساڙيندڙ جهولو، لڳو ٿي ته جڻ ڪو ڪاپاٽيو دشمن جسم مان گوشت کي چڪي ۽ پَٽي رهيو هجي. ماڻهن سوڏو هر ساهدار ائين پچي رهيو هو، جيئن تندور ۾ ماني پچندي آهي.

هيل ته اونهاري اصل حد ڪري ڇڏي آهي، ڌرتيءَ تي دوزخ لهي آيو آهي، ايڏي گرمي؟ ۾ بارش جو ڪوبه نانءُ نشان ڪونهي. ڌرتي ويچاري ٽامڻي هڻي وئي آهي. ڏاڍيءَ اُڃ وگهي، پاڻيءَ جي اميد ته وات ڦاڙيو اُداسيءَ وچان آسمان کي ٽڪي رهي آهي، پر پَري پَري تائين ڪو اڇو ڪڪر به ڪونه ٿو ڏسجي، ماڻهن ۽ جانورن جون سڪل اکيون هڪ ڦوڙهو ڳاڙڻ ڪان به لاچار آهن. سندن جسم ۾ اکين جو پاڻي به سُڪي ويو آهي.

انب، ٽالهي، ڪچنار، ٻڙ، پپر ۽ بيد مشڪ، سڀئي وڻ ويچارا سُڪي ڪاٺ ٿي ويا آهن. سڀني جا پَن وڻن مان ڇڻي چڪا آهن. ڪنهن هيڪڙ ٻيڪڙ ٽاريءَ تي ڪو پَن چنبڙيل نظر ٿو اچي ته اهو به ڄڻ ڇڻڻ تي آهي، سڀني وڻن کي ڄڻ ته موت جو اوسيئڙو هجي. جڏهن هيڏن سارن وڻن جو اهو حال آهي ته پوءِ ويچارن ٻوٽن ٻوڙن، وَلين، ڏڀن ۽ گاهه جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! ڌرتيءَ تي هڪ به سائو تيلو ڪونهي، هر پاسي واري ئي واري ٿي نظر اچي، وڻن جون ٽاريون سڪين ڪاٺين ۾ بدلجي چڪيون آهن، ڍنڍن، ڍورن، تلائن ۽ کوهن ۾ پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو به ڪونهي، سدائين آلي رهندڙ ڌرتي هاڻي ته پٿر بڻجي وئي آهي، آسپاس جا ڳوناٺا پري پري لڏي هليا ويا آهن. پکي پکڻ به ڏورانهن ماڳن ڏانهن هجرت ڪري ويا آهن، ڪيترائي ڍور ڍڳا به مري کپي ويا آهن. باقي جيڪي بچيا آهن، سي به ڏينهن ٻن جا مهمان آهن، ويچارا اهي به موت جي اوسيئڙي ۾ آهن.

غضب جي گرمي آهي، اُب مان باهه جا اُلا ٿا وسن، هڪ نانگڻ ويچاري پنهنجي ننڍڙي ٻچي کي ساڻ ونيو ڪيڏانهن وڃي رهي آهي، تتل ڌرتيءَ تي رڙهڻ ويچاريءَ لاءِ ڪيڏو نه ڏکيو هوندو، پر هوءَ رڳو رڙهڻ ڪانسواءِ ڪري به ڇا ٿي سگهي. هن کي پَر ٿوروئي آهن جو هڪدم اُڏامي وڃي ڪنهن ٻئي هنڌ پهچي. ظاهر آهي ته ويچاريءَ جو سڄو بدن سڙي رهيو هوندو. هوءَ اکيون ٽمڪائيندي، پنهنجي ٻچڙي سان گهري ڪُهري اڳتي رڙهي رهي هئي.

هوءَ سڪل ميدانن مان نڪري اچي درياءَ جي بند تي پهتي، درياءَ ۾ به ڌوڙ اُڏامي رهي هئي، لاڳيتي پنڌ ڪيس سهڪائي وڌو هو، هوءَ بند تان هيٺ لهي آئي ۽ ٻني تي رڙهڻ لڳي، هن پنهنجي آسپاس ڏٺو ۽ سوچيو، ”جيڪڏهن ڪو ساهدار هتان لنگهي ها ته پوءِ همدرديءَ وچان مون کي ڇٽي ها ته مُئي نانگڻ! هيڏي گرميءَ ۾ موت ڪنيو ٿئي جو سفر تي نڪتي آهين!؟ رستي ۾ ڪٿي وڃين نه مري...!“ هن وري ٻيهر سوچيو، ”مان ان جي نصيحت ڪونه مڃان ها ۽ ڪيس چوان ها ته ڀلي موت اچي، پر اڳتي وڌڻ کان ڪونه مُڙندس.“

زمين جا ٻَنا ڊهي چڪا هئا ۽ هر پاسي واري اُڏامي رهي هئي. نانگڻ کي ڪجهه ياد آيو. هڪ ڏينهن هوءَ گوتوءَ پوڳڙائيءَ جي گهر هڪ ننڍڙو ڪوئو ڦاسائڻ وئي، هن اُتي باهه تي رکيل نڪر جي هڪ وڏي ٿئي به ڏٺي هئي، جيڪا اڌ تائين واريءَ ۾ ڀريل هئي ۽ گوتو ان ۾ ڀڳڙا ڀُڃي رهيو هو. ان منظر کي ياد ڪري سندس ڏيل ڏڪڻ لڳو، هن محسوس ڪيو ته ڄڻ سندس حالت ڀڳڙن جهڙي هجي.

هن ٿڌو شوڪارو ڀريو، پري بند تي ڪيس ڪو وڻ نظر آيو. هوءَ ان تائين پهچڻ جو پڪو په

ڪري ٿي، مٿانهين بند تي چڙهڻ لاءِ هن پنهنجي رفتار وڌائي وڏيءَ ڪوشش کان پوءِ هوءَ بند تي چڙهي آئي. هوءَ سهڪي سهڪي ساٿي ٿي چڪي هئي. اوچتو ڪانئس رڙ نڪري وئي: ”هئه! منهنجو ٻچڙو ڪاڏي ويو؟“ هوءَ گهٻرائجي وئي، پر پوءِ ٿورڙو ئي پريرو پنهنجي ٻچڙي کي ڏوڙ ۾ ليٽيل ڏسي ڪيس دلجاءِ ٿي. هُو شايد ماءُ وانگر ڪونه ٿي رڙهي سگهيو. هوءَ مٿس پهچي وئي، ڪيس ڇُهي ڏٺائين: ”هئه ڀڳوان! تون منهنجي ٻچڙي کي ٻه ماري ڇڏيو؟! ظالم آن تون ڀڳوان...!“

هوءَ سڪل اکين مان ڳوڙها وهائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي، ڪيس پنهنجي ٻچي کي ڪٽڻ جي ٻه سگهه ڪونه هئي. هوءَ پنهنجي ٻچڙي کي پوئتي ڇڏي دل ئي دل ۾ دانهون ڪندي اڳي وڌ هينان ويني. ڪيس پنهنجو مڙس ياد اچي ويو. جيستائين هُو جيئرو هيو ته وٽن ڪنهن به شيءِ جي ڪا کوٽ ڪانه هئي. سندن هر خواهش پوري ٿيندي هئي، پر ڀڳوان جي منشا ڪجهه ٻي هئي، هڪ ڀيري سندس مڙس ڪاڏي جي ڳولا ۾ ڪنهن گهر ۾ هليو ويو. هڪ ڪمري ۾ وڏي چاڏي پئي هئي، هن اُن چاڏيءَ ۾ ٻُوٿ وڌوئي مَس ته پويان ڪنهن بدبخت ڪندي تي لٺ وهائي ڪڍيس، ويچارو نانگ رڙهندو ۽ ڦٿڪندو گهر آيو، سندس ڪرنگهو ڀڃي چڪو هو. ٻه- ٽي ڏينهن عذاب ۾ ڪاٽي اهو ٻه مري ويو.

مڙس جي موت کان پوءِ هن ٻه مرڻ ٿي چاهيو. سندس زندگي بيڪار ۽ بي مقصد ٿي چڪي هئي، پر پوءِ ڪيس ياد آيو ته هن پنهنجي مرندڙ مڙس سان واعدو ڪيو هو ته هوءَ هر حال ۾ پنهنجي ٻچڙي کي پالي وڏو ڪندي، پر قسمت ۾ ڪجهه ٻيو ئي لکيل هيو.

اونهارو شروع ٿي ويو. جهولا لڳا، ڪوهه سڪي ويا، ڍنڍن ۽ تلائن ۾ پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو ٻه نه رهيو هو. اهڙي حال ۾ هوءَ ويچاري پنهنجي ٻچڙي کي پاليندي رهي. هن ڏاڍا ڏک ڏاکڙا ڏٺا، پاڻ بکيو رهي ٻه ٻچڙي کي کارايائين. هاڻي ته ڌرتي ويچاري پاڻ اُجاري ٿي وئي هئي. هوءَ پنهنجي ٻچڙي لاءِ ڪٿان پاڻي آڻي ها؟ سڄو ڳوٺ اُجڙي چڪو هو. سڀ نانگ مري چڪا هئا، رڳو هوءَ ۽ سندس ٻچڙو وڃي بچيا هئا، ڪين اميد هئي ته اجهو ٿو مينهن وسي، پر مينهن ٻه ڪونه وسيو، مجبوريءَ جي حالت ۾ هن پنهنجي ٻچڙي سوڌو ڳوٺ ڇڏيو ۽ هاڻي ته سندس ٻچڙو ٻه ڪونه بچيو هو، سندس اڪيلو ساٿي ٻه ڪانئس وڇڙي چڪو هو.

گذريل ڏينهن کي ياد ڪري هوءَ سڏڪا ڀرڻ لڳي. ”ڇو پئي روئين مائي نانگڻ؟!“ اوچتو هن کي آواز ٻڌو، مڙس ۽ پُٽ ڪيس ڏاڍو ياد اچڻ لڳا، سندس دل مان دانهون نڪرڻ لڳيون.

”نه روءُ مائي نانگڻ...! نه روءُ“ وري اهوئي آواز آيو.

هن چئني پاسي حيرت وچان ڏٺو. هڪ پوڙهي وڻ ڪانسواءِ هتي ٻيو ڪير ٻه ڪونه هو. وڻ ئي ساڻس ڳالهائي رهيو هو.

”ڇو پئي روئين مائي نانگڻ...؟“ پوڙهي وڻ ڪانئس پڇيو.

نانگڻ پوڙهي وڻ ڏانهن روئيندي ۽ سڏڪندي ڏٺو. وڻ جي همدرديءَ ڪيس ڏاڍو متاثر ڪيو. پوءِ هن ٿڪو ساهه پريو ۽ وڻ کي ڏک جو داستان ٻڌايائين. ويچارو وڻ ڏاڍو ڏکارو ٿي ويو، پر هُو ڪري ٻه ڇا ٿي سگهيو. نانگڻ ڪانئس پڇيو، ”توهان هتي اڪيلا ڇا ڪري رهيا آهيو...؟ توهان کي بيزاري ڪونه پئي ٿئي...؟“

پوڙهي وڻ وراڻيو، ”ڇا ڪريان...؟ مان ته ڇُري پُري ٻه ڪونه ٿو سگهان، مان اڪيلو ڪونه هيس، ڪجهه ڏينهن پهرين تائين منهنجي چوڌاري ڪجهه وڻ ٻوٽا ۽ وليون بيٺل هيون. انهن مان ڪوبه ڪونه بچي سگهيو. اهي سڀ اُس ساڙي ڇڏيا. مون کي ڏاڍو ڏک آهي جو منهنجا ساٿي مون کان وڇڙي ويا.“

"منهنجي ڳالهہ جو دل ۾ نہ ڪجو. مون کي سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي تہ آخر اوهان جيئرا ڪيئن آهيو...؟" نانگڻ رحم ڀرين جذبن سان وڻ کان پڇيو.

پوڙهو وڻ ڪجهہ دير خاموش رهيو ۽ پوءِ چيائين، "سچ پچ تہ هاڻي منهنجو جيئڻ جنجال ٿي پيو آهي. منهنجي زندگي بيڪار ٿي وئي آهي. مان چاهيان ٿو تہ مان جلد ختم ٿي ويندس. رڳو انڪري جيئرو آهيان جو موت تہ اجا اچي ڪونہ ٿو."

"پوڙهي وڻ وانگر مان بہ لاچار آهيان، مان انڪري جيئري آهيان جو مري ڪونہ ٿي سگهان." نانگڻ سوچيو.

ٿوريءَ دير کان پوءِ پوڙهي وڻ ڳالهائڻ شروع ڪيو: "مائي نانگڻ! مان تنهنجي جذبن کي سمجهان ٿو، منهنجي هڪ ڳالهہ ٻڌ! هن دنيا ۾ هر قسم جا ماڻهو رهن ٿا، پر انهن مان ڪيترائي بيزاريءَ جو شڪار آهن. سندن زندگيءَ جو ڪوبہ مقصد ڪونهي. انهن مان گهڻن ئي اهو سڀ ڪجهہ حاصل ڪري ورتو آهي، جنهن جي ڪين خواهش هئي، موت جي باري ۾ تہ اهي سوچين بہ ڪونہ ٿا، موت جي اوسيئڙي ۾ بس جيئندا ٿا رهن. پر توکي نہ مرڻ کپي. منهنجي ڳالهہ ڪَن ڏئي ٻڌ! هتان کان ٿورو پرڀرو هڪ ننڍو تلاءُ آهي. ڪوشش ڪري اوسيتائين پهچي وڃ ۽ پوءِ اتي ئي رهي پءُ! ڏس! موت جو آڏرياءُ ڪرڻ لاءِ توکي جيئرو رهڻ گهرجي."

پوڙهي وڻ جي اها نصيحت ٻڌي هوءَ اتان رواني ٿي، آلين اکين سان هن هڪ پيرو وڻ کي ڏٺو.

"مائي نانگڻ! تون منهنجو هڪ ننڍڙو ڪم ڪندينءَ...؟" پوڙهي وڻ پڇيو.

"ضرور... جيڪو چوڻو اٿو، سو چئو... چئو تہ مان ويهان... چئو تہ مان وڃان...!"

"نہ... نہ! تون هتان ضرور وڃ... تون هتي ويهي رهينءَ تہ پوءِ هڪدم مري ويندينءَ... پر وڃڻ کان اڳ منهنجو هڪ ننڍڙو ڪم ڪيون وڃ..." پوڙهو وڻ روئڻهارڪو ٿي ويو تہ مهينو ڏيڍ ٿي چڪو آهي، پر ڪوبہ ساهدار مون وٽ ڪونہ آيو آهي. ڪو پکي پَکڻ بہ مون تي جهَٽ پَلڪ لاءِ اچي ڪونہ ويٺو آهي. اڄ تون آئي آهين تہ مون کي ڏاڍي خوشي ٿي آهي. ڀڳوان کي مڃ! ڪجهہ دير منهنجي سڪل بدن تي گهُم ڦِر تہ مون کي ڪو قرار اچي."

نانگڻ رڙهندي رڙهندي مٿي وڻ تي چڙهي وئي، هوءَ ٽارين ۽ سُڪل ٿُڙ تي گهمڻ لڳي، ڪجهہ دير کان پوءِ هوءَ هيٺ لهي آئي، وڻ کي ڏاڍو سڪون اچي ويو هو. نانگڻ وڻ کان موڪلايو. پنهنجي مئل ٻچڙي کي آخري پيرو ڏنائين ۽ پوءِ دل تي پٿر رکي اڳتي وڌي وئي.

وري اهوئي ٻرندڙ سج... اُهائي ڪوسي واري... اُهائي تتل ڌرتي. شام ٿيڻ واري آهي، پر ڌرتي اجا تتي ڪونہ پئي ٿئي. سج لهڻ تي آهي. سج جا هيڏا سارا تِرورا ۽ هيڏا ڳاڙها ڪرڻا آسمان تي پکڙجي رهيا آهن. عام حالتن ۾ ڌرتيءَ کي ڪنهن ڪنوار وانگر هجڻ کپندو هو، پر هن وقت ڌرتي ويچاري ڪنهن بيمار وانگر بستري تي پيل نظر ٿي آئي.

نانگڻ ان منظر کي وڏي اشتياق سان ڏٺو ۽ اکيون ٽمڪائيندي اڳتي وڌڻ لڳي. رات ٿي چڪي آهي. رات کان پوءِ نيٺ صبح بہ ٿيندي، نانگڻ تي ننڊ جا ڪيپ چڙهڻ لڳا، پر هن آرام ڪرڻ نہ ٿي چاهيو، ڪيس جلد کان جلد پاڻيءَ جي تلاءُ تي پهچڻو هو.

ٻيو ڏينهن... ۽ منجهند جو پهر... نانگڻ تِڪي تِڪي رڙهندي ٿي رهي. منجهند مان شام ٿي چڪي آهي. "اي ڀڳوان! هنن وڻن تي بہ توکي ڪا ڪَهل نہ ٿي اچي؟ ويچارا سُڪي ڪاٺ ٿي ويا آهن..." نانگڻ ڀڳوان سان شڪايت ڪئي ۽ اڳتي وڌندي رهي.

پند ڪُٽو ۽ نانگڻ ويچاري پنهنجي منزل تي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي. تلاءُ پاڻيءَ سان ڀريل هو. اهوئي پاڻي ڪيترو تہ صاف سُٿرو هو. هوءَ هوريان هوريان پاڻيءَ جي ويجهو وڃي ٿي، ڪيس پنهنجو

مڙس ۽ ٻچڙو ڏاڍو ياد ٿا اچن. هوءَ رات جو دير ڪري پاڻي پيئي ٿي، پاڻيءَ جي مٿاڇري تي نچي ڪڏي ٿي ۽ اڌ رات کان پوءِ ڪنهن ڪُنڊ ۾ وڃي سمهي پئي ٿي.

صبح جو ڪيس ڪجهه آواز ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. هوءَ ڊڄي وڃي ٿي ۽ پنهنجي مُنڍي لڪائي ٿي ڇڏي، ڪجهه دير کان پوءِ هن پنهنجي مُنڍي پاڻيءَ کان ٻاهر ڪڍي، ڇا ڏٺائين ته پاڻيءَ ۾ هڪ پائيپ پيل آهي، جنهن وسيلي پاڻي ٽينڪر ۾ ڀريو ٿي ويو. نانگڻ هڪ ڀيري اهڙو پائيپ ڪنهن جي پوک ۾ ڏٺو هو. پائيپ سان پوک ڀَرائي ٿي وئي، نانگڻ سوچڻ لڳي، ”ڀڳوان جي. مارَ پئي انهن انسانن تي... الائي جي ڪيئن ٿي خبر پئين پاڻيءَ جي...؟!“ هاڻي سمورو پاڻي هتان ڪڍي ويندا ۽ تلاءَ ۾ هڪ ڦڙو به نه بچندو.“

پاڻيءَ جي سطح ۾ تيزيءَ سان گهٽتائي ٿيڻ لڳي ٿي، ڪجهه دير ۾ پاڻي ٻاقي وڃي ٻچي ٿو.

”هي ڏسو نانگ... نانگ...!“ ڪنهن ماڻهوءَ رڙ ڪئي: ”وارو ڪر... لٺ ڪٿي آهه...!“

نانگڻ پنهنجون اکيون ٻوٽي ڇڏيون، کيس پنهنجو مڙس ۽ پُٽ ياد اچڻ لڳا. هن سوچيو: ”شڪر آ ڀڳوان جو، اهي سڀ مون کان اڳ مري ويا، بند تي سڪل وڻ به ويچارو اڪيلوئي بيٺو هوندو، موت جي اوسيئڙي ۾.“

”شاباس! هڪ ئي ڌڪ ۾ ڪنبو ڀڃي ڇڏيس... واهه! هاڻي ان کي پاڻيءَ مان ڪڍي ٻاهر اڇلائي ڇڏ...“ هڪ ماڻهوءَ ٻئي ماڻهوءَ کي داد ڏيندي چيو.

◙

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

ليکڪا: عميره احمد
ترجمو: سدرة المنتهيٰ جيلاني

دوزخ

منهنجا پيارا الله.

توڏانهن ڏانهن هيءُ منهنجو پهريون ۽ آخري خط آهي... ياد اٿئہ ننڍي هوندي جي هڪ ڪهاڻي. ڪهاڻي ڪنهن يتيم ٻار جي هئي، اهو يتيم ٻار جنهن ڪي پنهنجي ضرورتن لاءِ ڪجهہ پئسن جي گهُرج هجي ٿي.

۽ اهو ٻار توڏانهن خط لکندو آهي، جنهن پوسٽ وارا ڪولي پڙهن ٿا، هڪڙو عجيب خط ٿئي ٿو، جنهن ۾ ڪو ٻار خط لکي پنهنجون ضرورتون ٿو بيان ڪري.

هُو سڀ پاڻ ۾ صلاح ڪري ڪجهہ پئسا گڏ ڪري، ٻار لاءِ موڪلين ٿا.

ڪيڏو رشڪ اچي ٿو ان ٻار تي... جنهن تي پوري دنيا ترس کائي ٿي ۽ مون کي ان تي ايڏو ئي فخر محسوس ٿئي ٿو اڄ بہ...

تڏهن مون ائين نہ سوچيو، ڪڏهن مون کي بہ توڏانهن ڪو اهڙو خط لکي موڪلڻو پوندو. ۽ اهو بہ نہ تہ اهو خط پڙهندي بہ ڪير بہ اهڙو نہ هوندو جيڪو مون تي ترس کائيندو...

يا ماڻهو اهو خط پڙهي نہ سگهندا جو تہ هُو پڙهڻ ئي نہ چاهيندا...

يا ائين چوڻ وڌيڪ مناسب هوندو تہ اهو خط انهن تائين پهچي ئي نہ سگهندو ڪاغذ تي تہ لکيل شيون پڙهي سگهجن ٿيون.

پر سوچن جي لهرن تي لکيل هڪ الله، پڙهي ٿو ٻيو لکڻ وارو. منهنجي بہ اها خواهش هئي... مون بہ توڏانهن ڪاغذ پني تي مَس سان خط لکڻ چاهيو پئي، ۽ پوسٽ وارا منهنجو بہ خط ضرور پڙهن هان...

پر توکي خبر آهي... آءٌ تہ خط لکڻ جي بہ قابل ناهيان. لکڻ لاءِ هٿ ۾ ڪاغذ ۽ قلم هجڻ ضروري آهي.

۽ آءٌ اهي ٻئي شيون هٿ ۾ نٿي ڪٽي سگهان، آءٌ تہ پنهنجو هٿ بہ نٿي ڪٽي سگهان، تون تہ منهنجي بيوسي ڏسين پيو نہ...

هٿ ڪٽڻ جي ڪوشش بہ ڪريان تہ منهنجا زخم ڇٽي پوندا... قلم جهلڻ جي صورت ۾ ماس قلم سان ويڙهجي ويندو... آڱريون ڇوريندس تہ ماس ڇٽي پوندو رت وهڻ شروع ٿي ويندو.

منهنجي لاءِ اکيون کولي رکڻ بہ مشڪل ٿي پيو آهي، سُور گهٽائڻ وارين دوائن هوش ۾ رهڻ ناهي ڏنو ۽ سور ايڏو آهي جو هوش وڃائڻ بہ نٿو ڏئي. درد وڌندو ويو آهي، درد جي ڪا بہ حد ناهي ٻڌائي بہ ڪنهن ڪان خط نٿي لکرائي سگهان، لفظ گڏ ڪرڻ جي قابل ناهيان.

ذهن درد جي اذيت ۾ وڪوڙجي وڃي ٿو. سواءِ روڙين دانهن جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ نڪرندو، پر تڪليف جي شدت ايڏي آهي جو دانهن بہ نٿي نڪري سگهي.

وات کولي ڳالهائڻ جي ڪوشش ۾ منهنجي سڙيل چهري جو ماس گهنجڻ جي صورت ۾ ريشو، ۽ رت وهڻ لڳندو.

پيارا الله! ڏس تہ لنڌ' ٻہ مون تي روئن ٿا ۽ آءٌ پلڱ تي، توکي تہ خبر آهي نہ تہ مان هاسپٽل جي برن يونٽ جي هڪ بستري تي زندگيءَ جا آخري پل گذاري رهي آهيان، پورين چويهہ ڪلاڪن ڪان جنهن زندهہ لاش کي ڊاڪٽر لاعلاج قرار ڏئي ڇڏيو آ ڪجهہ ئي ڪلاڪن ۾ ئي سگهي سڙيل وجود رک ۾ بدلجي وڃي.

پنهنجي پر ۾ بيٺل ماڻهن جي ڳالهائڻ جو آواز ٻڌي سگهان ٿي، ٻڌان پئي سيڪجهہ اهو بہ جيڪو ڊاڪٽر چئي رهيو آهي، ٻن ڪلاڪن اندر اندر ختم ٿي ويندس، خبر نہ اٿئہ اها خبر مون کي ٻيو ٻڌائي، امان، بابا کي، مهوش کي سجاد کي يا لئيق کي. بس مون اهو جملو پنهنجي ڪنن سان ٻڌو آهي پنهنجي رک ٿيڻ جي خبر ڪيئن لڳندي. توکي ڇا ٻڌايان توکي تہ سڀ خبر آهي.

خبر ناهي منهنجا ڪن اصلي صورت ۾ آهن به يا نه... چوويهه ڪلاڪن کان جن سوالن جا جواب ڳوليا اٿم، ان ۾ هيءُ سوال به آهي... ته ڪنهن سڙيل عورت کي عام طور تي ڇا چئبو... نڪ ۾ لڳل نالي دنيا ۾ آخري ساهه ڪڍڻ ۾ مدد ڏئي پئي، جنهن کي نرس هر هر ڏسي ناهي ٿي، هيءُ چو پلا منهنجي وجود کي هن اذيت ۾ مان آزاد ٿيڻ نٿا ڏين.

ڳچيءَ کان پيرن تائين سراخ ٿيل پڃري ۾ قيد آهيان، جنهن کي اڇي چادر سان ڍڪيو ويو آهي، ته جيئن چادر منهنجي سڙيل جسم کي ڇهي نه سگهي.

تون ته مون کي ڏسين پيو نه ڏس ته آءٌ پنهنجي چهري تي هٿ لڳائي محسوس به نٿي ڪري سگهان... پر خبر اٿم منهنجا سڀ نقش مٽجي ويا هوندا.

بس اکيون الائي چو رهجي ويون آهن سڀ ڪجهه ڏسڻ لاءِ...

چوويهه ڪلاڪن کان پنهنجي آڏو بيٺل ماڻهن جي اکين ۾ پنهنجو عڪس ڳولڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري رهي آهيان.

فقط چوويهه ڪلاڪ پهرين پنهنجي هر نقش کي ڇهي محسوس ڪري سگهيس ٿي، نڪ جي هڏي... چپن جو ڪپ، سمنڊ جهڙيون اکيون، پرن جا وار، گهاٽيون پلڪون، ڳل ۾ پونڊڙ ڊمپل، ڪنن ۾ لٽڪندڙ واليون چيلهه تائين ايندڙ گهاٽا ڪارا وار، ڪير نه چاهيندو هئو جن کي.

هاڻ انهن سڀني جي جڳهه تي ڇا رهيو آهي... خبر اٿم... توکي به خبر آهي.

بس توکي خط ته نٿي لکي سگهان، پر ڪجهه پڇي ته سگهان ٿي...

سامهون بيٺل ماڻهو منهنجا آخري ساهه ڳڻي رهيا آهن.

ان کان پهرين بس هڪڙو سوال، بس هڪ سوال، جنهن کي پڇڻ کان پهرين مرڻ نٿي چاهيان... سوال ياد ڪريان ٿي... ياد اچي ويندو.

هي ڪنهن جو آواز آهي سڃاڻان ٿي... هيءُ روئڻ جو آواز منهنجي ماءُ جو آهي.

جيڪا ڪنهن مهل بستري جي ساڄي پاسي يا کاٻي پاسي چڪر ڪاٽي روئي رهي آهي، هٿ ۾ پنج سوري پڪڙي پڙهي ٿي، مون کي سڪون ڏيڻ لاءِ ڇا نٿي ڪري، هُوءَ مون کي هٿ سان ڇهي نٿي سگهي... هُو ڪجهه چئي نٿي سگهي... اها اُهائي عورت آهي، جنهن نو مهينا مون کي پيٽ ۾ سانڍيو، آءٌ ان جي وجود جو حصو رهي چڪي آهيان. ويهه سال پهرين جنهن مون کي جنم ڏنو هئو... اها ويهه سال کان پوءِ منهنجي سڙيل وجود کي ڏسي ڇا محسوس ڪندي هوندي. توکي ته خبر هوندي.

جنهن منهنجي ٿوري به لاپرواهي برداشت نه ڪئي، وارن ۾ باقاعدگي سان تيل لڳائيندي، جنهن جي هٿن جو نهيل اُبٽن منهنجو رنگ مٽي ڇڏيندو هو.

چپن تي ملائي لڳاءِ ڪيڏا خشڪ ٿي ويا اٿئي...؟ هاڻ ڳوليندي چپن جو ڪپ نظرئي نه ايندس، هاڻ هن جو ورتل لباس به مون کي خوبصورت نٿو ٻڌائي سگهي... ويهه سال جنهن شاهڪار کي سنڀالڻ واري هيئن برباد ٿيندي ڏسندي ڇا محسوس ڪندي هوندي... ڪنهن ڪنهن کان پڇڻ وڙهڻ چاهيندي هوندي... جيڪا چرين وانگر ڦيريون پائي هيڏانهن هوڏانهن بيوسي ۾ ڏسندي ڪيئن نه روئي پئي...

تون ته سڀ ڏسين پيو...

جنهن کي تو ناهيو، ان کي ماڻهن ڪيئن بگاڙي ڇڏيو...

منهنجي ماءُ وانگر تون به انهن ماڻهن کان پڇڻ ۽ بدلو وٺڻ چاهيندين؟ منهنجا الله... ڪنهن...؟

منهنجو پيءُ مون کي ڏسڻ آيو آهي، هن جي چهري تي اڃا بي يقيني بيوسي آهي، هن کي يقين نٿو اچي هيءُ سڀ ان جي ڌيءَ سان ٿيو آهي...

بي يقيني... هاڻ ماٺ... ۽ شڪست ۾ مٽجي وئي. هاڻ ڪوبه پيءُ ڌيءَ کي پڙهائڻ جو حوصلو ڪٿان آڻيندو، منهنجي پاڙن کي پهرين دفعو احساس ٿيو، سڄاد منهنجو سڙيل جسم ڏسي چيو هو، اسان جهڙن پاڙن کي هڏي مرڻ کپي جيڪي پيٽن کي ٽرڪ پري ڏيج نه ڏئي سگهن، ان کان پوءِ الائي ڪيڏانهن ويو. ڇا هن ڪڏهن سوچيو هوندو ته هن جي ڀيڻ ڪڏهن اخبار جي ليڪ جو حصو ٿي ويندي، اهو ته مون به ڪڏهن نه سوچيو هو.

ڏيج نه آڻڻ جي سزا تي ڇوڪريءَ کي زنده ساڙيو ويو.

ڏيج هڪ ڇوڪري کي ٻرن يونٽ پهچائي ڇڏيو.

ساهرن جي هٿان قتل ٿيل ڇوڪريءَ جو ڏوهه فقط ڏيج گهٽ آڻڻ آهي.

هڪ ڀار جي ماءُ رڙٿي ڀر ڪر ڪندي سڙي وئي...

منهنجي هڪ سال جو پٽ عثمان، ڇويهه ڪلاڪن کان نه ڏٺو اٿم...

ڪالهه هن کي بخار به هو... اڄ هن کي ڪير ڊاڪٽر ڏانهن وٺي ويندو... ماني ڪير کارائيندو هن کي ڪير سنڀاليندو... بس هڪ پيرو هن کي ڏسڻ چاهيان ٿي، اکيون نٿي کولي سگهان، پر دماغ اڃا به جاڳيل اٿم.

ياد اٿم، ننڍي هوندي چوڙيون گهرائي زنجير ڏاهيندي هئس، خبر نه هئم ڪڏهن اهي ئي چوڙيون منهنجي ٻانهن ڀر وڳهري ويندي‌يون.

اهو سُوٽ جنهنڪري منهنجو جسم گهٽو سڙي ويو...

اهو هاڻ ناهي رهيو... منهنجي جسم جي کَلَ ٿي ويو، پر اهو لباس ته مون مجاهد لاءِ پاتو هو، ان جي چوڻ تي.

هن ته چيو هو تيار ٿي هيءُ سُوٽ پائي شام امان ڏانهن هلنداسين...

مجاهد اهوئي جنهن منهنجي حفاظت جو نمو ڪنيو هو، جنهن پورا ڀه سال مون سان گڏ گذاريا هئا، ان ئي شخص هڪ ڪلاڪ اندر منهنجي وجود کي مٽائي ڇڏيو، هيءُ اهوئي مجاهد آهي، اهوئي مجاهد جنهن جي معمولي بخار تي به آءٌ بي چين رهندي هيس... اهو مجاهد ڪيئن ٿو مون سان ائين ڪري سگهي... يقين ته ڪنهن تي به نٿو اچي.

زندگي فقط ايستائين سني هئي جيستائين آءٌ پنهنجي امان بابا جي گهر هئس... ارڙهن سال بغير ڪنهن فڪر جي گذريا... ايف.اي کان پوءِ مجاهد سان شادي ڪري ڪيئن خواب ڪٺين ان سان گڏ آئي هئس...

خواب ته هر ڇوڪري ڏسي ٿي مون به ڏٺا... ماٺهو چوندا هئا تون خوش رهنديئن... تو ۾ خوبصورتيءَ سان گڏ خوب سيرتي، خوش اخلاقي برداشت، تحمل، سليقو، سمجهه سڀ هئي. هنن کي اهي سڀ شيون نظر ڇونه آيون.

۽ ڳٽپ ڪٽان شروع ٿي... ٽي.وي، فرج، زيور، موٽر سائيڪل.

مون وٽ انهن مان ڪابه شيءِ نه هئي... تڏهن به اميد هئي ته خلوص سان خدمت سان به دليون ڪٽي سگهجن ٿيون... پر منهنجو اندازو غلط هئو...

سس، سهرو، نٽانون، ڏير، سيني جي زبان تي لفظ نه تير هوندا هئا.

ڏک ان جو نه هئو، ڏک ان جو هو ته مجاهد به انهن ۾ ئي شامل رهيو. عثمان جي ڄمڻ کان پوءِ به ڪا تبديلي نه آئي... ڇو نه آئي؟ سڀ ڪجهه هٿ ڪان نڪرندو ويو، مون بس سوچيو منهنجو گهر آباد هجي، مجاهد جي مارڻ، سس جي گارين، سيني جي طعنن ڪان پوءِ به اميد هيم هڪ ڏينهن ايندو... جڏهن سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو. ايڏي ظلم کان پوءِ به گهر مان نه نڪتس ته معاشرو اڪيلي عورت کي ڳهي وڃي ٿو. ماٽن جي بوجهه ۾ واڌارو نه ڪريان، مون وٽ ته ڪوبه رستو نه هئو...

ڪالهه جي ڳالهه آهي. نئين ڳالهه ناهي، مجاهد مون کان معافي ورتي، ٫٫ ٻن ۾ واضح فرق هئو... مون سوچيو سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويو...

منهنجا مائٽ به خوش ٿي ويا ته منهنجي محنت ڪم آئي... ڪجهه به خبر نه هيم ۽ اڄ صبح.

اڄ صبح جي ڳالهه آهي... جڏهن مجاهد جي فرمائش تي مون اڇي سلڪ جو سوٽ پاتو، اسڪارٽ ڪلر جي لپ اسٽڪ هنيم، وار ڪوليم، اکين ۾ ڪجل پاتم... چوڙيون به پاتم، جيڪي مجاهد ڏنيون هيون.

جلدي جلدي عثمان کي تيار ڪري فيڊر تيار ڪيم، ٻاهر نڪتس ته زور سان ديڪ هلڻ جو آواز آيو، ڪچن مان گيس ليڪ ٿيڻ جي بوءِ اچي رهي هئي، چلهه بند ڪرڻ لاءِ رڙٿي ڏانهن ويس ٻئي برنر ڪليل هئا... جيئن ئي بند ڪرڻ لاءِ وڌيس ته ڪنهن دروازو زور سان بند ڪيو هو، ڪيترو ٺڙڪاير نه

ڪليو... خبر نہ هئي دروازو بند ٿيڻ کان پوءِ ناهن کوليا ويندا.

دريءَ جي اڌ ڪليل تاڪ مان ٻرندڙ تيلي اندر آئي، دريءَ جي اڌ ڪليل تاڪ ۾ مون مجاهد کي ڏٺو هئو، ان ڏينهن سڀ گهر جا ڀاتي گهمڻ جي بهاني سان ڪيڏانهن ويل هئا. گهر ۾ منهنجي سس هئي، مڙس هئو... منهنجو پٽ بہ تہ هئو... دروازو نہ کوليو ويو، مون کي باهہ وڪوڙي وئي، نل ۾ پاڻي بہ نہ هئو. سڀ ڪجهہ ڄاڻي واڻي ڪيو ويو هئو... توکي تہ خبر هئي نہ ياالله ان وقت تون ياد آئين ڏاڍو.

گهڻا ماڻهو ڳالهائيندا رهيا دروازن جي ٻاهر، دروازا تڏهن کليا جڏهن دير ٿي وئي هئي.

منهنجا مائٽ آيا، سجاد مون کي سهارو ڏنو هئو، پوءِ اک هن بستري تي کُليم، ڪيتري دير منهنجي گهر وارا روئيندا رهيا، ساهرا غائب رهيا... پوءِ مجاهد آيو، پوليس ٻاهر بيٺل هئي. ڊاڪٽر پريشان هئا... اهو حادثو هئو، توکي احتياط ڪرڻ کپندو هو، ٻڌ مهرباني ڪري، ڪير بہ پڇا ڪري تہ ٻڌائجانءِ سڀ حادثو هو، هيءُ اهوئي مجاهد هئو...

ٻہ سال تہ ڪنهن جانور کي بہ گڏ رکڻ سان محبت ٿي ويندي آهي، هن کي مون سان همدردي بہ نہ ٿي هئي... هڪ زندهہ انسان کي باهہ ۾ وجهڻ کان پهرين هڪ ڀيرو بہ هن نہ سوچيو... هُو ڪهڙو انسان هو...

منهنجون نڻانون، جن کي رسالن جي ڪهاڻين تي روئيندو ڏٺم، انهن کي زندهہ انسان تي ڪو رحم نہ هئو...

منهنجي سس، جنهن جي چهري تي ماءُ واري شفقت ۽ رحم ڳوليندي ٻہ سال گذاريم... اها سدائين سس رهي، جنهن جي زبان تي ڪنڊا هئا، پر ياالله جنهن سان ٻہ سال چرين وانگر محبت ڪيم، ان مون کي ٽي.وي، وي.سي.آر، موٽر سائيڪل، زيورن تان باهہ ڏئي ڇڏي... ۽ هاڻ هو ان کي حادثو ٿو چئي...

حادثو نہ هئو مجاهد... منهنجي زبان جو آخري جملو هو...

اهو ٻڌائيندين، تہ پوءِ مون کي تہ پوليس ٻڌي ويندي، عثمان جو ڇا ٿيندو، ان جو سوچ، هن کي ڊاڪٽر ڏانهن ڪير وٺي ويندو... ڪير هن جو خيال رکندو، منهنجو آخري احتجاج بہ ٽُٽي پيو... لفظ ڪٽي پيا...

منهنجي ماءُ روئيندي رهي... ۽ مون وٽ روئڻ لاءِ لڙڪ نہ بچيا...

پوليس انسپيڪٽر بيان وٺڻ آيو... ڊاڪٽر منهنجي نازڪ حالت ڏسي ٽاري ڇڏيو، سوال ساڳيا ٿي هئا.

ساهرن جو سلوڪ ڇا هئو.

ڇو ساڙيو ويو، ڪنهن بچايو ڇو نہ... سوال اڃان بہ هئا...

تڪليف وڌندي وڃي... آخري سوال تہ مون کي بہ ڪرڻو آهي توهان کان... اوهہ منهنجا الله...

منهنجو درد، سور، ساهہ، مونجهہ، زخم، رت...

آخري بس هڪڙو سوال... ياد آيم سوال...

منهنجو عثمان... ڪٿي آهي، آخري ڀيرو... ياالله ڇا هيءُ موت آهي... ايڏو تڪليف وارو... آخري سوال... ياد آيم... ياالله تو جي چيو هو تہ باهہ جو عذاب صرف توهان ڏئي سگهو ٿا...

مون کي تہ باهہ جو عذاب ماڻهن ڏنو آهي... آءٌ تہ هن دنيا جي دوزخ جي عذاب کان گذري آن...

فرق بس اهو آهي تہ اهو دوزخ تنهنجو نہ، ماڻهن جو دکايل آهي...

هاڻ جڏهن آءٌ مرڻ کي ويجهو آهيان، تڏهن توکان پڇان ٿي... تہ مري وڃان تہ ڇا تون بہ منهنجي لاءِ اهوئي دوزخ دکائيندين...؟

تون بہ ماڻهن وانگر مون کي دوزخ ڏيندين، ٻيو دوزخ نہ پيارا الله ٻڌائي ڇا هاڻ تون بہ ائين ڪندين... تون پيارا الله تون؟ مونجهہ، ساهہ گهٽجڻ، اونداهي، رڪ...

اصغر لاکو

صدقو وڃان

اڌڙوٽ عمر جي عورت، رنگ سانورو، جسم ماسيرو، ڇاتي گهڻي اڳتي نڪتل، مٿو اگهاڙو ۽ وار سٿيءَ جي سڱن جيان ڇڳون ڇڳون، ڏندن تي زور ڏئي، زوم ڪندي در جو تاڪ پاڻ ڏانهن ڇڪيو ۽ هٿ ۾ جهليل ڏنڊي اُڀي ڪري لوڏيندي، "هيڏي آءُ ته نينڊي کيانءِ مُئا!" عورت ڏند ڪرٽيندي چيو، "تون ڇڳو رت ڪيو آ ماڪي ڳريل ڳاٽي پڳل!"

ٻار پنهنجي ننڍي چيچ نڪ ۾، سانچي ۾ پينسل جيان ڦيرائيندي ۽ دَرَ جي سامهون واري ديوار سان پٺي گسائيندو آهستي آهستي اڳتي وڌي رهيو هو. هُو هيسيل هرڻيءَ جيان ڏٻل ۽ خوف ۾ ورتل هو. سندس اکيون ڏاند جي اکين جيان وڏيون ۽ ڦاٽل هيون. سو ماءُ ڏانهن نهاري رهيو هو، ڄڻ ته ڪيس سمجهه ۾ نه پئي آيو ته سامهون بيٺل عورت ماءُ آهي يا ڪا ٻي عورت! مون کي اينڊو ڏسي عورت تڪڙ ۾ در ٻيڪڙائي ڇڏيو ۽ پاڻ در جي اندران بيهي، منهنجي وڃڻ جو انتظار ڪندي رهي. در بند ٿي وڃڻ سان ٻارڙو روئڻهارڪو ٿي ويو ۽ چپ هيٺ لڙڪي پيس. ان وقت سندس چهرو بيوسي ۽ لاچاريءَ جي علامت بڻجي ويو ۽ منهن مان معصوميت جو عرق ڳڙي رهيو هو. سندس معصوم چهري مون کي پاڻ ڏانهن متوجهه ڪيو ۽ ڇڪي وٺس آندو. سندس مٽيءَ پريل مٿي تي شفقت جو هٿ رکندي پڇيم:

"ماءُ ڇو ٿي مارئي؟"

ڪنڌ هيٺ ڪري پير جي آڱرين سان زمين کوٽيندو رهيو ۽ مون کي ڪو جواب نه ڏنائين. گهر ۾ ڪو ٿانوَ ٺڪر ڀڳو اٿئي!؟

اکيون ڦاڙي حيرانگي مان مون ڏانهن نهارڻ لڳو.

"پلا...! پيڻ سان وڙهيو آهين!؟"

وات ۾ اشهد آڱر وجهندي، ڪنڌ کي هلڪو ڌوڻو ڏنائين، ان وقت سندس نرڙ تي پگهر جا ننڍا ڦڙا نڪري آيا ۽ هر عضوو مٿس گواهه بڻجي بيٺو. پڇتاءُ ۽ پشيماني جي باهه سندس جسم کي ساڙي ڪوئلا ڪري رهي هئي. سندس پتڪڙي جسم کي ڇڪي، پنهنجي جسم سان ملايم ته پَرَم جي پُٺي ديوار ڍهي اچي پٽ پئي ۽ سڏڪن ۾ پئجي ويو.

پيڻ سان وڙهڻ واري ڳالهه ٻڌندي، مون کي پنهنجو ٻالڪپڻ ياد اچي ويو ۽ ماضيءَ جو هڪ واقعو ذهن جي تختيءَ تي تري آيو.

منهنجي پيڻ جندل مون کان عمر ۾ سال وڏي آهي، اسان ٻئي گڏجي گهر جي اڱڻ ۾ ٽپ راند ڪيڏندا هئاسون، هڪ دفعي ڪنهن ڳالهه تان اسان ٻنهي ۾ اختلاف ٿي پيو ۽ ٻئي پنهنجي ڳالهه تي بضد بيٺا هئاسون، پاڻ ۾ نهڻ ۽ اتفاق جو ڪو نالو ئي نه پئي ورتو، خار ۾ ايندي، جندل کي چوٽ کان وٺندي سَٽ ڏنم ته هيٺ وڃي ڪِري ۽ مٽيءَ ۾ منهن مٿو ڀيوت بڻجي ويو. پوءِ ته رڙين رانپاٽن ۾ اچي پئي ۽ نير نار ڪري وهي رهيا هيس، روئندي رڙندي ۽ ان بُري حال سان، وار وکريل ۽ منهن مٿو مٽيءَ ۾ ڀيوت بڻيل، امان وٽ دانهين اچي پهتي، جندل کي اهڙي حال ۾ ڏسي، امان غصي ۾ پرجي ڳاڙهي لال ٿي وئي ۽ ڏند ڪرٽيندي، "ڳريل ڳاٽي پڳل رت ڪري ڇڏيو آ صفا! باهه لڳل جو پيڻ سان مَلخ ته ريجهي ئي نه ٿو!"

جندل جا مٽيءَ ۾ ڀيوت بڻيل وار ڇنڊيندي

امان ڏندن تي زور ڏيندي چيو، ”بس ڪر منهنجي راڻي بس ڪر! مٺو گهر اچي رڳو ڏس ته ڪيئن ٿي نيندي ڪيانس!“

جندل پوءِ به روئڻ ۽ مسڪارن کان بس نه ڪئي، جو ڪيس عدل ۽ انصاف جو اڪيلو اهوئي رستو پئي سُجهيو، ڪنهن مهل هن روئڻ جهڪو ڪري، مٽي ۾ چرندڙ جوئائون چُڻيءَ ۾ پڪڙي، آڱوٺي جي ننهن تي پئي ماريو ته ٻي مهل وري روئڻ کي وارو پئي ڏنائين... ائين پورا ٽي ڪلاڪ گذري وڃڻ باوجود هن روئڻ تان اصل هٿ نه ڪنيو، جڻ ته دل ئي دل ۾ پڪو پهه ڪري ڇڏيو هئائين ته مون کي سيڪت ڏيارڻ کان پوءِ ئي هوءَ روئڻ تان هٿ ڪڻندي!

امان جي ڪاوڙ غصي کي ذهن ۾ رکندي، جاٺي ٻجهي ليٽ سان گهر آيس، گهر ۾ داخل ٿيندي وقت پنهنجي اندر جي هورا ڪورا بناوٽي چادر سان ڍڪڻ ۽ لڪائڻ جي ڪوشش ڪيم ۽ چهري جي ڳنڀيرتا کي مصنوعي طريقي سان مٽائڻ جي ڪوشش ڪيم، پر جندل کي اجا تائين روئيندو ڏسي، پيرن هيٺان زمين نڪري ويم ۽ مٽي کي پواٽي وٺي وئي.

گهر جي اڱڻ ۾ رکيل مٽيءَ واري ڳنديءَ پرسان سوچ ۾ ٻيهي رهيس ۽ ذهن ۾ هڪ تجويز سُجهيم، ”امان جيڪر جندل هٿان مون کي پنيءَ ۾ ٻه ٽي ٿڦون هڻائي ۽ اسان ٻنهي جو پاڻ ۾ ناهه ڪرائي... اجا ان سوچ ويچار ۾ ٻينوئي هيس ته اوچتو لونڊڙيءَ ۾ لپاٽ ناءَ ٿي وئي، مٽي کي پواٽي وٺي ويم ۽ اکين آڏو ڏنڌ اچي ويو.

مٽيءَ واري ڳنديءَ پرسان رکيل جنڊ جي ڪير مٿان سيني پر وڃي ڪِريس، سيني مان رت نيندي ڪري وهي رهيو هو ۽ اکين مان نير نار ڪري وهي رهيا هئا، تيز وهندڙ رت ڏسي، رڙيون ڪري اجا وڏيڪ روئي رهيو هئس، پوءِ ته امان ڏک افسوس ڪندي ۽ منهن مٿو پٽيندي، ڪٽي ڪڻ تي ويهاريو ۽ رت صاف ڪندي، ”اڙي ڪا باهه لڳير! کهڙو ته ڦهر ڪيو ٿر ٻچڙي سان!“

منهن مٿي تي چنبا وهائيندي ۽ لعنت ملامت ڪندي امان چيو، ”ماءُ آهيان يا ڏائڻ!؟ ٻچڙو سچو رت ۾ وهنجاري ڇڏيو ٿر!“

ڪجهه دير کان پوءِ سرت سنڀاليندي، امان ڏانهن ڏٺر، سندس چهرو ڏاڍو ڳنڀير لڳو پيو هو، هوءَ مون کان وڌيڪ روئي رهي هئي ۽ سندس اکين مان وهندڙ نير مون کان گهڻو جالا وهي رهيا هئا، ڪيس ڀهتل پيڙا ۽ اذيت منهنجي زخم کان گهڻو گهري هئي ۽ سندس سڙندڙ رت جو مقدار مون کان وهندڙ رت جي مقدار کان ڪيئي پيرا وڌيڪ هو.

”چا ٻار جي ماءُ، جيئن غصي مان ڏند ڪرٽيندي ۽ ڏندي ڪنيو پنيان پئي، ٻار کي واقعي رت ۾ نيندي ڪري ها، يا ممتا واري مضبوط ڍال ائين ڪرڻ کان هن کي روڪي وجهي ها... ذهن ۾ آيل اهڙي خيال ۾ اجا غلطان ئي هيس ته سامهون وارو دروازو ٺڙاڪ ڪندي ڪليو، اهائي عورت ٻاهر آئي ۽ ٻارڙي ڏانهن خوف جا پاڇا سرڻ جيان، لامارا ڏيڻ لڳا، ٻارڙي کي ڇڏي اڳتي هليو ويس ۽ پوءِ پوئتي مُڙي نهاريم، ڏٺو ته ٻارڙو ماءُ جي ڪڇ تي هو، ماءُ سندس عضوي عضوي کي چُمي رهي هئي، ميرن ۽ مٽي پريل ڳلن تي چمي، پگهر ۾ چل نرڙ تي چُمي، ڳڙڪون ۽ ڳنديون ٻڌيل وارن ۾ چُمي، ڳجين گوبن ۾ ٿڦيل هٿن تي چُمي، مٽيءَ ۾ مُڙ پيرن تي چُمي... هاڻي ٻار ڏاڍو خوش خوش ۽ سرهو. سندس چهري تان غم جا پاڇا هٽي ختم ٿي ويا هئا ۽ ڳوڙهن ۾ تر اکيون خشڪ ٻڃي ويون هيون. پر... ٻار جي ماءُ جون اکيون آليون ٻڌيل هيون ۽ پٽ کي چُميون ڏيندي چئي رهي هئي، ”صدقو وڃان پنهنجي ٻچڙي تان! ڪير ماري منهنجي مٺڙي کي دل جي ٽڪڙي کي......!!“

◙

سنڌيا شاهه

بکيا

سنجها وقت، سج اداسيءَ جا پاڇا چنني الاءِ ڪهڙي پار روانو ٿي ويو هئو ۽ پويان هئي سرمئي سرمئي شام جي اداسي جنهن ۾ سنجها ڪرسيءَ تي مٿي پير ڪيو، ٻانهينءَ تي ٽيڪ ڏيو، هٿ جي پيالي ۾ سنجها شام جو منهن رکيو گهري سوچ ۾ ويٺي هئي.

پوڙهو چاچا محمد اکين تي عينڪ صحيح ڪندو وٽس آيو ۽ پرواري ڪرسيءَ تي ويهي منهن ڏانهن غور سان نهاريندي پڇيائينس.

"صبح جو گلاب سنجها ويل ڪومائجي ويو آهي ڪو؟......"

چاچي جي جملي تي مرڪي ته پئي، پر اکين مان به ڪڙڪبيتا اڏري ويس.

چاچا محمد پريشان ٿيندي پڇيس:

"چو؟.... چو منهنجي ڪونج ڪوڪاري پئي!.... ڇا ٿيو؟......"

سنجها ڳوڙها اگهندي چيو: "اڄ وري به ڏيئا اجهامي ويا چاچا."

چاچا محمد ويجهو ٿيندي پڇيس:

"ٿيو ڇا منهنجي چانڊوڪي، ڪنهن ڏيئا وسايا؟...."

"سنجها سامهون پيل خالي ڪرسين ڏانهن نهاريندي چيو:

"عينا وارين ڪي سوٽ ٽيوشن ڪان جهلي ڇڏيو آهي."

چاچا محمد عينڪ اکين تي صحيح ڪندي پڇيس:

"چو جهلي ڇڏيائين؟...."

سنجها اونهو ساهه کنيو ۽ چيو:

"چوين ٿو گهر ۾ قرآن شريف پڙهو. ٽيوشن ۾ ڇا ٿيون پڙهو مون کي خبر آهي".

چاچا محمد منهن پاسي ڪري هلڪي آواز ۾ چيو: "لعنت".

سنجها منهن ۾ گهنڊ وجهندي چيس: "چاچا!....."

چاچا محمد ڪنڌ لوڏيو (جو هو ڪاوڙ ۽ سوچ مان لوڏيندو هئو) ۽ چوڻ لڳو: "مون کي خبر آهي ان ڏاڙهيل نئين مُلي جي. ٻاڻ جوان هئو ته وتندو هو پراوا لوڙها لتاڙيندو. منهنجي تڏهوڪي ڪهاڻي لکي پئي اٿئي رسالن ۾ ڪٿي پڙهي ڏسجان."

چاچا محمد، ڪيسي مان گولڊ ليف جو پاڪيٽ ڪڍيو ۽ سگريٽ ڪڍندي سنجها جي گهور ڏسي سگريٽ واپس پاڪيٽ ۾ رکندي پٽڪيو: "مڙيئي ياد لهيو وڃي نه ماسترياڻي......"

سنجها مرڪي ته خوش ٿيندي چوڻ لڳس:

"تون اداس نه ٿيندي ڪر. اوندهه اڳ ئي گهٽي آهي جي تون منهنجي مِٺڙ بتي اداس ٿينءَ ته روشني ڪير ڪندو؟...."

سنجها جي مٿي تي ٿڦڪي هڻندي چوڻ لڳس: "اهي جيڪي نه جوانيءَ ۾ ٻين جا لوڙها لتاڙيندا آهن، تن جي اندر ۾ ڏڄ ڪين پاڙيو ڪري ڇڏيندو آهي. ڏاڙهي رکي ٺڪ ٺڪ تسبي سوري دل کي ته سڪون ڏيندا آهن، پر اندر ۾ جيڪو ڏڄ آهي نه اهو وهمي به ڪري ڇڏيندو آهي ۽ تو وارو ماستر ۽ ملان سوٽ به ان پاڙيائيءَ جي ڏڄ جو شڪار آهن. تڏهن نياڻين کي پڙهڻ ڪان جهليو اٿائين. تون فڪر نه ڪر، اها مُلان واري پٽڪي ڏوڙ ڪري ڇڏيندومانس جي نياڻيون ٽيوشن لاءِ نه موڪليون اٿائين ته:

سنجها چاچي ڏانهن ٿورائتين نظرن سان نهاريندي ڪانئس پڇيو:

"ڪيڏو فرق آهي نہ اسان جي هڪ ويڙهي هڪ پاڙي ۾ سوچڻ جو سمجهڻ جو. هڪڙا آهن جي چنڊ تي پلاننگ ڪرڻ جي تيارين ۾ آهن. ٻيا آهن اسان پارا جي چنڊ جي روشني، سهائي لاءِ جاڪوڙيندڙ ۽ ٽيان آهن جي، چنڊ کي چادرن سان ڍڪڻ ٿا چاهين!......"

چاچا محمد ڪليو ۽ چيائين: "پوءِ روشني ڍڪڻ سان لڪڻ واري آهي ڇا؟ مون لائيٽ!...."

سنجها اُتساهہ جو ساهہ کڻندي چيو: چاچا!.... جي توهان نہ هجو ها تہ شايد بابا مون کي بہ پڙهڻ نہ ڏيئي ها."

چاچا محمد جو ڪلندي هٿ بي اختياري کيسي ڏانهن وڌي ويو ۽ پاڪيٽ ڪڍي ان مان سگريٽ ڪڍڻ لڳو تہ سنجها دڙڪو ڏنس: "چاچا!...."

چاچا محمد ننڍڙي پاٽني دانيال جي آهل ڪندي اگر اپي ڪندي چيس: "هِڪو رُڏو هِڪو شگيٽ آپو."

سنجها سگريٽ کي ہيٺو ڪري اُڇليندي چيس:

"دل جو مرض وڌي ويو اٿو پوءِ بہ چاچا!...."

ڪليو ۽ ڪلندي چوڻ لڳو "اهو بہ تہ قسمت وارن کي ٿيندو آهي."

سنجها نہ سمجهندي پڇيس: "مطلب؟...."

"مطلب..... مطلب..... مطلب..... مطلب تہ جن کي دل هوندي آهي مرض بہ انهن کي ٿيندو آهي."

چاچا محمد جملو پورو ڪرڻ کان اڳ سگريٽ دکائي ورتو.

سنجها دونهين جي پويان چاچي جي پوڙهين اکين ۾ پاڻي چنو ڏٺو.

هن ڪانئس سگريٽ کسڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ۽ پڇيائنس:

"چاچا!، آتني ياد پئي اچيو نہ؟... دونهين ۾ نهاريندي ڦڪو مُرڪيو وسري ڪڏهن آهي!...."

سنجها اونهو ساهہ کنيو ۽ رات جا پرَ پري تائين آسمان تي ڪنهن چادر جيان وڇائيندي ڏٺا ۽ پڇيو.

"چاچا!..... جڏهن آتني کي سهولت ملي هئي تہ هوءِ توهان کي بہ پاڻ سان آمريڪا وٺي وڃي سگهي پئي......"

وچ ۾ پٽڪيو: "ها، سرڪاري ڪامورو جو ٿي وئي هئي وٺي وڃي سگهي پئي."

"پوءِ؟...." سنجها پڇيس: "ڇو نہ ويا هيئو هن سان؟...."

چاچا محمد گهري مرڪ مرڪيو ۽ ڪرسيءَ جي ٻنهي ٻانهين تي هٿ رکي هٿن جو زور ڏيئي اُٿندي چوڻ لڳو:

"جي هن سان وڃان ها تہ توکي پڙهائي ڪير ها؟......"

در تائين وڃي ڏانهس نهاريندي چوڻ لڳو:

"ڳوٺ ۾، پاڙي ۾ ٽيوب لائيٽ تہ ڪبي پئي نہ، مان وڃان ها تہ اها ڪير هٽي ها!....."

سنجها دڙڪو ڏنس: "چاچا!.... ٽايو پيا مون کان."

مرڪي پيو ۽ ڏاڪڻ واري در ڏانهن وڃي اتان چيائينس: "تون ماستري ڇڏي وڪالت شروع ڪر."

سنجها مرڪي پئي چيائينس: "پوءِ ماستر ۽ سوٽ پارن کي سٽو ڪريان تہ؟"

"ها ٻيا بہ ڪم ڪوڙ آهن." چاچا محمد ڏاڪڻ جو هڪ ڏاڪو لهندي چيو.

سنجها پويان پڇيس: "۽ جي بکيا اُديڙڻ شروع ڪريان تہ؟......"

چاچا محمد هٺي ڏاڪي تي بيني ڏانهس نهاري پيڙا وڇان پٽڪيو:

"سي تہ مان بہ اڄ تائين اُديڙي ڪونہ سگهيس!....."

مشهور سياح اليگزينڊر هيملٽن جي نظر ۾ سنڌو/سنڌ

سنڌ مغل بادشاهت جي انتهائي اولهہ ۾ سمنڊ سان لڳندڙ صوبو آهي ۽ لاهري بندر هن جو بندرگاهہ آهي، جيڪو سمنڊ کان 5 يا 6 ليگ، سنڌوءَ جي هڪ شاخ تي آهي. هن بندرگاهہ تي 200 ٽنن جا جهاز اچي سگهن ٿا. اُن سان گڏ هڪ ڳوٺ آهي، جنهن ۾ هڪ سؤ گهر موجود آهن، جيڪي مٽيءَ جي گاري مان جُڙيل آهن، پر اُتي پٿرن سان جُڙيل هڪ قلعو بہ آهي، جنهن تي چار يا پنج توبون رکيل آهن، جيئن هتي جي تجارتي سامان جو بلوچ ۽ مڪراني ڌورن کان بچاءُ ڪري سگهجي. سرحدي علائقن ۾ رهڻ جي ڪري ڪين چوري چڪاري ڪرڻ جي عادت آهي، اهي هتي جي ويجهڙائيءَ جا رهاڪو آهن. هي هر اُن شخص کي ڦرين ٿا، جيڪو سنڌن ور چڙهي ٿو. بلوچ ايران مان بغاوت ڪري هتي آيا آهن. ۽ مڪراني مغلن جي رعيت آهن. جڏهن فوج سنڌن سرڪشيءَ کي دٻائڻ لاءِ ايندي آهي، تڏهن انهيءَ ڪري بچي ويندا آهن، جو انهن جو علائقو، جتي هو رهن ٿا، ڏٽين ۾ آهي. هي پنهنجي حاڪمن جي حڪمن يا قانون جي ڪابہ پرواهہ نٿا ڪن. انهن قافلن کي ڦرڻ سنڌن پيشو آهي، جيڪي لاهري بندر ۽ ٺٽي جي وچ ۾ اچي وڃن ٿا. توڙي جو انهن قافلن جي حفاظت لاءِ 200 گهوڙي سوارن جو دستو هوندو آهي. جيڪو ٺٽي جو نواب يا گورنر ساڻن گڏ موڪليندو آهي، پر اڪثر قافلن جا اهي حفاظتي دستا انهن ڌورن هٿان قافلن کي ڦرجڻ ڏيندا آهن. اُن لاءِ اُهي اهو بهانو ڏيندا آهن تہ اُهي سنڌن سامهون بيوس آهن، يعني ڌورو گهڻا آهن، پر پوءِ انهن ڌورن کان ڦُريل مال مان ڪين حصو ملندو آهي.

ٺٽو هن صوبي جو واپاري مرڪز آهي ۽ انهيءَ لحاظ کان هي هڪ وڏو دولتمند شهر آهي، ڊيگهہ ۾ ٽن ميلن تائين ڦهليل آهي ۽ ان جي ويڪرائي ڏيڍ ميل ٿيندي. لاهري بندر کان هي چاليهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. اُن جي اولهہ واري ڇيڙي تي هڪ وڏو قلعو آهي. ان ۾ پنج سؤ ماڻهن ۽ گهوڙن جي رهائش جي سهولت آهي هتي ماڻهن جي رهائش لاءِ بيرڪون ۽ گهوڙن لاءِ طنبيلا ٺهيل آهن. نواب جي رهڻ لاءِ هڪ وڏو محل آهي. اهو سمورو مال جيڪو ٺٽي کان لاهري بندر تي ايندو ويندو آهي، ان لاءِ اُٺ، گهوڙا ۽ ڏڳي گاڏيون استعمال ٿينديون آهن. اهو سمورو علائقو ميداني آهي ۽ رستي ۾ جتي ڪٿي گهاٽا چار جا وڻ وغيره بيٺل آهن. اُهي چار جا وڻ وغيره ڌورن جي لڪڻ جو ڪم ڏيندا آهن. جتان اُهي نڪري قافلن تي حملو ڪندا آهن. اُن وقت جڏهن حفاظتي دستو ڪنهن هڪ پاسي جنگ ۾ مصروف هوندو آهي، تڏهن ڌورو گاڏين کي سامان سميت ڪٽي ويندا آهن. 1699ع ۾ چار يا پنج هزار بدمعاش جي جتي مال ۽ دولت سان ستيل قافلي کي لُٽيو هو. اُن جو حفاظتي دستو، جيڪو 250 گهوڙيسوارن تي مشتمل هو، سو سمورو قتل ٿي ويو. 500 واپاري ۽ سامان ڍوئيندڙ جيڪي قافلي سان گڏ هئا، اُهي لُٽجي ڦُرجي جڏهن ٺٽي پهتا، تڏهن انهن ماڻهن کي گهٽو ڊيجاري ڇڏيو.

ڪتاب [سنڌي ٻولي تحقيقي جرنل]
تان ڪنيل

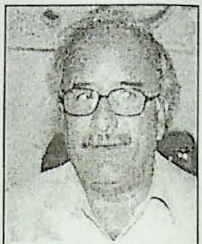

تاج جويو

ريٽا شهاڻي

سونهن ۽ سنڌ جو
شاعر_ ادل سومرو

تاج جويو

گلبدن جاويد

مولائي ملاح

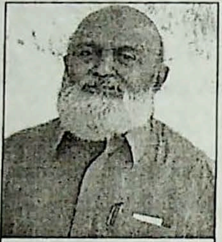

ڊاڪٽر مدد علي قادري

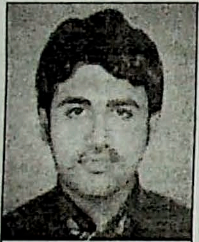

شاهد لطيف منياڻوي

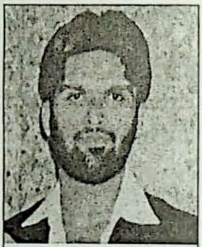

دبير مرزا

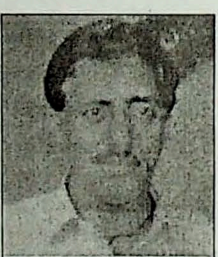

ڪوثر هالائي

سُندري اُتم
چنداڻي، هريش
واسواڻي ۽ ريٽا
شهاڻي ادبي
ريفرنس

هالار

اوائلي انسان جون شروعاتي پناهه گاهون جبل ۽ غارون رهيون آهن. انهن جابلو ڳڦائن ۾ انسان، پنهنجي ابتدائي ڄمار جا ٽيهه لک سال زميني خطرن ۽ آسماني آفتن کان لڪي گذاريا. غارن جي پُراسرار اونداهين ۽ ور وراڪن ۾ هن کي سڪون ۽ سانت جو احساس ٿيندو هو. ان وحشي دور جي انسان جبلن ۽ ڳڦائن ۾ رهي موسمي مصيبتن ۽ خونخوار جانورن سان مقابلي جا گر ۽ باهه ٻارڻ جو هنر سکيو.

ماڻهو کجهه سمجهه ڀريو ٿيو ته ٻهاڙن کي اُڀ سان مٿو گسائيندڙ ۽ حشمت واري هستي سمجهي، انهن جي چوٽين تي هن کي ڪنهن ڳجهي طاقت جو وجود ۽ ديوتائن جا آستانا نظر آيا. اڄ به مختلف مذهبن ۾ ٻهاڙن کي وڏي مڃتا آهي. اهڙي طرح دنيا جي هر ڀنڊ سان ڪونه ڪو ٻهاڙ ۽ غار منسوب آهي.

هوندن به دنيا جي هر خطي جا ماڻهو، پنهنجي جبلن ۽ ٽڪرن کي ديوتائن جيان مان ڏيندا آهن. انان جي جهنگلي جيوت انهن علائقن جي سچاڻپ هوندي آهي. ساڳي وقت فطرت جي شيدائين جا تفريح توڙي مهم جوئي ڪري انهن ٻهاڙن تي ڀيچرا ٿهي ويندا آهن. اسان جي سنڌ جي اولهه ۾ به آسمان کي ڇُهندڙ ڪيرٿر نالي هڪ خوبصورت جابلو سلسلو آهي. پر افسوس جو ڪن سببن ڪري سنڌ جا عام ماڻهو ڪيرٿر جي انهن دلڪش چوٽين ۽ من موهيندڙ ماڳن جي سونهن ڏسڻ کان محروم رهيا آهن. اسان جا فقط چند ماڻهو ئي اهي پُر پيچ ڀيچرا پار ڪري ان جابلو ڇت تي پهتا آهن. جتي سرهن ۽ ڳڙن جا ٽيگ ٽپا ڏسڻ سان گڏ انان جي قدرتي گلن ۽ وڻن جو واس ورتو آهي.

ڪتاب "**ڪيرٿر جو سفر**" جي مهاڳ تان ورتل

تاج جويو

سڄڻ سونيءَ تند جئن!
(سُندري اُتمچنداڻيءَ جي وڇوڙي تي)

”تاج! اڄ تاريخ جو هڪ دؤر پورو ٿي ويو، اسان جي ادبي ساٿاري سندري اتمچنداڻي بہ موڪلائي وئي.“ هي هئو موتي پرڪاش، جيڪو آديپور، ڪڇ مان موبائيل فون تي ڳالهائي رهيو هو، ۽ گڏوگڏ اوڇنگارون بہ ڏئي رهيو هو. خبر ٻڌندي مون کان بہ هڪ وڏي اوڇنگار نڪري وئي. الا! سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب ڇورا ڇنا ٿيندا پيا وڃن. هر سال ڪيترا ساڄهہ وند اديب ۽ اديبائون اسان کان دؤر ٿيندا پيا وڃن ۽ شيخ اياز پُڪاري پيو چوي:

ڏور ٿيندا وڃن، روز جوڳيئڙا،
تون اڃا پيو جيئين، هاءِ ڙي جيئڙا.

سُندري، سنڌ ۽ هند جي اوچي پد جي ليکڪائن ۾ شمار ٿيندي هئي. هوءَ 28 سيپٽمبر 1924ع تي حيدرآباد سنڌ جي سُرهين هوائن ۾ ڄائي هئي. هوءَ نہ رڳو ناميارين ليکڪا، ڪهاڻيڪار، ناول نگار، ناٽڪ نگار ۽ شاعر هئي، پر ريڊيو، ٽي. وي ۽ اسٽيج جي بہ هڪ سٺي اداڪار هئي. گذريل سائيڪو سالن کان سنڌي ادب جي لاڳيتو خدمت ڪندي پئي آئي. هن جو وَر سنڌي زبان جو ترقي پسند، روشن خيال اديب ۽ انقلابي، اي. جي. اتم هو، جيڪو پڻ بہ ٽي سال اڳ اسان کان وڇڙي ويو هو.

سُندريءَ پرائمري تعليم شوقيرام چانبو مل ميونسپل اسڪول حيدرآباد ۽ مئٽرڪ تولارام گرلس هاءِ اسڪول حيدرآباد مان حاصل ڪئي. هن بنارس هندو يونيورسٽيءَ مان انٽر سائنس ڪئي، ڪيس ڊاڪٽر ٿيڻ جو ڏاڍو شوق هو، پر ان زماني ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪو ميڊيڪل ڪاليج نہ هو ۽ هن جو اهو شوق پورو نہ ٿي سگهيو. هن ورهاڱي ڪانپوءِ 1949ع ۾ بنارس يونيورسٽيءَ مان بي. اي ڪئي ۽ ايس. اين. ڊي. ٽي يونيورسٽيءَ مان سنڌي ۽ انگريزي ادب ۾ ايم. اي ڪئي. سندري اسڪولي جيون ۾ پنهنجي استاد جمنا لڪاڻيءَ کان ڏاڍي متاثر هئي ۽ ڪيس ماسترياڻي ٿيڻ جو شوق هو. تعليمي اڀياس پوري ڪرڻ ڪانپوءِ هن ڪجهہ وقت لئبررين، ڪلرڪ ۽ ماسترياڻيءَ طور فرض سرانجام ڏنا ۽ اڳتي هلي بمبئيءَ جي ڪي. جي. ڪلناڻي ڪاليج مان ليڪچرار طور رٽائر ڪيو.

سندريءَ کي ننڍپڻ کان وٺي ادبي ڪتابن پڙهڻ جو وڏو چاهہ هو. ڪراچيءَ ۾ پڙهڻ دوران هوءَ ڪجهہ وقت لاءِ عورتن جي رسالي ’سائيءَ‘ جي ايڊيٽر بہ رهي ۽ ان ۾ هن هڪ روسي ڪهاڻي ترجمو ڪري ڇپائي هئائين. هن جي ترقي پسند ويچار ڌارا تي ٻَڌل پهرين لکڻي، ’منهنجي ڏي‘ 47-1946ع ڌاري ’سائي‘ رسالي ۾ شايع ٿي هئي.

جڏهن 1949ع ۾ ممبئيءَ ۾ سنڌي ساهت منڊل (سنڌي ادبي سنگت) قائم ٿي تہ سندري اُن جي هفتيوار ڪلاسن ۾ باقاعدي شريڪ ٿيندي هئي. سندري ورهاڱي کان اڳ ’سنڌي سرڪل‘ ۽ ’سنڌي ادبي سنگت‘ جي ڪراچيءَ ۾ ٿيندڙ ڪلاسن ۾ بہ شريڪ ٿيندي هئي، جن ۾ منگهارام ملڪاڻي، رام پنجواڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، گوبند مالهي، ٻهاري لال ڇاٻڙيا، موتي رام راماڻي، شيخ اياز ۽ سوڀو گيانچنداڻي شريڪ ٿيندا هئا. ان ڪري جديد ترقي پسند ادب سان هن جا لاڳاپا منڍ کان ئي قائم هئا، جيڪي اتم سان گهر گرهستي ٻنڌڻ ۾ لاڳاپجڻ ڪانپوءِ وڌيڪ پڪا ۽ پختا ٿي ويا.

سندري، ڀارت ۽ يورپ جي ڪلاسيڪي ۽ جديد ترقي پسند اديبن- ڪاليداس، ٽئگور، شرت چندر، پريم چند، يشپال، ڪرشنچندر، شيڪسپيئر، وڪٽر هيوگو، مئڪسم گورڪي، ٽالسٽاءِ، ٿامس هارڊي، اوهينري ۽ ٻين کان متاثر هئي. هن مئڪسم گورڪيءَ جو ناول ’ٽُنل ساز‘ ۽ ڪرشنچندر جو

ناول 'پياسي ڌرتي، پياسي دلڙيون' ترجمو ڪري ڇپرايا. ان ڪانسواءِ هن امرتا پريتم جي ناول جو ترجمو 'هڪ سسئي، سؤ سُور' جي نالي سان ۽ مليالم ٻوليءَ جي ليکڪ تڪشي شنڪر جو ناول 'ساگر جي سنتان' (اولاد) عنوان سان ترجمو ڪري ڇپايا. ان ڪانسواءِ هن شولوخوف جي چونڊ ادب جو ترجمو 'شولوخوف جي جهلڪ' عنوان سان پڻ ترجمو ڪري ڇپايو هو.

سندري هڪ سٺي شاعر به هئي. سندس شاعريءَ جا ٻه ڪتاب: 'هڳاءُ' ۽ 'ڏات ٻٽي لاٽ' ڇپيل آهن، جڏهن ته هن 95 روسي شاعرن جي شاعري، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، 'امن سڏي پيو' (1965ع) نالي ڪتاب ۾ شامل ڪئي. ان ڪانسواءِ هن روسي صدر ليونڊ برزنيف جي يادگيرين تي ٻڌل ٽي ڪتابڙا: 'ملايازيمليا'، 'نئون جنم' ۽ 'ڪنواري ڌرتي' به ترجمو ڪيا، جن تي کيس 1979ع ۾ سوويت لئنڊ نهرو اوارڊ مليو ۽ هن 14 ڏينهن جو روس جو مهماني دؤرو به ڪيو. ان دوري ڪانپوءِ هن 'نئين سيتا درشن' عنوان سان روس جو سفرنامو پڻ لکي ڇپايو هو، جنهن کي وڏي مقبوليت ملي. سندري، نامور ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار به هئي. سندس ڪهاڻين جا ڏهه مجموعا، ٻه ناول ۽ هڪ ناٽڪن جو مجموعو شايع ٿيل آهن، جيڪي سنڌي جديد ادب ۾ اهم مقام رکن ٿا. ان ڪانسواءِ سندس مضمونن جا به ڪيترا ڪتاب ڇپيل آهن. سندريءَ کي ڀارت سرڪار جي تعليم کاتي، مرڪزي ساهتيه اڪيڊمي ۽ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا ۽ ٻين ادارن پاران ڪيترا ادبي انعام ۽ اوارڊ به مليا.

سندريءَ جو سنڌي ٻوليءَ کي هندستاني آئين جي ائين شيڊول ۾، 'قومي ٻوليءَ' طور مڃائڻ واري تحريڪ ۾ به وڏو ڪردار رهيو آهي، جنهن سفر ۾ سندس گهر وارو اي. جي. اتم، ڪيرت ٻاٻاڻي، گوبند مالهي، موتي پرڪاش، ڪرشن راهي، پوپٽي هيرانداڻي، مايا راهي، هري دلگير، گورڌن ڀارتي، ٽيڪچند مست، لڇمڻ ڪومل ۽ ٻيا به شامل هئا. اهو ڪيڏو نه روح پرور منظر هو، جڏهن سندري اتمچنداڻيءَ، پنهنجن 51 ساٿين سان گڏ سنڌي الف-ب جي 52 اکرن جا ڪارڊ سيني تي سجائي، 'انڊين

پارليامينٽ' آڏو هڙتال ڪئي هئي ۽ نعرا هنيا هئا. اڄ هندستان ۾ سنڌي ٻولي جيڪڏهن زنده آهي، ته اُن ۾ پوپٽي هيرانداڻي، مايا راهي ۽ سندري اتمچنداڻيءَ جهڙين ليکڪائن جو وڏو ڪردار آهي.

سندري نهايت سٻاجهي عورت هئي، سندس لهجي ۽ رويي ۾ مامتا واري محبت جا مڻ ڀريل هئا. منهنجون ساڻس 86-87، 2008ع، ۽ 2011ع ۾ ڪيتريون ئي ملاقاتون ٿيل هيون. مون هن جهڙي ٻاجهاري ليکڪا صرف پوپٽي هيرانداڻيءَ کي ئي ڀاتو هو. هن جي آشا چاند جهڙي سياڻي ڌيءُ، دبئيءَ ۾ 'سنڌيت' جي جوت جلايو ويٺي آهي ۽ اُن دنيا جو پهريون سنڌي سکيا سافٽ ويئر 'اچو ته سنڌي سکون' (Lets' Learn Sindhi) پڌرو ڪيو آهي ۽ KTN سان گڏ ڪيترا ثقافتي ۽ سنگيت جا پروگرام به ڪرايا آهن. سندريءَ سان آخري ملاقات ۾ مون سان شوڪت شورو ۽ اياز گل به گڏ هئا. اڄ جڏهن سندري هن دنيا ۾ نه رهي آهي تڏهن سندس چهرو ۽ سياڻ اکين آڏو ڦري اچن ٿا ته هڪ نامعلوم سنڌي شاعر جو هي بيت ذهن تي تري اچي ٿو:

وساريان نه وسرن، نه وسارڻ جيها،
ريکون ٿي رهيا، سڄڻ سونيءَ تند جئن!

وساريان نہ وسرن، نہ وسارڻ جيها،
ريکون ٿي رهيا، سڄڻ سونيءَ تند جئن!

ناماري ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ناٽڪ نگار

سُندري اُتمچنداڻي

تاريخ پيدائش: 28 سيپٽمبر 1924ع وفات: 8 جولاءِ 2013ع

پکي ٿي مان هيڪر، اُڏامان جيڪر،
وڃان آئون اُڏري اڪيلي اڪيلي!

سنڌ ۽ هند جي برک ليکڪا
شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار

ريٽا شهاڻي

تاريخ پيدائش: 24 آگسٽ 1934ع
حيدرآباد سنڌ

وفات: 15 سيپٽمبر 2013ع
پونا هندستان

تاج جويو

رينا شهاڻي، سنڌ جي بيباڪ ليکڪا لاڏاڻو ڪري وئي!

رينا شهاڻي، سنڌي ٻوليءَ جي برک ليکڪا، شاعره، ڪهاڻيڪار، ناول نگار، سوانح نگار ۽ نقاد هئي. هن جو جنم 24 آگسٽ 1934ع تي حيدرآباد ۾ هڪ تعليم يافته خاندان جي فرد عالمچند اُڏارام جي گهر ۾ ٿيو هو، جيڪو مشهور اديب ۽ عالم منگهارام ملڪاڻيءَ جو ڀاءُ هو. سندس گهر حيدرآباد ۾، درسگاهن جي ٽمورتي- نور محمد هاءِ اسڪول، ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج (فارمين) ۽ پگٽ گرلس هاءِ اسڪول- جي ڀرسان هو. رينا جو والد عالمچند موسيقيءَ جو وڏو ڄاڻو هو ۽ تمام سٺو ڳائيندو ۽ وڄائيندو هو. جڏهن 1923ع ۾ رابندرناٿ ٽئگور سنڌ آيو هو ته عالمچند ملڪاڻيءَ سندس شعري مجموعي 'باغبان' (Gardener) مان هڪ گيت ڳائي، کيس مسحور ۽ متاثر ڪيو هو. رينا جي پڦي به شاهه لطيف جي ڄاڻو ۽ سٺي ڳائيندڙ هئي. اهڙين ادب، سنگيت، نرت ڪلا ۽ ماڻهپي واري ماحول ۾ رينا زندگيءَ جا 15 سال مس گذاريا هئا ته ننڍي کنڊ جو ورهاڱو ٿيو. ورهاڱي کان پوءِ رينا جي خاندان، ڀارت جو شهر لکنؤ وڃي وسايو. رينا جي شادي 20 آڪٽوبر 1957ع تي جيوت رام ٺاڪرداس شهاڻيءَ جي پٽ وشنو شهاڻيءَ سان ممبئيءَ ۾ ٿي ۽ هن پنهنجي مڙس سان پونو وڃي وسايو ۽ اڳتي هلي هن 7- فلورينا اسٽيٽ، بوٽ ڪلب روڊ پوني ۾ مستقل رهائش اختيار ڪئي، جتي زندگيءَ جي آخري پساهن تائين رهي.

رينا شهاڻيءَ جي قلم جي تيزيءَ جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته هن جا 1980ع کان هن وقت تائين 30 کان مٿي ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. ان کانسواءِ سندس تخليقون لڳاتار هند ۽ سنڌ جي ادبي رسالن ۾ شايع ٿينديون رهيون آهن. هن سنڌي ادب جي هر صنف: ڪويتا (شاعري)، ناول، ڪهاڻي، مضمون، تنقيد، سوانح، آتم ڪٿا ۽ سفرنامي وغيره تي ڪاميابيءَ سان قلم هلايو.

رينا شهاڻيءَ جا موضوع نهايت وسيع رهيا، جن ۾ قدرت کان وٺي نفسيات ۽ روحانيت جا موضوع اچي وڃن ٿا. هن جي تخليقن ۾ قديم ۽ جديد تهذيب جو بهترين ميلاپ رهيو آهي. رينا شهاڻيءَ کي 'ڀنڀرڪيءَ جي پُڻ پُڻ' (ناول)، 'ڀيهريءَ جا ٻه پل' (آتم ڪٿا) ۽ ٻين ڪتابن تي انعام ۽ اوارڊ به ملي چڪا هئا.

رينا شهاڻيءَ جو ناول 'ڀنڀرڪي جي پُڻ پُڻ' بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ بي. اي (B.A) جي پهرئين سال جو ٽيڪسٽ بُڪ ٿي رهيو آهي ۽ سندس ڪتاب 'گيت رامايڻ' پوني يونيورسٽيءَ ۾ بي. ڪام (B.com) جي پهرئين سال لاءِ ٽيڪسٽ بُڪ طور پڙهايو ويندو آهي.

رينا شهاڻي، ڀارت جي مختلف شهرن ۾ ڪيترن گهڻ ٻوليائي توڙي سنڌي مشاعرن ۾ به حصو وٺندي رهي. ان کانسواءِ 'دور درشن' جي سنڌي مشاعرن ۾ به شرڪت ڪري چڪي هئي. هوءَ پنهنجون ڪهاڻيون، شاعري ۽ مضمون اڪثر آڪاشوائيءَ (ريڊيي) تان پيش ڪندي رهندي هئي.

گيانپيٺ جي 'ڀارتيه ڪوتائين 1983-' ۾، رينا شهاڻيءَ کي سنڌي ٻوليءَ جي عيوضي شاعره طور شامل ڪيو ويو. همعصر ڀارتي شاعرائن بابت پينگئن (Penguin) جي ڪتاب 'In their own Voice' ۾ به رينا جي شاعري شامل آهي. اوڙيسا جي رسالن ۾ سندس ڪهاڻين ۽ شاعريءَ جا ترجما ڇپجي چڪا آهن. 1998ع ۾ سينٽرل ساهتيه اڪاڊميءَ جي شايع ڪيل شاعريءَ جي انتخاب 'Freedom & Fissures' ۾ سندس هڪ نظم جو انگريزي ترجمو شامل ڪيو ويو ۽ ساهت اڪاڊميءَ جي Indian Literature جرنل (1998ع) ۾ سندس هڪ ڪهاڻيءَ جو ترجمو ڇپجي چڪو آهي.

رينا شهاڻي، مهاراشٽر رياست جي سنڌي ساهتيه اڪاڊميءَ جي ميمبر ۽ مهاراشٽر 'ٽيڪسٽ بوڪ بيورو' جي ايڊيٽوريل بورڊ تي ميمبر رهي چڪي هئي. هوءَ 'راشٽريه سنڌي ڀاشا وڪاس پرشد' (NCSPL) جي صلاحڪار بورڊ تي ٻن ملتن لاءِ

ميمبر پڻ رهي چڪي هئي. ريٽا شهاڻيءَ جي ڪتاب 'سنڌي گيت رامايڻ' تي آڌارت سنڌس ئي هدايتڪاريءَ ۾ ڀارت جي ڪيترن شهرن ۾ 'نرت ناٽڪ' اسٽيج ڪيو ويو. ساليانيءَ ڏياري پرچي 'ورثي' جي هوءَ اٺن سالن کان ايڊيٽر رهندي آئي.

ريٽا شهاڻيءَ جي شايع ٿيل ڪتابن جو تفصيل هن ريت آهي:

(1) 'پنک وچائين شنک' (شاعري: 1982ع)، (2) 'منهنجي حد آڪاش' (شاعري: 1984ع)، (3) 'ڀنيرڪي جي پُڻ پُڻ' (ناول: 1985ع)، (4) 'ڪٺوريءَ جي ڪاڻ' (سفرنامو: 1986ع)، (5) 'گيت رامايڻ' (مرهٽي گيت-رامائڻ جو سنڌي منظوم ترجمو: 1987ع)، (6) 'سوريه ياترا' (شاعري: 1987ع)، (7) 'منع ٿيل ميوو' (ڪهاڻيون: 1988ع)، (8) 'سچ کان چنڊ تائين' (ناول: 1989ع)، (9) 'سڄاڻ جون سمرتيون' (منگهارام ملڪاڻيءَ جي سوانح: 1990ع)، (10) 'پرهه جا پياڪ' (ناول: 1991ع)، (11) 'پچڻ ڪي پچاءِ' (ڪهاڻيون: 1992ع)، (12) 'گهنڊ چاڻ وگو' (آتم ڪٿا: ڀاڱو پهريون: 1993ع)، (13) 'ٻيهريءَ جا ٻه پل' (آتم ڪٿا: ڀاڱو ٻيو: 1994ع)، (14) 'ڇُهي مُئي' (ناول: 1995ع)، (15) 'ارڻ جو آواز' (شاعري: 1996ع)، (16) 'ٻبليءَ جون آڪاٽيون' (ٻاراڻو ادب: 1996ع)، (17) 'لپ ۾ مهراڻ' (ادبي مضمون: 1997ع)، (18) 'سوال ئي سوال' (ڪهاڻيون: 1998ع)، (19) 'بروڊا جيل جون ڪهاڻيون' (سوانح: 2000ع)، (20) 'جيون ۽ ساهت' (ادبي مضمون: 2001ع)، (21) گونگي گگن سان گفتگو (ناول: 2001ع)، (22) 'ميران ٻائيءَ سان وارتا لاپ' (مڪالماتي گفتگو: 2002ع)، (23) 'جتي منهنجا اونيٽرا' (سفرنامو: 2003ع)، (24) 'ترڪٽا ترورا' (ناول: 2004ع)، (25) ٻه ٻهريءَ جا ٻه پل (آتم ڪٿا: ٻئي ڀاڱا گڏ، سنڌ ۾ ڇپيل، 2004ع)، (26) 'رشتن جو رقص' (ڪهاڻيون: 2008ع)، (27) 'ست سر، ست رنگ' (ناول: 2008ع)، (28) 'اڪٽ ڪهاڻي ڪبير' (سوانح: 2008ع)، (29) 'جڏهن پرين ڪري ٿو پنڌ' (دادا جشن جي سوانح: 2008ع)، (30) 'سفر در سفر' (سفرنامو: 2010ع)، (31) 'بي زبان زبان' (ناول: 2010ع)، (32) 'روبرو' (سوانح: 2012ع)، (33) آڪاس-گنگا (خاڪا: 2013ع) وغيره. سنڌس 6 ڪتاب: رشتن جو رقص، اڪٽ ڪهاڻي ڪبير، روبرو، سفر در سفر، ٻهريءَ جا ٻه پل، سنڌ ۾، ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد ڇپائي پڌرا ڪيا آهن. ان کانسواءِ سنڌس چار هندي ڪتاب ٻه ڇپيل آهن، جن ۾ ناول 'رنگريزواني رنگ دي' ۽ 'سنڌي ساهتيه ۾ ناري' شامل آهن.

ڪيس هينيان انعام ۽ اوارڊ ملي چڪا آهن:

(1) 'سينٽرل هندي ڊائريڪٽوريٽ' پاران سنڌس ڪتاب 'ڀنيرڪي جي پُڻ پُڻ' تي انعام (1987ع)، (2) بيسٽ سڀا، بمبئيءَ پاران سنڌس ڪتاب 'ٻيهريءَ جا ٻه پل' کي انعام (1994ع)، (3) ڪوشي ڏيئلداس ٽرسٽ پاران 1996ع جو انعام (1997ع)، (4) اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا پاران برک ليکڪا جو انعام (1997ع)، (5) آر. جي. آڏواڻي ٽرسٽ پاران هڪ لک روپين جو انعام (97-1998ع)، (6) انتر راشٽريه سنسڪرتي، ڪلا پريشد پاران 'گديه سرجن پُرسڪار' سنڌس هندي ڪتاب 'رنگريزوا ني رنگ دي' تي (جنوري 1999ع)، (7) مهاراشٽر سنڌي ساهتيه اڪيڊميءَ پاران 'لائيف لانگ اچيومنٽ اوارڊ'- 1998ع لاءِ فيبروري (1999ع)، (8) ايشوري ٻائي بختاڻي اوارڊ (2000ع)، (9) نئشنل ڪائونسل فار پروموشن آف سنڌي لئنگئيج اوارڊ (2000ع)، (10) نئشنل ڪائونسل فار پروموشن آف سنڌي لئنگئيج اوارڊ (2008ع)، (11) سنڌو سڀا ۽ جئسر ٽرسٽ پاران اوارڊ (2012ع)، (12) اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا هند- اديب اوارڊ (2012ع).

ريٽا شهاڻيءَ جو هند سنڌ جي ليکڪائن ۾ وڏو مقام هو. هن ادب جي مختلف صنفن تي لکيو آهي، پر هوءَ بنيادي طور فڪشن رائيٽر (ناول نگار/ ڪهاڻيڪار) رهي آهي. هن جي ادبي سفر ۾ سنڌس ڪٿا رچنا (Story writing) جو ڏانءُ وڌيڪ پختو آهي. هن ڪهاڻين ۾ ڀارت ۾ سنڌي سماج سان ڳنڍيل ۽ چنل ڪردارن جي اندر ۾ جهاتي پائي، انهن جو اندر اپٽي رکيو آهي. سنڌس ماحول ۽ ڪردار ڀارت جي شهري زندگيءَ جي مٿئين طبقي جي عڪاسي ڪن ٿا.

ريٽا شهاڻيءَ ٻه ڀيرا (2001ع ۽ 2005ع ۾) سنڌ جو سفر ٻه ڪيو هو ۽ سنڌس سنڌ جو سفرنامو 'جتي منهنجا اونيٽرا' ڇپجي چڪو آهي. ريٽا شهاڻي، 15 سيپٽمبر 2013ع تي صبح جي پهر، پنهنجي پوني (مهاراشٽر رياست) واري نئين گهر ۾ لاڏاڻو ڪيو، جتي سنڌس نياڻي لليتا (ماڌوري ڪپور) ۽ پٽ ڪمار شهاڻي اڄ اُداس نيڻن ۾ پنهنجي ماءُ جون يادون سمائي، اُداس ۽ ويڳاڻا نظر ايندا هوندا.

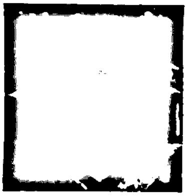

رينا شهاڻي

ڊاڪٽر نارايڻ ڀارتيءَ جي شخصيت سنڌس ادبي کيتر ۾ يوگدان

مُشڪل حالتون، جهڙيون اسانجون يعني سنڌي جاتيءَ جون اڄ آهن، اهڙين حالتن ۾ ڪنهن به سماج کي اهڙين جُنوني شخصيتن جي ضرورت پوندي آهي، جيڪي پنهنجي ٻولي ۽ سنسڪرتيءَ کي بچائڻ لاءِ، پنهنجي مرضيءَ سان سماج جون جوابداريون پنهنجي مضبوط ڪُلهن تي کڻندا آهن. رڳو زباني ڳالهيون نه ڪري پنهنجن ويچارن کي عملي جامو پهرائيندا آهن. اُن لاءِ گهرج هوندي آهي اٽل ارادي جي، محنت ۽ لگن جي، چرتر جي پختگيءَ جي. نارايڻ ڀارتي اُنهن ٿورن شخصن مان آهي جنهن ڪمر ڪشي، ڪجهه قربانيون ڪندي، پنهنجي نموني سان اهو ڪم سرانجام ڪيو آهي ۽ ڪري رهيو آهي. 35 سالن کان لڳاتار هفتيوار ڪيڻ، هر سال وقت تي چار معياري ڪتاب پبلش ڪرڻ (97 ڪتاب ڇپجي چڪا آهن) ڪا سولي ڳالهه ڪانهي. ان سان گڏ پنهنجي آجيوڪا ڪمائڻ، پنهنجي پريوار جون جوابداريون سنڀالڻ، پوري پني آمدنيءَ مان آسان ناهي. پر هُو پڪي ارادي جو مالڪ آهي ۽ اصولن جو پڪو. هو ئي هڪڙو سنڌي پبلشر آهي، جو مفت ۾ يا ڪامپليمينٽري ڪاپيون ڪونه ورهائيندو آهي، جيئن اسان مان هرهڪ ڪري رهيو آهي. هو ڪتابن جي قيمت سبسڪرپشن (Subscription) جي حيثيت ۾ پنهنجن گراهڪن کان وصول ڪندو آهي. تڏهن ته باقائدي، بنا نقصان جي سٺا معياري پستڪ اسان کي ڏيئي سگهندو آهي. ۽ سٺن ليکڪن جي اها دلي خواهش هوندي آهي ته هنن جا پستڪ ’سنڌي ٽائيمس‘ جي ڀاران ڇپايا وڃن.

هو هڪ ڪڙڪ، ڪڙي اُنوشاسن کي پالن ڪرڻ وارو، ضدي، پنهنجي پيشي تي فخر ڪرڻ وارو، سواڀماني ۽ آتم نربر شخص آهي. انڪري ماڻهو هن کان ڪوُ ڪائيندا آهن. هو پنهنجي ڳالهه تي پڪو ٿي بيهندو آهي ته ڪنهن جو اپمان ڪندي ويرم ڪونه ڪندو آهي. هو پنهنجي ئي باري ۾ پنهنجي پستڪ ”سرءُ جا پن“ ۾ لکي ٿو، ”ڪن دوستن جي ويچار ۾ راين موجب مان اڪروٽ جيان سخت آهيان ۽ ڪوشش بعد ئي ٽٽندو آهيان، ليڪن ڪن ٿورن کي ئي شايد سُڌ آهي ته اڪروٽ نما ان انسان اندر، ٽٽڻ بعد ڪسارو نه، مٺو گورو ئي نڪرندو آهي.“

۽ اهو سچ آهي. ڪهڙي ڳالهه تي ڪيڏي مهل هو ناراض ٿي ويندو آهي، اها ڪنهن کي خبر ئي ڪانه پوندي آهي. پر جيترو هو جلدي آپي مان ٻاهر نڪرندو آهي اوترو ئي جلدي هو شانت به ٿي ويندو آهي ۽ ائين لڳڻ لڳندو آهي ڄڻ ته ڪجهه منٽ اڳ ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هو. اهو مان پنهنجي اُنڀو مان ٻڌائي سگهان ٿي ڇاڪاڻ ته مون اڪثر هن کي ائين

ڪندي ڏٺو آهي. هن جو جوش ۽ هن جي ڪاوڙ پاڻيءَ جي هڪ بُلبُلي جيان هوندي آهي جا ڪجهه ئي لمحن ۾ هوا ۾ گم ٿي ويندي آهي.

هن جي حياتي جدوجهد ۽ ڪشمڪش سان ڀريل هئي. هُو هڪ Self made man آهي. هو جيڪي ڪجهه آهي پنهنجي بُوتي سان ئي بڻيو آهي. ننڍي هوندي کان وٽس نه ڪيس پئسي جي پُٺڀي هئي، نه ماڻهن جو آڌار. سندس پيءُ جڏهن هُو ٻن سالن جي عمر جو هو، گذاري ويو هو. گهر وارن جي مرضي هئي ته هُو چوٿون درجو پڙهڻ کان پوءِ ڪم ڪي لڳي وڃي. هن جي ڪٽنب ۾ ڪوبه پڙهيل ڳڙهيل ڪونه هو. سندس وڏن ڀائرن سنڌيءَ جا چار درجا پاس ڪيا هئا پر هو پاڻ ايم.اي ۽ پي.ايچ.ڊي آهي. ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرار ٿي چڪو آهي. هن ممبئي يونيورسٽيءَ تان ريڊر ۽ وياڳ پرمک جي پد تان رٽائر ڪيو آهي. اهو سڀ ڪيئن ٿيو؟ اهو سڀ سندس محنت، مشقت، اٽل ارادي جو نتيجو آهي. هن ننڍي هوندي ئي من ۾ دڙهه نشچيه ڪيو هو ته هو وڏو ٿي پروفيسر بڻبو ۽ هو پروفيسر بڻجي ئي رهيو. ننڍي هوندي هن لاڙڪاڻي ۾ هڪ فوٽوگرافر کان فوٽو ڪڍايو هو. فوٽوگرافر جي ئي ڏنل ٽاءِ، ڪوٽ ۽ بنا شيشن جي عينڪ پائي، هُو پنهنجي آتم ڪٿا ۾ لکي ٿو، ”اهو فوٽو فريم ۾ پنهنجي اوطاق ۾ ٽنگي ڇڏيو هوم. ڪنهن ڏينهن ڪو پڙهيل شخص اوطاق ۾ آيو. هن فوٽو ڏسي چيو هو، ’هي ته ڪو پروفيسر ٿو لڳي.....!‘ اهڙي ئي قسم جا لفظ هئا. بس اهي لفظ منهنجي دماغ ۾ گهر ڪري ويا ته مان پروفيسر ٿيندس.“ (ص-37)

اهڙي طرح اچيتن من ۾ سمايل ويچارُ، جيون ۾ ساڪياتڪار بڻيو ۽ هو سچ پچ پروفيسر بڻجي پيو. پر ڇا اهو پاڻهي ٿي پيو؟ نه، ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ هن کي ڪيترين ۽ ڪهڙين مشڪلاتن جو مقابلو ڪرڻو پيو. وچ وچ ۾ گهرو حالتن جي مجبورين سبب، هن کي سالن جا سال پڙهائي ڇڏڻي

پيئي هئي. هِتي هُتي پنڪڻو پيو هو، پر موقعو ملندي ئي هُو وري پڙهائيءَ ۾ جُٽي ٿي پيو. سنه 1951ع ۾ ٽرم في نه ڀرڻ جي حالت ۾ هن کي ڪاليج جي پڙهائيءَ کي ڇڏڻو پيو هو، پر پوءِ 20 سالن کان پوءِ 1972ع ۾ هن بي.اي پاس ڪئي. وچ وچ ۾ هو ماستري به ڪندو رهيو.

سنه 1956ع ۾ هو ناگپور ويو هو ۽ اُتي ئي هڪ پرائمري اسڪول ۾ ماستري ملڻ تي اُتي ئي رهي پيو. ڇاڪاڻ ته هُو اُتي اڪيلو هو، گهر ٻار جي جوابداري ڪانه هئي نه ئي ڪا عادت علت هئس. پگهار گهٽ هوندي به هُو پهراوَ يعني ڪپڙي لٽي ۽ جُتي وغيره تي ڌيان گهڻو ڏيڻ لڳو. سُٺي پوشاڪ پائڻ جو شونق هن کي اڳ ۾ هو، اُتي رهي اهو پروان چڙهيو. هن جا صاف سُٿرا ڪپڙا، لانڊريءَ ۾ ڌوتل ڪپڙا ڏسي هن کي سڀ وڏو ماڻهو سمجهڻ لڳا. اهو شونق هن اڄ تائين برقرار رکيو آهي. هو هميشه اُڇي سٺي سفاري سوٽ ۾ ملبوس هوندو آهي ۽ هن جي جُتي هميشه سُٺي نموني سان پالش ٿيل هوندي آهي. ناگپور ۾ هن کي ڪافي هائوس وڃڻ جي عادت پيئي جتي هو پنهنجو قلم ۽ ڪاڳر کڻي ساهتيه سرجڻ ڪندو هو. هو اُن وقت ڪنهن هندي ناول جو انٽيليڪچوئل پاتر بڻجي پوندو هو. ڪافيءَ جو پيالو لبن تي، هڪ هٿ ۾ قلم، ڪافي هائوس جو ماحول، رڳو ٻئي هٿ ۾ سگريٽ ڪونه هوندو هو ۽ نه ئي سگريٽ جو دونهون. اهڙا هوندا آهن اڳيئي جي ناولن جا پاتر يا ان زماني جي ڪن سنڌي ليکڪن جا ڪردار پڻ. اُن وقت ئي هن لوڪ گيت ڪٺا ڪرڻ شروع ڪيا هئا ۽ هندواسيءَ وغيره اخبارن ۾ لوڪ ساهت تي ليک لکڻ شروع ڪيا. هن اُتي ويهي ڪجهه ڪهاڻيون به لکيون جنهن جا پاتر ڪالونيءَ ۾ رهندڙ ئي هوندا هئا. ”منهنجي ڪتابن ’هو جمالو‘، ’مينديءَ رتا هٿڙا‘، ’سنگيت جي تان‘ ۾ آيل ڪهاڻين جا پاتر گهڻو ڪري اُتان جا ئي آهن.“ هو ائين لکي ٿو. (ص-56)

هن پنهنجي آتم ڪٿا ۾ موهن ڪلپنا جو خوب ذڪر ڪيو آهي ۽ هُن تي سڄو سارو باب لکيو آهي، "منهنجو دوست، منهنجو دشمن" ۽ موهن ڪلپنا جي پنهنجي آتم ڪٿا "ٻُڪ، عشق ادب" ۾ نارائڻ پارتيءَ جو گهڻن ئي هنڌن تي چڱو خاصو ذڪر اچي ٿو. پارتيءَ پنهنجا دوست پنهنجي پسند جا ئي چونڊيا هئا، جيئن اڪثر ٿيندو آهي ۽ اُنهن سان خوب نباهيو پڻ، پوءِ اهو چاهي سنڌ جي قمبر جو رام ٽڪراڻي هجي، جنهن هن جو شرت بابوءَ جي ڪتابن سان پريچيہ ڪرايو. لکي پنجواڻي هجي جنهن هن جي ڏيٽ ويٽ سنڌي ساهت ۽ ترقي پسند ادب سان ڪرائي. الهاس نگر جي اسڪولن ۾ وري هن کي ساڻ مليو موهن ڪلپنا، گنو سامتاڻي، راجن چاولا ۽ هرپال پنجابيءَ جو ۽ هن جو ادبي شونق ۽ ذوق زور پڪڙيندو ويو. هُو سڀ گڏجي اسڪول ۾ 'شئبو ڪئبينيٽ' جو نرماڻ ڪندا هئا، چتا بحث ڪندا هئا، ڊبيٽس ڪندا هئا ۽ ڪندا هئا اسٽرائيڪ.

سماجي ۽ سماجڪ ڪيتر:

هُو پنهنجي نجي دنيا کان ٻاهر سياسي دنيا کان سجاڳ ۽ باخبر رهيو. سنڌ ۾ آزاديءَ جي تحريڪ ۾ سرگرم رهيو ۽ هڪ وديارٿيءَ جي حيثيت ۾ پنهنجو يوگدان ڏيندو رهيو. 1946-1947 واري سال ۾ هو قمبر اسٽوڊنٽس ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو. ورهاڱي بعد هو ڪانگريس پارٽيءَ کان ڪنجي ويو. هو لکي ٿو، "ڪانگريس جي مسلم نسبتي ورهاڱي کان اڳ ۾ هئي تہ هاڻي ٻہ آهي. هڪ طرفي پاڻپي ڪيترو وقت هلندي؟" (ص-23) موهن ڪلپنا جي 'ٻُڪ عشق ادب' مان ظاهر ٿئي ٿو تہ نارائڻ پارتي هن سان گڏ ويساپور جيل ۾ هو. هو لکي ٿو، "نارائڻ پارتي پٽ تي سنگهہ جي بندش جي خلاف پوسٽر لڳائيندي گرفتار ٿيو هو. هو پنهنجي مرضيءَ خلاف جيل ۾ آيو هو، ٻين کان ڪٽيو ڪٽيو رهندو هو ۽ اڪثر مون سان بحث ڪندو رهندو هو." (ص-60)

1948ع ۾ سنگهہ تي بندش وڌي ويئي هئي، ان سلسلي ۾ هُو پڻ موهن ڪلپنا ۽ پارتي گرفتار ٿيا هئا ۽ جيل ۾ گڏ هئا. پر الائي ڇو پارتيءَ ان جو ذڪر پنهنجي آتم ڪٿا ۾ ڪونہ ڪيو آهي.

اڳتي هلي نارائڻ پارتي جٺرامداس دولترام جو پوٽلڳ ٻٽيو ۽ ان برادريءَ جو ليکجڻ لڳو جنهن ۾ ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر موتيلعل جوتواڻي، ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، هيرو ٺڪر ۽ ٻلديو گاجرا هئا. هو سڀ ديوناگري لپيءَ جا حمايتي هئا. اهو سڀ ڪندي ٻہ هو ترقي پسند ليکڪن - گوبند مالهي، ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ ٻين سان پنهنجا لڳ لاڳاپا ۽ دوستي سالم رکندو هليو. سنہ 1963ع ۾ هن هفتيوار 'سنڌي ٽائيمس' شروع ڪئي، ان کان اڳ هن هفتيوار 'سنسار سماچار' ۾ سب ايڊيٽر ۽ هندستان ۾ ريبر جي حيثيت ۾ ڪم ڪيو هو ۽ اخبار نويسيءَ جو انڀو پرايو هو. سنڌي ٽائيمس هلائيندي هن اهو محسوس ڪيو تہ اخبار نويس کي بيطرفدار رهڻ گهرجي. هن پاڻ چيو آهي، "جي عزت حاصل ڪرڻي آهي تہ بيطرفدار رهڻ گهرجي. (ص-31)، اسان سڀني کي خبر آهي تہ عام طرح اخبارون ڪنهن خاص پارٽيءَ جي ويچار ڌارا ڪٺي هلنديون آهن. هنن جو مقصد ئي هوندو آهي پنهنجي پارٽيءَ جو پرچار ڪرڻ. جيئن بلز (Blitz) ڪميونسٽ اخبار هئي، آرگنائيزر RSS بيسڊ (Based) آهي، 'هند واسي' ڪانگريس ويچار ڌارا واري تہ سنديش پارت آر.ايس.ايس.جي آهي. ٻيا وري ادبي رسالا ٿيندا آهن جن جي وابستگي صرف ادب سان هوندي آهي، پر پارتي بيطرفداريءَ واري رويي جو حامي آهي. هو پاڻ تي يا پنهنجي اخبار تي ڪا ليبل لڳائڻ جو خواهان ناهي ۽ پنهنجي پاليسي نيوٽرل يعني نرپکش رکڻ ٿو چاهي.

موهن ڪلپنا لکيو آهي، "نارائڻ پارتي جيل ۾ انگريزي گرامر جو ڪتاب پڙهندو هو، مون کي چيائين، "اسان جي خاندان ۾ ڪنهن بہ مئٽرڪ پاس

ن ڪئي آهي. مون کي ڪيئن به مئٽرڪ پاس ڪرڻي آهي. مون ٻاهر نڪري ڪيس پنهنجي اسڪول ۾ داخلا وٺي ڏني. هاڻي هو ايم.اي فرسٽ ڪلاس آهي. ڊاڪٽر به آهي، انجنيئر آهي، ڪاليج ۾ ليڪچرار آهي، روٽري ڪلب جو صدر آهي. هن سخت محنت ڪري سماج ۾ مان مرتبو حاصل ڪيو آهي. (ص-66) ۽ وري ٻئي هنڌ لکي ٿو (ص-72)، "پارٽيءَ 'وديارٿي' اخبار پريس ۾ ڏني هئي ۽ سوشلسٽ ٿي چڪو هو. پوءِ لوڪ ادب ڪي لڳو ان ۾ ڊاڪٽوريٽ ورتائين. ڪليم ۽ دستاويز ۾ شاهڪار ڪهاڻيون به لکي ورتائين. غريب هو مگر رتا سان ڪم ڪري سماج ۾ پنهنجو مان ۽ درجو مٿي ڪيائين. ڪيس به ٻار آهن ۽ خوش پيو گذاري."

سندس شادي تڏهن ٿي هئي جڏهن هن جي عمر ڏهن ٻارهن ورهين جي هئي. هو لکي ٿو، "مان ڏاڍو خوش ٿيس جو ورهين بعد نئون بخمل جو ڳاڙهو بوٽ مليو هو." (ص-56) ٻارهين سالي جي ٻُنيءَ واري ٻار مان پلا ڪهڙي اميد رکي سگهجي ٿي؟

هن جو سمورو ڌيان پڙهڻ ۾ هو، سياسي ڳالهين ۾ ۽ ادب طرف هو. وديارٿي جيون ۾ هو، دوستن سان رُلندو پنندو هو. گهٽ گهر کان ٻاهر رهندو هو. جڏهن ناگپور ۾ وڃي رهيو ۽ ماستريءَ جي نوڪري ڪيائين، جڏهن لوڪ ساهت کي ڪٺو ڪرڻ لاءِ ڳوٺ ڳوٺ شهر شهر گهميو. زال کان الڳ ٿي رهيو هو. پوءِ به هن پنهنجي چرتر تي چندا وجهڻ نه ڏنا. هن جي نظر ميري نه ٿي هئي. هو لکي ٿو، "اڄ به مون وٽ يونيورسٽيءَ ۾ وڏيون وڏيون ڇوڪريون پڙهن ٿيون پر منهنجي من ۾ هنن لاءِ غلط ڀاونا پيدا نه ٿي آهي. اها ايشور جي مهر مون تي رهي آهي يا اڳئين جنم جو ڦل آهي." (ص-54)

جڏهن موهن ڪلپنا ۽ پارٽي جيل مان ڇٽڻ بعد اسٽيشن تي گاڏي ۾ چڙهيا هئا، ان واقعي جو دلچسپ بيان موهن ڪلپنا، 'ٻُک عشق ادب' ۾ هن ريت ڪيو آهي جيڪو مان توهان سان ونڊڻ چاهيان ٿي، "مان دريءَ کان ٽپ ڏيئي، سيٽ تي سُهيل جوان عورت کي ڪراس ڪري لنگهه جي وچ تي اُپو ٿي بيٺس. پارٽيءَ جي بدن ۾ ايڏي ڦرتي نه هئي، ڀهرين مُنجهي پيو ته دريءَ ۾ ڀهرين منهن وجهي يا ٽنگون. سو منهن وڌائين دريءَ ۾ ٻانهون اٽڪائي زور ڏنائين ۽ پوءِ سندس مُنهن مائيءَ جي ڇاتيءَ مٿان. مائي ننڊ مان اُٿي ڪيس پري ڪرڻ لڳي....." وغيره وغيره. اهو ته موهن ڪلپنا جڏهن پارٽيءَ کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو ۽ مائيءَ کان معافي ورتي تڏهن وڃي هنن کي مائيءَ جي دانهُن ڪوڪن کان ڇوٽڪارو مليو.

منهنجو نارايڻ پارتيءَ سان سمپرڪ:

نارايڻ پارتيءَ سان منهنجي پهرين ملاقات 1983ع جي پڇاڙي ڌاري يا 1984ع جي شروع ۾ ٿي هئي، 'هندواسيءَ' جي آفيس ۾. مان اُتي سرڳواسي تيرٿ سباڻيءَ سان گڏجڻ ويئي هئس ۽ پاڻ به اُتي آيو هو. منهنجي لاءِ هن جو پهريون امپريشن اهو ٿيو هو ته ـ مان رڳو فنڪشن لاءِ لکي رهي هئس ۽ اها ڳالهه وري بعد ۾ سچائيءَ سان مونکي چئي ٻڌايائين، پر جلدي پوءِ، هن ان رايي کي ڦيري ڇڏيو ۽ وري اها ڳالهه به چئي ٻڌايائين! منهنجو ڪتاب "منهنجي حد آڪاش" جيڪو اپريل 1984ع ۾ رليز ٿيو هو، جي پهچ ڏيندي هن مون کي 23-6-84 واري خط ۾ هيئن لکيو، "ڪتاب مليو ته ويني ويني ڏسندو، پڙهندو ۽ سوچيندو رهيس. جُدا جُدا ڪوٽائون، ڪتاب جي وچ مان، آخر مان، شروع مان پڙهندو ويس. ڪتاب وٽيو. ڀاو، امنگ، احساس، سچا ۽ دل جي گهراڻ سان نڪتل آهن. ڪتاب فنڪشن لاءِ ڪونه لکيو ويو آهي، پر احساس ظاهر ڪرڻ لاءِ قلم کنيو ويو آهي.

اهڙي طرح هن پنهنجو رايو جلدي مٽيو ۽ ان ڳالهه کي جهٽ قبول به ڪيو. عام طرح سان ماڻهو ڳالهه کي قبول ڪرڻ ۾ وقت وٺندا آهن يا ماڳهين ڪندا ئي ڪونه آهن. هنن جو ايگو هنن کي موڪل

ھوندڻ ڏيندو آهي تہ پنهنجي ظاهر ڪيل رايي جي برعڪس ڪجھ چون. هنن کي بيحد تڪليف ٿيندي آهي. مگر پارتيءَ اُن جو ڳلم ڳلا اظهار ڪيو ۽ سو بہ مون سان.

8-11-84 واري خط ۾ هن لکيو هو، ”اوچتو شريمتي اندرا گانڌيءَ جي ديهانت جي ڪري من بيچاءِ نہ آهي. الائي ڇو مان ائين ٿو محسوس ڪريان، ڄڻڪ منهنجو ڪو شخصي عزيز گذاري ويو هجي. مان ڪانگريسي ناهيان، پر اندرا گانڌيءَ کي چاهيندو ضرور هوس. هن جهڙو اڳواڻ الائي وري ڪڏهن ملي؟“

شروعاتي سالن ۾ هن جو پريہ گفتو هوندو هو، ”مان تہ ڳوناٺو آهيان، مون کي ڪهڙي خبر؟“ مون کي خبر ناهي تہ هن جي ان چوڻ ۾ ڪيترو مذاق هو ۽ ڪيتري احساس جي سچائي پر هُو ائين بار بار چوندو هو. هاڻي گهڻي وقت کان مون هن کي ائينءَ چوندو ڪونہ ٻڌو آهي. شايد هاڻي هُو شهري ٿي ويو آهي.

مان پهريون ڀيرو 1985ع جي شروعات ۾ ڊاڪٽر خوبچندانيءَ سان گڏ اُلهاسنگر ويئي هئس ۽ اسين پارتيءَ وٽ وياسين. هن 10-4-85 واري خط ۾ مون کي لکي موڪليو، ”الهاسنگر ۾ اچڻ توهان کي مزو آيو يا نہ. مان نہ ايڏو شاهوڪار آهيان نہ مابرن زماني جو شخص. مان تہ ڳوناٺو آهيان ۽ دل سان آدر ڪندس.“ وري وشنو (منهنجو پتي) هن جي گهر 1986جي شروعات ۾ ويو هو. هن 15-4-86 واري خط ۾ لکيو، ”شهاڻي صاحب هتي آيا، سندن وڏي مهرباني جو ہ پير پري آيا. مان سندن ڪيئن احساس مڃان؟ مون کي سندن لاءِ قدر، عزت ۽ شردا آهي.“

پارتيءَ جي انهن خطن مان ننڍن شهرن (ڳوناٺي) ڪلچر جي خوشبو اچي ٿي. هڪڙو تہ اسان جي خاطرداري ڪيائين، ڪارايائين پيئاريائين، مٿان وري ايتري حليمائي! وڏن شهرن جي رهواسين ۾ ڪٿي آهي ايترو خلوص ۽ مهمان نوازي؟

سنڌي لوڪ ادب جي کيتر ۾ ڊاڪٽر نارايڻ پارتيءَ جو اهم يوگدان رهيو آهي. ان ۾ ڪوبہ شڪ ناهي. هاڻي ڪٿي ان وشيہ ۾ دلچسپي رکڻ وارا، ابياسي، ڪوجنيڪ ٻيا عالم اچي ويا آهن جهڙوڪ ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر ڄيٺو لعلواڻي جي پڻ ان کيتر ۾ ابياس توڙي فيلڊ ورڪ ڪري رهيا آهن پر پارٽ ۾ ان کيتر جو پهريون باني ڊاڪٽر نارايڻ پارتي هو. هن نہ صرف ڊاڪٽر سنڌيلي، الهہ بخش نظاماڻي (سنڌ جي عالمن) جي پستڪن جو ابياس ڪيو مگر پارت جي ٻين ٻولين - راجستاني، ڀوجپوري، هندي وغيرہ جي لوڪ ساهت کي پڙهيو جهڙوڪ ديويندر ستيارٿي، شيام پرمار، سوريہ ڪرڻ پارڪ جهڙن ليکڪن کي. هو وقت بوقت پروفيسر رام پنجواڻي، ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچندانيءَ جي رهبريءَ هيٺ ڪم ڪندو رهيو. هنن هن جو مارگ درشن ڪيو ۽ موٽ ۾ هو پنهنجن اُستادن سان عزت ۽ احترام وچان پيش آيو.

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي 'سنڌي لوڪ ساهت' جي مهاڳ ۾ لکي ٿو، اُن ۾ ذرو بہ شڪ نہ آهي تہ پارت ۾ سنڌي لوڪ ساهتيہ جي کيتر ۾ گهڻي ۾ گهڻو کوج ڪاريہ نارايڻ پارتي ڪيو آهي. هو سنہ 1952ع ڌاري کنهن بہ سرڪاري مدد ڪانسواءِ اڪيلي سرڪمرڪشي نڪري پيو. پارت جي جدا جدا پرانتن ۾ ٻرپا ڪيل سنڌي شرڻارٿين جي ڪئمپن جو دورو ڪيائين ۽ سندس ٻُڍڙن ۽ ٻُڍڙين سان ملاقاتون ڪري سنڌي لوڪ ادب جو خزانو گڏ ڪيائين. شادين مُرادين ۾ ڳائل لاڏا گڏ ڪيائين تہ مُٺن، ڄڃين ۽ ٻين سانن سوڻن جون ريتيون رسمون ۽ گيت بہ قلمبند ڪيائين. ساڳئي وقت هو ٻين ٻولين جي لوڪ ساهتيہ ۽ اُنهن تي لکيل آلوچناتمڪ ساهتيہ جو ابياس ڪندو رهيو. (ص-13-14)

جيئن تہ هتي ٻيا عالم پارتيءَ جي لوڪ ساهتيہ جي يوگدان تي ڳالهائڻ لاءِ موجود آهن. مان ان باري ۾ وڌيڪ نہ ڳالهائي صرف پروفيسر رام

پنجواڻيءَ جي هڪ ڪوٽيشن سان جيڪو هن نارايڻ پارٽيءَ جي ڪاريہ جي قدرشناسي ڪندي 1960ع ۾ لکيو هو، ان وشيہ تي سماپت ڪندس، ”نارايڻ پارٽيءَ کي نوق آهي، لگن آهي، سنڌي لوڪ ساهتيہ کي ڪٺي ڪرڻ جي. شاباس آهي هن اُتساهي نوجوان کي جنهن اُتساهہ، همٿ ۽ حوصلي ڪان ڪم وٺي برپٽ لتاڙي، جتان ڪٿان گيت آکاڻيون وغيره ڪٺيون ڪري، اسان آڏو ’هو جمالو‘، ’سنڌي لوڪ ڪهاڻيون‘ ۽ ’سنڌي لوڪ ڪلا‘ پيش ڪري پنهنجي اورچائي ڪوجنا ۽ ساڌيهہ جي سک جو ثبوت ڏنو آهي.“

سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن جا ڪتاب گهڻا ئي سٺا، پر اُنهن ۾ پروفن جون چُڪون گهڻيون هونديون آهن. اُن ۾ پروف ريڊنگ جي ڪوتاهي نظر ايندي آهي. برابر، ڪوشش ڪرڻ ڪان پوءِ بہ گهڻو چاهيندي بہ گهٽ جون رهجي وينديون آهن پر پنهنجي طرفان پوري پوري ڪوشش ڪرڻ جائز آهي، جيئن ليکڪن جي شبدن جي ارٿ جو انرٿ نہ ٿي وڃي.

پارٽيءَ کي نہ رڳو ڪوجناتمڪ ساهت جي اڀياس جو شونق آهي، پر فڪشن، ڪهاڻيون ۽ ناول پڙهڻ جو بہ شونق آهي؛ هو نہ رڳو سنڌي پُستڪ پڙهندو آهي، پر هندي ۽ انگريزي ڪتاب پڙهڻ ۾ بہ دلچسپي رکندو آهي، نہ رڳو اهي پڙهندو آهي پر اُنهن کي خريد بہ ڪندو آهي ۽ پنهنجي سنگرهاليہ ۾ جوڙيندو ويندو آهي، پنهنجي لائبريري کي وڌائيندو ويندو آهي. اڄ ڪلهہ جي شهري جيون ۾ جڏهن جتي ڪٿي سوڙهہ لڳي پيئي آهي اهو ڪتابن کي خريد ڪرڻ ۽ پنهنجن ڪپٽن ۾ سجائڻ جو ڪم هڪ انوکو ۽ ورلو شونق پيو ڀانئجي. هن زماني ۾ جڏهن تہ ماڻهن جي گهرن ۾ ايڏي جڳهہ ناهي، نہ ئي عمر جي ڪري سنڌن شرير ۾ ايڏي شڪتي جو اُنهن کي صفائيءَ سان رکن ۽ اُڌوهيءَ ڪان بچائين، جيڪو طبقو پنهنجن جهونن ڪتابن کي پنهنجن گهرن مان ٻاهر ڪري رهيو آهي، پر پارٽي تازا ترين شايع ٿيل ڪتابن کي خريد ڪرڻ جو پنهنجو شونق برقرار رکي ويٺو آهي. هو جڏهن بہ پوني ايندو آهي تہ يا تہ مابرن بڪ اسٽال تان يا رجنيش آشرم مان سوَن يا هزارن جا ڪتاب خريد ڪندو آهي. وري پنهنجن ڪتابن کي لائبريريءَ ۾ ائين جيئن ڪونہ رکندو آهي، باقائدي اُنهن تي جلد چاڙهي، سليقي سان سنڀاليندو آهي. ڪنهن جي مجال جو هن ڪان ڪتاب اُڌارا وٺي وڃي ۽ اُنهن کي واپس نہ ڪري! هندي ڪتابن جو بہ هن وٽ املهہ ڀنڊار آهي تہ وري سنڌ جو ادب بہ هن وٽ موجود آهي. هو اهو سڀ ڪنهن ڏيکاءَ واسطي ڪونہ ڪري رهيو آهي، نہ ئي هو ڪجهہ ثابت ڪرڻ ٿو چاهي، پر هو اهو پنهنجي ڪنهن اندروني گهرج کي پورو ڪرڻ خاطر ڪري رهيو آهي. اسين سنڌس ان صحتمند ساهتڪ هابيءَ جو قدر ڪريون ٿا ۽ آشا ڪريون ٿا تہ هن جو اهو ڪليڪشن وڌندو ئي رهندو.

هي جيون برابر بي بقا آهي. لاهيون چاڙهيون تہ اينديون ئي آهن. ڪي راجا مان رنڪ بڻيا آهن ڪي رنڪ مان راجا. ڪي پئسي پدارٿ جون ڏاڪڻيون چڙهندا آهن تہ ڪي علم ۽ عقل جون تہ ڪي وري روحاني منزلون طي ڪندا آهن. اهو انسان جي پنهنجي رُجحانن تي دارومدار ٿو رکي تہ آخر هو ڇا ڪرڻ ٿو چاهي. ڪي تہ وري ڀنٽر ۾ هوندا آهن. هنن کي پاڻ خبر نہ هوندي آهي تہ هنن کي حياتيءَ مان ڇا ڪپي. هو سوچيندا رهندا آهن ۽ حياتي هنن جي اڳيان گذري ويندي آهي، پر سُلجهيل ٻُڌيءَ وارا جن جو مقصد سنڌن اکين آڏو هوندو آهي اُهي اُتي پهچي ويندا آهن. پارٽي اُنهن خوشنصيب انسانن مان هڪ آهي، جيڪي پنهنجو مقصد حاصل ڪري سگهندا آهن.

تاج جويو

سُونهن ۽ سنڌ جو شاعر - ادل سومرو

کجھ سال اڳ "وقت" فتويٰ ڏني هئي، ۽ اُها فتويٰ "وقت" جي "همعصرن" کي نہ وڻي هئي. "وقت" ماضي هو، "وقت" حال آهي "وقت" مستقبل آهي، ۽ وقت جي اُها فتويٰ اڄ بہ قائم آهي. اُن فتويٰ جو متنُ هن ريت آهي:

"ادل سومرو، نئين ٽهيءَ جو شاعر آهي، جنهن فارسي ۽ اردو وزن کي لت هڻي، شعري روايات جا سارا زنجير ٽوڙي ڇڏيا آهن، ۽ هن پنهنجو ترنم پنهنجي اندر جي آواز مان اپاريو آهي."

اهو "وقت"، "وقت" جو "قاضي القضات"، سنڌي شاعريءَ جو سِجُ، بلڪ "ٽرمل پاور" شيخ اياز هو. اسان سڀ، جيڪي هن کان پوءِ آيا آهيون، هُن جي پيرن جي نشانن تي پير رکي اڳتي وڌيا آهيون. هن جي آهنگ جو اولڙو آهيون، هُن جي تخليق ڪيل هيئتن جي دائري کان ٻاهر نڪري، نين هيئتن جا تجربا نہ ڪري سگهيا آهيون. جيڪي تجربا ڪيا بہ اٿئون، تہ اُنهن کي "دائميت" ۽ "آفاقيت" نہ ڏئي سگهيا آهيون. جڏهن تہ هُن ۽ هن جي همعصرن شيام، دلگير، نياز همايونيءَ ۽ پريوفا وغيره نہ رڳو تجرباتي هيئتون متعارف ڪرايون ۽ تجربن جا جوکم بہ کنيا. ۽ اُهي سڀ تجربا ڪامياب بہ ٿيا. اياز تہ عُمر جي صُبح وانگر عُمر جي سانجهيءَ ۾ تجربا ڪيا، ۽ اهڙا تجربا ڪيا، جي اسان لاءِ "راهہ جو نشان" يا، "حد نشان" بڻجي ويا. اهڙيءَ ريت سندس هر فتويٰ، پوءِ اُها اياز گل جي باري ۾ هُجي، يا ادل سومري بابت، يا ڪنهن ٻئي شاعر لاءِ، ازل ۽ ابد جي قاضيءَ جي فتويٰ وانگر اٽل ۽ امر آهي.

اڄ اسان شيخ اياز جي تسليم ٿيل ۽ پسند ڪيل نئين ٽهيءَ جي سگهاري ۽ نمائندي شاعر ادل سومري جي ٽئين شعري ڪتاب "وساري نہ ڇڏجو" جي مهورتي اپياسي ويهڪ ۾ اچي گڏ ٿيا آهيون. ادل جا هن کان اڳ بہ شعري مجموعا، "وليون وڻ ڦلاريا" ۽ "سمنڊ جاڳي ٿو" ڇپجي، پڙهجي ۽ مڃتا ماڻي چڪا آهن. سندس هيءُ نئون مجموعو "وساري نہ ڇڏجو" نئين رنگ، نئين گيت اپ ۽ نئين ڍنگ سان ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. هن مجموعي ۾ ادل جا بيت، دوها، غزل، گيت، ترائيل، نظم، نثري نظم ۽ وايون شامل آهن. ادل سومرو هر صنف جو پُختو شاعر آهي، پر سندس بيتَ، دوها، وايون، نثري نظم ۽ غزل سندس سڃاڻپ، لهجي، ٻڪشن ۽ ٻوليءَ جي ساک پرين ٿا. ادل سومرو ۽ اياز گل، هڪ شهر سکر جا رهواسي آهن، ٻنهي جي دوستيءَ جو حلقو ذري گهٽ ساڳيو آهي، ٻئي هڪٻئي جا رازدان ۽ دوست رهيا آهن، ٻنهي کي شيخ اياز ۽ تنوير عباسيءَ جهڙن شاعريءَ جي چمن جي ڇانوَ ڏيندڙ وڻن جي ٿڌڙي ڇانوَ، شخصي پيار ۽ ويجهڙائي حاصل رهي آهي. سنڌن تدريس جو شعبو بہ ساڳيو آهي ۽ گهڻي ڀاڱي مطالعي جي حد سرحد بہ ساڳي رهي آهي، پر حيرت جي حد تائين ٻنهي جي سُڃاڻ ۽ شاعريءَ جي لهجي ۽ ٻڪشن ۾ انفراديت ۽ نرالپ رهي آهي. اياز گل، ارجن حاسد، ذوالفقار راشديءَ ۽ وفا ناٿن شاهيءَ کان پوءِ نئين ٽهيءَ ۾ "غزل" جو نئون حوالي ٿي اُڀريو آهي ۽ ڪانئس پوءِ ايندڙ ڪيترن خوبصورت شاعرن تي سندس سڌو يا اڻسڌو اثر رهيو آهي. اهڙي طرح ادل سومرو بنا ڪنهن شڪ جي غزل جو اهم شاعر آهي، پر هن تنوير عباسيءَ، اُستاد بخاريءَ ۽ خاڪي جوڻيءَ کان پوءِ بيت، دوهي ۽ وائيءَ ۾ پنهنجو وڏو نالو ڪڍيو آهي ۽ سندس لهجي ۽ ٻڪشن جو تملم گهڻن شاعرن تتبع ڪيو آهي. ان تتبع جو دائرو واين، دوهن ۽ بيتن کان اڳتي ادل سومري جي غزلن تائين وڌي ويو آهي. مثال طور ادل سومري جي هيٺين مشهور وائي، جيڪا صادق فقير، شفيع فقير ۽ ٻين ڳائي آهي، اُن جو الائي ڪيترن نون شاعرن نہ رڳو اثر

قبوليو آهي، پر زمين بہ ساڳي ڪم آندي آهن. اسان وٽ اڪثر شاعر، قادرالڪلام شاعرن جي غزل جي زمين ڪم آڻيندا آهن، پر ادل سومرو نئين ٽهيءَ جو اهو اهم شاعر آهي، جنهن جي "وائي" جي زمين بہ نون شاعرن لاءِ اُتساهہ، اثر ۽ تتبع جو وسيلو بڻي آهي:

الائي ڪنهن جو هو،
هلندڙ لاريءَ مان،
هڪڙو ڳل ڪري پيو!
دردن جي طوفان ۾،
جوين، ٽاريءَ مان،
هڪڙو ڳل ڪري پيو!
مالهڻ مُڙي نهاريو،
هُن جي ڪاريءَ مان،
هڪڙو ڳل ڪري پيو!
اُيرو شڪَ اندر ۾،
پنهنجي ياريءَ مان،
هڪڙو ڳل ڪري پيو!

نہ رڳو اِها هڪ وائي، پر هن ڪتاب ۾ ڇپيل هينيون وايون بہ نون شاعرن جي تتبع ۽ اثر جو وسيلو رهيون آهن:

1. پڙهندي ناريءَ ڪي،
نند اچي ويئي،
۽ بتي ٻرندي رهي!
2. اجنبي ٿيندا وڃون ٿا،
روز ٿا توڙي ملون،
هيءَ بہ ڪهڙي دوستي آ!
3. ڇيڳري چولي چُمڪي وئي،
پوپري! تنهنجو بدن،
سمنڊ تي ايندي نہ ڪر!

تتبع يا اثر اهڙي شاعريءَ يا صنف جو قبوليو ويندو آهي، جيڪا يا تہ سَند بڻجي ويندي آهي يا وقت جي مقبول لهجي جو روپ اختيار ڪري ويندي آهي. ماضيءَ ۾ ٻِرائي / ڪافي ٽن مختلف دؤر جي شاعرن لطيف، سچل ۽ مصري شاهہ کان ٻاهر مطالعو ڪجي ٿي تہ ڪي آڳرين تي ڳڻڻ جيترا بہ شاعر نہ ملندا، جيڪي پنهنجو بڪشن ۽ لهجو قائم ڪري سگهيا هوندا. ائين اياز ۽ تنوير جهڙن ديو قامت (Giant) شاعرن جي موجودگيءَ ۾ پنهنجو بڪشن ۽ لهجو قائم ڪرڻ معمولي ڳالهہ نہ آهي. ۽ ادل سومري ۾ اياز ڳل ائين ڪري ڏيکاريو آهي. ادل جي دوهي، بيت، وائيءَ ۾ ويندي غزل ۾ پنهنجو آهنگ ۽ ترنم آهي، جيڪو شيخ اياز جي لفظن ۾ هن "پنهنجي اندر جي آواز مان اُڀاريو آهي." ادل سومري جي دوهن مان درازن جا دوها، ميرواهہ جا وڻ، پُڇن ٿا (تنوير عباسيءَ جي ياد ۾) عنوانن وارا دوها، الائي ڪيترن نوجوانن لاءِ اُتساهہ ۽ اثر جو ڪارڻ بڻيا آهن. اهڙيءَ طرح "مرڪيو پٽ دٿي" عنوان وارن بيتن ۾ ادل سومري جنهن ڪاريگريءَ، فني سٽاءَ ۽ تسلسل سان "شيخ اياز" جي ڪتابن جي "نالن" جي اُٽت ۾ جيڪي بيت لکيا آهن، اُنهن جو بہ خوبصورت تتبع ٿيو آهي، ڪٿي بيت جي هيئت ۾ تہ ڪٿي ڪنهن ٻئي فارم ۾. اها ڳالهہ هڪ شاعر جي پختگي، مقبوليت ۽ پنهنجي دؤر تي اثر ڇڏڻ جي حوالي سان ڳَڀ ۾ اچڻ جوڳي آهي، ڪجهہ مثال:

مُلان، پنڊت، گُرؤ جو آهي، اٿپورو وشواسُ،
رُتبن کي ٺُڪرائي ڪر تون، سچل جو اپياس،

جنهن درازن ۾ ڪاتاريون، ڳل هٿي گنرن
گيڙو رنگ جا پوپٽ عاشق آتڻ ۾ آڏرن!
(درازن جا دوها)

پوپٽ جهڙيون ڳالهيون جنهن جون، ڳُلڙن جو انداز
ٻُرندي ٻُرندي مات ويو ٿي، ڪوئي سُريلو ساز

موتئي جهڙو ماٿهو، جنهنجو پيار نگر ۾ پيرُ
ڳُلن سان گڏ جنهن چاهيو ٿي، ڪنڊن جو ٻي خيرَ

ڪڪرن جهڙيون سارون تنهنجون، چانوَ سمورا ڳسَ
ڪيڏا تون تنوير! ڇڏي وئين، ڏاهپ وارا ڏسَ
(ميرواهہ جا وڻ پڇن ٿا)

ڪي جو ٻيجل ٻوليو، گونجي ٿو آواز،
هڪڙو "شيخ اياز" سڏڪا ساريءَ سنڌ جا!

ڪيڏا اچ ڪراڙ ۾! جَر ڏيئا جهمڪن،
ويٺا ڳالهيون ڪن، شاهہ، اياز پاڻ ۾!
(مُرڪيو پٽ دٿي)

نہ رڳو اِها منهنجي راءِ آهي، پر شيخ اياز کان ونئي اُستاد بخاري ان راءِ جو هو تہ جيسين تائين کو سنڌي شاعر پنهنجي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو مطالعو نہ ٿو ڪري، اُهو ڀرپور شاعري نہ ٿو ڪري سگهي. ادل سومرو ان ڏس ۾ نہ رڳو قديم ڪلاسيڪي شاعريءَ کي پڙهي ۽ ڪڙهي چُڪو آهي، پر جديد ڪلاسڪ جو درجو حاصل ڪندڙ شاعرن جي صحبت ۽ شاعريءَ جو مطالعو رکي ٿو. نہ رڳو ايترو پر پنهنجي ماضيءَ جي ورثي جي وارثن ۽ همعصرن جي رکوالن سان پيارُ ڪري ٿو ۽ سندن احترام پڻ دل ۾ ڌاري ٿو. اهڙيءَ ريت هُو "نئين ڪلاسيڪيت" جو شيام، تنوير ۽ اُستاد کان پوءِ واري ٿهيءَ ۾ ڀرپور آواز آهي ۽ اها نئين ڪلاسيڪيت ادل سومري جي هر صنف ونڊي، غزل تائين ۾ موجود آهي.

پنهنجي مـن کـي تيـرٿ ڪرتـون، پنهنجـي تـند تيـاءِ
سـارا روڳ انـدر مـان اُڇلـي، محبـت کـي ڏي جـاءِ!

ماڳُ فقيري دؤر اُنهيءَ کان اوندهہ جو اُستانُ،
اکر اکر ۾ اُلجهي پئي ٿو، قاضيءَ جو ايمانُ!
(دوها)
وري پـيـار تـوکي ئـي وچـُـو آ سُـهـڻي!
هُــو ميهــار تــوڏي تــري ڪونـــہ ايـنـدو.
(غزل جو شعر!)
روحَ ۾ سَــوَ رنـــگ تـــا جـــاڳي پــون،
شـــاهہ! تــوکي مــون جـڏهن آهــي پڙهيــو.
(غزل جو شعر!)

ادل سومري جي شاعريءَ جو گهرو مطالعو ڪبو تہ هو نارائڻ شيام، تنوير ۽ اُستاد وانگر فطرت منظرن، دلڪشين، دلبرين، عڪسبندين، نظارن، گلن، خوشبوئن، مهڪارن ۽ جماليات جو شاعر لڳي ٿو. اها ڳالهہ هن جي بيتن، دوهن ۽ واين مان جهلڪا ڏئي، نکري نروار ٿئي ٿي. سندس ڪيترن بيتن ۾ هائيڪو، رنگ موجود آهي ۽ هائيڪو، اختصار، فطرت ۽ جماليات جي شاعري آهي.

ادل سومري جا ڪجهہ بيت:

ســـتن ڪتـــلن جـــو آ، صـــدر ۾ ميلـــو،
۽ هُــو اڪيلـــو، ڪيســـي کـــي جـانچي پيــو!

ٻُهــاري رســـتن تـــي، ڦيـــري ٿـــي جمنـــا،
اُنهـــيءَ جـــا ســپنا، ڏنـــڌلا ٿـــي ويـــا ٽوڙ ۾!

ٻـل رکـي ٽيبـل تـي، سـوچي اِئـن بيـرو،
چـا پـڻ هـي پيـرو، خـالي وينـڊو ٽِـپ کـان؟

سـرڪاري پـلاٽ تـي، جوڙيـل ڪچـا گهـر،
گهمـي بلـبوزر، سـڀ سُـمهاريا پـٽ تـي!

ڏيهـاڙي ٿـا ڪيتـرا، مُـون ڏي خـط اچـن،
اڪيـون پـر ڳـولن، تُنهنجـي ئـي تحريـر کـي!

هي سڀ بيت، هائيڪو عڪس آهن ۽ ٿوريءَ تبديليءَ سان خوبصرت هائيڪو ٿي پوندا. مثال طور:

صدر ۾ ميلو،
ڪيسو خالي، سستا ڪتاب
۽ هُو اڪيلو!

•

ٻُهاري، جمنا،
ڏنڌلا ٿي ويا ٽوڙ ۾،
اُنهي جا سپنا.

•

ٻل، ٽيبل، بيرو،
خالي وينڊو ٽِپ کان،
چا هي پڻ پيرو؟

•

ڍانا ڪچا گهر،
سرڪاري پلاٽ تي
گهمي بلبوزر.

•

ڪيڏا خط اچن،
تُنهنجي ئي تحرير کي،
اڪيون پر ڳولن.

ڪجهہ واين ۽ دوهن جون سٽون، ادل سومري جي فطرت جي شاعريءَ ۽ جماليات جي وڏي ساک ڏين ٿيون!

پوپٽن جون محبتون!
۽ گلن سان دوستي،
شاعريءَ مون کي ڏني آ!

•

جڻ تہ پنهنجي خواب وانگر
هُوبهو مون کي لڳي،
رات مون روهڙي ڏني!

•

ٿنهنجي سينڌ پرين!
پيار ڏي ويندڙ کو،
رستو جڻ آهي!

•

درسنيءَ جي دل اندر
دلبريون پنهنجون سمائي،
کامڻيون کاڏي ويون!
راڳ کي روشن ڪري،
روح ۾ رستو بڻائي،
کامڻيون کاڏي ويون!

•

باک ڦٽيءَ جو، لات پکين جي، ٽلين جو آوازُ،
ماڪ پنن تي، گيت چپن تي، واهُ وڄائي سازُ

•

رات رُني هئي تنها ڪڪري، چوڙي پنهنجا وار
پکي بہ جاڳيا، پن بہ جاڳيا، جاڳي پيا ها ڏارَ

•

سمنڊ ڪنارا، چنڊ ستارا، دلبر جون نظرون
پيرن کي ڪتڪايون پائن، ريشم جان لهرون

•

مُون ادل سومري کي بيت، دوهي ۽ وائيءَ جو شاعر سڏيو آهي. هُن جا اڳ بہ غزل ڇپيا آهن، پر هن ڪتاب "وساري نہ ڇڏجو" ۾ هن جا 68 غزل آهن ۽ اُنهن غزلن جو اڀياس ڪرڻ سان ادل سومرو، غزل جو بہ اوڏو ئي وڏو شاعر لڳي ٿو، جيڏو وڏو هو بيت، دوهي ۽ وائيءَ جو شاعر آهي. هن جي غزل واري سڃاڻپ ڪا آلا متعارف نہ پيو ڪرايان، هُن سنڌي شاعريءَ کي اڳ بہ منفرد غزل ڏنا آهن. هنن غزلن جو اڀياس اسان تي اها حقيقت ظاهر ڪري ٿو تہ ادل پنهنجي تجربي، جذبي ۽ مشاهدي جي سچائيءَ سان فن ۽ فڪر ۾ توازن کي جوڙي غزل لکيا آهن. سنڌس غزل جو لهجو سادو ۽ عام فهم آهي، اُبهام ۽ مبهمتا ان ۾ عدم موجود آهي. پراڻو غزل گهڻو ڪري رڳو علم عروض جي بحر ۽ وزن تي لکيو ويندو هو، پر جديد شاعرن ماترڪ ڇند ۾ بہ غزل لکي، اُن جي سونهن، نزاڪت، دائري، زمين، انداز ۽ پيشڪش کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا آهن. غزل جا بنيادي طرح بہ پهلو يا رُخ ٿيندا آهن. (1) فني يا ٽيڪنيڪي جوڙجڪ (Structure)، جنهن ۾ وزن / ڇند، قافيو ۽ رديف اچي وڃي ٿو، ۽ (2) شعري سٽاءُ، اسلوب يا لهجو، جنهن ۾ خيال ۽ اظهار ڳنڍي سگجي ٿو. فني يا ٽيڪنيڪي جوڙجڪ ۾ قافين، رديفن، وزن يا ڇند جي نواڻ پيدا ڪري سگهجي ٿي، پر اُن جي هيئت يا فارم تبديل نہ ٿو ڪري سگهجي. مطلعو (ٿلهہ)، ٻن سٽن تي آڌارت بند، شاهہ بند يا مقطعو بدلائڻ جي گنجائش غزل ۾ موجود نہ هوندي آهي، البت خيال، اظهار، احساس، اسلوب ۽ لهجي سان ئي نئون غزل يا غزل ۾ نواڻ آڻي سگهجي ٿي.

ان حوالي سان ادل سومري جي غزلن جو جائزو وٺنداسون تہ هن وٽ عروضي ۽ ماترڪ ڇندن جا اُهي ئي وزن ۽ ماپا موجود آهن، جيڪي نئين ٽهيءَ جي ٻين شاعرن وٽ بہ موجود آهن. پر اردو ۽ فارسي جا اهڙا ڏکيا وزن، جن ۾ شاعري ڪرڻ ڪاريگري يا مهارت تصور ڪئي ويندي هئي، ادل ڏکي دور ڪيا آهن ۽ هن ثابت ڪيو آهي تہ اها مهارت مصنوعي ۽ بي اثر آهي، اصل مهارت خيال ۽ اظهار بيان ۽ پيشڪش آهي. هن عروضي وزن ڪم آڻيندي سُر ۽ جهونگار کان ڪم ورتو آهي، جنهن ڪري ڪافيءَ جي ڪلام جي ڪلاسيڪي شاعرن وانگر ڪٿي ڪٿي ڪي پد گهٽ وڌ ٿين ٿا. جنهن طرف ڪيس توجهہ ڪرڻ گهرجي. سماجي ۽ سياسي زندگيءَ جي مختلف حالتن مان گذري سنڌي شاعرن غزل ۾ خيال جي اهميت ۽ اظهار جي سگهہ ۾ ڪافي وسعت ۽ ڪشادگي آندي آهي. اڳي جيڪو اظهار مبهم ٿيندو هو، اُهو هاڻي صاف ۽ سادي نموني اظهارجي ٿو. سادو اظهار نئين غزل جي سڃاڻپ

آهي، شخصي ۽ سماجي زندگيءَ جا احساس پلي ڪيترا گهرا هُجن، پر اُنهن جي اظهار ۽ ادائگيءَ جو بيان سادو ۽ عام فهم اجوڪي غزل جو خاصو آهي. ان حوالي سان ادل سومري جو غزل، پنهنجي دور جي ٻوليءَ سان گڏ اظهارجي سادگي ڪٺي آيو آهي:

ڪـي پنهنجـا، پرايـا جـنم ڏيـنهن تـي،
وري درد آيـــا، جـــنم ڏيـــنهن تـــي!

*

هـر ڪـو جُملـو چـڻ تـہ حملـو ٿـو ڪـري،
دوســتيءَ جــو هــي نئــو لهجــو لڳــي!

*

ڪيتـــرا آهـــن ذڪـــي شـــاعرَ مگـــر،
گيـــت تُنهنجـــائي چـــون ٿـــا زنـــدگي!

*

بـــادل جـــي دلـــداريءَ تـــي،
ٿـــري سُـــمهي پيـــو واريءَ تـــي!

غزل جو هي لهجو، سادو ۽ عام فهم آهي، پر خيال، فڪر ۽ جذبي جي گهرائي اُن ۾ موجود آهي. جنم ڏينهن جي موقعي تي پنهنجن ۽ پراين دردن جو اچڻ، هر جُملو حَملو معلوم ٿيڻ، ذڪي شاعرن جو زندگيءَ جا گيت چوڻ، بادل جي دلداريءَ / آسري تي ٿريءَ جو واريءَ تي سُمهي پوڻ، اهڙا خيال، احساسَ، جذبا، مُشاهدا آهن، جيڪي گهرا هوندي بہ سادا ۽ عام فهم آهن.

ادل سـومري ڪـي خبـر آهـي تـہ اڪثـر شاعرَ ”پرائي زمين“ ۾ شعر لکي پاڻ کي پڏائيندا ۽ پنهنجون ساراهون ڪرائيندا آهن، پر اِهو تتبع، شاعر جي انفراديت جو قاتل آهي، تڏهن تہ هُن چيو آهي:

غـــزل ٿـــو لکـين ۽ پرائـــي زمـــينَ،
نئــين ڳــولِ پنهنجــي تــون ڪـٿي زمـينَ!

ادل، غزل جي شاعريءَ ۾ بہ پنهنجي ورثي، تاريخ، ماضيءَ سان رابطو نہ ڇنو آهي، ۽ موجوده دؤر جي درد ۽ زميني حقيقتن کي اُن سان سلهاڙي بيان ڪيو آهي:

پـــارڪر جـــي مـــورَ جـــي هـــر دانهـــن ۾،
روپلـــي جـــي رُوح جـــي آهـــي صـــدا.

*

اجـا سـندا! ڇـا لئـہ نهـارين ٿـي واٽـون،
هُـو مـالهي، اُتـم ۽ هـري ڪونـہ اينـدو!

”پارڪر جي مورَ جي رڙ ۾ روپلي جي صـدا“ محسـوس ڪـرڻ، پنهنجـي ماضـيءَ جـي حبِ الوطنيءَ جي روايت سان موجوده دؤر جي ڏاڍاين جو تسلسل ملائي، اَدل، جنهن ”وقت جي سنيهي“ کي اظهاري ٿو، اُن مان سندس ڌرتيءَ سان وابستگي ۽ درد جو احساس پڌرو ٿئي ٿو ورهاڱي جي دردَ کي جنهن شدت سان نئين ٽهيءَ، محسوس ڪيو آهي، اُن جو اظهارُ، ادل ”هُو مالهي، اُتم ۽ هَري ڪونہ ايندو“ واري بند ۾ ڪيو آهي. اهو اهڙو درد آهي، جنهن کي گوبند مـالهي، اي جـي. اُتـم ۽ هـري دلگيـر جـون دليـون ئـي محسـوس ڪـري سگهيـون هونديـون. گوبند مـالهيءَ 41 سالن جي وڇوڙي کان پوءِ سنڌ جو درشن ڪيو، اُتم 16 سالن بعد سنڌ ڏٺي، پر زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين هڪ ڀيرو ٻيهر سنڌ ڏسڻ جي آسَ اکين ۾ سمائي، دُور ڏيهہ هليـو ويـو، جڏهن تـہ هـري دلگيـرُ، 46 سـالن جـو وڇوڙو نيڻن جي ماڻڪين ۾ اوتي، اوڏانهن هليو ويو، جتان ڪو وريو نہ آهي.

ادل سـومري جي غزلن ۾ پنهنجي دور جي ٻولي ۽ استعارا ملن ٿا، جيڪا ڳالهہ ئي شاعريءَ، خاص ڪري غزل جي انفراديت ۽ زندگيءَ جو ثبوت آهي.

دِل بـہ تُنهنجـي شـهر جـي ديـوار جـان،
هـر ڪـو پنهنجـو پوسـٽر هٽنـدو رهيـو!

پـاڻ ٿـو پنهنجـي ڪـري واڪـاڻ هُـو،
آدمـي ڪيـڏو نـہ ٿـو هَلڪـو لڳـي!

مســـجد ۾ مايوســـي آهـــي،
۽ منـــدر آ خـــوف ۾ ورتـــل!

مـاڻهن تـائين پهچـڻ آخـر ڪيـئن پـلا،
گيـتَ اسـانجا تمغـن ۾ جـو اٽڪـي پيـا!

سدا مهڪ موتئي جي نچندي رهي آ،
اسان جي اڱڻ ۾ ڦٽيون ڪيئن گوليون؟

منهنجو هانءُ وڃي ٿو ٻڏندو،
درياهن ۾ پاڻي ڪونهي؟

دل جو محبوب جي شهر جي ميوار وانگر هجڻ، جنهن تي هر ڪو پوسٽر هڻندو رهي. هي اظهار بنهه نئون، انوکو ۽ اڇُت آهي. اڄڪلهه نون چٽنلن تي "برڪ ڏاهن" جي پاڻ پڌاءِ بڌي، ادل جي غزل جو هي بندُ ڪيڏو نه حقيقت جو بيان ٿو لڳي:

پاڻ ٿو پنهنجي ڪري واڪاڻ هُو،
آدمي ڪيڏو نه ٿو هلڪو لڳي!

موجوده دؤر ۾ بنياد پرستيءَ، واري لاڙي جي وڌي وڃڻ، مسجدن، امام بارگاهُن، چرچُن ۽ مندرن جي "امن ۽ پناهه گاهه" واري حيثيت متاثر ٿيڻ کي محسوس ڪندي ادل "مسجد ۾ مايوسي ۽ مندر خوف ۾ وتل" جا استعارا خلقيا آهن. هن اُن حقيقت جو پڙ ڪيڏن نه پُر اثر لفظن ۾ اظهار ڪيو آهي ته اديبن جون تخليقون عوام تائين اُن ڪري پهچن يا مقبول نه ٿيون ٿين، جو اُهي "تمغن" جون محتاج ٿي ويون آهن، لها مِندِ چِتي هميشه موتين جي مهڪار هوندي هئي، گلابن جي هُبڪار سان من واسبا هئا، فضا ۾ سِرنهن ۽ سَرنهن جي ڦولن جون هڳساڻون هونديون هيون، اُها ڌرتي گولين، ڌماڪن ۽ بارود وسيلي رت ۽ باهه ۾ وهنجي رهي آهي ته حساس دل شاعر، چونه اهڙا بند سرجيندو ته:

سدا مهڪ موتئي جي نچندي رهي آ،
اسان جي اڱڻ ۾ ڦٽيون ڪين گوليون!

"سنڌو درياهه" ۾ پاڻي نه آهي، اها صورتحال ڏسي، حساس دل شاعر جو هانءُ نه ٻڏندو ته ٻيو ڇا ٿيندو.
ادل سومري سماجي، زميني ۽ شخصي حقيقتن کي غزل جي پيرائي ۾ ڏاڍو فنائتي ۽ فڪري توازن سان پيش ڪيو آهي. شاعر به انسانُ آهي، اُن جي اندر جا به ڪي اُتما، ڪي احساس آهن. هُو ٻاهرين دنيا جي مشاهدن سان گڏ اندر جي دنيا ڏانهن به جوابدار آهي، تڏهن ته اهڙا غزل جا بند لکي سگهيو آهي:

هُن جي آڏو استعارا سڀئي هوندا هئا شرمسار،
هُن جي گهر ۾ جڻ ته ٻانهي شاعري هوندي هُئي!

•

زندگي توکان سواءِ به مان گذاري ٿو سگهان،
خط ۾ جملو لکي پو آڱريون سوچڻ لڳيون!

•

زندگي مون کي منجهائي ڪين هُئي ڪنهن پل سگهي،
سُونهن جي مون کي سدائين رهبري هوندي هئي!

•

سارنگيءَ جي سيني جهڙو
مون ۾ درد سمايل آهي،

•

سُونهن جي هڪ سانوٽيءَ موهي ڇڏيو،
وات ويندي ڪلهٽيءَ موهي ڇڏيو!

•

ادل سومرو سُونهن ۽ سنڌ جو شاعر آهي. سونهن آڏو سمورا استعارا شرمسار آهن ۽ شاعري، سونهن جي ٻانهي آهي. هن قسم جا حسين خيال سرجڻ وارو شاعر اندر جو ڪيڏو حسين هوندو، اوهان ان جو اندازو لڳائي سگهو ٿا. زندگيءَ جي مونجهارن ۽ مشڪلاتن وقت، جنهن شاعر کي سونهن جي رهبري حاصل هجي ته پوءِ چونه اهڙي شاعري ڪندو.

سِجُ صُبح جو در اچي ڪڙڪائيو،
رات ساري درد جا گذري وئي!

•

ڪنهن به مون کان نانءُ جي آهي پُڇيو،
نانءُ تنهنجو ئي اُچاري ٿو اچان!

•

ساهُ ۾ ويساهُ ڪيڏو آهه پر،
سنڌ کان پياري ڪبي ڇا زندگي!

•

سُونهن ۽ سنڌ سان هيءَ ڪمٽمينٽ ئي ادل سومري جي سڃاڻپ ۽ ادل سومري جي امرتا آهي! شال! ان وات تي هلي، اڃا به سهڻيون تخليقون سرجيندو رهي!

◙

گلبدن جاويد

اندلٺ وانگي نکري آيا، سپنا پنهنجو پاڻ

(سليم چنا جي شاعريءَ جو اڀياس)

سليم چنا جي شخصيت جو عڪس جيڪو منهنجي ذهن ۾ اڀري ٿو ان کي شاهه سائينءَ جي شعر ۾ هيئن بيان ڪندس.

ڪرڪٺا لاهي، سُک نہ ستا ڪڏهين،
اوسيئڙو آهي، ڪاهوڙين کي پنڌ جو.

سليم چنا جو هيءَ تمام سادن لفظن ۾ پر خوبصورت خيالن تي ٻڌل نظم آهي:

هان تون هر روز،
اڄين ٿي هتي،
جذبا ڪٺي جوش ڪٺي،
وطن لاءِ اڄين ٿي،
هن محاذ تي،
تو چيو تہ
تنهنجي پٽيءَ تي اگر
جي لڳل هوندي گولي
ٿيج نہ بخشيندينءَ
۽ پٽ جي،
قبر تي نہ ايندينءَ،
نہ هرگز هرگز ڪڏهن،
چو تہ بهادر ماءُ
هميشہ پٽن کي
بهادريءَ جي لولي ڏيندي آهي
تو بہ ڏني هئي
امان، هيءَ لولي
ياد اٿم!
تو وڏو هو قسم!
جوانيءَ جو
آزاديءَ جو مون کي
ڏس اڄي
هن محاذ تي
اي امڙ تون مون کي
آ قائم رکيو قسم
منهنجي آڏو آ
آزادي عظيم،
مون گولي کاڌي آ
پنهنجي سيني تي،
ٿيج بخشيم،
اي امڙ،
اڄي ٿيج بخشيم!

• • •

يقيناً اهو امڙ جي لوليءَ جو اثر ۽ فرمانبردار ٻار جي ٿيج ملهائڻ ۽ ٿيج بخشرائڻ وارو خيال سليم چنا هينئين سان هنڊائي، ادب جي جهان ۾ پير پاتو اها منهنجي راءِ آهي وڏيڪ ليکڪ/شاعر پنهنجي باري ۾ پاڻ ئي ڄاڻڻ ۽ فيصلي ڪرڻ جو حق رکي ٿو. مون کي جنهن ڳالهہ متاثر ڪيو سا اها آهي تہ ادبي محاذ تي سليم چنا جي مسلسل ۽ لڳاتار جدوجهد، جنهن سبب هن سنڌي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾ 21 ڪتاب مختلف صنفن تي لکي وڌا آهن. جيڪي ماڻهو پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۽ پنهنجي ٻوليءَ جي لاءِ پاڻ پتوڙين ٿا انهن کي سنڌ ڌرتيءَ جيءَ ۾ جايون ڏني ٿي ۽ اهو وقت پري نہ آهي تہ سليم چنا جو ادبي پورهيو ڪنهن منزل ۽ ڪنهن روشنيءَ جو تعين ڪندو. جيئن پاڻ چوي ٿو:

ڪٿي ڪويءَ جو هيءُ قلم!
ڪٿي منهنجو هيءُ مقام
ڪوتا مون سان هر ڪلام
سانجهي ايندي ٻرندا ديپ،
ايندا پتنگ ڪندا پر نام
ڪوتا مون سان هر ڪلام

وطن ئي سونهون وطن ئي سونهن،
پنهنجي ڌرتي پنهنجو نظام
ڪوتا مون سان هر ڪلام

يا وري هي سٽون:

پرهه ڦٽڻ تي آهه، دلبر دل نه لاهه
وقت نه رهندو ساڳيو
جهڙي تهڙي حال ۾،
ڪوڏ منجهاران ڪاهه
وقت نه رهندو ساڳيو

سندس ئي ٿيءَ جو ليکڪ ڊاڪٽر مخمور بخاري لکي ٿو ته شاعر جا سپنا اجري باک جا سپنا هوندا آهن. هو لفظ جي اهميت ۽ ان جي اثر کان باخبر هوندو آهي. تڏهن ئي ته هو لفظ کان تلوار وارو ڪم به وٺي ڄاڻندو آهي. سليم چنا لفظ جي اهميت ۽ اثر کان باخبر شاعر آهي. هن پنهنجن لفظن کي ڌرتيءَ ماتا جي مٽيءَ ۽ سنتوءَ جي مقدس پاڻي سان ڳوهي اسان اڳيان آندو آهي. ۽ منهنجي خيال ۾ ته جيڪو به سليم چنا جي شاعريءَ کي پڙهندو اهو سندس سنڌ پرستيءَ کان انڪاري ٿي نه سگهندو.

هر هڪ منهنجي ديس جو،
آدرشي انسان
آزادي آ اوڏڙي
ايڏو جذبو جيءَ ۾، جيڏو هيءُ جهان
ڳاڙهي جهنڊي جي مٿان،
هر ڪو سر قربان
اندر ۾ سانڍي رکيو، آدمين ايمان
آزادي آ اوڏڙي

بئي هنڌ لکي ٿو:

جي تو ماڳ ملهائيو،
موتين ۾ ترندين،
آهي جهيڙو جوءِ جو
مون سين جي هلندين،
ريٽي رت رنگبين
آهي جهيڙو جوءِ جو

سندس شاعريءَ جو مطالعو ڪندي محسوس ٿئي ٿو ته پاڻ مطالعي ۽ مشاهدي ۾ پڙ آهي. سندس شاعريءَ ۾ فطري حسن ۽ سونهن، نفيس خيالن جي خوشبو ۽ سهڻن لفظن جو جڙاءُ آهي، ته درد ۽ وڇوڙي جون وارتائون به جابجا نظر اچن ٿيون جيئن سندس هيءَ شعر آهي.

هاءِ حياتي جهونو گهاءُ،
آءُ اسان ڏي هاڻي آءُ،
پريتم پيتم ڳوڙها ڳچ
مان ئي آهيان تنهنجو سچ

•

پياسي هرڻ وانگيان،
رڻ ۾ روح رليو،
توبن پريتم بانورا!
زندگي ۾ مون نه،
ڪنهن سان سور سليو
توبن پريتم بانورا!

سليم چنا جي شاعريءَ تي آسي زميني جون هي سٽون پڻ لاڳاپيتون آهن.

”حيدرآباد جا رستا، ڏينهن توڙي راتيون ان جي تصديق ڪندا ته هن ادبي سفر ۾ ڪيترو سنو آهي ۽ بجا طور هي جو ڪجهه هن جو ادبي ورثو آهي. اهو ان پيڙا جي سفر جي هڪ منزل آهي، جنهن رفتار سان هو لکي پيو ان مان لڳي ٿو ته هو پنهنجي ذات جي دريافت جي سفر ۾ آخري منزل تي رسڻ کان اڳ گهڻن ئي راهه جي پانڌيئڙن وٽ پنهنجي پيرن جا نشان ڇڏي ڪانئڻ پنهنجي سفر جو ثمر مجتا جي صورت ماڻڻ ۾ سقلتا ماڻيندو.

سليم چنا جي شاعريءَ جي گهرائيءَ ۾ ويندي محسوس ٿئي ٿو ته پاڻ هڪ ئي وقت رومينٽڪ ۽ قومي شاعر سڏائڻ جو حقدار آهي. استاد بخاريءَ جي هن شعر وانگر:

ڇا حسن تي لکان مان،
ڇا قوم تي لکان مان
افسوس! زندگي هڪ
پورو نٿو پوان مان
استاد فيصلو ڪر،
هي قوم حسن آهي
اي حُسن تنهنجي سر لئه
ٿو قوم کي ڪٺان مان.

سليم چنا وري هيئين ٿو لکي ته:
تنهنجو روپ سمائيان
گيتن ۾ ورجايان،
توسان لنوءُ لڳايان.
توکي سوريءَ آ سڏيو،
مان ٻي ڪنڌ ڪپايان
توسان لنو لڳايان

يا وري هيئن ٿو لکي ته:
امرت آهي آب وطن جو،
ٻيا نہ انهيءَ ڪان وڌ،
توکي سوريءَ سڏ.

سونهن ۽ سوريءَ جي سڏ رکندڙ هي شاعر ڪٿي بہ مايوسيءَ ۽ بيوسيءَ جو اظهار نٿو ڪري، پر سپنن جي ساپيان واسطي جاکوڙيندي ڏسجي ٿو:

ماڻينداسين ماڳ،
سپنا سرجن ٿا پيا،
ويندا ڏکيا ڏينهڙا
ڪلي پوندا پاڳ....
الا وطن واسطي
پنهنجي ننڊ بہ جاڳ.....

هن جي شاعريءَ جو رومينٽڪ پهلو بہ ڏاڍو سهاڄهڙو نوڙت نهنائي، نمرتائي، پوترتائي جهڙين حساڪي ڪيفيتن سان ٽمٽار آهي.

جيئن مان توکي چاهيان،
تيئن مون کي چاهين
عشق اهو سيکاريو،
مان ڇا؟ تون چاهين؟
راڻا منهنجي روح جا

•

اٿيهينءَ جي مان اونداهي،
تون چوڏهين آن چانڊاڻ
تنهنجي منهنجي ڀيٽ نہ ڪائي.

•

تنهنجي هڪ نهار تي،
گوري تنهنجي گام
اسان جيون ارپيو

ڪٿي ڪٿي ڏاڍا سهڻا لفظ هن جي شعر ۾ نظر اچن ٿا جيئن.

لفظ هڳساڻ آهي:
سهڻا قول ڦلاريا،
چوڏس آ هڳساڻ
پرهہ ڦٽي ٿي هاڻ
اکيون اٽڪيل اُڀ ۾،
ڪڙيو وهائو ڇاڻ.
پرهہ ڦٽي ٿي هاڻ

سليم چنا جي شاعريءَ تي تمام تفصيلي لکي سگهجي ٿو، پر وقت جي تنگيءَ سبب سندس هنن شعرن تي پڄاڻي ٿي ڪجي:

ساوڻ جي سانجهيءَ ۾،
سنتو، ڪناري
يادون پريم پاڪرين
ساجن کي ساري،
يادون پريم پاڪرين

•

ڪٿي نيڻ نشيلڙا
منجهان نينهن نهار،
پوءِ الاءِ ملون نہ ملون.

•

آءٌ سِڪ جو گيت چئون ڪو،
کهڙا ويهي ڦٽ اکيليون
پير پسايون پاڻيءَ ۾ ڙي!
ڏس نينگر ساگر جون چوليون،
آءٌ ڪناري ڪوڏيون ڳوليون
پير پسايون پاڻيءَ ۾ ڙي

•

ساوڻ تنهنجا پال پلايون،
آئين سپرين ساڻ
واسيل سپ وٺاڻ
اندلٺ وانگي نڪري آيا،
سپنا پنهنجو پاڻ.

◙

مولائي ملاح

هڪڙو هئو ڪنور، هڪڙي هئي سنڌ!

2 نومبر ورسيءَ جي حوالي سان ڀيٽا

سنڌ پنهنجي ڪُک مان ڪيترن ئي ڪلاڪارن، آرٽسٽن، راڳين ۽ امن جي جوڳين، روڳين ۽ سچن ساڌوئن کي جنم ڏنو آهي؛ جن پنهنجي انداز سان هن نفرتن جي سينور چڙهيل سماج ۾ تبديلي آڻڻ لاءِ پنهنجي وس، وت ۽ جاڻ آهر پئي لوچيو ۽ سوچيو آهي. سنڌ جي هن سريلي راڳيءَ جو جنم، سنڌ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ 'واهڻ' جروارن ۾ پورا 10 مهينا ويساک سنبت 1942 برابر سنه 13 اپريل 1885ع ۾ ٿيو. (ڪنور جي جنم تاريخ ۾ اختلاف آهي. ڪٿي سن 1842ع ته ڪٿي 22- آڪٽوبر 1885ع لکيل آهي.) جروارن جو ڳوٺ 'واهڻ' ميرپور ماٿيلو اسٽيشن کان اٽڪل 8 ڪلو ميٽر پري آهي. (امر شهيد ڀڳت ڪنوررام - 1982ع — ص: 11) سندس پيءُ جو نالو تارارام ۽ امڙ جو نالو تيرٿ بائي هئو. تارارام کي ڪا به "سنتان" اولاد ڪا نه هئي. سنتان جي سڪ ۾ هي پيرن، فقيرن جون درگاهون پيٺيندو ۽ اتي دل سان حاضري ڏيندو رهندو. چون ٿا ته: "هڪ دفعي سنت سوامي سائين سترامداس اچانڪ اچي اتي پڌاريا جنهن جي پائي تارارام گهڻي شردا ۽ پريت سان تن من ڌن ڪري شيوا ڪئي. هن جي شيوا ٽهل ۽ شردا ڏسي هن تي تمام گهڻو، خوش ٿيا. چيائونس ته توکي ڇاجي لوڙ آهي. تارا رام تمام نرمتا ۽ نيزاريءَ سان هٿ جوڙي وينتي ڪئي ته: مان اولاد جو سڪايل آهيان. ايئن چئي اکين ۾ لڙڪ آڻي هٿ جوڙي وينتي ڪيائين. سندس دعا اگهامي. تارارام جي ان وينتيءَ کي 'ڇيئل'مل پنهنجي لفظن ۾ هيئن سمايو آهي ته:

بنا سنتان جي سوامي! جيئڻ جنجال آ منهنجو، جدائيءَ جيءُ ڇڏيو جهوري! فقيري حال آ منهنجو، بنا اولاد آڪيرو! مثل آهي مساڻن جي، جي گلشن آ ته گل گهرجي، جي حويلي ته هُل گهرجي، "ڇيئل" سڀ جاڻ جاڻو ٿا! سڪايل ساهه آ منهنجو.

تارارام جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏهاڙي اها گهڙي به آئي جڏهن سندس سڪايل هنج ۾ ڪنول گل جهڙو، ڪنورُ ٽڙي پيو. ڪنور جو نالو سنت ڪوتا رام رکيو ۽ ڪيس دعا ڪندي چيائين ته: ٻچا ڪنور! سدائين خوش هوندين، ساري سنڌ، هند کي ياد هوندين ۽ جڳ جڳ ۾ تنهنجو نالو روشن هوندو. سنت ڪوتا رام وري تارا چند کي چيو ته: ٻالڪ جو نالو ڪنور انڪري رکيو ويو آهي، جو سدائين ڪنور جي گل جيان ٽڙيل خوشبودار رهندو. ڪنور ننڍڙي هوندي ئي ڏاڍو نبل هوندو هو سندس وڏڙا دوڪانداريءَ جو ڌنڌو ڪندا هئا ۽ ٻنيءَ جو هڪ ٽڪرو هين جيڪو پاڻ آباد ڪري گذر سفر ڪندا هئا. سنبت 1956 ۾ پائي تارا چند جروارن ۾ هڪ ننڍڙو دوڪان کوليو جنهن جو سامان گهوٽڪيءَ مان پائي چوئٿ مل گنو مل جي دوڪان تان آڻيندا هيا. ڪنور جي امڙ تيرٿ بائي ڪنور کي هنج ۾ کڻي لاڏڪوڏ سان پالڻ لڳي. ڪنور جا وڏڙا مالي طور تي غريب هئا جنهن جو ڪنور جي زندگيءَ تي گهرو اثر هئو. ڪنور جو ٻالڪ پڻ کان ئي ستسنگ ڏانهن لاڙو هو. تارارام ننڍڙي ڪنور کي هنج ۾ کڻي پيار، پريت، امن ۽ آشتيءَ جي لولي ڏني. جنهن تي ڪنور ساهه جي سڳي ٽٽڻ تائين ثابت قدم رهيو. هن پهرين ڏهاڙي کان ئي من ۾ محبت جو اهڃو ته وڪر ويهاريو جو پئي پراٽو نه ٿئي. شاهه چوائي ته: "وڪر سو وهاءِ، جو پئي پراٽو نه ٿئي." پريم جو پيچرو ڏاڍو اڙانگو آهي.

سر جو سانگو ڇڏي، لوڪ جا لاڳاپا لاهي سوري، تي سر ڏيڻ ڪنهن سچي سالڪ جو ئي ڪم آهي. ڪنور ڀڳت بہ عشق جي ان ماڻ ماپي تي پورو لٿو.

ڀڳت ڪنور کي 5 سالن جي ڄمار ۾ هندي، سنڌي اکر پڙهڻ لاءِ ماستر ڏائو مل وٽ ويهاريو ويو جتي سندس سئوٽ 'حڪومت' بہ اڳ ئي ساڳيا اکر سکندو هئو، هي ذهين هئو انڪري استاد جو بہ مٺس ڌيان هئو. توڙي جو دير سان داخل ٿيو، آيو، پر پوءِ بہ پنهنجي سئوٽ 'حڪومت' کان هوشيار هئو. اتان اکر شناسيءَ کان واقف ٿي پنهنجو هنڙو هلائڻ لڳو جنهن جو ليکو چوکو، حساب ڪتاب پاڻ ڪندو هئو . ننڍ پڻ ۾ ڀڳت ڪنور جي ڳلي ۾ من موهيندڙ مرلي ڏسي سندس پتا ڪيس ڳائڻ وديا سکڻ لاءِ ميرپورماٿيلو ۾ 'حيات پتافيءَ جي ٽڪاڻي' ۾ موڪليو جتي هن ڳائڻ وديا جو اڀياس ڪيو. ڪنور جو ننڍي هوندي ئي اهڙو تہ منڙو آواز هوندو هئو جو ماڻهون تہ ڇا پر مرن جي دلين کي بہ موهي وجهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن شري ستگرن سان بہ ڀڳت وجهندو هو. هن جي پريم جي پڙلاءَ تي پکي بہ پنهنجا آکيرا ڇڏي اچي هن گهوٽ جي گهائيندڙ آواز کي ٻڌندا هئا. ڪنور جي آواز ۾ اها سگهہ هئي جا دلين جي بند دروازن کي بہ ٽوڙي وجهندي هئي تہ دريائن جي رواني ۽ دهشت جي وهشت کي بہ روڪي رکڻ جي سگهہ رکندي هئي. ڪوي ڇيتل جي سٽن ۾ تہ:

ٿنهنجي مرڪ تہ منڙيءَ ماڻهن جو،
هٿي گهوٽ ڪليجو گهايو هو.
ساري سنڌ جي مردن ماين جو،
سهٽي سرندي ساهہ سڪايو هو،
ٻڌي پکي پسو پر لاون ڪي،
ڪولي ڪنيڙن سهٽن ساون ڪي،
تنهنجي پڪڙي دلبر وارن ڪي،
پنهنجو تن من پي تڙ پايو هو،
تنهنجي لاءِ مرون مشتاق هئا،
بنا درشن جي ناچاڪ هوا،
ڪيئي گوندر ۾ غمناڪ هوا،
جن سڪ ۾ ساهہ سڪايو هو،
تنهنجي سانول سهٽي وائي تي،
محبت جو مينگهہ وسايو هو،
تنهنجي چيرن جي چمڪار ٻڌي،
۽ مرڪ مٺي منٺار ٻڌي،
'ڇيتل' ڳائين پي گفتار ٻڌي،
بس آب انهيءَ دم وسايو هو.

ڪنور، ڪنهن ذات پات، رنگ ۽ نسل جو محتاج نہ هئو. هي عشق الاهيءَ جو ديوانو هئو. هن جي سوچ ستير ۽ دل شاهہ جي دنبوري جهڙي هئي جنهن جي تار چوريهہ ئي ڪلاڪ پنهنجي مالڪ سان ڳنڍيل هئي. هن صوفيءَ جي سچي زندگي شاهہ لطيف جي هنن سٽن جي مصداق رهي تہ: "تن تسبيح من مڻيو، دل دنبورو جن، تندون جي طلب جون، وحدت سر وڄن." جروارن جي ڳوٺ ۾ ڪلہ اهڙي پانشالا ڪانہ هئي جتي عربي لپيءَ ۾ پڙهايو وڃي. انڪري ڪنور کي ميرپور ماٿيلو ۾ حيات پتافيءَ جي دربار ۾ ويهاريو ويو جتي ڳرنٿي هاسارام مشهور راڳيندڙ هو جنهن ڪنور کي ڳائڻ وديا سيکاري هوشيار ڪيو. هي جڏهن بہ ڳائيندو هئو تہ ان وقت هي ڪنهن ٻئي جهان ۾ پهتل محسوس ٿيندو هئو. سندس اهو قصو بہ مشهور آهي تہ: "هڪ ڀيري فصل پچي تيار ٿيا تہ جهار لاءِ سندس پيءُ ڪنور کي ٻنيءَ تي ويهاري ويو. ڪنور جن پيهي تي مٿي چڙهي ويٺا تہ سندن ڌيان مالڪ ڏانهن هليو ويو جهار وساري ويٺا ۽ مٺڙي آواز ۾ پنهنجي رمز ۾ اچي راڳ تلنگ مان هي پهن چوڻ لڳا تہ:

ڪيئن ريجهائيان توکي ڪيئن پرچائيان،
ڏس ڪو ڏانءُ، ڏس ڪو ڏانءُ!

ان ويل پاڻ مالڪ جي عشق ۾ اهڙا تہ مست ٿي ويا جو ڪين ٻاهرين دنيا جي خبر ئي ڪانہ پئي. اوچتو فصل ۾ ماڪڙ بہ اچي لٿي. ٻيا سڀ ماڻهو پنهنجي زمين، ڪيت ۾ سنڀال لاءِ ويٺا هئا، انهن جي رڙين واڪن ڪرڻ تي ماڪڙ کان ٻي ڌيان ويٺل ٻالڪ ڪنور جون اکيون کليون ۽ ڏٺائون تہ جنهن کيت تي پاڻ سنڀالڻ لاءِ ويٺا هئا ان تي ماڪڙ اصل ڪان هئي؛ باقي ٻيا جيڪي ڪيت جي سنڀال لاءِ ويٺا هئا انهن ماڪڙ کي ڀڄائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي تنهن

هوندي به انهن جا کيت ماڪڙ کائي وئي. هيڏانهن جنهن وقت ماڪڙ جا ڪٽڪ ڳاڙهن پرن سان اڏامندا جروارن جي بلڪل ويجهو آيا ته آسمان سڄو مڪڙن سان رڱجي ويو، مڪڙن جي ڪنپڙائين جي ڦرڙاٽن سڄي شهر کي ٽرٽلي ۾ وجهي ڇڏيو. ان وقت هرهڪ هاريءَ جي حالت قياس جوڳي هئي.

تاراچند جڏهن اها حالت ڏٺي ته سٺو بنيءَ ڏانهن ڀڳو. دل ۾ خيال آيس ته ننڍڙو ڪنور جوئر جي فصل کي ڪيئن بچائي سگهيو هوندو. هي ٻوڙندو بنيءَ تي پهتو ته: ڇا ڏسي ڪنهن جو به فصل باقي ناهي رهيو. هن ڪنور کي سڏ ڪيو. ڪنور! او ڪنور! ڪنور...! ڪو به جواب ڪونه آيو ته هي ويتر پريشان ٿيو. خيال ٿيس ته ڇا ماڪڙ پيهي تي ننڍڙي ڪنور کي به کائي پورو ڪري ڇڏيو ڇا ...! اِلاهي اسرار ڏسڻ وٽان هئو. پاڻي تارا چند جي حيرت جي ڪائي حد نه رهي هن ڏٺو ته سندس بنيءَ ۾ هڪڙو به مڪڙ نالي ماتر به ڪونه هئو..!(امر شهيد ڀڳت ڪنور رام، 1982ع - ص: 15)

ڪنور، سنڌ جي سونهن، سرهاڻ ۽ سچ، ساک، امن جو سچو پرچارڪ هئو؛ هن فقير منش ماڻهوءَ جي من ۾ ڪينو، ڪپٽ، ڪروڌ ۽ ڪچائي ڪانه هئي. سندس چواڻي ته: "سچ جي ڪمائي هڏن جو پورهئو ڪري جو اَنُ کائجي ٿو سو دل کي روشن ڪري ٿو. ڪپت، ٺڳي، دغا ۽ دولاب ڪري جو اَنُ ٿو کائجي سو دل کي ڪارو ڪري ٿو. جهڙو اَنُ تهڙو من. ان شڌ ته من به شڌ، ان ڪاڻ ڪري خراب خيال من کي ائين وڪوڙي ويندا آهن جيئن منائيءَ کي ڪوليون چوڌاري وڪوڙي ونديون آهن." قويءَ ڪيڏو نه سچ چيو آهي ته:

ڪري دل کي ڪارو، ڪپت جي ڪمائي،
سڄڻيءَ سان روح کي، رسي روشنائي 'هيمان'
(ڀڳت ڪنور رام ولاس، ص: 30)

ڪنور، پنهنجي من ۽ مزاج ۾ فقير منش ۽ سچو سنت هئو، هڪ ڀيري ڪنهن سڄڻ، ڪنور کان پڇيو ته سائين! سچي سنت جا ڪهڙا لڇڻ آهن؟ تنهن تي سنت مشڪي فرمايو ، چو سائين! توهانکي به سنت ٿيڻ جو ويچار آيو آهي ڇا؟ پائي، سچو سنت ٿيڻ ڏاڍو ڪٺن ڪم آهي.

ساڌو ڪهاون ڪٺن هئہ، جيسي لمبا پيڙ کجور،
چڙهي تو چاکي رام رس، گري تو چکنا چور.

ڀڳت صاحب وڌيڪ فرمايو ته: "ابا! سچو سنت اهو آهي جيڪو پنهنجي سِرَ جو آسرو لاهي پهريان پاڻ کي فنا ڪري ٿو، پاڻ فنا ڪرڻ ڪانسواءِ درشن ٿي ڪونه سگهندو. سڪڻ، سِرُ ڏيڻ ۽ لِڪڻ اُهي ئي نشانيون آهن سچي سنت جون!"

جي تون سڪڻ سکيو، ته، ڪاتيءَ پئي ۾ ڪنجهہ،
سپريان جي سور جو، ماڻهن ڏي نہ منجهہ،
اندر اي اهنج، سانديج سڪائون ڪري.
'شاهہ'

(امر شهيد سنت ڪنوررام - 1986ع- ص:143)

ڪنور، ڪنور دلين جو به راڻو هئو، سندس نرم مزاج هئڻ ڪري ڪيس سُر 'آسا' ۽ 'پرڀاتي' ڏاڍو موهيندا هيا، جنهن کي تمام گهٽي ۽ گهري انداز ۾ ڳايو ائس. سُرُ 'مارو وهاڳ' جيڪو مرثئي تي ڳايو ويندو آهي جنهن ۾ رڳو درد ۽ وڇوڙي جو ورلاپ آهي اهو به ڪيس ڏاڍو وڻندو هئو ان کي ڳائڻ مهل پاڻ زارو قطار روئيندا هيا ۽ ٻڌندڙن جي اکين ۾ به آب اچي ويندو هئو . پاڻ اسر ويل جڏهن 'الک' اورڻ ويهندو هئو ته محفل ۾ چئوڏس سانت ڇانئجي ويندي هئي.

پنيرڪي جو اٿي رام ريجهائڻ جو ڏانُ ته ڪوئي ڪنور ڪان سکي، هُو اسر ويل اٿي پرهہ ڦٽيءَ تائين پيو ڳائيندو ۽ پاند ڳچيءَ ڳل پائي نچندي نچندي پنهنجي رب کي ريجهائڻ، پرچائڻ لاءِ پيو ايلاز ڪندو هئو، مالڪ به مٿس مهربان هئو، جو هو جيڪي به دعا گهرندو هئو اها پوري ٿيندي هيس؛ سندس اهڙين اگهاميل دعائن جا ڪيترائي قصا ۽ ڪهاڻيون اڄ به ڪتابن ۽ ماڻهن جي سينن ۾ سانڍيل آهن. ڪٿي ڪو مئل ٻار زنده ٿيو، ڪٿي اڻ منداڻتي برسات پئي ته ڪنهن کي اولاد ٿيو ته ڪٿي ڪنهن ضرورتمند جي ضرورت پوري ٿي.

ڪنور ڪڏهن به پاڻ لاءِ ڪو نه ڳايو، هن وٽ جڏهن به ڪوئي حاجتمند، سوالي ايندو هئو ته ڪيس چوندو هئو ته ڏٽيءَ جو نانُ وٺي ڀڳت وجهئون ٿا پوءِ جيڪي پيو سو تنهنجو، فقير ماڻهن جي ميڙ ۾

بيهي ڇير ڇمڪائي ٻئي ٻانهون کولي هڪ هٿ کي تي رکي ٻيو هٿ ماڻهن ڏانهن ڪري مٺڙي آواز ۾ چوندو هئو ته: او شل ڪا ٻاجهه پوَئي! هوڏانهن سارنگيءَ تي ويٺل ڦتن ميراسي به ساز ڇيڙي سارنگيءَ مان اهڙيون ته عجيب ۽ غريب راڳڻيون ڪڍندو هئو جو ڪنور سارنگيءَ جي تند ۽ تان سان سُرملائي اهڙا ته آلاپ آلاپيندو هئو جو ڪنور دلين ۾ به رحم جوڳي لهر لُڇي پوندي هئي ۽ سندن نيڻن مان نير ريلا ڪري وهي پوندا هيا. ان ويل ڪنور ڇير ڇمڪائي ۽ ڦيرڙي پائي جيڪي به سدا هڻندو هئو اها اتي ئي پوري ٿيندي هيس.

هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪنهن سان به تڪو مَنو نه ڳالهايو، هميشه ڪنڌ هيٺ ڪري نياز نوڙت سان هرڪنهن سان پيش ايندو هئو. اهڙن من جي اُجرن ماڻهن کي ئي سچو ساڌو چئجي ٿو. هن جي من ۾ لالچ ۽ لوڀ جي ڪابه ميرِ ڪانه هئي. سچل جي سٽن ۾ ته:

ڪلمون پڙهان ته ڪافر ٿيان ، ڳهڙان نه انهيءَ ڳهير،
جاڏي راهه رسول جي ، تاڏي پايان نه پير،
جي من مان ڪڍان نه مير، ته حضور حاصل ٿي نه ٿئي.

ڪنور، جيڪي ڪجهه پڳت مان ڪمائيندو هئو اُهي پئسا سون ۽ چانديءَ جا سڀ سڪا ميڙي ان مان محتاجن جي مدد ڪندو هئو. پاڻ اهڙو پئسو ڪڏهن به گهر ۾ نه آندائين، اُهي اُتي ئي فقيرن، غريبن ۽ مسڪين ، محتاجن ۾ ورهائي ڇڏيندو هو. هي پئسن خاطر نه پر غريبن جي مدد خاطر ئي ڳائيندو هئو. هي اڙيلن جو آڌار هئو. هن بنا ڪنهن ذات پات، ڀيد ڀاوَ جي هر گهرجائوءَ جي مدد ڪئي. آڌي، مانجهي سانجهه، سوير، سندس وٽ جڏهن به ڪوئي سوالي ديد، برهمڻ، باگڙي ۽ هندو، مسلمان، سک، عيسائي کهي آيو ته هن ان کان ڪڏهن به ذات، مذهب معلوم نه ڪيو. هي انهن کي ڳل لڳائي انهن جي مدد ڪندو هئو. هن وٽ ڪيترين ئي وڌوائون، اناٿ، يتيم ايندا هيا جن جي هي مدد ڪندو هئو. هي ڪيترن ئي معذورن، بيواهن ۽ اناٿن جو ڪارج به پاڻ پنهنجن هٿن سان ڪندو هئو. سندس اهڙي ئي ادا ڪيل ڪردار کي قوي 'چينل' پنهنجن خوبصورت لفظن ۾ پينا ڏيندي چيو آهي ته:

انڌن ۽ منڌن جو! اُجهو آسرو ٿي،
بکين کي ڏيندين ڍءُ! وَڃائين گهول گهولي،
جمي جام 'چينل'! امر انت ٿيندين،
ايندي خلق ات لک! ڏسڻ تنهنجي ڏولي

ها! اها به هڪ حقيقت آهي ته جڏهن ڪنور شهادت ماڻي ته: سندس ڏولي جنهن به شهر مان ٿي گذري ته اتي ماڻهن جا ڪٺڪ، ڪيولين جيان ميڙ مڙي ٿي ويا. جنهن ۾ خلق جا مٿا اگهاڙا ۽ اکين ۾ لُڙڪ ۽ هٿن ۾ ڪارا جهنڊا هئا. منڊليون ويران هيون هرطرف ماتمي جلوس جهڙو سوڳوار منظر هئو. هر شهر ۾ هٽ تاڙ (هڙ تال) هئي. روڊ تي پير پائڻ جي جاءِ نه هئي، سندس ڏولي ڏسڻ لاءِ ماڻهو، مرد توڙي عورتون گهرن، کوٺن جي ڇتين تي چڙهي سندس ڏوليءَ جو انتظار ڪندا رهيا. جتان جتان ڪنور جو لاش گذري رهئو هئو اتان اتان (کوٺن تان) سندس لاش تي گلن جي ورکا ٿي رهي هئي گلاب، مُشڪ ڇٽيو ٿي ويو، ڪيترائي رومال، لنگيون ۽ اجرڪ مٿس پيا.

ڪنور گوليءَ جي گهائجڻ کان پوءِ زخمي ٿيو ته سندس لاش کي ٽرين مان لاهي ڏوليءَ ۾ وجهي ٻهريان ٽڪريءَ تي نر جي چاڙهيءَ مٿان پائي منگل مل جي گهر سکر کڻي آيا، جتي سڄي شهر جا ماڻهون درشن لاءِ پهتا؛ ان بعد شهر مان ٿيندا ميت کي ساڌ ٻيلي ۾ سوامي هرنام داس ۽ موتيرام ٽڪاڻي جي مهراج پاڪرون ۽ پتاشا وڌا، سکر پل لنگهي هيءُ سوڳوار جلوس وسڻ رام سنت جي ٽڪاڻي ۾ آئي: روهڙي گهمائي پوءِ ارڻيءَ کي لاريءَ ۾ چاڙهي گهوٽڪي، ميرپور ماٿيلو، جروار، (ڪنور کي جڏهن ڳوٽ کٽي ويا ته سندس گهرواري بيهوش ٿي وئي، جڏهن هوش آيس ته گرم گرم ڳوڙهن سان لاش پسائي ڇڏيو،) حيات پيافي، گهمندا ستو رهڙڪي آيا جتي ڪنور جو اگني سنسڪار ڪيو ويو.

ڪنور کي ڌن دولت بجاءِ هر وقت مالڪ حقيقيءَ جي ٻاجهه جي طلب هئي. پاڻ هروقت پنهنجي مالڪ کي پرچائڻ لاءِ جتن ڪندو هئو ۽ پنهنجي مٺڙي آواز ۾ ائين ميڙ، منٿ ۽ ايلاز ڪندو هئو جيئن ڪائي ماءُ

پنهنجي ننڍڙي ٻار کي پرچائڻ، ريجهائڻ لاءِ ڪيس پنهنجي مٺڙي آواز ۾ لولي ڏيندي آهي: جڏهن هُو ٻار ڪانئس ڪونه پرچندو آهي ته ماءُ ٻاجهه مان ڪانئس ئي پڇندي آهي ته: ٻلا ! تون ئي ڪٿي ٻڌاءِ ته تون مونسان ڪيئن پرچندين. ائين ئي ڪنور به ڪندو هئو: ڳل، ڳچيءَ ۾ نياز نوڙت جو پاند پلئي عاجزيءَ مان ٻانهون ٻڌي سرڙو نوائي پيو چوندو هئو ته:

ڪيئن ريجهائيان تو کي ڪيئن پرچايان؟
ڏس ڪو ڏانءُ!
ڏس ڪو ڏانءُ!
جان ٿيان مومن پاڪ نمازي
جنهن ۾ جانب تون ٿئين راضي!
جامي جوڙايان ڪِن سرڙو نوايان؟
سرڙو نوايان!
ڏس ڪو ڏانءُ!
جان ٿيان هندو پوڄيان بت خاني
ڪاشي، دواري گنگا اسنان!
جٽيون پايان، ڪِن تلڪ لڳايان ؟
تلڪ لڳايان!
ڏس ڪو ڏانءُ!
جان ٿيان ناچو پهريان پيش وازي
ڏڪڙ، ڏمچر سازي آوازي!
ڦيرڙيون پايان ڪِن چير چمڪايان؟
چير چمڪايان!
ڏس ڪو ڏانءُ
اڄ ته پيارل ڪريون پرچاءُ
ساڻ سليمان جي ڪريون سرچاءُ
لائق ناهيان ته به تنهنجي آهيان
تُنهنجڙي آهيان
ڏس ڪو ڏانءُ ڏس ڪو ڏانءُ.

ڪنور جڏهن 18 سالن جي ڄمار ۾ آيو ته مرشد جي چوڻ تي سندس شاديءَ جو سعيو ڪيو ويو. ان لاءِ ڪٽنب منگهرياڻين جي ڳوٺ مان پائي نوتومل مکيءَ جي ڪنيا سان مڱڻو ٿيس سنبت 1860ع ڦڳڻ مهيني ۾ سندس شادي ٿي. ڪنور جي پهرين ڌرم پتنيءَ جي چالاڻي (لاڏاڻي) بعد گهڻن ماڻهن جي چوڻ تي ٻي شادي گنگا ديويءَ سان ڪيائين جنهن مان ڪيس هڪ پٽ پيسورام ۽ ٽي نياڻيون ڪلا، شيلا، ستلس هئون.

ڀڳت ڪنوررام، انهن عام راڳين جيان نه هئو جيڪي هر وقت پيسي جي پويان ڀوڙندا آهن. هن کي مايا جو موهه ڪڏهن به موهي نه سگهيو. هي پئسي تي مرڻ وارو لالچي نه پر، سچو ڀڳت ۽ هڪ سچو جڳت هئو. هن جتي به ڀڳت وڏي اتي هن دين ڌرم کان بالاتر ٿي ڪري غريبن جي ٻي لوٽ مدد ڪئي سندس مختصر زندگيءَ ۾ جهاتي پائڻ سان سندس رحمدليءَ ۽ انسان دوستيءَ جا اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. جيڪي صدين کان سينا به سينا ٻڌبا ۽ ورجائبا اچن ٿا. هي مالڪ حقيقيءَ جو ٻندو هئو ان جي عشق ۾ ٿي ان جي خلق ڪيل مخلوق سان بيحد پيار ڪندو هئو. جيئن سندس لاءِ هيءُ قصو مشهور آهي ته: سکر جي هڪ وڏي ڊاڪٽر محمد ڳالهه ڪئي ته: هڪ دفعي روهڙي اسٽيشن تي ٻن مسلمانن کي ٽڪيٽ نه هئڻ ڪري پوليس حوالي ڪيو ويو، جنهن کي ڪنور رام 11 روپيه 2 آنا ڏئي انهن ٻنهين مسلمانن جو ڏنڊ ڀري ڪين آزاد ڪرايو. چون ٿا ته: "جروارن ۾ ڏاڙي جي خيال سان آيل ڏاڙيلن کي ڪنوررام ڪلام ٻڌائي معافي ڏئي خالي موٽائي ڇڏيو." (امر شهيد سنت ڪنور رام، 1986 — ص: 107)

ڪنور، واعدي جو پڪو ماڻهو هئو هن زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ڪنهن سان اهڙي ڪا واعدي خلافي نه ڪئي جنهن سان ڪنهنجي دل آزاري ٿئي. جيڪڏهن هن ڪنهن سان ڪا واعدي خلافي ڪئي ته ان ۾ به ڪنهن جي ڀلائي شامل هوندي هئي. جيئن هيءُ هڪ مشهور واقعو ائس ته: "هڪ ڀيري مير علي مراد خان ٽالپر هڪ مسلمان کي ڪنهن ڏوهه سبب قيد ۾ وڌو ته سندس ماءُ، ڪنور وٽ دانهين پهتي چيائينس ته: هڪ ئي ڪمائيندڙ هو اهو به قيد ۾ آهي. الله جي نالي پٽ آزاد ڪرائي ڏي. ڪنور، مير صاحب وٽ لنگهي ويو عرض ڪيائين ته: مير صاحب اهو ماڻهو آزاد ڪري ڏيو، مير صاحب چيس ته هن ڀيري آئون اوهانجو چوڻ مڃان ٿو، پر اڳتي اهڙا سوال مهرباني ڪري نه ڪجو. ڇو ته ائين ڪرڻ سان اسان جي حڪومت جو چرخو نه هلي

سگهندو. تنهن تي ڪنور چيس ته: ڏاڙهيءَ جو انجام آهي اڳتي ائين نه ٿيندو، نيٺ مير صاحب کي هڪ ڪلام هڏائي خوش ڪيائين. وري ٻئي پيري ڪنور کي پٽ آزاد ڪرائڻ لاءِ ڪنهن ماءُ الله جو نالو اچي وڌو. ڀڳت، مير صاحب ڏانهن ويو مير علي مراد خان ڀڳت کي ايندو ڏسي چيو ته: وري ڪيئن اهو سوال کڻي آيا آهيو. تنهن تي ڪنور چيس ته: الله جي نالي وجهڻ تي اسان تارازي کڻي هڪ طرف الله جو نالو وڌو ٻئي طرف پنهنجي ڏاڙهي وڌي سين ته الله جو نالو ڳرو ٿي پيو. وري پنهنجي مرشد جي پيءُ وري ان جي ڏاڏي جي ڏاڙهي به وڌي سين تڏهن به الله جي نالي وارو پاسو ڳرو ٿي پيو، انهيءَ ڪري اسان تنائي نه سگهياسين، ڪنور جا اهي لفظ ٻڌي مير صاحب کي رحم اچي ويو ۽ ڀڳت جو چيو نه موٽايائين.“ (امر شهيد ڀڳت ڪنور رام، 1982ع ص: 33 — 34) هن ڪيترائي پيرا ٻن جهيڙيندڙ ڌرين ۾ سرچاءُ ڪرائي کين کير کنڊ ڪري ڇڏيو. ڪنور جي اهڙي سياءَ ڪري سنڌس هاڪ ملڪان ملڪ مشهور ٿي ۽ هند، سنڌ ۾ سنڌس پرستارن ۾ اضافو ٿيو.

صوفين ۽ سالڪن جي سرزمين سنڌ تي جڏهن منهبي فسادن ڪُرُ ڪنيو ته انهن حالتن تي گهري نظر رکندڙ، دور انديش ماڻهن ڪنور ڀڳت کي اهو مشورو ڏنو ته سمو ڀاري آهي توهان پاڻ سان گڏ هٿياربند ماڻهو کڻو، (گارڊ رکو) تنهن تي هن فقير منش ماڻهوءَ کين چيو ته: ”هٿيار کڻي هلڻ ته اميرن جو ڪم آهي اسان غريب گرهستي ماڻهو آهيون پوءِ هاڻ ڪهڙي طرح هٿيار کڻون. آخر شيواڌارين ۽ ستسنگ جي گهڻي قدر چوڻ ڪري ڀڳت صاحب جن ٻاهرين طرح مڃيو ۽ پوءِ 2 هٿيار بند ماڻهو پاڻ سان ڪنيائين، جيڪي حملي وقت به ساڻس گڏ هئا.“ توڙي جو قاتل 10 — 15 فوٽن جي فاصلي تي هيا پر پوءِ خبر ناهي ته انهن قاتلن مٿان فائر چو نه ڪيا، اهڙي سمي اچڻ مهل هو ڪٿي هئا، اهڙي خوني حملي کان ڪنور کي بچائي چونه سگهيا. اهو هڪ سوال آهي جيڪو اڃان به حل طلب جواب جي اوسيئڙي ۾ آهي. چون ٿا ته: اهڙين ڪٺن حالتن کي محسوس ڪندي اهڙي ڪنهن حادثي کان بچڻ لاءِ احتياط طور: ”مُکي خوبچند ان وقت جي ڪليڪٽر وٽ وڃي سمورو حال ٻڌائي هڪ بندوق خريد ڪئي ۽ ان جو لائيسنس منظور ڪرائي آيو. پوءِ به ٿي مهينا ڀڳت صاحب جن جيڏانهن ٻاهر ويندا هيا ته هڪ ماڻهو بندوق کڻي ڀڳت صاحب جن سان گڏ هلندو هئو، ۽ مکي خوبچند جو پٽ به ليسن بردار هئو، اهو به پنهنجي بندوق کڻي ساڻس گڏ ويندو هئو.“ (امر شهيد سنت ڪنور رام، 1986ع ص: 72 — 73) پر جڏهن وقت پڄي آيو ته فقير کي ساڻ ڪنيل بندوقن وارا ٻاڍي گارڊ به بچائي نه سگهيا. تاريخ 11 ڪتي مهينو سنبت 1939ع مانجهند مان ٻائي گوبنداس ۽ ٻائي ديوداس جي ورسيءَ تان موٽندي امرت ويلي رُڪ ريلوي اسٽيشن تي شير شهات ماڻي.

ڪنور، سنڌ جي ازلي آواز سان گڏ، سنڌ جو امر ڪردار به هئو. سنڌ، هند جي هن امن جي سفير کي ان ڪڏيءَ سوچ 2- آڪٽوبر 1939ع جي اڀاڳي ڏهاڙي تي رڪ جي ريلوي اسٽيشن تي سکر ايندي ڪيس اڻ کيل گناهه تي گوليءَ جو ڪاچ ٻڌايو جنهن جو هي گنهگار، سزاوار ٿي نه هئو.

ڪنور جي قتل جا محرڪ ڪهڙا هئا، قاتل ڪير هئا ۽ انهن جو انجام ڪهڙو ٿيو، اهو هڪ تحقيق طلب سوال آهي جنهن تي سوچڻ محققن جو ڪم آهي، اهو ڪم انهن تي ئي ڇڏجي ٿو. باقي اسان کي ان واقعي بابت مليل ڪجھ ڄاڻ هن ريت آهي ته: علي احمد بروهي لکي ٿو ته: ”ماهه جولاءِ 1939ع جي هڪ ڏينهن سکر جي اناج بزار ۾ هڪ نوجوان جو ڪنهن دوڪاندار سان ”تون ڇا تون ڇا“ ڪندي تڪرار ٿي پيو. انهيءَ دور ۾ بدقسمتيءَ سان هندو مسلم ڇڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هئي، ۽ ساڪرو شهري تعصبي آگ ۽ فساد ڦهلائڻ جا ڪوڏيا هئا. نوجوان کي اڪيلو ۽ بي هٿيار ڏسي چند بي خير دوڪاندارن نه فقط سنڌس بي عزتي ڪئي، پر ڪيس مارڪٽ پڻ ڪئي.

اهو نوجوان هڪ با اثر ماڻهوءَ جو نينگر هئو، جو سکر شهر ۾ سودي وٺڻ لاءِ آيل هئو. نوجوان واپس ڳوٺ ورندو ويو. ۽ پنيور کي باهه لڳندي وئي.

نوجوان جي عزيزن قريبن ۾ تاءُ اچڻ هڪ لازمي امر هئو. ۾ سکر جي ڪليڪٽر مسٽر ڪوناوالا جي بروقت جوڳا قلم کڻڻ ڪري هندو مسلم فساد ٽري ويو. پنچائت طرفان معافي ورتي وئي ۽ اڻ وڻندڙ واقعو وقتي طور تي لئہ مٽي ڪيو ويو، ۾ نوجوان واري ٽر جي ڪن شيدائين ۾ شورش بدستور رهي ۽ انتقام وٺڻ جو بهترين طريقو هيءُ رٿيو ويو تہ جوابدار جي جاتيءَ ڪي اهڙي ڀاري سزا ڏني وڃي جو عمر ۾ ياد رکن. ان فيصلي جو نزلو اچي پائي ڪنور تي ڪريو چاڪاڻ تہ هو سنڌ جي ماڻهن جو مقبول عام، مهاتما ۽ مها پرش هئو. هي هئو ڪنور جو قصور ۽ ڏوهہ گناهہ! (امر شهيد سنت ڪنوررام، 1986ع- ص:6) ان واقعي جي حقيقت ڪي "زيب سنڌيءَ بہ پنهنجن لفظن ۾ هئين بيان ڪيو آهي تہ:

"4- آڪٽوبر 1939ع تي سکر شهر ۾ پرچونديءَ وارن پيرن جي هڪ نوجوان ميان عبدالرحيم جو ڪنهن هندو دوڪاندار سان جهيڙو ٿي پيو جنهن جي نتيجي ۾ ميان عبدالرحيم ڪي مارڪٽ ڪئي وئي. پرچوندي پير جي مريدن ۾ ان واقعي سبب تاءُ پکڙجي ويو ۽ انهن هندن کان انتقام وٺڻ جو فيصلو ڪيو ان وقت سڄي ٽر ۾ ڪنور ڀڳت ئي سڀ کان مقبول ۽ وڏي شخصيت جو مالڪ هئو. جنهنڪري مت جي موڙهيل ماڻهن بنا ڪنهن ڏوهہ جي ڪيس قتل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. بيگناهہ ڀڳت ڪنور رام کي 2 نومبر 1939ع تي رُڪ جي ريلوي اسٽيشن تي گوليءَ جو نشانو بڻايو". (ڪالم- ڪنوررام- روزانہ ڪاوش حيدرآباد 2011ع- 2 نومبر) ڪنور جي قاتلن کي لڪائڻ ۽ ان سُٽ کي منجهائڻ لاءِ سندس قاتلن جا نالا ۽ ذاتيون بہ مختلف ٻڌايون ويون آهن جنهن تي پڻ تحقيق جي ضرورت آهي. انور ڏنگرائيءَ پنهنجي سهيڙيل ڪتاب: اسانجو ڪنور، جي 'بہ اکر' ۾ هئين لکيو آهي تہ: "مونکي هڪ انتهائي ڀروسي جوڳي جهوني ماڻهوءَ ڪنور جي قاتلن جا نالا، جانو جلباڻي رتيديري جو، عبدالڪريم ڪوسو ڪنڌڪوٽ جو، ۽ ٽيون رمضان ڏيرو ٻڌايا جيڪي سنڌ جي هڪ وڏي پيراڻي گاديءَ جا مريد هيا ۽ انهن پيرن جي ئي چوڻ تي فقير کي قتل ڪيائون." (انور ڏنگرائي، 2004ع - ص: 5- 8) ان واقعي کي گهري نظر سان ڏسندي سيد مرشد گيلانيءَ ڪنور جي قاتلن جون ذاتيون ۽ شهرن بابت ان ئي ڪتاب ۾ پنهنجي مضمون ۾ هڪ هنڌ هئين لکيو آهي تہ: "هڪ ڪنڌڪوٽ ضلعي جيڪب آباد جو سهرياڻي بلوچ هئو ۽ ٻيو رتو ديرو ضلعي لاڙڪاڻي جو جلباڻي بروچ هئو." (سيد گيلاني، 2004 - ص: 86 — 90) ان واقعي تي وڌيڪ روشني وجهندي سوز بروچ پنهنجي هڪ مضمون ۾ ڪنور جي قاتلن جي نالن ۽ انهن جي انجام بابت ڪجهہ هن ريت لکي ٿو تہ: "محمد مراد سهرياڻي 15 سال اڳ گاڏيءَ ۾ چڙهندي سندس پير ترڪي ويو ۽ ريل گاڏيءَ هيٺان چچرجي ايذاءَ ڪائي مري ويو. ٻئي قاتل جان محمد جلباڻيءَ جو بہ ساڳيو ئي حشر ٿيو جو پنج ڇهہ سال اڳ اهڙو چريو ٿي ويو جو ڪتن وانگر ڀونڪندو هو ۽ سنگهرن (زنجيرن) ۾ جڪڙيل هو. مهيني تائين رڙيون ڪندي ڪندي مري ويو." (سوز بروچ، 2004ع - ص: 102 — 111) قدرت جي ذات بيپرواهہ آهي ان وٽ دير آهي، ۾ انڌير ناهي، ائين ڪڏهن ٿيو ئي ناهي تہ ڌرتيءَ تي ڪنهن جو بيگناهہ رت وهئو هجي ۽ قاتل ان سزا کان بچي ويو هجي. ڪنور جي قاتلن جو ئي رڳو برو انجام نہ ٿيو آهي، ڪنور کان پوءِ تہ اها اسٽيشن بہ اجڙي وئي جتي ڪنور جو رت وهيو هو، رُڪ جي ريلوي اسٽيشن تان جنڪشن کي ختم ڪري حبيب ڪوٽ کي جنڪشن بڻايو ويو. ڪنور جي شهادت کان پوءِ ان اسٽيشن تي ڪانگ رڙندي، ڪتا ڀونڪندي ۽ گدڙ اونائيون ڪندا رهيا.

ڪنور، ڀڳتي تحريڪ جو امر شهيد هئو. ڀڳتي هر ڀيد ڀاوَ کان بالاتر هوندو آهي ۽ بنا ڪنهن لالچ، لوڀ جي انسان ذات جي آجپي ۽ ترقيءَ لاءِ سوچيندو آهي. جيڪا ڳالهہ ڪفر جي ڪٽ چڙهيل دلين کي اڄ تائين آڙي ناهي ۽ هو مذهب جهڙي مقدس منشور، مقصد کي هٿيار طور استعمال ڪندي ڪنور جهڙن فقير منش ماڻهن جا بنا ڪنهن جرم جي ڪنڌ لُٽائيندا رهيا آهن. ڪنور کي بنا ڪنهن ڏوهہ جي قتل ڪري سنڌ، هند کان امن ڪسي مندر جهڙي من ۾ وَڇوڙن جو وڻ وڌو ويو.

ڪنور! سنڌ هئو. سنڌ جي امن کي چڪيا تي چاڙهيندڙن ڪنور کي ڪُٺي سوچ جو نشانو بڻائي هڪ ئي وقت سنڌ، هند کي روئاري ڇڏيو. ڪنور تہ

رڪ جي ريلوي اسٽيشن تي ريل ۾ بہ موت سان رهاڻ ڪندو، رمندو آرائين جي اسٽيشن تائين قاتلن کي بہ ميڙون منٿون ڪندو ڪين پرچي پوڻ لاءِ چوندو رهيو. پر هُو تہ ڪنور دل هئا جيڪي نہ پرتا ۽ هي سچو ساڌو 2 نومبر 1939ع جي اياڳي ڏينهن تي اسان کان رسي اهڙي ماڳ پهتو جتان ڪوئي اڄ تائين موٽيو ئي ناهي. ڪنور ڇا ويو جڻ سنڌ جو امن ويو...!!

بندوق سان گهايل ڪنور جو مک آهي،
۽ صدين جو دک آهي، سنڌ جي آڪاش تي.
(حسن مجتبيٰ)

جنهن وقت ڪنور کي گولي لڳي تہ گولي سندس ڪنڌ مان پار ٿي سندس ساٿي ڀائي سيتلداس کي ٻانهن ۾ لڳي، زنجير کي ڇڪي گاڏي کي بيهاريو ويو، پر ساهہ جو پکي جسم جي قيد خاني مان پرواز ڪري چڪو هئو، سندس رت سان رڱيل لاش کي ڏوليءَ ۾ وجهي نر جي چاڙهيءَ مٿان ڀائي منگل مل جي گهر سکر ڪٽائي آيا ٿوري دير کان پوءِ ڪيس وڏي اسپتال ۾ پوسٽ مارٽم لاءِ ڪٽائي ويا جتي صبح جو سرجن سندس مغز مان گولي ڪڍي زاروزار رنو.

امر شهيد ڪنوررام جو سنسڪار ريهڙڪيءَ ۾ 5 سؤ روپين جي چندن جي ڪاٺين سان جمع جي ڏڻ تي 3 بجہ شام جو ڪيائون، اڳني سنسڪار وقت 5 هزار جي لڳ ڀڳ ماڻهو موجود هئا جتي وڏي سوڳ جو منظر هئو. ان ڏک ۾ ڪنور جي ڪيترن ئي عاشقن ۽ عقيدتمندن پنهنجا مٿا ڪوڙائي ڇڏيا هئا. ڀيٺل نند قوي ءِ چوائي تہ: "ان ڏک ۾ 300 سئو هندن پنهنجا مٿا ڪوڙائي ڇڏيا." ڪنور جي ميت تي ڪيترائي مسلمان بہ آيا. مرحوم خان بهادر قيصر خان بوزدار ۽ ٻين زميندارن، ڪنور جي ارٿيءَ (لاش) مٿان ڪيترين ئي قيمتي لونگيون وڌيون. اجرڪ وڌا. ڪنور، پنهنجي پويان هڪ پٽ پيسورام، ٽي نياڻيون ڪلا، شيلا، ستلس ۽ هڪ بيواهہ گنگا ديوي ڇڏي پرلوڪ پڌاري ويو ۽ پويان ڇڏي ويو اها ڳالهہ تہ:

آءُ ڪانگ ڪر ڳالهہ، مونکي تن ماروئڙن جي،
ماروئڙن جي، سانگيئڙن جي.

حوالا

ڏنگرائي، انور (2004) بہ اکر: اسان جو ڪنور. سهيڙيندڙ: خود. ص: 5- 8. ڪراچي: رافع پبليڪيشن.

گيلاني، سيد مرشد (2004) سنڌ ۾ ڀڳتي تحريڪ جو آخري ڏيئو- امر شهيد سنت ڪنوررام: اسان جو ڪنور. سهيڙيندڙ: انور ڏنگرائي. ص: 86- 90. ڪراچي: رافع پبليڪيشن.

پروچ، سوز (2004) ڀڳتيءَ جي آخري نشاني (امر شهيد ڀڳت ڪنور رام): اسان جو ڪنور. سهيڙيندڙ: انور ڏنگرائي. ص: 102- 111. ڪراچي: رافع پبليڪيشن.

شاستري، پيسومل اتمچند (1982) امر شهيد ڀڳت ڪنوررام. ڪوٽڙي: سندر شيوامنڊلي.

ڪوي، چيناند (؟) ڀڳت ڪنور رام ولاس، سنڌيڪار: ڪرشن چندر بجاج. ميرپور ماٿيلو: جهولي لال پبليڪيشن.

تلريجا، ڪنعيا لعل (1986) امر شهيد سنت ڪنور رام. ڪراچي: سنت ڪنور رام شيوا منڊل.

بروهي، علي احمد (1986) سنڌ جو راءِ ڏياچ، ڀائي ڪنور: امر شهيد سنت ڪنوررام. ليکڪ: تلريجا، ڪنعيا لعل. ص: 1- 8. ڪراچي: سنت ڪنور رام شيوا منڊل.

سنڌي، زيب (2011) ڪنور رام ڀڳت. روزنامہ ڪاوش، 2 نومبر، جلد 22. حيدرآباد: ڪاوش گروپ آف پبليڪيشن.

ڊاڪٽر مدد علي قادري

محمد حسين پنهور جي ورسيءَ جي حوالي سان پيٽا

اي گت غواصن، جئن سمنڊ سوجهيائون،
پيهي منجهه پاتار جي، ماڻڪ ميڙيائون،
آٿي ڏنائون، هيرا لعل هٿن سين.
(سريراڳ 2-؟)

هن ناچيز لاءِ اها فخر ۽ سعادت جي ڳالهه آهي جو هُو سنڌ جي بي بها غواض، محمد حسين پهنور پنهنجي عمرِ عزيز جو وڏو حصو علم ۽ عرفان جي پاتالن ۽ سمنڊن ۾ پيهي ماڻڪ، هيرا ۽ لعل ميڙي طالبن ۽ شيدائين جي جهولين ۾ وڌا آهن، تي آءٌ پنهنجا نماڻا تاثرات سنڌس سالگرهه جي هن عاليشان تقريب ۾ پيش ڪري رهيو آهيان.

اسانجو لائق صد احترام سائين محمد حسين پهنور گهڻ رخي شخصيت جو مالڪ هو. الله تبارڪ و تعاليٰ کيس ڪيترن علمن ۽ فنن تي دسترس عطا ڪئي هئي. پاڻي ۽ زرعي انجنيئرنگ ۾ مثالي ماهر سان گڏوگڏ پاڻ سنڌي ٻولي ادب ۽ سنڌ جي تاريخ، قدامت، ثقافت ۽ آرڪيالاجي جو لاثاني عالم بي مثال محقق هو.

سندس سيني لکيل ڪتاب دراصل معلومات جو خزانو آهن، آءٌ انهن مان ڪن معرڪة الآراء ڪتابن تي مختصر تبصرو ڪندس.

1. سندس انگريزي ۾ لکيل ڪتاب Source Material on Sindh منهنجي اها سعادت هئي جو هيءُ ڪتاب مونکي 1980ع ۾ تحفي طور ڏنو هئائون.

هيءُ ڪتاب سنڌ جي قدامت، تاريخ، جاگرافي، ثقافت، ٻولي، ادب سنڌ جا حڪمران گهراڻا، تصوف ۽ ٻين چيزن تي مختلف ٻولي (انگريزي، فرينچ، يونان، اطالوي سنڌي ۽ هندي) ۾ لکيل ڪتاب، جرنل تقريباً 5000 عنوانن تي مشتمل، سنڌ جا تاريخي نقشا، سنڌو درياهه جي وهڪرن جا نقشا، زرعي پاڻي جا نقشا مشهور فارسي ۾ لکيل تاريخون، متفرق تاريخي معلومات، سڪندر اعظم جي سنڌ تي ڪاهه، سنڌ جا عرب گورنر، سومرن جي حڪومت، سمن، ارغونن، ترخانن، ڪلهوڙا، ٽالپر، سنڌ جون ادبي تاريخون، سنڌ جي آبپاشي، تصوف.

2. سندس ٻيو اهم تحقيقي ڪتاب آهي: سنڌ جي آبپاشي جي 6000 ورهين جي تاريخ (انگريزي ۾) هي ڪتاب مرحوم مخطوطي جي صورت ۾ ڇڏيو هو. جنهن کي محترم محمد عمر سومري نهايت جانفشاني سان اسان جي عظيم دوست محترم پروفيسر غلام محمد لاکي جي نگراني ۾ سهيڙيو آهي. سنڌ جي ثقافت ۽ سياحت کاتي هيءُ ڪتاب ڇپرايو آهي. هيءُ ڪتاب نهايت اهم، وڏي قيمتي وارو ۽ وگيانڪ آهي. مرحوم محمد حسين جي هن تحقيقي ڪتاب جهڙو نه اڳ ڪنهن عالم لکيو آهي ۽ نه لکي سگهندو.

3. سندس ٽيون عظيم تحقيقي ڪتاب آهي (Chronological Dictionary of Sindh) سنڌ جي سن وار ڪٿا) آهي. هيءُ ڪتاب سنڌ جي تاريخي دور کان 11 صدي عيسوي تائين هڪ اهم دستاويز آهي. اسان جي محقق جو هيءُ (Legends) ڪتاب نهايت اهم سنڌ جي تاريخ متعلق ڪيترين ڏند ڪٿائن جو سد باب ڪري ٿو.

هونئن به سنڌ جي تاريخ ۾ ڪيتريون ڏند ڪٿائون آهن ليڪن هڪڙي ڏند ڪٿا آهي:

سڪندر اعظم سنڌ فتح ڪرڻ وقت ٿر مان گذريو هو ۽ اتان مور جا ٻچا پنهنجي والده کي ڏياري موڪليائين.

هن ڏند ڪٿا ڦهلائڻ ۾ ٿر سان محبت ڪري ٻن مصنفن منگهارام اوجها ۽ استاد روچيرام هريجن جو اهم ڪردار آهي.

اسان جو سدا حيات محقق عاليجناب محمد حسين پهنور پهريون مصنف آهي جو يونان جي پهرين صدي عيسوي جي تاريخدان (Arrain) آرين جي ڪتاب Anabasis of Alexander جي حوالي سان سائنسي دليل ڏيندي بيان ڪري ٿو تہ سڪندر ٿر ڪونہ ويو هو، ۽ هو هڪ مهم جو انسان هو. ڪٿي بہ گهٽو نہ رهيو. محترم فاروق بجاراڻي هن بحث ۾ ڪيرون لهڻيون.

سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت تي ڪجهہ احباب مثلاً پروفيسر غلام محمد لاکو، عزيزم عمر سومرو، پروفيسر گل محمد عمراڻي، محترم بدر ابڙو ۽ محترم اشتياق انصاري قابل تعريف ڪارناما سرانجام ڏئي رهيا آهن.

آخر ۾ دعا آهي تہ اسان سڀ دوست مرحوم پهنور صاحب جي نقش قدم تي هلي ڪجهہ ڪارآمد ڪم ڪريون.

خدا تعاليٰ شال مرحوم کي جنت الفردوس ۾ جايون ڏئي ۽ سندس پس خاندان کي هن دنيا جي چمن ۾ سرسبز ۽ شاداب رکي آمين!

نوان ڪتاب

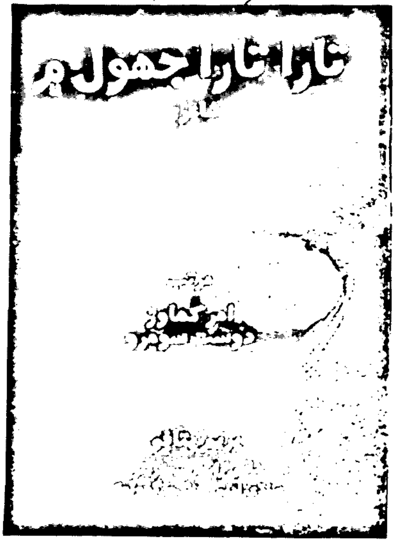

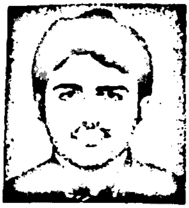

شاهد لطيف منياڻوي

ينگ رائٽرس فورم سنڌ طرفان
سنڌ راڻي ايوارڊ ۽ راڳي ٻالڪ سنڌي سان رهاڻ

ينگ رائٽرس فورم سنڌ طرفان ثقافت کاتي، سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌ راڻي پبليڪيشن حيدرآباد جي سهڪار سان 30- آڪٽوبر تي سنڌ ميوزيم جي ممتاز مرزا آڊيٽوريم حيدرآباد ۾ سنڌ راڻي ميڊيا ايوارڊ تقريب منعقد ڪئي وئي، جنهن جي صدارت پاڪستان پيپلز پارٽي سنڌ جي جنرل سيڪريٽري ۽ ڪوآرڊينيٽر گورنمينٽ آف سنڌ تاج حيدر ڪئي، جڏهن ته خاص مهمان ملڪ جو ناميارو اداڪار شهباز دراني هئو ۽ صاحب رهاڻ ٻالڪ سنڌي، ڪي ٽي اين جي نيوز ڪاسٽر ناجيا مير، آواز ٽي وي جي هوسٽ جويريا عبيد، تاج جويو پاڪستان پيپلز پارٽي جي اطلاعات سيڪريٽري ڊاڪٽر تحسين شيخ ۽ اب تڪ ٽي وي جي هيڊ آف نيوز ياسين بخشي ينگ رائٽرس فورم سنڌ جي چيئرمن غلام مصطفيٰ سولنگي ۽ پروفيسر نسرين الطاف کي اعزازي مهمان طور اسٽيج تي ويهاريو ويو. تقريب ۾ مختلف شعبن ۾ پاڻ ملهائيندڙ شخصيتن کي ايوارڊ ڏنا ويا، جن ۾ سنڌ جي ليجنڊ اداڪار شهباز دراني کي لائف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ ڏنو ويو، بهترين اداڪاري تي محمد حسين قادري، اسرار لغاري، الطاف سومرو، بهترين فنڪارن ۾: مظهر حسين، سجاد يوسف، رحمت ميرالي، شاعرن ۾: ساحر راهو، زمر محبوب، عامر سيال، آسي زميني، ڪهاڻيڪارن ۾: ضراب حيدر، مظهر ابڙو، عبيد راشدي، ٻاراڻي ادب تي: ادل سومرو، زيب نظاماڻي، علي محمد سولنگي، بهترين نيوز ڪاسٽر: ناجيه مير ڪي ٽي اين بهترين هوسٽ: آواز ٽي وي: جويريا عبيد، بهترين هوسٽ: پي ٽي وي: ارم محبوب، بهترين هوسٽ: مهراڻ ٽي وي: راجا ميمڻ، بهترين نيوز ڪاسٽر مهراڻ ٽي وي: نائلا ڏيٿو، بهترين وڊيو گيت: فريد ڪنهر، بهترين اسپورٽس ڪوريج: مجاهد سولنگي بهترين مضمون نگاري محمد خان سيال ۽ مهوش عباسي بهترين تعليمي خدمتون ڊاڪٽر پروين منشي، آپا نيلوفر پنهور ۽ آپا فراست شاهه، بهترين سماجي خدمتن تي رسول بخش گچيرائي، روزينه جوڻيجو. بهترين ايڊيٽر ماهوار سرتيون: گلبدن جاويد، بهترين پي آر اوز: نادر علي مغيري سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو، ضرب الله مگريو، سيدا ۽ فوزيه حنا عبيد، وزيراعليٰ جو هيپاٽائٽس کان بچاءُ وارو پروگرام بهترين صحافت تي: ياسين بخشي اب تڪ ٽي وي اظهار سومرو، نيوز ايڊيٽر: روزاني جيجل اخبار ۽ جعفر ميمڻ بهترين ايڊيٽر: سنڌ اخبار، بهترين ريڊيو پروڊيوسر: عرفان علي انصاري، روشن علي ڪلهوڙو ۽ سهيل ملڪ، بهترين ڪمپيئر: ذوالفقار هيسباڻي، مهرالنساء لاڙڪ، بهترين اداڪاره ۽ ماڊل: رخسار ميمڻ، ثنا رضا ۽ شازيه منير، بهترين ڪلاسيڪل ڊانسر: مريم وقار، ڪٿڪ ڊانس تي: شاڪر عباس ۽ مور ڊانس تي: ماسٽر غلام حسين کي سنڌ راڻي ميڊيا ايوارڊ ڏنا ويا. جيڪي پاڪستان پيپلز پارٽي اڳواڻ تاج حيدر، شهباز دراني، تاج جويو، نسرين الطاف ۽ ٻين هٿان کين ڏياريا ويا. جڏهن ان موقعي تي پاڪستان پيپلز پارٽي سنڌ جي جنرل سيڪريٽري تاج حيدر خطاب ڪندي چيو ته پاڪستان پيپلز پارٽي ادب ۽ ثقافت جي ترقي لاءِ ڪردار ادا ڪري رهي آهي، هن

سنڌي ادبي بورڊ ۽ ثقافت کاتي جي تعاون سان

ينگ رائٽرس فورم سنڌ طرفان، سنڌ راڻي ايوارڊ ۽ ٻالڪ سنڌي سان ملهايل رهاڻ جي تقريب

30 آڪٽوبر 2013ع تي ينگ رائٽرس فورم سنڌ طرفان سنڌ راڻي ايوارڊ تقريب ۾:
محترم تاج جويو، ٻالڪ سنڌي، محترم تاج حيدر، شهباز دراني، جويريه عبيد،
نسرين الطاف ۽ ناجيه مير اسٽيج تي نظر اچي رهيا آهن.

محترم تاج حيدر، محترم تاج جويو، نسرين الطاف، نسرين ٽيبو، فدا حسين شاهه ۽ غلام مصطفيٰ سولنگي خطاب ڪندي.

شرڪت ڪندڙ سامعين

پاڪستان پيپلز پارٽي سنڌ جو جنرل سيڪريٽري محترم تاج حيدر اظهار سومرو،
رسول بخش گچيرائي ۽ روزينه جوڻيجو کي ايوارڊ ڏئي رهيو آهي.

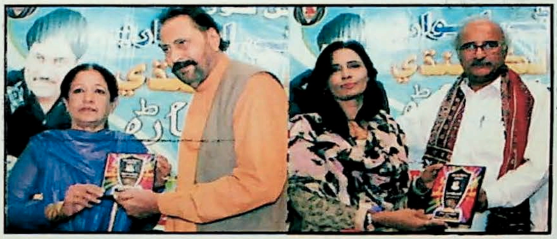

محترم تاج جويو کان گلبدن جاويد ۽ محترم شهباز دراني کان مهرالنساءِ لاڙڪ ايوارڊ وٺندي.

محمد خان سيال، عبيد راشدي، گل ڪونڌر، سليم چنا ۽ زيب نظاماڻي کي محترم تاج جويو ايوارڊ ڏئي رهيو آهي.

پاڪستان پيپلز پارٽي سنڌ جو جنرل شيڪريٽري محترم تاج حيدر ناجيه مير،
جويريه عبيد ۽ آپا فيلوفر پٽو کي ايوارڊ ڏئي رهيو آهي.

اعلان ڪيو ته پي ٽي وي تان جلد سنڌي ٽي وي چينل شروع ڪرايو ويندو، هن ڳڙهي خدا بخش کي شهيدن جو مرڪز قرار ڏيندي چيو ته ڀٽ شاهه سنڌ جي ادب ۽ شاعري، جو مرڪز آهي، سيوهڻ قلندر شهباز جي ڪري روحانيت جو مرڪز آهي، ۽ ڳڙهي خدا بخش شهيدن جو مرڪز آهي جتان جي اڳواڻن عوام جي حقن لاءِ جانين جا نذرانا ڏئي جمهوريت جي بحالي ڪرائي هن ٻيهر اعلان ڪندي چيو ته پي ٽي وي تان سنڌي چينل جلد شروع ڪرايو ويندو، جنهن تان ادب ۽ ثقافت کي ترقي ملندي، هن سنڌ يونيورسٽي انتظاميه کي اپيل ڪئي ته ڏياريءَ جي ڏينهن منعقد ڪيل انٽري ٽيسٽ واري تاريخ ۾ تبديلي ڪئي وڃي. تقريب کي تاج جويو خطاب ڪندي چيو ته سنڌ راڻي مجتا ايوارڊ ڏيڻ سٺي روايت آهي. جيڪا جاري رهڻ گهرجي ينگ رائيٽرس فورم سنڌ جي چيئرمن غلام مصطفيٰ سولنگي خطاب ڪندي چيو ته ينگ رائيٽرس فورم سنڌ جو مقصد نوجوانن جي صحيح نموني سان حوصلہ افزائي ڪرڻ آهي، ۽ ورڪشاپ، سيمينار ۽ ايوارڊ پروگرام ڪري انهن جي همت افزائي ڪئي وڃي ٿي، جيڪي پنهنجي پنهنجي شعبن ۾ پاڻ ملهائي رهيا آهن، هن فورم جو بنياد ان ڳالهه کي نظر ۾ رکندي وڌو ويو ته اڄ جو نوجوان لکي به پاڻ ٿو ۽ پڙهي به پاڻ ٿو ان جي ڪابہ اصلاح يا گائيڊ لائين نٿي ڏني وڃي، پر نوجوان ئي ملڪ جي وڏي وٿ ۽ طاقت آهي، اڳتي وڌائڻ لاءِ ان جي همت افزائي جي ضرورت آهي ته هُو به ٻين ٻولين وانگر پنهنجي سنڌي ٻوليءَ کي عالمي ليول جي ادب سان ملهائي سگهن ٿا. جيستائين نوجوانن جي صحيح رهنمائي نه ٿيندي، تيستائين اسان پنهنجي سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ کي وڌائي نه سگهنداسين، ڇاڪاڻ ته اسان جي نوجوانن ۾ اهي صلاحيتون موجود آهن جيڪي ٻين ٻولين جي نوجوانن ۾ آهن، انڪري اسان سڀني کي گڏجي ڪردار ادا ڪرڻو پوندو، ٻالڪ سنڌي سان رهاڻ به نوجوانن جي همت افزائي جو هڪ نمونو آهي.

تقريب کي بخشل شاهاڻي خطاب ڪندي چيو ته سنڌ راڻي ايوارڊ تقريب ۾ نوجوان راڳي ٻالڪ سنڌي سان رهاڻ ملهائي سندس همت افزائي ڪئي وئي آهي، ٻالڪ سنڌي اهو نوجوان آهي جنهن سنڌ ۾ ننڍي عمر ۾ وڏيون ڪاميابيون حاصل ڪيون آهن، تقريب کي نسرين ٽيبو، شهباز دراني، سيد فدا حسين شاهه ۽ ٻين خطاب ڪيو. پروگرام جي ڪمپيئرنگ مُرڪ شاهه، محمد علي گهانگهرو ۽ حسين خاصخيلي ڪئي، جڏهن ته آخر ۾ ڪلاسيڪل ڊانسر شاڪر عباس ڪٿڪ ڊانس جو نمونو پيش ڪيو ۽ محفل موسيقي پڻ ٿي جنهن ۾ صاحب رهاڻ ٻالڪ سنڌي، "سهڻي تو سوا هي روح منهنجو ڇو نٿو رهي" ۽ هن "سنڌ جي ماڻهن تان مان گهور وڃان" ۽ ٻيا ڪلام ڳائي ماڻهن کي جهومائي ڇڏيو، گل حسن گل، سرور سخيراڻي، دانش منظور، ڪمار سانو، فرزانه بهار ۽ ٻين پڻ فن جو مظاهرو ڪيو، جڏهن ته سنڌ راڻي ايوارڊ تقريب ۾ ڪجهه اسپيشل ايوارڊ پڻ ڏنا ويا، جن ۾ تاج محمد ابڙو، محمد بخش ڪوراڻي، سماجي خدمتون: عزيز گوپانگ، بهترين شاعر: آغا جان آغا بهترين شاعر: گل حسن گل گلوڪار، ارم شهزادي خانگي تعليمي خدمتون: گل ٻيبي شاهه، فقير معظر، شاعري: ماڻڪ ڪنگراڻي، ڊراما ليکڪ: مير لغاري ٽرانسميشن ايڊيٽر ۽ بهترين فلم اداڪار: منصور بلوچ کي ايوارڊ سان نوازيو ويو. اهڙي طرح شام جو 6:00 وڳي شروع ٿيل تقريب رات جو 2:00 وڳي پنهنجي پڇاڙي تي پهتي ۽ سنڌ راڻي ايوارڊ تقريب شهيد بينظير ڀٽو جون ڪيتريون ئي يادون تازيون ڪري وئي.

ميرزا دبير

سرجن ۽ سرجري

سرجري ميڊيڪل سائنس جي هڪ اهم شاخ آهي، جنهن ۾ ڪيترائي شعبا ۽ انهن جون شاخون اچي وڃن ٿيون؛ جيئن دل جي سرجري، پلاسٽڪ سرجري، هڏن جي سرجري ۽ ڪن، نڪ ۽ گلي جي سرجري يا جنرل سرجري. سرجري هڪ انتهائي ڏکيو علم آهي، جنهن جي وسيلي انساني جسم جي بيمارين جو علاج ڪيو وڃي ٿو.

اڄ جتي سائنس ترقي جون منزلون ڪاميابي سان طئي ڪري وڃي آسمان تي رسي آهي ۽ نوان نظريا پيش ڪري وڏيڪ تحقيق جون راهون روشن ڪري رهي آهي، اُتي هِن شعبي ۾ به ڪافي ترقي ٿي رهي آهي ۽ انساني جسم جي بيمارين ۽ اُن جي علاج کي آسان بڻايو پيو وڃي.

سرجري جهڙي اهم ۽ ڏکئي علم تي دنيا جي مختلف ٻولين ۾ ڪتاب لکيا پيا وڃن، پر اسان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ سرجري جي علم تي ڪتابن جي اثاث تمام گهٽ رهي آهي. ان حقيقت کي مدنظر رکندي سرجن ڊاڪٽر راجا سيلرو هيءُ ڪتاب "سرجن ۽ سرجري" وڏيءَ محنت سان سولي سنڌيءَ ۾ لکي سرجريءَ جي شعبي سان لاڳاپيل خاص بيمارين جي ڄاڻ ۽ انهن جو علاج تصويرن سان گڏ سمجهايو آهي.

هِن ڪتاب "سرجن ۽ سرجري" ۾ ڊاڪٽر صاحب هڪ باب "سائنس جي ترقيءَ ۾ مسلمانن جا ڪارناما" جي عنوان سان پڻ تحرير ڪيو آهي، جنهن ۾ پاڻ مسلمان سائنسدانن جي سائنس جي ميدان ۾ ڪيل خدمتن ۽ ڪارنامن کي جامع ۽ چٽي نموني واضح ڪري هڪ دور جي تاريخ کي محفوظ ڪيو آهي.

هِن ڪتاب "سرجن ۽ سرجري" جو مهاڳ "ڳالهيون پيٽ ورن ۾" جي عنوان سان پروفيسر حفيظ الله ابڙو لکيو آهي، جنهن ۾ پاڻ ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت کي پرکيندي لکي ٿو:

"ڪتاب ۾ ڏنل ٻولي سولي ۽ سنهنجي آهي جيڪو ڪتاب پڙهڻ ۽ پرجهڻ کي نهايت آسان بڻائي ٿو. چڱي علم جي ڄاڻ ڦهلائڻ به هڪ "صدقي جاريه" آهي، جنهن جو اجر ڊاڪٽر صاحب کي هميشه ملندو رهندو. جيڪڏهن ان روايت کي ڪو ٻيو ڊاڪٽر ڪنهن ٻئي ڊاڪٽريءَ جي شعبي ۾ ڪتاب لکڻ جي روايت قائم ڪري ته هوند سنڌي ٻولي صحت جي سائنسي شعبي ۾ به شاهوڪار ٿيندي ويندي." (ص:09)

هِن اهم ۽ معلوماتي ڪتاب "سرجن ۽ سرجري" کي مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور شايع ڪري منظرعام تي آندو آهي. فور ڪلر ٽائيٽل سان پڪي بائينڊنگ ۾ 200 صفحن تي مشتمل هِن ڪتاب جي قيمت -/300 رپيا آهي، جنهن جي ڇپائي ۽ بائينڊنگ ڏاڍي وڻندڙ ۽ ديده زيب آهي.

سرجن ڊاڪٽر راجا سيلرو صاحب جسُ لهڻي، جنهن پنهنجي تجربي جي بنياد تي سنڌي زبان ۾ سرجري جي موضوع تي ههڙو ڪارائتو ۽ معلوماتي ڪتاب سولي سنڌيءَ ۾ لکي نه صرف سنڌي ماڻهن جي رهنمائي ڪري ڪين بيماريءَ جي صحيح ڄاڻ ڏني آهي، پر سنڌيءَ ۾ ميڊيڪل جي ڪتابن جي اثاث جو ڪنهن قدر پورائو پڻ ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جي ڪيل محنت لائق تعريف آهي.

ملڪ جي مختلف شهرن ۾ ٿيندڙ بُڪ فيئر جي موقعي تي شايع ٿيل ڪتابن جا اسٽال لڳائي سنڌي پڙهندڙن کي رعايتي قيمت تي ڪتاب مهيا ڪرڻ جو اهتمام ڪيو ويو ٿو، ان سلسلي ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران اسلام آباد، ڪراچي، لاڙڪاڻو، حيدرآباد، پٽ شاهه، سيوهڻ، دادو، نوابشاهه، مٽياري، بدين، ٿرپارڪر، سانگهڙ ۽ ٻين شهرن ۾ وقت بوقت بُڪ فيئرس اسٽال لڳايا ويا. اهڙي ئي موقعي تي سنڌي ادبي بورڊ جي بُڪ اسٽال تي دوري دوران سنڌي ادبي بورڊ جي ڪارڪردگيءَ تي مختلف اديبن جا رايا بورڊ انتظاميا جي همت افزائي ڪن ٿا.

COMMENTS

12 . 3 . 2013

اڄ شام جو سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال تي اچڻ ٿيو.
ادبي بورڊ جي ڇپايل ڇپيل ڪتابن جو ذخيرو انگ ڏسي
تمام گهڻي سهائي ٿي. مهيا ڪيل خوبصورت ڪتاب ڏسي
اجهاڻ ڏٺيڪ خوشي ٿي. گذريل سال ۾ تمام گهڻا ڪتاب
ڇپيا آهن. جنهن لاءِ محترم سائين مخدوم جميل الزمان صاحب،
بورڊ جي سيڪريٽري الهڏتي وڳهيو صاحب ۽ ٻين بورڊ جي
سڀني ڪارڪنن کي مبارڪون.

نواز علي شوق

COMMENTS

سالن کان وٺي ڪن ٿي سنڌ جي اداري 'سنڌي ادبي بورڊ'
بابت وڏا سنگين رهيا آهن ۽ خاص ڪري 'تالا لڳا رهيا' جهڙن ٿي
تبديلين کان ٿي بورڊ جي ڪتابن جي بڪ اسٽال جي حوالي سان چاليل
رهيا آهي. اڄ اسٽال تي اچڻ ڏٺي ۽ پڙهندڙن ڪتابن کي
ڏسي سرهائي محسوس ڪري رهيو آهيان. 'الهڏتي وڳهيو' پنهنجي
محنت ۽ اورچائي سان جيڪو ڪم ڪري ڏيکاريو آهي اهو بورڊ
جي حوالي ۾ اڳ سنڌي ٻولي جي ڪنهن نامياري اديب، سيڪريٽري
کان ممڪن ٿي سگهيو آهي. پڙهڻ لاءِ هتي وڌيل ڪتابن، شاعري يا
نثر جي حوالي موجود حسين ڪتابن کي ڏسي اهو پڪ ٿي آهي ته
جڏهن ڪو به فرد فقط سچائي ۽ پنهنجي ملازمت سان نيڪ نيت
سان ڪو ڪم ڪرڻ چاهي ته گهڻو ڪم ڪري سگهي ٿو. منهنجون
نيڪ تمنائون ۽ دعائون سنڌي ادبي بورڊ ۽ ان جي سيڪريٽري
الهڏتي وڳهيو سان هميشه گڏ آهن ۽ رهنديون.

احمد سولنگي
3/10/2013

COMMENTS

لاڙڪاڻي ۾ ڪتابن جو ميلو ڏٺو، ادب دوست ۽ ڪتاب دوست ماڻهن
کي موقعو ڏنو ويو آهي. يقيناً لاڙڪاڻي جا ماڻهو ۽ ادب دوست
اهڙي ميلي مان لاڀ حاصل ڪندا. سمورن ڪتابن کي هڪ ئي هنڌ
ڪتابن جو هڪ هنڌ تي موجود هجڻ غنيمت آهي، جنهن جو فائدو هر
علم دوست ماڻهو ضرور حاصل ڪندو. سنڌي ادبي بورڊ ۽ ٻين ادارن
جي اهتمام سان ... سنڌي ... ٿيندو
آئنده لاڙڪاڻي ۾ اهڙا ميلا لڳائي سنڌ جي نئين ٽهي کي ڪتاب ... ڪردار
ادا ڪندا رهندا.

نثار ...

31/11/2013

COMMENTS

انسان جيئن ته شڪارپور لاڙڪاڻي ۾ ڪتابي ميلي
لڳل، اهو انسان جي لاءِ انتهائي باعث مسرت جو
موقعو آهي جنهن ۾ انسان کي مختلف موضوعات
ڪتاب ملي سگهيا جيڪي انسان کي عام ڪتاب گهرن
تي ملڻ مشڪل هوندا آهن. انهن ادارن جا جيڪي
انسان جي لاءِ انتهائي رعايت تي ڏنا جن لاءِ
ان کان علاوه ته اهي دوست جيڪي هن اسٽال
تي رکيل آهن ۽ انسان کي پنهنجي سروس ڏيئي رهيا
آهن اهي تمام تعريف حسن اخلاق جا انسان آهن
هن جو Behaviour تمام متاثر ڪن آهي

پروفيسر ... ڄامڙو

03-11-2013

بسم تعاليٰ

ميلا قسمت سان ٿي ٿيندا آهن پر ڪمشن پئي
قسمت جا ٿيندا آهن جيئن ڪتابن جو ميلو هتي سنڌ
يونيورسٽي آهي [illegible] ميلا [illegible]
يارن جي هڪ طرف جا ٿيندا آهن.

منهنجي نظر ۾ ڪتاب هڪ اهڙو دوست آهي جيڪو
هر وقت، هر ڏهائي ۾ وقت ڏيڻ لاءِ تيار هوندو آهي
پر جو ڪجهه به هجي سال آهي اهو ڏيڻ لاءِ تيار
هوندو آهي.

انهن دوستن جا ڪن لائق هن انسان جي اهڙي دوستن (ڪتابن)
کي آڻي انسان سان ميلو ڪرايو.

هن قسم جا ميلا اوهين عوامي سماجي پليٽ فارم
آهن ۽ منتظمين جو مهرباني ۽ ڀلو ڪامورن کي مبارڪ ڏيان ٿو.

حڪيم حسن سنڌي
ايڊيٽر
نيو شهباز ڪالوني - لاڙڪاڻو

04-11-2013
خدائي سوچ

بسم الله الرحمٰن الرحيم

ثقافت کاتي جي طرفان ڪيل ڪتابن ميلو انسان جي
مسرهان هنوز ۾ لاشڪرين لاڙڪاڻو ۾ ڀيرو ٿي رهيو
جنهن ۾ لاڙڪاڻي جي علمي ادبي ۽ سماجي گردن جو
شوق جو ڏهاڪي دلچسپي ڪري ميلي جا انهن
ٽي پارٽنرشپ (3) ڏينهن مصروف رهيا هي لاڙڪاڻي جي باشعور
عوام جي اسرار تي ٻه ڏينهن جو اضافو ڪيو ويو
جنهن جو به بهتر نتيجو ڪڍيو ويو. ان شاء الله هن سال
جيان ايندڙ سال به اهڙي ڪتابي ميلي جي انعقاد جي
ڪوشش ڪئي ويندي.

[signature]
ڪمشنر لاڙڪاڻو
اسسٽنٽ ڊائريڪٽر
مسرهان هنوز ۾ لاشڪرين لاڙڪاڻو

Book Fair ✓

Karachi

سنڌي ادبي بورڊ، نمائش، ذهن ۾ وڪري جو ادوسر ۾ انقلابي عمل
جو ذميدار رهيو آهي. ادبي بورڊ جا ڪتاب، رسالو سهڻا ۽ اتهيا محمد پيدا
عملو ۽ پيامبر دوست، نيڪ چال چلت ماڻهو امين منزل ۾ جاسوس جا
دهشت جي دوست ۾ بزرگ نمائش وجود جو حصو رهيا آهن. جمهور صاحب،
طالب المولى صاحب، گناهي، رياض ۽ موسيقار ۽ جناب اي. ڊي. وگهيو
۽ ان سڀ ادب خوبصورت شاعر آهن / رهيا ۽ ڊاڪٽر نبي رهيا. ڌماڪي
تحفظ ۽ علامت جا پاسبان رهيا. جمهور صاحب سليمان شاه ۽ جيڪا نواز
علي زردار
اڄ نمائش آهي. اهڙو پرواب خوبصورت ۽ دلاويز آهي.

راڄ محمد

6/12/12

COMMENTS

سنڌي ادبي بورڊ پاران جو هي ڪتابن جو ميلو لڳايو ويو آهي
مون کي تمام گهڻي خوشي ٿي آهي ته ادبي بورڊ هاڻي موجوده تمام
سٺي نموني ڪم ڪري رهيو آهي. دعا آهي ته هي ادارو اهڙا
وڏا ترقي ڪري ۽ اوج ماڻي

پروفيسر اعجاز قريشي

8-12-2012 ڪراچي

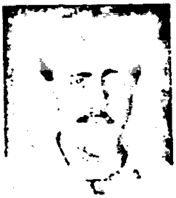

ڪوثر هالائي

اکين کي ته ها نيڻ آلا مٺيءَ جا!

(پلوڙ راڳي **استاد فيروز گل** جي 17 هين ورسيءَ 15 آڪٽوبر 2013ع جي حوالي سان پيتا)

ڪڏهن ڪڏهن ڪنهنجو ياد اچڻ ته معمول جو حصو هوندو آهي ۽ ڪنهن ڪنهن موڙ تي هُو اڪثر ياد پيو ايندو آهي، پر 15 آڪٽوبر تي هُو باقاعدي تصوير جو روپ ڌاري تصور ئي تصور ۾ مخدوم صاحب جا هي ٻول ڳائيندي سامهون اچي بيهي رهندو آهي:

ڪنهنجي دردِ محبت ڪي دل جانِ سان...

اِهو انڪري ته آهي جو فيروز هو ئي اهڙو خوشبوءِ دار گل، جنهن سان جيڪو مليو ايندو هو ته ان مان ڪي ڏينهن ته خوشبوءِ ويندي ئي ڪانه هئي. سندس غم اڄ به ترو تازا آهي ۽ هر ورسيءَ تي سندس تعزيت نامو لکڻ جي گنجائش موجود آهي. چاڪاڻ ته سندس پرستار سندس وڇوڙي جي غم کان آجا ئي ڪٿي ٿي سگهيا آهن.

فيروز گل بيحد ئي محبتي فنڪار هو، ڳائڻ ۽ ساراهڻ جوڳن ڳڻن کي ملائي فيروز جو جيڪو خاڪو جڙي ٿو ۽ قسمت سانگي اگر جي سنڌ جي هاڪاري ليکڪ غلام رباني آگري صاحب جي اک تي اهو خاڪو چڙهي ها ۽ يقيناً چڙهيو به هوندو ۽ ڪاش جي رباني صاحب جي ٻن بهترين تصنيفن جهڙا گل گلاب جا ۽ ماٺهو شهر ڀنڀور جا جي سون سريکن ورقن مٿان استاد فيروز هينءَ وکريو پيو هجي ها!

نهايت فقير منش راڳي ۽ شگفته مزاج وارو موسيقار هو، سنگيتڪاريءَ ۾ چڱو نالو ڪڍيائين، سنڌي سُرَ سر مائي جو مان رکيائين، آواز ۾ ايڏو ته ميناج ۽ دردگداز هوس جو جڏهن ڳائيندو هو ته سامعين ڪوهسارن، رڻ پَٽن ۽ اداس وادين جو رخ ڪٽي ڪندا هئا.

هڪ ڀيري چيائين ”هي اسين موسيقار به ڪي عجيب ماڻهو ٿيندا آهيون، ويني ويٺي تحت الشعور ۾ گونجندڙ صدائون آلاپ جو روپ وٺي چپن کي ڇهنديون آهن ته جڻ ڪو پُور پنجي ويندو ائٿون ۽ پيا جهونگاريندا آهيون.

رتڙو روئان پئي زار... سنگيت جي ڪنارن سان لڳي، ڪا طرز ڪا ڌن اگر جي موٽي ويندي آهي ته پوءِ اُها موٽي اصل شڪل ۾ مشڪل ئي اچي، بيشمار اهڙيون طرزون/ ڌنون مون کان يا ته رسي ويون آهن يا ته وري وسري ويون اٿم.“

فيروز جو اهو خيال به سنگيت نگر ۾ پيو پڙکندو هو ته مون کي حسرت به آهي، آئون پاڻ کي پاڳوند موسيقار پانيان ها جي ڪا آئون ميڊم نورجهان جي ڳايل ڪِن ڪلامن جي طرز نگاريءَ واري عمل جو حصو ٿي سگهان ها، جن لاءِ اڄ به اُتاولو آهيان ڪاش! جي سنگيت جي ديوي مون تي مهربان ٿي پئي: ۽ ڪي طرزون مون کي خفا ٿي ٿي ويون آهن. هجت ڪندي چيومانس ته پوءِ به خبر آهي اهي ڌنون خفا ٿي وينديون وري ڪيڏانهن هونديون وينديون هونديون يا ته اير اشرف ڏي يا وري وجاهت عطرت ڏي يا وري نثار بزميءَ ڏي ٻيو ڪي ڏانهن؟.

اے نظارو مجھے یہ بتاؤ، آج بھی سورج، دیس پرائے جانے والے، کانوں پہ چلتی ہوئی، ساجنا میں نے تم سے پیار، مجھ سے پہلی سی محبت، کالا شہر کالا۔

۽ استاد مهدي حسن جيان گلوں میں رنگ بھرے ڳائي نه سگهڻ جو ارمان به ارمان ئي رهجي ويو اٿم ۽ انهن نغمن واريون فلمون نه ڄاڻ ڪيترا ڀيرا ڏٺيون هونديم.

مٿي اهو سڀ ڪجهه لکندي ياد پيو اچيم ته ان موقعي تي اهو موڙ ريسٽ هائوس کان شهر طرف پٽائيءَ جي درگاهه ڏانهن زيارت ڪرڻ ۽ سريلي گلي ۾ خراش ۽ تڪليف سبب اوچتو ئي اوچتو هليو پيو

هو، ڏيمي ڏيمي استاد جو آواز اڀرڻ لڳو هو "ميرے نيناں ساون بھادوں، پھر بھی میرا من پیاسا" چيائين منهنجي پسند آهي پر اهڙي ڪاٻه ڏن اڃان تائين جوڙي ڪونه سگهيو آهيان ۽ اهو ڪلام ٻڌڻ کان پوءِ ڪيترين ئي راتيون سمهي ڪٿي سگهندو آهيان؟ مون ڏٺو اها گفتگو ڪندي جهڙو چوڏهينءَ جي چنڊ کي جزوي طور گرهڻ لڳي ويو هجي، چيم استاد هي وري ڇا اوهان جي اکين ۾ ڳوڙها؟ موسيقار ته مٽيءَ جا آلا نيڻ اکهي سگهندا آهن اوهان ته دلگير نه ٿيو!

استاد وري طرز نگاريءَ واري عنوان کي وري ڪٿي ڇيڙي ڇڏيو، چيائين جڏهن وڏيءَ جاکوڙ کان پوءِ ۽ سامعين جي عين پسند جي طرز ڪمپوز ٿي ويندي آهي ته پوءِ ايتري خوشي محسوس ڪندا آهيون جيتري شاهه جهان کي ڪنهن شاعر کان ممتاز جي شان ۾ ڪو قصيدو ٻڌي ٿيندي هوندي.

هتي هڪ ٻيو منظر به اکين جي آڏو تري آيو آهي، ملتليءَ وڃڻ لاءِ بدين اسٽاپ تي انتظار پئي ڪيوسين ته الائي ڪهڙي طرف کان استاد فيروز آيو ۽ ڪهڙي پار کان ڏاڏا فتح خان نمودار ٿيو. ڀاڪرين پوندي ڏاڏا فتح خان چيس: آءُ ڏاڏا فيروز! جوڙ متارو ته وري فيروز وراڻيو آ، استاد ڏاڏا فتح خان!خوش چاق، چڱو ڀلو... سنڌ جي هنن ٻنهي ڪلاڪارن ۽ سنڌ جي خدمتگارن کي خوش مزاجيءَ واري موڊ ۾ ڏسي ڪين دعا ئي ڏني ٿي سگهياسين. استاد فيروز قدم گاهه تي روزانو ڏيئو ٻارڻ نه وساريو ۽ ڏاڏا فتح خان پنهنجي ڪچهريءَ واري ريڊيو حيدرآباد جي شام واري اوطاق تان پيرو ڪڏهن ڪونه ڇڳو.

هڪ ٻيري ائين ٿيو جو، اهو پهريون موقعو هو، اسان جي هالن ۾ دايا برادريءَ ۾ شاديءَ جو ڪاڄ هجي، گائڪيءَ لاءِ استاد فيروز کي حيدرآباد مان وٺي آيا. نئين نڪور فنڪار جو ٻڌي هر ڪو پيو ڪيس چتائي ڏسي، چند نوجوان توڙي اڌڙوٽ عمر وارا سنڌس ٻنهه ويجهو ويٺا هئا تن کان پڇيائين ته هتي جي سوز هالائيءَ صاحب کي سڃاڻو ٿا، انهن نوجوانن ۾، قربان علي ۽ امداد علي به ڪي ويٺا هجن تن جو پنهنجي ملمي جو نالو فيروز واتان ٻڌو

ته انهن سميت ٻين شوقين استاد کي فري ٿيندي ڏٺو سو ڪيس اک ڇنڀ ۾ ورائي ويا، استاد! مون کي زمان شاهه جي ڪافي، مون کي، طالب المولىٰ جو ڪلام، استاد! مون کي سائين مصري شاهه جو ڪلام، مون کي اعجازسائينءَ جو ڪالم، جيترا هئا شوقين ايتريون هيون فرمائشون، هاڻي استاد ويچارو پار وڃي پئي ته ڪينءَ پئي؟ ڳائڻ ۾ اڃان ڪجهه دير هئي، اوچتو ڪاڄ ڏڻين ڏيان ڏريو ته استاد خلق جي گهيري ۾ هو، همت ڪري ماڻهن کي چيائون بابا! استاد سڀني کي خوش ڪندو، پر شرط آهي ته ٻنا دير جي سڀ جا سڀ استاد کان هٽي پري ٿيو نه ته ٿا استاد کي واپس حيدرآباد موڪليون. اهو ڊڙڪو ٻڌي پنهنجي محبوب راڳيءَ کي همه تن گوش ٿي صبح تائين شاندار محفل مان لطف اندوز ٿيندا رهيا.

1996ع کان اڄ تائين سنڌس ورسي سترهن سالن ۾ پير پائي چڪي آهي ۽ پنهنجو نظر استاد فيروز کي ڀيٽا ڪري رهيو آهيان.

اکهي ڪو ته ها نيڻ آلا مٽيءَ جا،\
ڳٽي ڪينءَ سگهجن،\
ڪشالا مٽيءَ جا،\
ديسي وديسي،\
کهاڻي انهيءَ جي،\
سڀ کان اتر،\
ڏک هاڻي انهيءَ جي،\
پڪڙيا پيا هِن،\
حوالا مٽيءَ جا،\
اڃان اشڪباريءَ،\
سنڌو دور آهي،\
اڃان چٽني پاسي،\
وڏو شور آهي،\
نه ڪو همرچو ۽،\
حمالا مٽيءَ جا،\
اکهي ڪو ته ها نيڻ آلا مٽيءَ جا!

هالار

سُندري اُتم چنداڻي، هريش واسواڻي ۽ ريٽا شهاڻي
ادبي ريفرنس

25 سيپٽمبر 2013 جي شام آرٽس ڪائونسل آف پاڪستان جي منظر اڪبر هال ۾ ٽن سنڌي برک قلمڪارن سُندري اُتم چنداڻي، ريٽا شهاڻي ۽ هريش واسواڻي جي علمي ۽ ادبي خدمتن جي مڃتا ۾ ڪراچي يونيورسٽي جي شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ۽ آرٽس ڪائونسل جي لوڪ ورثو ڪاميٽي پاران هڪ ادبي ريفرنس ڪوٺايو ويو.

ڀارت جا اهي ٽئي سنڌي اديب گذريل ڇهن مهينن دوران ديهانت ڪري ويا هئا، جن ۾ هريش واسواڻي 13 اپريل 2013 تي، سُندري اُتم چنداڻي 8 جولاءِ ۽ ريٽا شهاڻي 15 سيپٽمبر تي لاڏاڻو ڪري ويئي. مختصر عرصي ۾ هڪ ٻئي پويان ديهانت ڪندڙ انهن قلمڪارن جي ڪري ادبي دنيا ۾ جيڪو خال پيدا ٿيو آهي، تنهن جو پرجڻ ناممڪن آهي. ڇاڪاڻ تہ اهي ٽئي اديب گهڻ رُخا هئا، جن ادب جي کيتر ۾ مختلف صنفن وسيلي سنڌي ادب کي مالا مال ڪرڻ لاءِ ڀرپور نموني جاکوڙيو.

ان ادبي ريفرنس ۾ زندگيءَ جي مختلف شعبن سان واسطو رکندڙ شخصيتن وڏي انگ ۾ شرڪت ڪئي.

ريفرنس جي شروعات تلاوت ڪلام پاڪ ۽ شاهه سائين جي بيتن سان ٿي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر جي ڊائريڪٽر پروفيسر محمد سليم ميمڻ ٽنهي سرڳواسي قلمڪارن جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن تي روشني وجهندي کين ڀيٽا ڏيندي سندن ادبي پورهئي بابت ڄاڻ ڏيندي ٻڌايو تہ، سُندري اُتم چنداڻي چار ناول ترجمو ڪيا آهن، ٻہ ناول لکيا آهن، هڪ ڊرامو ڇپيل، جڏهن تہ اسٽيج ۽ ريڊيو لاءِ ڪيترائي ناٽڪ لکيا، جيڪي ڇپيل ناهن ۽ ريڊيو ۽ اسٽيج جي ڪيترن ئي ناٽڪن ۾ پنهنجي اداڪاري ۽ صداڪاريءَ جا جوهر ڏيکاريا اٿس.

شاعريءَ جا ٽي مجموعا، ٻہ سفرناما، ڪهاڻين جا ڏهہ مجموعا ۽ کيس چار قومي ۽ عالمي ايوارڊ مليا آهن.

ساڳيءَ ريت ريٽا ريٽا شهاڻيءَ جي شاعريءَ جا پنج مجموعا، پنج ناول، ڪهاڻين جا 9 مجموعا، آتم ڪٿا ٽن جلدن ۾، سوانح نگاريءَ جا چار ڪتاب، تنقيدي مضمون ۽ خاڪن جا چار ڪتاب، سفرنامن جا ٽي ڪتاب جڏهن تہ چار ڪتاب هندي ٻوليءَ ۾ شايع ٿيا اٿس. کيس عالمي ۽ قومي سطح تي ٻارنهن ايوارڊ مليا آهن.

.ساڳيءَ ريت هريش واسواڻيءَ جي تصنيفن جو انگ ايترو ڪونهي، پر سندس حيثيت ڪهاڻيڪار، شاعر ۽ جديد نقاد جي رهي آهي. سندس ڪهاڻين، تنقيدي مضمونن ۽ شاعريءَ جا مجموعا آهن. سندس ڪتابن جا عنوان بہ منفرد آهن، سندس ڪهاڻين جي مجموعي جو عنوان آهي 40-80، شاعريءَ جو مجموعو 40-76 ۽ تنقيدي مضمونن ۽ مقالن جو مجموعو 40-84 جي نالي سان ڇپيو آهي. ڪنهن ادبي عنوان تحت ڪتاب ڇپرائڻ بدران هن انگن جي راند ڪيڏي آهي. 40 سندس ڄمر جو سال ۽ 76، 80 ۽ 84 ڪتابن جي اشاعت جي سالن جي نشاندهي ڪن ٿا. سندس چوٿين ڪتاب جو نالو 000 ۽ 0 (ٻڙي ۽ ٽي ٻڙيون) آهي. پاڻ انگريزي ۽ سياسيات جو استاد هو.

لوڪ ورثو ڪاميٽي جي چيئرمين ڊاڪٽر ايوب شيخ آيل مهمانن جو آڌرڀاءُ ڪندي سنڌ ۽ هند ۾ سنڌي

ادب ۽ سنڌ ۾ سنڌي هندن جي معاشي ۽ سماجي حيثيت تي روشني وڌي.

رکيل مورائي "سنڌي ناول جي خاتون اول سُندري اُتم چنداڻي" جي موضوع تي پنهنجو مقالو پيش ڪندي ڄاڻ ڏني ته سُندري ۽ اُتم پهرين ادبي جوڙي هئي، جنهن هند ۾ سنڌ ۾ ادب جي واڌاري لاءِ پاڻ پتوڙيو. هن سُندري جي ناول "ڪرندڙ ديوارون" جو ادبي جائزو پيش ڪيو.

ايازجاني، هريش واسواڻيءَ جي شاعري تي "زخمي روشني جي دود" جي عنوان سان پنهنجي مقالي ۾ هريش جي شاعريءَ جو جائزو پيش ڪندي چيو ته، هريش جي نثري نظمن جي تڪيري سواد ۽ ضمير کي جنجهوڙيندڙ احساس کان سنڌي شاعري اڳ بنهه واقف نه هئي. هن هريش کي پرسوز انسانيت جو پيمبر ڪوٺيو.

هدايت بلوچ، سُندري جي شخصيت ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر ڪندي چيو ته سندري هڪ ڪميٽيڊ مارڪسوادي ۽ ڪميٽيڊ سنڌ پرست هئي، سنڌ لاءِ سندس پيار ۽ پاٻوهه جو ڪو ڪاٿو ئي نه هو.

برک نقاد رئوف نظاماڻي "هند جو سنڌي ادب ۽ رِيٽا شهاڻي جا ناول" جي موضوع تي پنهنجي مقالي ۾ ريٽا جي ٽن ناولن جو تنقيدي اڀياس پيش ڪندي چيو ته، ريٽا پارت جي اهم مسئلن کي پنهنجي ناولن جي زينت بڻايو آهي، جنهن ۾ عورتن سان ٿيندڙ زيادتن جو بيباڪيءَ سان اظهار ملي ٿو.

تاج جوئي، ريٽا شهاڻي جي چئن سوانح عمرين ۽ سندس آتم ڪٿا "گهنبَ ڄاڻ وڳو" ۽ "ٻيهري جا ٻه پل" جو تنقيدي جائزو پيش ڪندي کيس زبردست خراج پيش ڪيو، جنهن ۾ هن نهايت بيباڪيءَ سان زندگيءَ جي سچائين کي پيش ڪيو آهي.

ڊاڪٽر سحر امداد، سُندري اُتم چنداڻيءَ جي ڪهاڻين جي جائزو پيش ڪندي سندس ڪهاڻين مان ڪجهه ٽڪرا پڙهي ٻڌايا ۽ سندس ڪهاڻين جي ڪردارن جو تجزيو پيش ڪيو.

شوڪت شوري، هريش واسواڻيءَ جي شخصيت ۽ نقاد واري حيثيت تي روشني وجهندي سندس تنقيدي مضمونن ۽ انهن جي اهميت تي روشني وڌي.

مدد علي سنڌي، هريش واسواڻيءَ جي ڪهاڻين جو جائزو پيش ڪندي ڄاڻ ڏني ته هريش جي ڪهاڻين مان زندگيءَ جون حقيقتون بکندي نظر اچن ٿيون.

مهتاب اڪبر راشدي، ريٽا شهاڻيءَ جي ڪهاڻين تي روشني وجهندي چيو ته، هن هر صنف تي لکيو آهي، سماجي مسئلن تي قلم کنيو آهي. ريٽا شهاڻي پڙهيل لکيل گهراڻي مان هئي. هن چيو ته سرحد جي هُن پار ريٽا شهاڻي لکي پاڻ ملهايو آهي. جيڪڏهن ڪنهن اداري پاران سرحد پار ليکڪن جا ٻيهر ڪتاب ڇپرايا وڃن ته نئين نسل کي وڌيڪ ڄاڻ ملي سگهي ٿي.

ڊاڪٽر فهميده حسين، ريٽا شهاڻيءَ جي مضمونن ۽ تنقيدي مضمونن جو اڀياس پيش ڪندي چيو ته، ڀارت ۾ لکجندڙ سنڌي ٻوليءَ ۾ هندي ۽ سنسڪرت جي گهڻي واهپي. سنڌ جي سنڌي پڙهندڙن کي هند جي سنڌي ادب کان گهڻو پري ڪري ڇڏيو آهي، ائين نه ٿيڻ گهرجي. هن ريٽا شهاڻيءَ جي لکڻين مان ڪجهه ٽڪرا پڙهي پنهنجي خيالن کي هٿي وٺرائي.

امداد حسيني، ريٽا شهاڻي جي شاعريءَ جو مختصر، پر سهڻو تجزيو پيش ڪندي کيس وڏي شاعر ڪوٺيو، جنهن وٽ خيال، سهڻو اسلوب ۽ اعليٰ موضوع آهن.

آخر ۾ پروفيسر سليم ميمڻ مهمانن جا ٿورا مڃيندي اعلان ڪيو ته اجوڪن پڙهيل مقالن کي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو ويندو.

سُندري اُتم چنداڻي، ريٽا شهاڻي ۽ هريش واسواڻي ادبي ريفرنس

شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي ۽ آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ پاران
25 سيپٽمبر 2013ع تي ڪوٺايل ادبي ريفرنس ۾ اسٽيج تي ويٺل معزز مهمان

سائين امداد حسيني، مهتاب اڪبر راشدي، ڊاڪٽر فهميده حسين، پروفيسر سليم ميمڻ،
شوڪت حسين شورو، ڊاڪٽر سحر امداد، هدايت بلوچ، مدد علي سنڌي، رئوف نظاماڻي
۽ ڊاڪٽر ايوب شيخ ادبي ريفرنس کي خطاب ڪري رهيا آهن

ادبي ريفرنس ۾ آيل معزز مهمان

سنڌ جو نامور شاعر سائين امداد حسيني، سنڌ ۽ هند جي برک ليکڪا ريٽا شهاڻي سان گڏ

انڊيا: سنڌ ۽ هند جي اديبن ۽ دانشورن جي وفد سان ريٽا شهاڻي جي نڪتل هڪ يادگار تصوير